

ԳԵՂԱՄ ԲՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԲՆԶԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1887-1913 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ - 2012

932111 329'947,925

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՆԶԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(1887 - 1915 թթ.)

1799555

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
83

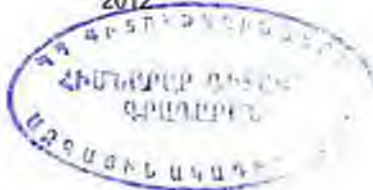

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
83

Sparyan

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

2012

ՀՏԴ 329:941(479.25)
ԳՄԴ 66.6+63.3(2Հ)
Հ 854

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Ե ՀՀ ԳԱՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՍԲ

Խմբագիր՝ պատմագիտության թեկնածու Սուրեն Սարգսյան

Հովհաննիսյան Գ.

Հ 854 Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887 - 1915 թթ.)/
Գ. Հովհաննիսյան. - Եր.: ՀՀ ԳԱՎ պատմության ինստիտուտ,
2012. - 352 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է Սոցիալ - դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության պատմությանը՝ կազմավորումից մինչև 1915թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Աշխատությունը շարադրված է արխիվային փաստաթղթերի, ժամանակի մամուլի, հուշագրությունների (որոնց մի մասը առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ) և պատմագիտական գրականության հիման վրա:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, հայ հասարակական - քաղաքական, ինչպես նաև ազգային - ազատագրական պայքարի հարցերով հետաքրքրվողների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 329:941(479.25)
ԳՄԴ 66.6+63.3(2Հ)

ISBN978 - 99941 - 73 - 66 - 2

©Պատմության ինստիտուտ, 2012

Կուսակցության ծրագրում նախատեսված մոտակա և հեռավոր նպատակներին հասնելու համար հնչակյանները շատ ճիգ ու ջանք գործադրեցին, տվեցին բազում մարդկային զոհեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ազգային մյուս կուսակցությունների թվում, հնչակյանները նույնպես ղեկավարեցին հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո թեև կուսակցությունը ողջունեց նոր իշխանությանը, որը ինչպես և իրենք հնչակյանները, կանգնած էին սոցիալիստական հողի վրա, այնուհանդերձ, միակուսակցական համակարգի ստեղծման պայմաններում ստիպված էր տարագրվել արտասահման: Սփյուռքում կուսակցությունը շարունակեց իր ազգանպաստ գործունեությունը:

Անտեսելով Հայկական հարցում բոլշևիկների հետ ունեցած գաղափարական տարաձայնությունները, Հնչակյան կուսակցությունը հանդես եկավ խորհրդային Հայաստանի պաշտպանության և օգնության դիրքերում, քանի որ նրա համար առաջնայինը պետականության գոյության հանգամանքն էր, որը նրանք իրավացիորեն համարում էին հայ ժողովրդի գոյության, նրա ազատ զարգացման ու հարատևման հիմնական գրավականը:

Հայաստանի Երրորդ հանրապետության հռչակումից ու անկախ պետականության վերականգնումից հետո, ավանդական մյուս կուսակցությունների շարքում հնչակյանները ևս հնարավորություն ստացան վերահաստատվել հայրենիքում և ստեղծել իրենց կուսակցական կառույցը:

Սույն աշխատության մեջ խնդիր ենք դրել ներկայացնելու կուսակցության կազմավորումից (1887թ.) մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը (1915թ.) հնչակյանների ծավալած գործունեության պատմությունը:

Աշխատանքը գրելու ընթացքում մեզ համար սկզբունքային նշանակություն են ունեցել պատմական փաստերի աղբյուրագիտական հիմնավորումը, պատմական իրադարձությունների ժամանակագրության պահպանումը, պատմահամեմատական մեթոդի կիրառությունը:

Հայ պատմագիտության մեջ գրվել են Հնչակյան կուսակցության ինչպես ամբողջական, այնպես էլ նրա որոշակի ժամանակաշրջանների պատմությանը վերաբերող աշխատություններ, հոդվածներ, հնչակյան առանձին գործիչների կյանքն ու գործունեությունը լուսաբանող ուսումնասիրություններ: Սակայն աշխատությունների հեղինակները կամ հպանցիկ են ներկայացրել կուսակցության պատմությունը, կամ կենտրոնացել են նրա որոշակի հատվածի ու ժամանակաշրջանի գործունեության վրա: Կամա թե ակամա ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս են մնացել կուսակցության գործունեության որոշակի ոլորտներ: Որոշ աշխատություններ զերծ չեն հնչակյանների պատմության գունազարդումից, զգացվում է պատմական մի շարք իրադարձությունների ու դեպքերի նկատմամբ քննական վերաբերմունքի պակաս կամ միակողմանի մոտեցում, նկատելի է պատմական փաստերի և իրադարձությունների աղբյուրագիտական հիմնավորման բացակայությունը:

Վերոհիշյալ նկատառումները հաշվի առնելով, սույն աշխատության մեջ փորձել ենք համակողմանիորեն շարադրել կուսակցության պատմությունը նշված ժամանակագրական շրջանակներում:

Աշխատության մեջ վերլուծել ենք կուսակցության ծրագրերը, մատնանշել դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները, ցույց է տվել ազատագրական շարժման ընթացքում հնչակյանների ծրագրային առաջնահերթությունների փոփոխությունները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել հնչակյանների գաղափարական երկվությանը, որը դարձավ նրանց կուսակցական կառույցի քայքայման հիմնական պատճառը¹: Ընդգծվել է այն հանգամանքը, որ հնչակյանների զգալի մասը, հավատարիմ մնալով սոցիալիզմի գաղափարական սկզբունքներին, այնուամենայնիվ, ազ-

¹ Սույն աշխատության մեջ 1896թ. կուսակցության պառակտման հարցը լուսաբանելիս շրջանցել ենք մի շարք փաստեր այն միտումով, որ այդ խնդրի առավել հանգամանալից լուսաբանումը տրված է մեր կողմից հրատարակության նախապատրաստվող «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության պատմությունը» աշխատության մեջ:

գային շահերն ու հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրը միշտ համարեց առաջնային:

Առանձնակի ուշադրություն է դարձված հնչակյան առավել ակնառու գործիչների հայացքներին, նրանց ծավալած գործունեությանը:

Լուսաբանել ենք կուսակցության գլխավոր օրգան «Հնչակի» գործունեությունը, որում, ի թիվս բազմաթիվ հարցերի, արտացոլված են նաև Հայկական հարցի և նրա լուծման ուղիների վերաբերյալ կուսակցության տեսակետները: Փորձել ենք հիմնավորել այն իրողությունը, որ հայ իրականության մեջ ազատագրական գաղափարների տարածման և ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման գործում հնչակյան մամուլը մեծ դեր է կատարել:

* *

Ուսումնասիրության համար առաջնահերթ նշանակություն ունեն արխիվային նյութերը, որոնց մեջ կարևորվում են Հայաստանի ազգային արխիվում (ՀԱԱ) պահվող «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն» ֆոնդի (N 1456) փաստաթղթերը: Աշխատության համար կարևոր են տպագիր սկզբնաղբյուրները¹:

Կուսակցության գործունեության տարբեր ժամանակաշրջանների պատմության լուսաբանման համար արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս կուսակցական գործիչների հուշագրությունները: Այս շարքում առանձնակի նշանակություն ունեն կուսակցության հիմնադիրների հուշերը:

¹ Ազատարար շարժուն բանակի հաղթական մուտքն ի Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1909, Ծրագիր սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան (Տաճկաստանի համար), Կ. Պոլիս, 1910, Ծրագիր Հնչակեան Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան, Ժնև, 1891:

1918թ. Թիֆլիսում Մարո Նազարբեկյանը գրում է իր հուշերի առաջին մասը¹: 17 մեքենագիր էջից բաղկացած ռուսերենով գրված հուշերը ժամանակագրական առումով ընդգրկում են 1880-ական թթ. սկզբից մինչև 1890-ական թթ. սկիզբը: Հեղինակը նկարագրում է պետերբուրգյան շրջանի իր հեղափոխական գործունեությունը, որը գերազանցապես անցել է նարոդնիկների ազդեցության տակ, 1886թ.-ին Փարիզ՝ իսկ հետո նաև Ժնև մեկնելը, ծանոթությունը Գ.Պլեխանովի, Վ. Լենինի հետ և նրանց գաղափարական ազդեցությունը Մարո Նազարբեկյանի հայացքների ձևավորման վրա²:

Այնուհետև տրված են Ա. Նազարբեկյանի հետ կուսակցության ստեղծման ուղղությամբ կատարված առաջին քայլերը: Արժեքավոր տեղեկություններ կան Գում-Գափուի ցույցի, ինչպես նաև ինչակյան առանձին գործիչների մասին: Մ. Նազարբեկյանի հուշերը հավանաբար ունեցել են շարունակություն, սակայն ցավոք, հնավոր չեղավ դրանք հայտնաբերել:

Կուսակցության կազմավորման, նրա գործունեության սկզբնական շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն ազատագրական պայքարի ակամավոր գործիչ Միհրան Տամատյանի հուշերը³: Մեզ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես հուշերի առաջին մասը, որն սկսվում է 1880-ական թթ. և ընդգրկում է մինչև 1896թ. ընկած ժամանակաշրջանը:

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալ, Հնչակյան կուսակցության նշանավոր գործիչ Հարություն Ճանկյուլյանն իր հուշերում մանրամասնորեն ներկայացրել է 1887 թվականից մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումն ընկած ժամանակահատվածում (1908թ.) ծավալած իր գործունեությունը: Ուշագրավ են հատկապես Գում-Գափուի ցույցի նախապատրաստման ու իրագործման, Ճանկյուլյանի ձերբակալության ու բանտարկության,

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 27:

² Մինչև Ավետիս Նազարբեկի հետ ամուսնանալը նա կրում էր Վարդանյան ազգանունը:

³ Տամատեան Մ., Իմ յուշերս, Պէյրուք, 1985:

Բուլղարիայում նրա ծավալած հասարակական գործունեության վերաբերյալ տեղեկությունները¹:

Կուսակցության պատմության շատ հարցերի ուսումնասիրության վրա լույս են սփռում նրա հիմնադիրներից մեկի՝ եռանդուն հնչակյան գործիչ Ռուբեն Խանազատյանի (Խանազատ) հուշերը²: Հեղինակը հուշերում մանրամասն լուսաբանում է կուսակցության առաջին քայլերը Կ. Պոլսում, հնչակյան գործիչների մուտքը Թուրքիա և Արևմտյան Հայաստան, նրանց ծավալած գործունեությունը: Խանազատն իր հուշերում ներկայացնում է կուսակցության գործունեության առանձին դրվագներն Անդրկովկասում, Պարսկաստանում, Ռուսաստանում, եվրոպական որոշ երկրներում: Մանրամասնորեն լուսաբանում է Հնչակ-Ղաշնակցություն միության բանակցությունները Թիֆլիսում, որի մասնակիցն էր նաև ինքը: Ժամանակագրական առումով Խանազատի հուշերը հասնում են մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, երբ նա հեռացավ ակտիվ կուսակցական գործունեությունից:

Կուսակցության պատմության վաղ շրջանի ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Ռուբեն Բերբերյանի հուշերը³: Դրանք լուսաբանում են հնչակյանների գործունեությունը կուսակցության ակունքներից մինչև 1894թ. ընկած ժամանակաշրջանը, երբ Բերբերյանը կուսակցության անդամ էր: Դրանից հետո Նազարբեկի հետ ունեցած գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով նա հեռացավ կուսակցությունից:

Հնչակյան կուսակցության նախկին անդամ Խ. Աղամիրյանի հուշերը գրվել են խորհրդային շրջանում: Նախաբանում հեղինակը գրում է, որ իր աշխատանքը պետք է դիտել որպես օգնող, լրացուցիչ նյութ «հետագա պատմական ուսումնասիրության համար»: Աղամիրյանը գրում է, որ չի կարողացել օգտվել Բաքվում պահվող կու-

¹ Ճանկիւեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, Կ. Պոլիս, 1913:

² Խանազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927:

³ Բերբերեան Ռուբէն, Պատրանքների շրջանից, «Վեմ», N 2, 3, Փարիզ, 1938, նույնի՝ Ինչպէս հեռացայ հնչակեան կուսակցութիւնից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, նույնի՝ Երկու դարերի շենին, «Հայրենիք», Բոստոն, 1939, N 1:

սակցության Անդրկովկասյան մասնաճյուղերի նյութերից, քանի որ 1918թ. դրանք ոչնչացվել են¹: Այն կրում է հրապարակախոսական բնույթ և գիտական-փաստական առումով, հատկապես վերը նշված հուշագրությունների ֆոնի վրա շատ քիչ բան է ավելացնում:

Առավել փաստառատ ու հետաքրքրական են Ալեքսանդրապոլի հնչակյան կազմակերպության քարտուղար Պետրոս Մոճոռյանի հուշերը²: Հեղինակը հատկապես մանրամասնորեն նկարագրում է հնչակյանների կողմից Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի դեմ մահափորձի նախապատրաստումն ու իրականացումը:

Հնչակյան հայտնի գործիչ Ստ. Սապահ-Գյուլյանի հուշերը լույս են սփռում Փոքր Հայքում նրա ծավալած կուսակցական գործունեության վրա³: Սակայն արժեքավոր այս հուշագրությունները գերծ չեն որոշակի միտումնավորությունից, հետևաբար աշխատությունը գրելիս հաշվի ենք առել նաև այս հանգամանքը:

*

* *

Հնչակյան կուսակցության պատմության ուսումնասիրության գործում անփոխարինելի նշանակություն ունի կուսակցության մամուլը: 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին հնչակյանները հրատարակեցին բազմաթիվ պարբերականներ, սակայն դրանց մեջ առանձնահատուկ դեր ու նշանակություն ունեցավ կուսակցության գլխավոր օրգան «Հնչակը»: Նրա հիմնադիրն ու գլխավոր խմբագիրը Ավետիս Նազարբեկն էր: Լույս է տեսել 1887թ. ժնևում: 1891-1892թթ.՝ Փարիզում, 1892-1894թթ.՝ Աթենքում, 1894-1904թթ.՝ Լոնդոնում, 1904-1915թթ.՝ Փարիզում: «Հնչակ» ամսաթերթը խմբագրել

¹ Աղամիրյան, Խ., Հայ սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակ» կուսակցության և նրա գործունեության մասին, Բաքու, 1925, ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22:

² Մոճոռյան Պ., Գալիցինյան տեռորը, ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 24: Տես նաև ԲՀԱ, 2010, N1, էջ121-128

³ Սապահ-Գիլեան Ստ., Փոքր Հայքի յիշատակներ, Չիկագո, 1917:

են Ավ. և Մարո Նազարեթկյանները, Գաբրիել Կաֆյանը, Ռուբեն Խանազատը, Սիմոն Հովյանը, Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը:

1888թ. «Հնչակում» տպագրվեց կուսակցության ծրագիրը, որի «Մոտակա նպատակը» Արևմտյան Հայաստանը օսմանյան բռնակալությունից ազատագրելն էր: Պարբերականը կարևոր տեղ է հատկացրել Հայկական հարցի լուսաբանմանը, արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժմանն առնչվող հարցերին: Նրա էջերում հետևողականորեն լուսաբանվել են թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները, արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունը: Լուսաբանվել է նաև Հայկական հարցում եվրոպական մեծ պետությունների որդեգրած երկդիմի ու շահամոլ քաղաքականությունը:

«Հնչակը» բազմաթիվ հոդվածներ ու հաղորդումներ է արտատպել օտար պարբերականներից, որպեսզի հայ ընթերցողին ծանոթացնի եվրոպական երկրների քաղաքական ու տնտեսական անցուդարձին: Ազգային խնդիրներից բացի «Հնչակը» զբաղվել է սոցիալիզմի քարոզչությամբ՝ առավել ևս, որ սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը ամրագրված էր կուսակցության ծրագրի «Հեռավոր նպատակ» բաժնում: «Հնչակը» հայ իրականության մեջ սոցիալիստական բնույթի առաջին տպագիր օրգանն էր: Նրա էջերում լուսաբանվել են Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիայի գործունեությունը, ռուսական առաջին հեղափոխությունը: Սուր քննադատության է ենթարկվել ցարական ինքնակալությունը և հատկապես՝ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ նրա վարած հետադիմական քաղաքականությունը:

«Հնչակն» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է կուսակցության պատմությունն ուսումնասիրելու գործում, այնուամենայնիվ, նրա նյութերից օգտվելիս աշխատել ենք անկողմնակալ ուսումնասիրողի տեսանկյունից մոտենալ բարձրացված հարցերին, քանի որ ինչպես այս, այնպես էլ հնչակյան մյուս պարբերականները բազմաթիվ

հարցեր լուսաբանելիս չեն կարողացել գերծ մնալ միակողմանի, կանխակալ մոտեցումներից:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում «Հնչակի» հիմնադիրների կողմից սոցիալիստական գաղափարների քարոզչությունը, Հայկական հարցում եվրոպական երկրների, ինչպես նաև արևմտահայության նկատմամբ սուլթանական կառավարության որդեգրած քաղաքականությունն իրենց ուրույն արտահայտությունն են գտել 1894-1897թթ. հնչակյան կենտրոնի կողմից Աթենքում հրատարակված «Ապտակ» երգիծական պատկերազարդ հանդեսում: «Ապտակի» երգիծանքը քաղաքական բնույթ ուներ: Ինչպես նրա գլխավոր խմբագիր Ավ. Նազարբեկյանն էր գրել, պարբերականի հոդվածներն ու իլյուստրացիաները (նկարազարդումները) ապտակ էին հայ ժողովրդի կեղծ բարեկամներին և թշնամիներին, որոնք ժողովրդին հասցրին այդ թշվառ վիճակին: «Ապտակը» լույս է տեսել ինչպես առանձին, այնպես էլ «Հնչակի» կազմում՝ ներդիրի տեսքով:

Հնչակյան կուսակցության պատմության ուսումնասիրության գործում կարևոր դեր ունի կուսակցության Ամերիկայի մասնաճյուղի առաջնեկ օրգանը՝ 1903թ. Բոստոնում հրատարակված «Երիտասարդ Հայաստան» եռօրյա պարբերականը: Նրա հիմնադիրը Ստեփան Սապահ-Գյուլյանն էր: 1906-1912թթ. պարբերականը հրատարակվել է Նյու-Յորքում՝ Գրիգոր Եղիկյանի, Սոկրատ Խան Գելոֆյանցի, Վարազդատի (Գր. Անպարձյան) խմբագրությամբ, 1912-1917թթ.՝ Փրովիդենսում՝ Երվանդ Սաֆրաստյանի (Սաֆո), Սիրվարդի, Եղիա Գրիգորյանի խմբագրությամբ, 1918-1922թթ.՝ Չիկագոյում և այլն: Ի թիվս այլ հարցերի՝ պարբերականը լուսաբանել է ԱՄՆ-ի հայ համայնքի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրությունը, կուսակցության ԱՄՆ-ի մասնաճյուղի գործունեությունը:

1909-1914թթ. Կ. Պոլսում լույս էր տեսնում հնչակյան կուսակցության նշանավոր գործիչ Հմայակ Արամյանցի «Կոհակ» պարբերականը, որի գլխավոր նպատակը արևմտահայության առջև ծառացած խնդիրների լուսաբանումն էր և ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու ուղիների փնտրատուքը:

Նպատակահարմար չհամարելով ներածության մեջ մանրամասն անդրադառնալ հնչակյան մամուլի բոլոր օրգաններին, նշենք միայն, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ինչպես օսմանյան կայսրության տարածքում, այնպես էլ ուրիշ երկրներում հնչակյանները հրատարակեցին բազմաթիվ պարբերականներ, որոնց զգալի մասը թուրքական իշխանությունների հալածանքների, ինչպես նաև նյութական սղության և այլ պատճառներով կարճ կյանք ունեցան: Այնուամենայնիվ, արծարծած խնդիրների կարևորությամբ ու հրատապությամբ հնչակյան պարբերականներն իրենց ուրույն տեղն ունեն հայ մամուլի պատմության մեջ: Կուսակցական մամուլի միջոցով ի հայտ եկավ հրապարակախոսների մի փայլուն համաստեղություն, որոնց բարձրարժեք հոդվածները դարձան հայ քաղաքական հրապարակախոսության մնայուն արժեքներ:

Աշխատությունը գրելիս օգտագործել ենք ՀՅԴ որոշ գործիչների հուշերը, աշխատությունները, նամակները, որոնցում արժեքավոր տեղեկություններ կան հնչակյան կուսակցության այս կամ այն շրջանի պատմության ուսումնասիրության վերաբերյալ¹: Մեր հանգամանք՝ դրանցից Քր. Միքայելյանի նամակներն օրինակ, սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն:

*

* *

Հնչակյան կուսակցության պատմության շարադրման առաջին փորձը կատարել է Հմայակ Արամյանցը²: Թեև նրա աշխատությունը վերնագրված է «Պատմութիւն հնչակեան կուսակցութեան», սակայն բովանդակային առումով այն հիմնականում ընդգրկում է օսմանյան հեղաշրջումից (1908) մինչև 1915թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրել է հնչակյանների և երիտթուրքերի հարաբերությունների սրումը, 1914թ. հնչակյանների զանգվածային ձերբակալությունները Պոլսում,

¹ Վարանդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, Քր. Միքայելյանի նամակները, Պէյրուք, 1993:

² Արամեանց Հմ., Պատմութիւն հնչակեան կուսակցութեան, Կ. Պոլիս, 1918:

նրանց դատավարությունն ու հնչակյան քսան գործիչների մահապատիժը:

1938թ. ԱՄՆ-ի Փրովիդենս քաղաքում լույս տեսավ կուսակցության հիսնամյա գործունեությունն ամփոփող մի աշխատություն, որն ավելի շուտ իրենից ներկայացնում է հնչակյան գործիչների վերաբերյալ հուշերի հավաքածու¹: Ժամանակագրական առումով այն ընդգրկում է կուսակցության ձևավորումից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը: Արժեքավոր այդ աշխատությունը լույս է սփռում հնչակյանների գործունեության տարբեր ոլորտների վրա:

1930թ. Ֆրեզնոյում լույս տեսավ մեկ այլ արժեքավոր աշխատություն, որի հեղինակը հայ ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Սանուկ Ճիզմեճյանն էր²: Իր աշխատության մեջ հեղինակը հայ կուսակցությունների պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա լուսաբանել է նաև հնչակյանների գործունեությունն ԱՄՆ-ում:

Հնչակյան կուսակցության պատմության վերաբերյալ առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունը կուսակցության հայտնի գործիչ Արսեն Կիտուրի խմբագրությամբ հրատարակված «Պատմութիւն Ս.Դ. հնչակեան կուսակցութեան» երկհատոր աշխատությունն է³: Առաջին հատորն ընդգրկում է 1860-ական թթ. մինչև 1938թ. ընկած ժամանակաշրջանը (մինչև Ս.Դ.Հ.Կ. 10-րդ ընդհ. ժողովը Փարիզում): Աշխատության մեջ տրված են արևմտահայության ծանր դրությունը, Ջեյթունի 1862թ. ապստամբությունը, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովները, հնչակյան կուսակցության ծնունդն ու նրա ծավալած գործունեությունը: Թեև աշխատությունը գերծ է նաև լուրջ թերություններից (միտումնավորություն, գաղափարական կաղապարվածություն և այլն), այնուհանդերձ Կիտուրի աշխատությունը խոշոր քայլ էր Հնչակյան կուսակցության պատմության ուսումնասիրության գործում:

¹ Հիսնամեակ (1887-1937) սօցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, Ֆրեզնո, 1938:

² Ճիզմեճեան Ս., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930:

³ Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, 1887-1962, հտ. Ա, Պեյրուք, 1962, հտ. Բ, Պեյրուք, 1963:

Հնչակյան կուսակցության պատմության ուսումնասիրության համար արժեքավոր են Ստ. Սապահ-Գյուլյանի աշխատությունները¹: Ռեզագրավ է այն հանգամանքը, որ լինելով համոզված սոցիալիստ, Սապահ-Գյուլյանը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարին:

Կուսակցության պատմության շարադրման գործում կարևոր տեղ են զբաղեցնում հնչակյան առանձին գործիչներին, կուսակցության կոնկրետ ձեռնարկումներին վերաբերող աշխատությունները, հոդվածները²:

Կուսակցության կազմավորման գաղափարական ակունքներին է անդրադարձել ականավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը³:

Հնչակյան կուսակցության պատմության առանձին հարցեր լուսաբանել է պատմաբան Հայկազ Պողոսյանը⁴:

Հնչակյան կուսակցության պատմության ուսումնասիրության գործում զգալի ներդրում կատարեց պատմաբան Ազատ Համբարյանը: Իր ուսումնասիրության մեջ⁵ հեղինակը հիմնականում կանգ է առնում արևմտահայության ազատագրության ուղիների վերաբերյալ հնչակյանների հայացքներին:

Հնչակյան կուսակցության որոշակի մի ժամանակահատվածի (1917-1921) պատմությունն ուսումնասիրել է Ռուբեն Խուրշուդյանը⁶: Աշխատությունը լուսաբանում է 1917թ.ից մինչև Հայաստանի

¹ Սապահ-Գիւլեան Ստ., Ինքնավար Հայաստան, Կահիրե, 1915, նույնի՝ Պատասխանատուները, Պեյրուք, 1974:

² Տեփոյեան Պ., Միհրան Տամատեան, Պեյրուք, 1964, Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, Փրովիտենս, 1955, նույնի՝ Արամ Աչըզպաշեան, Փրովիտենս, 1957, Պողոսյան Հ., Փարամագ, Երևան, 1992, Մկրտչյան Լ., Ջեյթունի ապստամբությունը (1895-96 թթ.), Երևան, 1995, Կոստանդյան Է., Գում-Գափուի ցույցը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, թիվ 8:

³ Հովհաննիսյան Ա., Հնչակյանների կազմավորման գաղափարական արմատները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1968, N 2:

⁴ Պողոսյան Հ., Ջեյթունի պատմությունը (1409-1921), Երևան, 1969, Սասունի պատմություն(1750-1918), Երևան 1985:

⁵ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990:

⁶ Критический анализ политики и идеологии армянской мелкобуржуазной партии гнчак в период борьбы трудящихся закавказья за победу и упрочение советской власти (1917-1921гг), Ереван 1981. Հայաստանի Ազգային գրադարան, ատենախոսությունների և սեղմագրերի ենթաբաժին:

խորհրդայնացումն ընկած ժամանակաշրջանում Հնչակյան կուսակցության ծավալած գործունեությունը: Թեև աշխատությունն օբյեկտիվորեն կրում է կոմունիստական գաղափարախոսության կնիքը, և հեղինակը չէր կարող անաչառ կերպով լուսաբանել հնչակյանների գործունեությունը, այնուամենայնիվ այն նոր քայլ էր հնչակյանների պատմության ուսումնասիրության գործում:

Հայ ազգային կուսակցությունների պատմության ուսումնասիրության գործում առաջընթաց քայլ էր ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված կոլեկտիվ աշխատությունը¹: Ռեսուրսների հեղինակները թեև համառոտ, սակայն նորովի են ներկայացրել ազգային կուսակցությունների պատմությունն իրենց ստեղծումից մինչև 1914թ ընկած ժամանակահատվածում: Տրված են Արմենական, Հնչակյան, Վերակազմյալ հնչակյան, Հ. Յ. Ղաշնակցություն, Հայ Սահմանադրական-ռամկավար, էսէռների և Սպեցիֆիկների պատմությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Հնչակյան կուսակցության գործունեությունը լուսաբանել է Մանուկ Ստեփանյանը²: Աշխատության «Ներածություն» բաժնում հեղինակը հայանցիկ անդրադարձ է կատարում հնչակյան կուսակցության պատմությանը՝ կազմավորումից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Հեղինակը ընդհանուր գծերով լուսաբանում է Թուրքիայում տիրող քաղաքական կացությունը և 1908թ երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո թուրքական իշխանությունների հակահայկական քաղաքականությունը: Այս ֆոնի վրա համառոտակի տրված է հնչակյանների գործունեությունը 1908-1914թթ:

Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի, սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական աշխատությունների, մամուլի, կուսակցական միջարք գործիչների հուշերի և թեմային առնչվող այլ նյութերի վրա, աշխատել ենք համակողմանիորեն ներկայացնել հնչակյան կուսակցության պատմությունը:

¹ Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914թթ), Երևան 2003:

² Ստեփանյան Մ., Սոցյալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը առաջին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում: Երևան, 2005:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՆՉԵՎ 1896 Թ.

Ա. ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին միջազգային իրադրության սրու-
մը հանգեցրեց 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, որ-
տեղ Օսմանյան կայսրությունը պարտություն կրեց: 1878թ. Բեռլինի
վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով Հայկական հարցը դարձավ միջազ-
գային դիվանագիտության հարց:

Թեև Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած եվրոպական տե-
րությունները պիտի հետևեին, թե օսմանյան կառավարությունն ինչ-
պես է իրականացնում 61-րդ հոդվածով իր ստանձնած պարտավո-
րությունները, բայց, փաստորեն, եվրոպական դիվանագետների
հայապաշտպան ճառերը երևութական էին, և դրանց նպատակը
Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելն էր ու նրանից զիջումներ կոր-
զելը:

Որոնք էին այն պատճառները, որոնք հնարավորություն էին
տալիս կործանման հասած Թուրքիային պահպանելու իր գոյություն-
ը: Հարցին ուշագրավ մոտեցում է ցույց տվել Ժամանակի նշանա-
վոր պարբերականներից «Հնչակը»: Ըստ նրա՝ Օսմանյան կայս-
րությունը հետամնաց ռազմա-ֆեոդալական պետություն էր, որի գո-
յությունը պահպանվում էր միայն ռազմական ուժի շնորհիվ: Եվրո-
պական երկրներն առաջընթաց էին ապրում, իսկ Թուրքիային, որի
զարգացումը խորթ էր մնում, սնանկանալով կախման մեջ էր ընկ-
նում նրանցից. Դա հանգեցնում էր կայսրության ամբողջականութ-
յան խախտմանը, իսկ նրա տիրապետության տակ գտնվող ժողո-
վուրդների մեջ արթնացնում էր տիրապետող վարչակարգից ազա-
տագրվելու ձգտումը: Միմյանց հետևից ազատագրվում են Հունաս-
տանը և մի շարք այլ երկրներ: Թվում էր, թե քայքայման այդ գոր-
ծընթացը, որը բնական ու տրամաբանական էր, պետք է արագա-

799555

նար և կործաներ Թուրքիան, սակայն դա տեղի չունեցավ, որովհետև նրա հողերը կռվածադիկ դարձան եվրոպական պետությունների համար: Լինելով ռազմաավատատիրական պետություն, Օսմանյան կայսրությունը, որքան էլ քայքայվեր ներքուստ, այնուամենայնիվ վերջնականապես կարող էր կործանվել միայն այս կամ այն պետության կողմից: Սակայն երբ որևէ պետություն դուրս էր գալիս Օսմանյան կայսրության դեմ, անմիջապես մրցակից պետությունները հակահարված էին տալիս և դրանով նպաստում վերջինիս ամբողջականության պահպանմանը: Գնալով տերությունների միջև առաջանում էին նոր հակասություններ, և Հայկական հարցը մնում էր չլուծված¹: Օսմանյան կառավարությունն օգտագործում էր այս հանգամանքը և ուժեղացնում իր հայահալած քաղաքականությունը, իսկ դա ավելի էր նպաստում արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման ծավալմանը: Ղրա կազմակերպման ու ղեկավարման համար քաղաքական ուժեղ և միասնական կազմակերպության կարիք էր զգացվում: 1870-ական թթ. հայ իրականության մեջ արդեն գործում էին ազատագրական գաղտնի խմբակները: Մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում գործում էին Վանի «Միություն ի փրկությունը» և «Սև խաչը», Էրզրումի «Պաշտպան հայրենյացը»: Բայց այս խմբակների կազմակերպական կառույցները դեռևս շատ թույլ էին, այդ պատճառով 1880-ական թթ. թուրքական իշխանությունների կողմից նրանք շատ արագ բացահայտվեցին և ոչնչացվեցին:

Արևմտահայ ազատագրական պայքարը ղեկավարելու նպատակով 19-րդ դարի 80-ական թթ. որպես ավելի կազմակերպված ու հզոր քաղաքական կազմակերպություններ, ազատագրական պայքարի թատերաբեմ իջան հայ ազգային կուսակցությունները, որոնցից առաջինը 1885թ. Վանում ստեղծված Արմենական կուսակցությունն էր, որի գործունեությունը ծավալվել էր գլխավորապես Վան-Վասպուրականում:

¹ «Հնչակ», 1904, N 12, դեկտեմբեր:

19-րդ դարի վերջին քառորդում ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնվող արևելահայությունն օբյեկտիվորեն կրում էր այն սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական գործընթացների ազդեցությունը, որոնք տեղի էին ունենում ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Եվրոպայում: Այդ պատճառով կովկասահայ ուսանող երիտասարդությունը կրում էր ինչպես եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատիայի, այնպես էլ ռուս նարոդնիկների ազդեցությունը: Սյուս կողմից՝ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակի և հայկական հարցի միջազգայնացման հետևանքով պայմանավորված էր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ: Այդ ամենը չէր կարող գաղափարական ազդեցություն չթողնել հեղափոխականորեն տրամադրված հայ երիտասարդության աշխարհայացքի վրա:

Իրադարձությունների տրամաբանությունը հասկանալու համար պետք է բացատրել նաև, թե որոնք էին կովկասահայ մտավորականությանը դեպի նոր ուսմունքները մղող պատճառները: Հարցին քաջատեղյակ Ռուբեն Բերբերյանն իր հուշերում գրում էր. «Արդեն ութսունական թականների կեսերից սկսած, Արծրունու ազատամտական գաղափարները լիովին չէին գոհացնում ռուսահայ մտաւորականութեան նոր հասնող շերտերին եւ սրանք չգտնելով հայկական հրապարակագրութեան ու հայ հանրային կեանքում քաղաքական մտորումների ծայնակից շեշտեր՝ իրենց հայեացքը ուղղել էին շրջապատի ռուս արմատական մտաւորականութեան որոնումների վրա: Այդ համակրութիւնը դէպի ռուս արմատական խաւերն ինքնըստինքեան բնական էր, շնորհիւ ռուս կառավարութեան ստեղծած յետադէմ քաղաքականութեան, որը մեծ ուժով եւ մեծ չափով սկսել էր նեղ ազգայնական եւ հակահայկական քաղաքականութիւն»¹: Շարունակելով միտքը՝ Բերբերյանը գրում էր, որ ինչպես Կովկասում, այնպես էլ Ռուսաստանի համալսարանական, ուսանողական շրջաններում երևան էին եկել հայ երիտասարդներ, որոնք արդեն որդեգրել էին ռուս հեղափոխականների «նարոդովոլ-

¹ Ռուբեն Բերբերյան, Պատրանքների շրջանից, «Վեմ», Փարիզ, 1938, N 1, էջ 13:

ցի» կոչված ուղղության գաղափարները¹: Ահա այս պատճառով եվրոպական համալսարաններում ուսանելու մեկնած հայ երիտասարդները յուրացնում էին այն ամենը, ինչը կապված էր քաղաքական ազատությունների հետ, մանավանդ, երբ հարցը վերաբերվում էր Թուրքիայի, Ռուսաստանի և մասնավորապես Հայաստանի վիճակին: Դրա հետ մեկտեղ հայ ուսանողությունը սկսել էր հետաքրքրվել ու որդեգրել նաև «ընկերային ու ընկերվարական գաղափարներն ու հեռանկարները, որոնք այն ժամանակները մեծ ծաւալ եւ ուժգնութիւն էին սկսում ստանալ ու դրել Եւրոպայի քաղաքական հարցերին զուգընթաց», - գրում էր Ռ. Բերբերյանը²: Հեղափոխական այդ «օղջ առաւել խտացած էր ժընեւում, որտեղ հաստատուած էր գիտական սոցիալիզմի ռուս կենտրոնը յանձին Պլեխանովի, Ջասուլիչի, Աքսելռոդի և ուրիշ յեղափոխական տաղսհաւոր գործիչների»³:

Առաջին «զանգը» հնչեցրին Ավետիս Նազարբեկյանը⁴ ու Մարիամ Վարդանյանը (հետագայում՝ Նազարբեկյան)⁵: Քաղաքական նոր կազմակերպության ստեղծման ճանապարհին առաջին քայլը Ավետիս և Մարի Նազարբեկյանների կողմից կազմած թռուցիկ-կոչն էր, որը կրում էր «Եղբայրներին ու քույրերին» անվանումը:

Թռուցիկն անկեղծ ու ջերմ կոչ էր՝ ուղղված հայ երիտասարդությանը՝ միավորվելու և պայքարելու համար ընդդեմ այն «գազա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 20-21:

⁴ Ավետիս Նազարբեկյանը ծնվել է 1866 թ. Թիֆլիսում: Սովորել է Թիֆլիսի գիմնազիայում, Փարիզի (Սորբոնի) և Պետերբուրգի համալսարաններում: 1923 թ. Փարիզից անցել է ԱՄՆ և ընդունվել է կոմունիստական կուսակցության շարքերը: 1934 թվականից տեղափոխվել է ԽՍՀՄ: Մահացել է 1939 թ. Մոսկվայում:

⁵ Մարիամ Վարդանյանը (Նազարբեկյան) ծնվել է 1864 թ. Թիֆլիսում: Ավարտել է Թիֆլիսի իգական գիմնազիան, ապա՝ Պետերբուրգի կանանց բարձրագույն դասընթացները: Հեռացվել է հեղափոխական շարժումներին մասնակցելու համար: Ա. Նազարբեկի հետ 1887 թ. ժնկում հիմնադրել է հնչակյան կուսակցությունը: Հեղափոխական գործունեության համար 1910 թ. ձերբակալվել ու բանտարկվել է Թիֆլիսի Մետեխի բանտում, հետո աքսորվել է Սիբիր, որտեղից ազատվել է 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: 1925 թ. ընդունվել է կոմկուսի շարքերը: Մահացել է 1941 թ. Թիֆլիսում:

նությունների, որոնք այն ժամանակ տեղի էին ունենում մեր հեռավոր հայրենիքում՝ Թուրքական Հայաստանում: Դա կոչ էր հեղափոխական ճանապարհով օգնության հասնելու տառապող մեր եղբայրներին»¹: Կոչը ջերմ արձագանք է գտնում հատկապես Եվրոպայի համալսարաններում սովորող հայ ուսանողության շրջանում, որոնցից շատերը գալիս են ժնև և ծանոթանում նրա հեղինակների գործերի հետ: Իր հուշերում Մարո Նազարբեկը գրում էր.«Մեր առաջին գաղափարակից ընկերներն էին Սաքո Աղամիրովը, Ռուբեն Խան-Ազատյանը, որոնք Մոնպելյեի համալսարանի ուսանողներ էին և Ցյուրիխի համալսարանի ուսանող Կաֆիկը (Կաֆյան)»²: Ժնևում ձևավորված խմբակին միացան Գևորգ Ղարաջյանը, Մաթևոս Շահագիզյանը, Քրիստափոր Օհանյանը: Ժնևյան խմբակի հետ սկզբնական շրջանում ակտիվ համագործակցում էին Հովնան Դավթյանը, Ալեքսանդր Աթաբեկյանը, որը հետո հեռացավ իր անարխիստական (անիշխանական) գաղափարների համար: Նազարբեկի հետ սերտորեն համագործակցում էր բուլղարացի Քրիստիա Ռակովսկին, որը հետագայում դարձավ բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատիայի խոշոր դեմքերից մեկը³:

Բոլորին համախմբել էր Հայաստանի ազատագրության խնդիրը: Աստիճանաբար առաջ է քաշվում հայ հեղափոխականների ընդհանուր համագումար հրավիրելու հարցը: Այդ գործը նախաձեռնելու համար Նազարբեկյանը դիմում է ճանաչված հրապարակախոս Մկրտիչ Փորթուզալյանին: Վերջինս «Արմենիայում» հրապարակում է Նազարբեկյանի առաջարկը, սակայն ինքն անձամբ մերժում է այն:

Նազարբեկի վկայությամբ, երբ Մ. Փորթուզալյանը 1886թ. ստեղծեց «Հայոց Հայրենասիրական ընկերությունը», հայտարարեց, որ «լռիկ-մնջիկ պիտի դիմէ Բերլինի Համաժողովին խոստացած ինքնավարութեան թրքահայ գաւառների համար»⁴: Բացի դրանից՝ Նազարբեկը գրում էր, որ Փորթուզալյանը «դեռ յոյսը չէր կորցրած Թիւրքիային դիմելու մեթոդից:...Այլևս կորցնելով իրենց յոյսը, որ

¹ Մարո Նազարբեկի հուշերից, ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 27, թ. 3:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴ «Վեմ», Փարիզ, 1938, N 1, էջ 23:

«Արմենիայի» միջոցով կը կարողանան ասպարէզ իջնել եւ հայ հասարակութեան նոր գործելակերպ առաջարկել հայկական հարցի վերաբերմամբ, վերջնականապէս վճռում են հիմնել առանձին, զուտ յեղափոխական կուսակցութիւն թրքահայ հարցին նւիրած՝ որդեգրելով ռուս նարոդովոյցիների եւ ֆրանսիական բլանկիստների գործելակերպը, այն է՝ ապստամբական-ահաբեկչական պատրաստութիւններ թիւրք կառավարութեան դէմ. այդ մասնակի ահաբեկչական միջոցները հրահրելով եւ ուժ տալով թրքահայ ժողովրդի պահանջներին, խմբակի կարծիքով, մէկ կողմից հող պիտի պատրաստէին թրքահայ գաւառների ընդհանուր ապստամբութեան, իսկ միւս կողմից՝ պիտի ստիպէին եւրոպական մեծ պետութիւններին միջամտել եւ պահանջել թիւրք կառավարութեանից մի շարք վարչական, քաղաքական եւ տնտեսական բարենորոգումներ հայկական գաւառներում»¹:

Ժնկյան խմբակը հրաժարվում է համագումարից և ծռնամուխ լինում թերթի հիմնադրմանը, որն իր շուրջը պիտի համախմբէր հեղափոխական երիտասարդութեանը: Խմբի բոլոր անդամները արևելահայեր էին՝ խանդավառված հեղափոխութեան գաղափարներով: Նրանք կապեր ունէին նարոդնիկների և հոստկապես Ժնևում գործող Գ. Վ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրութեան» խմբի հետ:

Ինքը՝ Ավ. Նազարբեկյանը, որոշակիորեն կրում էր նարոդնիկական գաղափարների ազդեցութիւնը: Պրա ապացույցը գյուղական համայնքի միջոցով սոցիալիզմի հասնելու նրա երազանքն էր: «Հին ժամանակներից ժառանգւած այդ մեծ հարստութիւնը՝ գյուղական համայնքը կոչված է ասպալայում մեծ դեր խաղալու հայ ժողովրդի բարօրութեան գործում»², - գրում էր Ավ. Նազարբեկը: Նրանց մի կողմից գրավում էին նարոդնիկների պայքարի եղանակները և մանավանդ, ահաբեկչութիւնը, որը նրանք ձգտում էին փոխադրել Արևմտյան Հայաստան և կիրառել հայ ժողովրդի կեղեքիչների դէմ, մյուս կողմից գտնվում էին մարքսիստական գաղափարների ազդեցութեան տակ: Ահա այս երկու գործոններն իրենց արտահայտութիւնը գտան Ժնկյան խմբի կազմած ծրագրի մեջ, որի նախապատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 23-24:

² Հնչակ, Ժնև, 1889, N 1:

րաստման գործը ստանձնեցին Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանները և Գ. Ղարաջյանը: Ծրագիրը կազմվեց 1887թ. և հրատարակվեց 1888թ. «Հնչակ» թերթում: «Հնչակը» ժնկյան խմբի պաշտոնաթերթն էր: Այն իր անունը ստացել է Գերցենի «Կոլոկոլից»¹: Հնչակյան ծրագիրը բաղկացած էր «Հեռավոր» և «Մոտակա» նպատակներից: Ծրագրի «Հեռավոր նպատակ» բաժնում հայտարարվում էր, որ մարդկության ներկա հասարակական կազմակերպությունը հիմնված է անարդարության և բռնության վրա, որ բնակչության մեծամասնությունը շահագործվում է մեծ հարստություն դիզած փոքրամասնության կողմից: Իրերի նման վիճակը, ըստ «Հնչակի», կարող է բարելավել միայն հասարակության կազմակերպումը սոցիալիստական հիմքերի վրա, որը հենվելով արտադրության միջոցների կոլեկտիվ սեփականության վրա, վերջ կդնի մարդու կողմից մարդու շահագործմանը, կնպաստի հասարակության յուրաքանչյուր անդամի լիակատար զարգացմանը՝ իրապես պահպանելով մարդկային բնական իրավունքները: «Հնչակի» խումբը հասարակության սոցիալիստական կազմակերպությունը հայտարարում է իր իդեալը և հաժողովրդի հեռավոր նպատակը²:

Ծրագրի մոտակա նպատակ էր հռչակվում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը թուրքական բռնապետությունից: Հայտարարվում էր, որ արևմտահայությունը դատապարտված է քաղաքական իրավագրկության և ստրկական հնազանդության, որ նա չունի կյանքի և գույքի ապահովության երաշխիք, որ ենթարկվում է թալանի ու ալարառության ինչպես վայրենի ցեղերի, այնպես էլ կառավարության կողմից: Ծրագիրը հայտարարում էր, որ այդ թշվառ վիճակից ժողովրդին փրկելու և նրան դեպի հեռավոր նպատակը՝ սոցիալիստական իասարակություն հասցնելու միակ միջոցը Արևմտյան Հայաստանում քաղաքական ազատության և ազգային անկախության ձեռքբերումն է: Ծրագրում նշվում է, որ այդ նպատակի իրագործումից հետո անմիջապես պետք է գործադրվեն քաղաքական ազատության ապահովման հիմնական պայմանները՝ ժողովրդական ներկայացուցիչների ընտրություններ՝ Օրենսդիր ժո-

¹ Գերցենը 19-րդ դ. ռուս նշանավոր հեղափոխական էր: Իր «Կոլոկոլ» հանդեսի էջերում քննադատում էր ռուսական ինքնակալությանը:

² «Հնչակ», 1889, N 1:

ղով կազմավորելու համար, նահանգային և համայնական ինքնավարություն, ընտրական ցենզի վերացում, մամուլի, ժողովների և այլ ղեմնկրատական ազատություններ, պարտադիր կրթական համակարգ բոլորի համար:

Ծրագրում նշվում էր, որ քաղաքական ազատության նվաճումից հետո իրագործվելու է ժողովրդի տնտեսական դրության բարեփոխումը: Վերոհիշյալ նպատակներին հասնելու միջոց էր համարվում հեղափոխությունը՝ այսինքն, ժողովրդական ապստամբության միջոցով Արևմտյան Հայաստանում առկա կարգերի բռնի փոփոխությունը: Դրանով իսկ հնչակյանները հեղափոխական-ապստամբական գործունեության ասպարեզ էին հռչակում Արևմտյան Հայաստանը: Ծրագրում նշվում էր նաև, որ հեղափոխական գործունեության միջոցներ են լինելու «ագիտացիան, պրոպագանդան և տեռորը»¹: Ծրագրում արծարծվում էին նաև կազմակերպական խնդիրներ: Անհրաժեշտ էր համարվում հեղափոխական ջանքերի կենտրոնացումը բացառապես արևմտահայության ազատագրության խնդրի վրա, քանի որ.

-Հայության ամենաստվար մասը կազմում են արևմտահայերը և նրանց բնակավայրը մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածությունն է:

-Արևմտահայերի հարցը Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի ձևով ձանաչված է մեծ տերությունների կողմից:

-Իրենց մոտակա նպատակի իրագործման համար հնչակյաններն ամենահարմար պահը համարում էին որևէ պետության կողմից Թուրքիայի դեմ սկսված պատերազմը:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը լուծելուց հետո ծրագիրը նախատեսում էր ազատագրել նաև պարսակահայերին ու ռուսահայերին և հայության այդ երեք հատվածների միավորումով կազմել ղեմնկրատական հանրապետություն, որը «համայն հայութեան համար ճամփա կբացի դեպի հեռավոր նպատակը՝ սոցիալիստական հասարակական կազմակերպությունը, ուր պիտի դիմե համայն մարդկությունը»²: Դրանով իսկ հնչակյանների

¹ Նույն տեղում, 1888, N 10:

² Նույն տեղում:

կողմից սեփական ծրագրի հրատարակությունն ազդարարում էր հեղափոխական կուսակցության կազմավորման մասին:

Հնչակյան կուսակցության հիմնադիր ժողովին մասնակցում էին Ավետիս Նազարբեկյանը, Մարո Վարդանյանը, Գաբրիել Կաֆյանը, Ռուբեն Խանազատյանը, Գևորգ Ղարաջյանը, Մկրտիչ Մանուչարյանը, Հովնան Ղափյանը, Սարգիս Աղամիրզյանը, Քրիստափոր Օհանյանը: Կուսակցության առաջին կենտրոնական կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Ա. Նազարբեկը, Ռ. Խանազատը, Գ. Կաֆյանը, Գ. Ղարաջյանը¹, Մ. Վարդանյանը²:

Կուսակցության կենտրոնի ստեղծումից ու ծրագրի հրատարակությունից հետո «Հնչակը» ուժգին կերպով առաջ է մղում արևմտահայերի զինված ապստամբության գաղափարը, ապստամբություն, որն ըստ «Հնչակի», կարող է հարկադրել մեծ պետություններին միջամտելու հոգուտ Արևմտյան Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումների: Ըստ «Հնչակի»՝ եթե ուզում ենք, որ Եվրոպան միջամտի և մեր դատին լուծում տա, ամենից առաջ պետք է մենք ինքներս մեր մեջ կենտրոնացնենք բոլոր ուժերը, դրանք դնելով հեղափոխական ուղու վրա: Եվ միայն այդ ընթացքով մենք կարող ենք ցնցել Եվրոպական տերություններին, մեր արյունահեղ կռիվներով թուրքի դեմ, դրանով շոշափելով տերությունների արևելյան շահերը»³:

1888թ. թիվ 1-ի առաջնորդող հոդվածում («Նոր հոսանք») «Հնչակն» արծարծում է այն միտքը, որ կապիտալիզմի հասարակական-տնտեսական կացութաձևը, որի մեջ մտել է Եվրոպան, այդ ժողովուրդների համար դարձել է տնտեսական քայքայման ու թշվառության գլխավոր պատճառ, հետևաբար հայ ժողովուրդը պետք է շրջանցի կապիտալիզմը և հասնի իդեալական հասարակարգին՝ սոցիալիզմին: Այս հարցին անդրադառնալով՝ Լեոն նկատել է, որ «այս փիլիսոփայության մեջ զուտ հնչակեան ոչինչ չկայ: Նա ամբողջովին, բառ առ բառ, արտագրւած է նարոդնիկական

¹ Գ. Ղարաջյանը 1888 թ. հեռացավ «Հնչակից» գաղափարական տարածայնությունների պատճառով:

² ՀԱԱ, ֆ. 1456, ցուցակ 2, գործ 22, թ. 3:

³ Հովհաննիսյան Ա, Հնչակյանների կազմավորման գաղափարական արմատները, ՊԲՀ, Երևան, 1968, N 2, էջ 22:

գաղափարախօսութիւնից»։ Լեոն մատնացուց է անում այն իրողութիւնը, որ դեռևս հնչակյանների կազմավորումից 10 տարի առաջ արդեն կապիտալիստական արտադրանական մուտք էր գործել Անդրկովկաս¹։ Ավանդական գյուղական համայնքի միջոցով կապիտալիզմը շրջանցելու և սոցիալիզմին հասնելու հնչակյանների վարդապետութիւնը Լեոն ուտոպիա էր համարում, քանի որ ծանոթ լինելով հին ու նոր քաղաքական ուսմունքներին՝ հնչակյանները անծանոթ էին ամենակարևորին՝ արևմտահայ կյանքին։ «Եվ այսպիսի ծանօթութեամբ .էր նա («Հնչակը»-Հ.Գ.)» փրկութեան ծրագրեր կազմում այդ թշվառ երկրի համար²։

Սակայն այս իրատեսական մոտեցումից հետո Լեոն ընկնում է մյուս ծայրահեղության մեջ՝ գրելով, որ եթե «Հնչակի» ղեկավարները «մկրտած լինէին պլեխանովեան աւագանի մեջ, լինէին իսկական մարքսիստ սոցիալիստներ, բոլորովին այլ կըլինէր թիրքաց Հայաստանի վիճակը»³։

Ի ցույց դնելով հնչակյան գաղափարախօսության մեջ առկա սոցիալիստական և ազգային բեռների այս հակասութիւնը՝ Լեոն հանգում է այն եզրակացության, ըստ որի «Թուրքահայ յեղափոխութեան պատմութիւնը անչափ դժբախտ է հէնց նրանով, որ սկզբից մինչեւ վերջ լեփ լեցուն է այսպիսի հակադրական իրար ոչնչացնող ապտակներով»⁴։

Խոսելով հնչակյան սոցիալիզմի մասին՝ մեծանուն պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը գրում էր, որ Նազարբեկի սոցիալիզմը սխեմատիկ էր ու մակերեսային։ Թուրքական իրականութիւնը աղճատված էին պատկերացնում և փորձում էին իրենց կողմից սխեմայի վերածած մարքսյան սոցիալիզմի դոգմաները արհեստականորեն հարմարեցնել թուրքական իրականութեանը։ Օրինակ՝ արևմտահայ կախյալ գյուղացիության՝ մարաբանների մեջ Նազարբեկը փորձում էր տեսնել պրոլետարների։ Իրականութեան մեջ մարաբայութիւնը «ոչ թե կապիտալիստական, այլ ֆեոդալական շա-

¹Լեո, Թուրքահայ իեղափոխության գաղափարաբանութիւնը, հատոր Ա, Երևան, 1994, էջ 149։

²Նույն տեղում, էջ 151։

³Նույն տեղում, էջ 152։

⁴Նույն տեղում, էջ 159։

հագործության ենթակա ճորտության մի տարատեսակությունն էր սոսկ», - իրավացիորեն նշել է Աշ. Հովհաննիսյանը¹:

Նույնիսկ Ռուբեն Խանազատը, որը հնչակյան սոցիալիզմի հավատավոր տեսաբաններից մեկն էր, հետագայում իր հուշերում գրում էր, որ մարքսիզմի տարածման համար Թուրքիայում հող չկար: Իր իսկ վկայությամբ՝ քիչ չեն եղել դեպքեր, երբ Կ. Պոլսում արևմտահայ պանդուխտների շրջանում սոցիալիզմի քարոզչության միջոցին նրանցից շատերը իրեն ընդհատել էին՝ ասելով. «Թող ըզմըր տուն չը թալլին, ըզմըր կնիկ, աղջիկ չփախցուն, ըզմըր ցանքս չը վառին, ուրիշ բան մըզի պետք չէ»²:

1889թ. ամռանը Փարիզում տեղի է ունենում Երկրորդ ինտերնացիոնալի (սոցիալիստների) հիմնադիր համագումարը, որին մասնակցում էին Եվրոպայի նշանավոր սոցիալիստներ Ավգուստ Բեքելը և Վիլհելմ Լիբկնեխտը՝ Գերմանիայից, Ժյուլ Գեդը և Պոլ Լաֆարգը՝ Ֆրանսիայից, Գեորգի Պլեխանովը՝ Ռուսաստանից և ուրիշներ: Այդ համագումարին մասնակցում էր նաև Ռ. Խանազատը՝ որպես հայ առաջին սոցիալիստական կուսակցության ներկայացուցիչ: Նա համաժողովին է ներկայացնում հնչակյան նորաստեղծ կուսակցության մասին տեղեկություններ, որից հետո այն ընդունվում է որպես Երկրորդ ինտերնացիոնալի անդամ: Ինտերնացիոնալի հիմնադիր համագումարին հնչակյաններն իրենց մանդատը վստահել էին թուս նշանավոր նարոդնիկ Պյոտր Լավրովին (իսկ հաջորդի ժամանակ՝ Պլեխանովին):

Այս հարցին անդրադառնալով՝ Աշ. Հովհաննիսյանը գրում էր, որ մասնակցելով միջազգային սոցիալիստական շարժմանը՝ հնչակյանները հույս ունեին, թե սոցիալիստական կուսակցությունները և միջազգային սոցիալիստական շարժումը կարող են ազդեցություն գործել Եվրոպայի հասարակական կարծիքի և եվրոպական պետությունների վրա և դրականորեն ազդել հայկական հարցի լուծման վրա³:

¹ Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. հոդվ., էջ 26:

² Ռուբեն Խանազատ, Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, թիվ 2, էջ 27:

³ Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. հոդվ., էջ 27:

Նկատելի է, որ իր ձևավորման պահից սկսած՝ Հնչակյան կուսակցության մեջ ակտիվությամբ աչքի էր ընկնում Ռ. Խանազատը: Նրա կազմակերպչական կարողություններն այն գրավականն էին, որը հաշվի առնելով Նազարբեկը պատասխանատու հանդիպումներին ուղարկում էր Խանազատին: Վերջինիս այսպես էր նկարագրում Ռ. Բերբերյանը. «Երեւանցի էր, համեստ ընտանիքի միակ զավակը, առողջութեամբ թոյլ ու կուզ. միջնակարգ ուսումը ստացել էր Վլադիկավակազի ռեալական դպրոցում, որից յետոյ մտել էր Մոնպելիէի համալսարանը: Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներից էր, եռանդուն եւ համարձակ, յեղափոխականի խառնուածքով, բայց երբեք տաքարիւն եւ գլուխը կորցնող»¹:

Բ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1889թ. ժնկի Հնչակյան կենտրոնը ծեռնամուխ է լինում կուսակցության կազմակերպությունների ստեղծմանը Արևմտյան Հայաստանում: Նույն թվականին Խանազատը մեկնում է Թիֆլիս և հանդիպում Գրիգոր Արծրունուն: Նա մասնակցում է Խ. Մալումյանի ջանքերով այնտեղ հրավիրված ժողովին, որին մասնակցում էին ազատագրական շարժման մի խումբ աչքի ընկնող գործիչներ՝ Սթ. Զորյանը (Ռոստոմ), Ալ. Պետրոսյանը (Պետո) և ուրիշներ: Այստեղ հնչակյան գործիչը ներկայացրեց հայկական հարցի, արևմտայերի դրության մասին իր տեսակետները՝ եզրակացնելով, որ առհետածգելի անհրաժեշտություն է դարձել հեղափոխական գաղտնի ընկերության կազմակերպումը սոցիալիստական սկզբունքների հիման վրա: Կարծիքների փոխանակության ժամանակ սոցիալիզմի գաղափարը հիմնականում ընդունվում է, սակայն նրա գործնական կիրառության հարցի վերաբերյալ, զուտ մարտավարական նկատառումներով, անհամաձայնություն է առաջանում՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայկական հարցի լուծումը կապված է եվրոպական խոշոր երկրների հետ, որոնց վրա կարող է բացասաբար անդրադառնալ հայ իրականության մեջ սոցիալիստական կուսակ-

¹ «Վեմ», Փարիզ, 1938, N 4, էջ 70:

ցության կազմավորումն ու նրա դիմումները Եվրոպային: Ուստի, որոշվում է գումարել նոր ժողով: Երկրորդ ժողովն ավելի բազմամարդ էր: Մասնակցում էին 22 հոգի: Ժողովականներն ավստսանք են հայտնում, որ ժողովին չեն մասնակցում երիտասարդության շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Քրիստափոր Միքայելյանն ու Սիմոն Զավարյանը, որոնք այդ ժամանակ թիֆլիսում չէին¹:

Թիֆլիսյան ժողովներից հետո Խանազատը մեկնում է Վլադիկավկազ՝ ծնողներին տեսության: Կրկին թիֆլիս վերադառնալով՝ նա հանդիպում է Ս. Զավարյանին, որի միջոցով ծանոթանում է Սիմոն Նադիրյանի և Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանի հետ, որոնք պիտի օգնեին Խանազատին Տրապիզոն մեկնելու և հանդիպելու տրապիզոնցի Հակոբ Մեղավորյանի հետ²: Նրանց ջանքերով Տրապիզոնում ստեղծվում է Թուրքիայի առաջին հնչակյան կազմակերպությունը, որի մեջ մտնում էին Ռուբեն Խանազատը, Պետրոս Մարինյան, Հմայակ Խուշպուլյանը, Հակոբ Մեղավորյանը, Սեդրակ Պոյաճյան, Հեթում Տիրատուրյանը, Մանուկ Թադևոսյանը, Նշան Տեր-Վարդանյանը³:

Կազմակերպչական ակտիվ աշխատանքներ են տարվում Կարինում հնչակյան կենտրոն ստեղծելու ուղղությամբ: Կարին են մեկնում Տիգրան Կերեկցյանը (Խաչատուր Կերեկցյանի եղբայրը), Հակոբ Իշգալացյանը, Գևորգ Զիլինկիրյանը⁴: Նրանց ջանքերով ստեղծվում է Կարինի հնչակյան մասնաճյուղը:

Մինչև Կ. Պոլսում հնչակյան մասնաճյուղի ստեղծումը այստեղ սյրդեն մի քանի տարի գործում էր ազատագրական գաղտնի մի կազմակերպություն: Խանազատի բնորոշմամբ Կ. Պոլսի կազմակերպությունը «բաւականին ընդարձակ էր եւ կազմուած էր տասնապետական սիստեմով»⁵:

Խմբերի ղեկավարները՝ տասնապետերը, գումարում էին իլյենց առանձին ժողովները, իսկ նրանց ընտրած ներկայացուցիչ-

¹ Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 121:

² Պատմություն Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, հատոր Ա., Պեյրուք, 1962, էջ 42:

³ Նույն տեղում, էջ 43:

⁴ Պատմություն ՍՂՀԿ, հտ. Ա., էջ 51:

⁵ Խանազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, N 1, էջ 124:

ները ողջ կազմակերպության գլխավոր մարմինն էին կազմում, որը կոչվում էր Վարիչ մարմին: Վերջինիս անդամները գրեթե բացառապես գավառահայեր էին: Խանազատը նշում է, որ Կ. Պոլսի կազմակերպութեան մեջ գրեթե բացակայում էր պոլսահայ մտաւորականութիւնը¹: Վարիչ մարմինը բաղկացած էր 11 անդամից, որոնցից Խանազատը հիշատակում է միայն 7-ի անունները: Դրանք էին Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրատ), որը Հաճնից էր, Հարություն Ճանկուլյանը՝ (Կայծիկ) վանեցի, Միհրան Տամատյանը (պոլսեցի), Մարգար վարժապետը՝ (Ամրոյան) մշեցի, Գրիգոր Ալըզպաշյանը՝ (Արամ) արաբկիրցի, Գրիգոր Գլըճյանը (տոնրիկցի), Հակոբ Գազանճյանը (բաթումցի)²: Վարիչ մարմնի մյուս չորս անդամների անունները հիշատակում է Հ. Ճանկուլյանը: Դրանք էին Հակոբ Սրապյանը, Մարկոս Մոմճյանը, Գրիգոր Տեր-Բաղդասարյանը, Հարություն Չաքրյանը (վերջինս տարածայնությունների պատճառով հեռացավ)³:

Վարիչ մարմինը սկզբում փորձել է կապ հաստատել Մարսելում գտնվող Սկրտիչ Փորթուգալյանի հետ, ով այնտեղ հրատարակում էր «Արմենիա» թերթը: Նրա անդամներին ոգևորել էր այլ, որ Փորթուգալյանը հիմնել էր «Հայոց Հայրենասիրական միություն» անունով մի խմբակ: Տարված Փորթուգալյանի գաղափարներով՝ Վարիչ մարմինը երկար ժամանակ հավատացել է, թե «Փորթուգալեանի կազմած ընկերութիւնը ամպայման յեղափոխական ընկերութիւն է», որը գործում էր խիստ գաղտնապահության պայմաններում: Իրականում, ինչպես նշում էր Խանազատը, Փորթուգալյանի ստեղծած խմբակի նպատակն էր «Հայաստանից պատանիներ բերել տալ Եւրոպա, որպէսզի նրանք իրանց ուսումն աւարտելուց յետոյ Հայաստան վերադառնային եւ յգտակար հանդիսանային իրանց հայրենիքին»⁴:

Կ. Պոլսի կազմակերպությունը չի ունեցել գործողությունների հստակ ծրագիր: Փորթուգալյանի հրահանգով նրա անդամները

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 126-127:

³ Ճանկիւլեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, Կ. Պոլիս, 1913, Բ մաս, էջ 129:

⁴ Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 125:

տարածել են «Արմենիան», ինչպես նաև արգելված գրականություն՝ խ. Աբովյան, Ռ. Պատկանյան, Րաֆֆի և այլն, որպեսզի արևմտահայության շրջանում տարածեին ազատագրական գաղափարներ և նրան գաղափարապես նախապատրաստեին ազատագրական պայքարին: Իր հուշերում Մ. Տամատյանը գրում էր, որ Կ. Պոլսում ձևավորված Վարիչ մարմնի նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում հեղափոխական գործունեությամբ ապահովել «Պեռլինի դաշնագրով խոստացված բարենորոգմանց գործադրությունը», որը դիտվում էր որպես ազատագրական շարժման առաջին փուլ: Դրանից հետո նպատակ էր դրված Արևմտյան Հայաստանում նախ ձեռք բերել ազգային ինքնավարություն, իսկ հետո նաև ազգային անկախություն¹: Վարիչ մարմինը շրջանցել է դասակարգային պայքարի և սոցիալիզմի հարցերը, չի շոշափել նաև ապագա ազատագրված Հայաստանի քաղաքական կառուցվածքի հարցը: Նրա անդամների համար ազատագրական պայքարի ուղենիշ են ծառայել Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Հունաստանի ու Կրետեի օրինակները, որոնց միավորել է մեկ նպատակ՝ հայրենիքի ազատագրումը թուրքական տիրապետությունից: Վարիչ մարմնի բոլոր անդամներն էլ ազատագրական պայքարի նվիրյալներ էին, սակայն խանազատի վկայությամբ նրանցից ամենաեռանդունը Հ. Ճանկյուլյանն էր²: Վարիչ մարմնի բոլոր ջանքերը՝ հարաբերություններ հաստատելու Փոքրթուգայանի հիմնած ընկերության հետ, անարդյունք են ավարտվել: Այս հիասթափության և հուսախաբության շրջանում ինչակյան կենտրոնը Կ. Պոլիս է ուղարկում Գ. Կաֆյանին, որն էլ դարձավ Կ. Պոլսի ինչակյան առաջին քարոզիչը³:

Իր հուշերում Հ. Ճանկյուլյանը գրում էր, որ Կ. Պոլսի Վարիչ մարմնին անդամակցելու խնդրով դիմել են մի խումբ արևմտահայ նշանավոր մտավորականներ՝ Ա. Արփիարյանը, Լ. Բաշալյանը և այլն: Հանդիպումը կայացել է Հ. Մեղավորյանի բնակարանում, որին մասնակցել են Վարիչ մարմնի անդամները, ինչակյաններ Գ. Կաֆյանը, Ռ. Խանազատը, Հ. Մեղավորյանը: Հանդիպման ժամանակ Կաֆյանն ու Մեղավորյանը կարծիք են հայտնել, որ ստեղծվի պոլ-

¹ Տամատեան Մ., նշվ. աշխ. էջ 82:

² Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 127:

³ Նույն տեղում, էջ 126:

սահայ մտավորականներից բաղկացած հնչակյան մի կազմակերպություն, որը պետք է ենթարկվեր Վարիչ մարմնին: Սա վիրավորական էր թվացել Արփիարյանին և մյուսներին, որովհետև իրենց իսկ խոսքով «թիրքահայոց միտքն ու հասարակաց կարծիքը իրենք են միշտ դեկավարած և միայն իրենք կրնան ըլլալ անոնց յեղափոխական շարժումները վարողը»¹: Վարիչ մարմինը կողմ էր իր կազմի մեջ ներգրավելու Արփիարյանին ու նրա համախոհներին, քանի որ իրենց իսկ բնորոշմամբ վերջիններս «մտաւոր տեսակէտով մեզնմէ շատ բարձր էին և մենք արդէն պէտք կ'զգայինք այդ կարգի ոյժերու»²: Բայց միավորումը տեղի չունեցավ, որովհետև Վարիչ մարմինն ուներ հեղափոխական բնույթ, իսկ «Արփիարեան խումբը աւելի պահպանողական ըլլալով պայման կը դնէր միութենէն վերջ իրենց տուած հրահանգներով գործել, առաջարկ մը, որ աւելի դիւանագիտական կերպով խնդիրը կարգադրելու կը միտէր», - հիշում էր Հ. Ճանկուլյանը³: Իր հուշերում Տամատյանը նույնպես վկայում էր, որ այդ շրջանում Արփիարյանը «յեղափոխականներ հակակող էր միայն»⁴:

Ինչևէ, հաշվի առնելով հատկապես պոլսահայության շրջանում Արփիարյանի ունեցած մեծ ժողովրդականությունը՝ հնչակյանները կապեր են հաստատում նշանավոր հրապարակախոսի հետ: Այդ տարիներին Արփիարյանի նախաձեռնությամբ պոլսահայ մտավորականության մի մասը նյութական օգնություն է ցուցաբերել հնչակյաններին:

Սակայն հնչակյան գործիչների սոցիալիստական քարոզչությունն անօգուտ է անցնում, և սոցիալիզմի հարցի շուրջ նրանց միջև տարաձայնություններ են առաջանում: Արփիարյանը թուրքական իրականության պայմաններում սոցիալիզմի քարոզչությունը վաղաժամ ու անիրագործելի էր համարում: Նրա կարծիքով նախ պետք էր ազատագրվել օսմանյան տիրապետությունից, և հետո միայն խորհել սոցիալիզմի մասին: Այդ կապակցությամբ խանազատը գրել է. «Հայկակը (Արփիարյանի գրական կեղծանուններից մե-

¹ «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, N 1, էջ 130:

² Ճանկիւեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 136:

³ Նույն տեղում

⁴ Տամատյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 87:

կը-Հ. Գ.) սոցիալիզմի մասին հիմնավոր հասկացություն համարյա թե չունեն, բայց նա բնագոյով միայն դատելով այն կարծիքը հայտնեց, թե սոցիալիզմը շատ հեռավոր ապագայի խնդիր կարող է լինել»¹:

Խանազատի վկայությամբ Պոլսում հայ պանդուխտների շրջանում սոցիալիստական քարոզչության ժամանակ առաջացած ամենամեծ բարդությունը «ազգային անխտրականութեան գաղափարի անմարսելիութիւնն էր: Ինչքան աշխատում էինք համերաշխութեան ոգի զարգացնել թուրք ու քուրդ ժողովուրդների վերաբերյալ, անհնարին էր լինում: Րաֆֆու, Աբովեանի ու Գամառ-Քաթիպայի աշխատութիւններով սնուած թիւրքահայը իր սրտի խորքում միշտ թիւրքատեաց էր մնում»²:

Արփիարյանի հետ տեսակցությունից հետո Խանազատը հանդիպում է նաև Խրիմյանին, որը նույնպես չի ոգևորվում և թերահավատորեն է մոտենում այդ հարցին:

Արփիարյանի ու Խրիմյանի հետ հանդիպումներից հետո հնչակյան գործիչները հարաբերությունների մեջ են մտնում Վարիչ մարմնի հետ: Հրավիրված ժողովում Վարիչ մարմնի անդամները, որոնք արդեն ծանոթ էին հնչակյան սոցիալիզմին, գտնում են, որ այդ «վարդապետութիւնը իրենց համար անմարսելի է և երկրի մէջ դեռ հող չունի»³: Խանազատի վկայությամբ Վարիչ մարմինը տարված է եղել Փորթուգալյանի «Արմենիայով» և տարածել է նրա գաղափարները: Հնչակյան սոցիալիզմից նրանք քիչ բան էին հասկացել, մանավանդ, որ «Արմենիայի» էջերում Փորթուգալյանը բազմիցս քննադատել է սոցիալիզմը՝ այն համարելով «մեր երկրին միանգամայն վաղաժամ ու անհարմար մի բան»⁴:

Տամատյանի բնորոշմամբ, թեև սոցիալիզմի ուսմունքը իրենց համար բոլորովին անհասկանալի էր, այնուամենայնիվ հնչակյան գործիչների հետ բանակցությունների արդյունքում «մեծ մասամբ հրապուրված այս նոր վարդապետության հեռապատկերեն, ամբողջությամբ ընդունեցին հնչակյան ծրագիրը և եղան նորա-

¹ «Մշակ», 1908, N 35, Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 128:

² Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 128:

³ Ճանկիլեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴ Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 126:

դարձ սոցիալիստներ»¹: Վարիչ մարմինը համաձայնվում է մտնել կուսակցության մեջ՝ պայմանով, որ սոցիալիզմը մնալու է որպես կուսակցության հեռավոր նպատակ²:

Այսպիսով 1889թ. վերջին Կ. Պոլսում արդեն գործող Վարիչ մարմնից և հնչակյան գործիչներից կազմավորվում է Կ. Պոլսի հնչակյան կազմակերպությունը: Տամատյանի վկայությամբ, թեև նախապես որոշված էր, որ հնչակյան մասնաճյուղերի մեջ ղեկավարող դերը պիտի պատկաներ Տրապիզոնի մասնաճյուղին, որն իր կազմավորման առաջին օրից ստացել էր «Երկրի կեդրոն» անունը, բայց գործնականում այդ դերը վիճակված էր Կ. Պոլսի հնչակյան վարչությանը:

*
* *
*

Հնչակյանները զգալի դեր կատարեցին 1890թ. հունիսին Կարինի (Էրզրում) ցույցի կազմակերպման գործում: Տեղի հայ ազատագրական ուժերին հարվածելու նպատակով Էրզրումի թուրք պաշտոնյաները լուր են տարածում, թե հայոց եկեղեցում զենքի պահեստ կա: Հունիսի 18-ին որոշվում է խուզարկել Սանասարյան վարժարանը և Կարինի մայր եկեղեցին: Լուրը ծանր տպավորություն է գործում տեղի հայության վրա: Ժողովուրդը փորձում է արգելել խուզարկությունը. տեղի է ունենում բախում ոստիկանության հետ: Երկու կողմից կորուստներ են լինում: Ոստիկանները ներխուժում են եկեղեցի և խուզարկում, բայց զենք չեն հայտնաբերում: Դրանից հետո սկսվում են ձերբակալությունները: Ցույցին մասնակցած հնչակյանները՝ Իշգալացյան, Կերեկցյան, Նշկյան, հեռանում են քաղաքից³:

¹ Տամատյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 88:

² Ճանկիլեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Պատմություն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 52:

Գում Գափուի ցույցը

Էրզրումի դեպքերից հետո հնչակյան կենտրոնը որոշում է մեծ ցույց կազմակերպել Կ. Պոլսում, որի նպատակն էր բողոքել Կարնո խուզարկությունների ու ձերբակալությունների դեմ և եվրոպական դեսպանների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա: «Մենք այն համոզումն ունեինք,-գրում է Խանազատը,- թե Էրզրումի եվրոպական հիւպատոսները իսկոյն ահազանգ պիտի հնչեցնէին այդ դեպքի առիթով եւ «հայկական հարցը» պիտի հրապարակ գար ու շուտով իր լուծումն ստանար: Մեր վարչութեան մէջ այդ խնդրի մասին խորհրդակցելով, եկանք այն եզրակացութեան, որ եւրոպական մեծ պետութիւններին իրանց քար անտարբերութիւնից դուրս հանելու համար, անհրաժեշտ է մի մեծ ցույց կազմակերպել հէնց սուլթանի մայրաքաղաքում, դեսպանների քթի տակ»¹:

Ցույցի նախապատրաստման համար 1890թ. հունիսի վերջին հնչակյան կենտրոնը Կ. Պոլիս է ուղարկում Խանազատին: Վերջինիս վկայությամբ Կ. Պոլսում «կազմակերպչական աշխատանքը եռում էր: Գ. Կաֆեանը, Հ. Մեղաւորեանը եւ Ալ. Ռոստոմեանը առաւտոյից մինչև ուշ գիշեր զանազան ժողովների ու տեսակցութիւնների էին վազվզում»²: Խանազատը ցույցի մասին հայտնում է Խրիմյանին, որը նույնպես ոգևորվում է այն մտքով, թե խաղաղ ցույց կազմակերպելով «եւրոպացիք վերջապէս պիտի միջամտեն ու հայկական հարցը ցանկալի լուծումը ստանայ»³: Այդ ցույցով հնչակյան ղեկավարությունը նպատակ ուներ նաև բարձրացնել կուսակցության հեղինակությունը:

1890թ. հունիսի 12-ին տեղի ունեցած գաղտնի ժողովում, որին մասնակցում էին Մուրատը, Տամատյանը, Ճանկուլյանը, Աչըզապաշյանը, Գազանճյանը և ուրիշներ, որոշում են ցույցը կազմակերպել խաղաղ միջոցներով:

¹ Խանազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, N 1, էջ 124:

² Նույն տեղում, Կոստանդյան Է., Գում-Գափուի ցույցը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, թիվ 8, էջ 68:

³ Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 129:

Գում-Գափուի ցույցի պատճառներից մեկը Տարոնի հայության պատուհաս Մուսա բեկի ազատ արձակվելն էր իշխանությունների կողմից: Ժողովականներն առաջնորդվել են նաև այն մտայնությամբ, որ եթե Մուսա բեկը անպատիժ մնա և «հայերու կողմէ բողոքի արտահայտութիւն մը տեղի չունենայ, գաւառի հայութեան մէջ կրնայ երեւան գալ ընդհանուր լքում եւ յուսահատութիւն, նկատելով ինքզինքը բոլորովին անպաշտպան»¹:

Ժողովի ժամանակ որոշվում է, որ նախօրոք կազմված պահանջագիրը պետք է նախ ընթերցվի Աբ. Հարություն մայր եկեղեցում պատարագի ժամանակ, իսկ հետո տարվի սուլթանի պալատը²: Այդ գործը սեփական ցանկությամբ ստանձնում են Մուրատն ու Ճանկուլյանը: Ցույցի նախօրյակին, լրտեսների հետապնդումից խուսափելով, Պոլսից հեռանում են Խանազատն ու Մեղավորյանը: Խանազատը մեկնում է Բաթում, իսկ Մեղավորյանը՝ Ժնև³:

Հուլիսի 15-ին ժողովուրդը հավաքվել էր Գում-Գափու թաղամասում գտնվող Մայր եկեղեցում: Եվ երբ պատրիարք Խորեն Աջըղյանը պիտի սկսեր ժամերգությունը, Ճանկուլյանը ցատկում է բեմ, պոկում պատից թուրքական զինանշանը և ժողովրդի բացականչությունների ներքո ջարդուփշուր անում: Այնուհետև նա սկսում է կարդալ սուլթանին ներկայացվող պահանջագիրը: Այն ներկայացնում էր արևմտահայության ծանր դրությունը և հայկական նահանգների համար ինքնավարություն պահանջում: Պահանջագրի բազմաթիվ օրինակներ նախապես ցրվել էին ժողովրդի մեջ: Այնուհետև Ճանկուլյանն ու Մուրատը պատրիարքից պահանջում են իրենց հետ միասին պահանջագիրը ներկայացնել սուլթանին, սակայն միջամտում են ոստիկաններն ու զինվորները: Տեղի է ունենում փոխհրաձգություն և ընդհարում, որի ժամանակ լինում են զոհեր ու վիրավորներ: Կռիվը դադարում է միայն թուրքերին օգնական ուժեր գալուց հետո: Այնուհետև սկսվում են ձերբակալությունները: Մուրատին հաջողվում է փախչել բանտից: Ցույցի ղեկավարներից Մուրատը, Տամատյանը խույս են տալիս հետապնդումից և փախչում Աթենք: Ճանկուլյանը և հնչակյան մյուս գործիչները մատնութ-

¹ Միրվարդ, Արամ Աջըգպաշեան, Փրովիդենս, 1957, էջ 44:

² Ճանկուլեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 25:

³ Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 135:

յամբ ձերբակալվում են¹: Տույցից հետո մատնիչներ Մամբրե և Տաճատ վարդապետները, Սուքիաս քահանան և եկեղեցու լուսարար Հովհաննեսը ահաբեկվում են²:

Դատի ժամանակ Հ. Ճանկույանը դատապարտում է թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը և ժխտում դատարանի կողմից հայ ժողովրդին վերագրվող անջատողականությունը: Ճանկույանը դատապարտվում է մահվան, որը հետո փոխարինվում է ցմահ բանտարկությամբ: Պ. Մարիմյանը, Գր. Գլճյանը և ուրիշներ աքսորվում են աֆրիկյան Տրիպոլի: Ճանկույանին արգելափակում են Աքրայի բանտում³: 1894թ. բանտում գտնվելու ժամանակ Ճանկույանին կեղծ փաստաթղթերով տեսակցության է եկել Մարո Նազարբեկը⁴: 1896թ. դեկտեմբերին բանտից ազատվելով՝ նա անցնում է Եվրոպա:

Տույցից հետո թուրքական հետապնդումից խուսափելով՝ ժնև հասան մի շարք հնչակյաններ, որոնց թվում էր և Մուրատը: Ռուբեն Բերբերյանը, որը մի քանի ամիս Մուրատի հետ ապրել էր նույն հարկի տակ ժնևում, այսպես էր նկարագրում նրան. «Մուրատը (Համբարձում Պոյաճեան) Հաճընցի էր, մոտ 25-26 տարեկան: Պոլսից էր փախած. այնտեղի զինուորական բժշկական վարժարանի նախկին ուսանող էր, պետք էր մեկ տարի, որ աւարտէր իբրեւ բժիշկ, բայց Պոլսում նւիրել էր յեղափոխական գործին, գործօն դեր էր կատարել ցոյցի օրերին, (խոսքը Գում Գափուի ցոյցի մասին է- Հ. Գ.) ոստիկանութեան աչքին էր ընկել ու մի ժամանակ թաքնւելուց յետոյ յաջողւել էր հեռանալ Պոլսից: Նազարբեկեանների բնակարանում այլեւս ազատ տեղ չկար. Մուրատը տեղափոխւեց ինձ մօտ եւ ապրեց մօտ երեք ամիս: Միջին հասակ ուներ, սեւ փոքրիկ մօրուք, սեւ գեղեցիկ աչքեր, շատ մեղմ հայեացք ու նոյնպիսի մեղմ ձայն, բայց միշտ ոգելուրած խօսում էր: Շուտով իրար մտերմացանք: Իմ հսկողութեան տակ ու ծրագրով նա ծանօթանում էր ընկերավարա-

¹ Ճանկույան Յ., նշվ. աշխ., էջ 80:

² Հնչակ, 1890, N 6, 14 սեպտեմբեր:

³ Աքրան Օսմանյան կայսրության ամենաահավոր բանտն էր: Դա Սիրիայում գտնվող Սեն ժան դ' Ակր բերդն էր, որը ժամանակին կառուցել էին խաչակիրները: ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 27, թ. 8:

⁴ Ճանկույան Յ., նշվ. աշխ., էջ 108:

կան տեսութիւններին, բայց ամէլի յաւիշտակում էր նրանց բարոյագիտական կողմով, նրանց մարդասիրական բնոյթով եւ ոչ թէ «գիտական-պատմական» կամ «գիտական-տնտեսական» հիմքերով: Յաճախ, մինչև գիշերների ուշ ժամերը պատմում էր Պոլսի հայկական նոր յեղափոխական մթնոլորտի մասին, թէւ գերադասում էր Հաճընը, այնտեղի հայութեան անկեղծութիւնը. պատմում էր Հաճընի բարքերի, կենցաղի, լեզվի յատկութիւնների մասին. պատմում էր, որ քույրը ուսուցչուհի էր ինչպէս եւ իր ժիրայր եղբայրը»¹:

Բերբերյանը ավելացնում էր նաև, որ իրենց փոխադարձ համակրանքը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ երկուսն էլ սիրում էին բնական գիտությունները: «Հետագայում, 1891 թ. գարնանը,-գրում էր Բերբերյանը,-երբ նա թողեց ժընեւը, յուսով էի, որ մի օր նրան կը պատահէմ, բայց յեղափոխական դեպքերը այլ կերպ էին դասաւորել»²:

Գում-Գափուի ցույցից հետո կուսակցության հեղինակության աճի հետ մեծացավ նաև պահանջարկը կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հնչակի» նկատմամբ: 1890թ. վերջին թերթի տպաքանակը հասել էր 1000-ի: Դրանից հարյուրը մնում էր ժնևում, իսկ մնացածն ուղարկվում էր Կ. Պոլիս, Կովկաս, Թուրքիայի ծովափնյա քաղաքներ, արևմտահայ գավառներ: Ժամանակակցի վկայությամբ «Հնչակի» կապոցներն ուղարկվում էին Բուլղարիայից և Հունաստանից, բայց ամէլի հուսալի էր Բուլղարիայի Բուրգաս քաղաքով անցնող առաքման ուղին, որտեղից բուլղարացի նավապետի ու մի հայի օգնությամբ «Հնչակի» համարներն ուղարկվում էին Կ. Պոլիս³:

Ցուցարարական գործունեության հետ զուգահեռ հնչակյան կենտրոնն իր գործիչների միջոցով աշխատանքներ էր տանում կապեր հաստատելու թուրքական բռնակալության դեմ ազատագրական պայքարի դրոշ պարզած հեղափոխական այլ կազմակերպությունների հետ: Աթենքում Տամատյանը կապ է հաստատում «Անատոլիքի Օմոսգոնտիա» (Արևելյան դաշնակցություն) կազմակերպության հետ, որը միավորում էր հունական, մակեդոնական, կրետական հեղափոխական կոմիտեներին: Կազմակերպության ղեկա-

¹ «Վէմ», Փարիզ, 1938, N 2, էջ 21:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 17-18:

վարը նշանավոր հեղափոխական, Հունաստանի ազգային հերոս Դիմիտրիոս Բոցարիսն էր: Կազմակերպության նպատակը բալկանյան ժողովուրդների պայքարի կազմակերպումն էր և նրանց ուժերի կենտրոնացումը «Թուրքիո դեմ համագործակցութիւն մը ստեղծելու համար»¹:

Գ. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՓՈՐՁԸ

Գում-Գափուի ցույցը մեծ տպավորություն թողեց Անդրկովկասի հայ երիտասարդության վրա, ուստի դրանից հետո Խանազատի հայտնվելը Բաթումում մեծ աշխուժություն առաջացրեց Թիֆլիսում, ուր այդ օրերին եռանդուն կերպով ընթանում էին նոր հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծելու աշխատանքները: Խորհրդակցություններ էին տեղի ունենում հասարակական-քաղաքական տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչների միջև, որոնց մասնակցում էին մշակականներ, հայ նարոդնիկներ, արմենականներ, մարքսիստներ: Բաթումում Ռ. Խանազատին հրավիրում են Թիֆլիս մասնակցելու այդ խորհրդակցություններին որպես Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչ: Ռ. Խանազատը մասնակցում է սկզբնաժողովներին և անդում, որ նոր ձևավորվող կուսակցության ծրագրում դրվեն սոցիալիզմի գաղափարական սկզբունքները, սակայն այդ առաջարկությունը ընդունելություն չի գտնում: Անգամ սկզբունքով սոցիալիստներ Քրիստափոր Միքայելյանն ու Միմոն Զավարյանը գտնում էին, որ բացահայտորեն հռչակելով սոցիալիզմի սկզբունքը՝ իրենցից կվանեն շատ ու շատ կարող ուժերի, որովհետև հայ խայտաբղետ հասարակության մեծամասնությունը սոցիալիզմը մերժում է²: Ի վերջո որոշում են մշակվող ծրագրում որպես նպատակ ընդունել «ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական ազատությունը»:

Բանավեճեր էին տեղի ունենում նաև Թիֆլիսում ձևավորվող նոր հեղափոխական կուսակցության հիմնադիր ժողովներում նրա

¹ Տեփոյեան Պ., Միհրան Տամատեան, Պեյրուք, 1964, էջ 37:

² Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 116:

կենտրոնական ղեկավար մարմնի նստավայրի ընտրության հարցի շուրջ: Իր հուշերում Ռ. Խանազատը գրում է. «Պարզ նկատելի էր, որ բոլորն էլ ցանկանում էին գործի ղեկավարությունն անպայման խել հնչակյաններից ու նրա ղեկավարներից: Ամեն կերպ աշխատում էին կենտրոնը դարձնել Թիֆլիսը»¹: Ռ. Խանազատն ինքն առաջարկում էր Տրապիզոնը: Ի վերջո որոշվեց «Հնչակը» թողնել ժնկում որպես կուսակցության գլխական օրգան, որը պիտի հրատարակվեր ամիսը մեկ անգամ: Ժնկ պիտի մեկնեի նաև Քր. Միքայելյանը, որպեսզի Ա. Նազարբեկի հետ միասին խմբագրեին «Հնչակը»: Մի ուրիշ թերթ էլ պիտի հրատարակվեր Թիֆլիսում որպես միասնական կուսակցության մարտական օրգան, որի անունը որոշվեց դնել «Դրոշակ»: Նորաստեղծ կուսակցությունը կրելու էր «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցություն» անունը: Միացյալ կուսակցությունը հրատարակում է իր Մանիֆեստը, որը կոչ էր անում հայ ժողովրդի բոլոր խավերին համախմբվելու արևմտահայության ազատագրության պայքարի դրոշի ներքո: Այդ ամենի մասին Ռ. Խանազատը ժնկի կենտրոնին գեկուցագիր է ուղարկում և օրհնում Երևան: Դրանից հետո Նազարբեկը Թիֆլիս է ուղարկում Հակոբ Մեղավորյանին (Արդար), որն իր հետ բերում է ժնկի կենտրոնի հին պայմանները, ըստ որի Թիֆլիսի հեղափոխական կազմակերպությունը պետք է մտնեի «Հնչակի» մեջ: Փաստորեն Նազարբեկը միության խնդրում էլ էլնում կողմերի իշխանավասարության սկզբունքից: Քր. Միքայելյանն էլ հրաժարվեց ժնկ մեկնելուց, որպես «Հնչակի» երկրորդ խմբագիր, սակայն թերթը շարունակում էր հրատարակվել: Թիֆլիսից պահանջում են դադարեցնել «Հնչակի» հրատարակությունը մինչև Միքայելյանի ժնկ գալը, բայց «Հնչակի» խմբագրությունը դա թողնում է անհետևանք: Միք. Վարանդյանը գրում էր. «Թիֆլիզցիներու մեծամասնութեան մեջ պարզ դիտաւորութիւն կար՝ վերցնել Գործի ղեկավարութիւնը հնչակեան երկու պարագլուխներու ձեռքն»²: Այսպիսով տարածայնությունների խորացումն անհնարին դարձրեց միության իրագործումը: Առձակատման խորացմանը հպաստեց ինչպես հնչա կյան լիդերների՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանների կոշտ ու անզիջում դիրքորո-

¹ Նույն տեղում, էջ 122:

² Վարանդեան Ս., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան 1992, էջ 59:

շումը սոցիալիզմի ծրագրային հարցերի վերաբերյալ, այնպես էլ «Թիֆլիսյան» որոշ գործիչների՝ հատկապես Քր. Միքայելյանի բռնած նմանատիպ դիրքորոշումը:

Հնչակյան Կենտրոնի պաշտոնական հայտարարության մեջ ասված էր, որ Հնչակյան կուսակցությունը կապ չունի և միության մեջ չէ հայ հեղափոխականների դաշնակցության հետ, հետևյալ պատճառներով՝ Հ. Յ. Դ. մերժել էր սոցիալիզմի սկզբունքը դարձնել ծրագրի «հեռավոր նպատակ» և որոշել է «Հնչակը» հափշտակել հիմնադիրների ձեռքից ու նրան տալ ազգայնական-հակասոցիալիստական տարազ¹:

Հակադրվելով ՀՅԴ-ի օրգանի առաջին թվի խմբագրականի այն մտքին, ըստ որի «Դաշնակցությունը հայ ազգի բողոքի ու վրեժխնդրության ոգին է. այս է նրա սկզբունքն ու նպատակը», «Հնչակը» գրում էր, որ չի կարելի վրեժխնդրությունը դարձնել նպատակ, ժողովրդի քաղաքական ազատության պայքարի սկզբունք: «Հնչակը» փորձում էր սահմանազատել թուրք ժողովրդին թուրքական կառավարությունից, որը ճնշում ու կեղեքում էր նաև սեփական ժողովրդին: «Հնչակը» եզրակացնում է, որ հեղափոխության հաջողությունը անխհովելու համար անհրաժեշտ է հասնել թուրք, քուրդ, հայ, արաբ, հույն, ասորի ժողովուրդների համագործակցությանը: Այդ համերաշխությունը ըստ «Հնչակի», կարող է կայանալ ժողովուրդների տնտեսական շահերի հիման վրա, և այդ համերաշխությունը պետք է ուղղել՝ ընդհանուր թշնամու՝ տաճիկ բռնակալության դեմ»²:

Թերևս դժվար է վիճարկել «Հնչակի» այն միտքը, թե վրեժը չպետք է և չի կարող դառնալ կուսակցության նպատակ, բայց մյուս կողմից «Հնչակը» ինքն իր հետ է հակասության մեջ մտնում՝ գրելով, որ թուրքական բռնապետությունը հենարան է գտնում թուրք ժողովրդի տգիտության մեջ ու նրա նախապաշարումների ծոցում, նրա կրոնական մոլեռանդության ու վայրենի բնավորության մեջ³: Ինչպես տեսնում ենք, «Հնչակն» այս դեպքում տալիս է թուրք ժողովրդի իրական ու հավաստի բնութագրությունը: Սակայն 1891թ.

¹ «Հնչակ», 1891, N 7:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 1889, N 2:

«Հնչակի» թիվ 9-ը իր «Համերաշխ գործակցություն» առաջնորդողում արդեն փորձում է հավասարության նշան դնել հայ և թուրք աշխատավոր ժողովուրդների միջև՝ մատնանշելով այն իրողությունը, որ երկուսն էլ շահագործվում են թուրքական կառավարության կողմից. «Մի՞թե այս րոպեիս մենք ականատես չենք տաճիկ ժողովրդի քաղաքական կատարեալ ստրկութեան, որ հայոց քաղաքական ստրկությունից ոչ մի կերպ տարբեր չէ...»- գրում էր «Հնչակը»: Բայց այստեղ հնչակյան լիդերները սխալվում են՝ հավասարության նշան դնելով հայ և թուրք ժողովուրդների իրավաքաղաքական դրության միջև, մյուս կողմից էլ իրենց առջև խիստ անիրատեսական խնդիր էին դնում, այն է՝ տնտեսական ընդհանուր շահի հիմքի վրա թուրք ժողովրդի ուժերն ուղղել իշխող թուրքական բռնապետության դեմ: Այս հարցում հնչակյանները հակասության մեջ են մտնում նույնիսկ իրենց ծրագրային դրույթների հետ: 1891թ. կուսակցության ծրագրի երկրորդ հրատարակության մեջ, անդրադառնալով թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների համագործակցության հարցին նշվում է, որ պետք է «վաստաճժի հայ ժողովրդին վիճակակից Հայաստանի միւս բնակիչների ու ժողովրդի (ասորիներ, եզդիներ, քրդեր և այլն) համակրութիւնը դէպի հայ յեղափոխական գործը և նրանց աջակցութիւնն ալը գործում»¹:

Փաստորեն ոչ մի խոսք չի ասվում թուրք ժողովրդի հետ համագործակցության մասին, այսինքն՝ հնչակյանների համար դա ի սկզբանե անլուծելի էր և անհեռանկարային:

Այս հարցը միության բանակցություններում հնչակյանների կողմից շահարկվեց և դարձավ ՀՅԴ-ի հետ միությունից ու համագործակցությունից հրաժարվելու պայմաններից մեկը:

Վերլուծելով միության բանակցությունների ձախողման պատճառները՝ Ռ. Բերբերյանը գրում էր. «Նախ եւ առաջ երկու բանակներումն էլ տեղի էր ունենում գերազնահատութիւն իրենց ուժերի, իրենց յեղափոխական մեթոտի, ապա՝ թերազնահատում արտաքին խոչընդոտների:... Միութեան շուրջը եղած բանակցութիւնների շրջանին հնչակեան ղեկավարները թերազնահատեցին Կովկասի գիտակից երիտասարդութեան ուժերը: Անշուշտ՝ սրանք դեռ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, թ. 8:

ցաք ու ցրիվ անհատներ, կամ փոքր խմբակներ էին, տարբեր քաղաքական ըմբռնումներով, բայց կովկասեան երիտասարդութեան ուժը մի մեծ դինամիք ուժ էր-նա արմատապէս կապած էր կովկասեան միջին շերտերի հոծ բազմութեան հետ. նրա «հայրենասիրական դաստիարակութիւնը» տասնեակ տարիներ խմորւում էր, հոգեպէս նա պատրաստ էր ներգործական դեր ստանձնել»¹:

Մեր կարծիքով Բերբերյանի հետևյալ մտահանգումները նույնպէս օրելկոյիվ են և ճշմարիտ: «Հնչակեան ղեկավարները, գրում էր նա,-ոչ միայն անտեսեցին կամ թերագնահատեցին այդ պահեստի ուժը, այլևէ չհասկացան, որ առանց կովկասահայ յեղափոխական շերտերին ու սրանց միացած աջակցութեան՝ անիմաստ էր թրքահայ գաւառներում յանպատրաստից ապստամբութեան ասպարէզ իջնելը»²:

Շարունակելով միտքը՝ Բերբերյանը գրում էր. «Միեւնոյն ժամանակ հնչակեան ղեկավարները ըստ էութեան լինելով ազգային յեղափոխական մարմին՝ գերագնահատում էին իրենց ընկերվարական ըմբռնումների նշանակութիւնը-ու երբ միութեան բանակցութիւնների ժամանակ պէտք էր գտնել համակշռութեան չափը, «Հնչակը» ձգեց նժարի վրա իր ծրագրի ամբողջ ծանրութիւնը-նժարը թեքեց, համաչափութիւնը կորսեց ու միութիւնը տեղի չունեցավ»³:

Դառնալով բանակցող մյուս կողմի դիրքորոշմանը՝ Ռ. Բերբերյանը գրում էր. «Կովկասում համախմբուող Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էլ թերագնահատեց մի շարք ազդակներ: Նախ եւ առաջ այն, որ գրչի մի հարւածով չէր կարելի ջուրը ձգել երկու տարի գոյութիւն ունեցող եւ ներգործապէս ապրող մի յեղափոխական, թէկուզ եւ փոքր կուսակցութիւն իր պաշտօնական օրգանով, իր անդամներով եւ ծրագրով: ...Բացի այդ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդ շրջանին անտեսում էր «սոցիալիզմը», մինչև իսկ չէր ուզում պաշտօնապէս գործածել «սոցիալիզմ» բառը-բանակցողների համար իրարամերժ «կլիմայ» էր ստեղծում: Անշուշտ, Կովկասի հայ յեղափոխականները մասամբ առաջնորդւում էին այն մտքով, որ իբր թե հայ յեղափո-

¹ «Վէմ», Փարիզ, 1938, N 2, էջ 15:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

խութեան ղեկավարութիւնը Կովկասից է լինելու, իսկ քանի որ գործի տեսակէտից վնասակար կը լինէր ռուս ոստիկանութեան ուշադրութիւնը գրաւել «սոցիալիստական հարցերով», - ուստի այդ տեսակ հարցերի ակնարկն իսկ ավելորդ էր եւ անտեղի: Այդպիսի կարծիքները ունէին իրենց տրամաբանութիւնը, բայց միեւնոյն ժամանակ, այդ կարծիքին կառչած Կովկասի յեղափոխականները անտեսում էին մի ուրիշ բան եւս, այսինքն՝ որ ռուս կառավարութիւնը երբեք եւ ոչ մի պարագայում թոյլ չի տայ, որ Կովկասի սահմաններում հրահրի հայ ազգային գոյն ունեցող հակաթուրք քաղաքականութիւն ու գործունէութիւն»¹:

«Թիւրքահայոց յեղափոխական գործը Կովկասի սահմաններից ղեկավարելու» համար կար մեկ այլ խոչընդոտող հանգամանք, որը վկայակոչում էր Բերբերյանը: Դա Մերձավոր Արևելքում անգլո-ռուսական հակամարտութիւնն էր, որը, ըստ Բերբերյանի, «ռուսահայութեան կողմից յաճախ անտեսւած էր»: Նա գրում էր, որ դեռ Արծրունու ժամանակ այդ հակամարտութեանը և դիվանագիտական բախումներին ռուսահայ մտավորականութիւնը կարևոր նշանակւոթիւն չէր տալիս, մինչդեռ «Եթե հայ ազատագրական ապստամբութիւնը ղեկավարւէր ոչ թէ մի չէզօք ժընեւից, այլ ռուսական սահմանագլուխներից, իսկոյն Անգլիան, թուրք կառավարութեան կողմը անցած՝ նրա պաշտօնական նեցուկը պիտի լինէր»²:

Ասվածը հաստատելու համար նա բերում է հետևյալ օրինակը. «Չնայած որ Վանը թրքահայ սահմաններումն էր, որ Վասպուրական նահանգը շատ մօտ էր Ռուսահայաստանի սահմաններին, Վանում տեղի ունեցած յեղափոխական շարժումները «չար» աչքով էին դիտւում Անգլիայի կողմից»³:

Իրականում, ցավոք, թե՛ ժնկի և թե՛ Թիֆլիսի լիդերների կոշտ դիրքորոշումը մեծապէս պայմանավորված էր նեղկուսակցական միտումներով, ամեն գնով առաջնութիւնը և կուսակցական «Եւը» պահելու ձգտումով: Երկուստեք բռնած այս անգիջում դիրքորոշումն էլ ի չիք դարձրեց միութեան փորձը, միութիւն, որի պակասն այնքան զգացվեց հայ ազատամարտի հետագա տարիներին:

¹ Նույն տեղում, էջ 16:

² Նույն տեղում, էջ 17:

³ Նույն տեղում:

Սա էր իրականությունը: Ինչ վերաբերում է Նազարբեկյան թեկ օրթոդոքս հնչակյաններին, ապա հետագայում էլ նրանք չկարողացան ձերբազատվել իրենց գաղափարական երկվությունից (դուալիզմից) և առաջնորդվելով մի կողմից՝ ազգային, մյուս կողմից՝ սոցիալիստական գաղափարներով՝ ծրագրային-տեսական հարցերում շուտով կանգնեցին փակուղու առջև:

1891թ. հնչակյան կենտրոնը Լոնդոնում հրատարակեց կուսակցության նորացված ծրագիրը: Սրանով կուսակցության ղեկավարությունը վերահաստատում էր 1887թ. կուսակցության ծրագրի հիմնարար դրույթները: Ըստ էության հնչակյան ծրագրի առաջին և երկրորդ հրատարակությունների միջև սկզբունքային տարբերություններ չկային: Թերևս ուշադրության է արժանի ծրագրի անվանումը՝ «Ծրագիր Հնչակեան Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան»: Դրանով կարծես հնչակյանները ցանկանում էին ընդգծել իրենց գաղափարական ու կազմակերպչական առնչությունները 19-րդ դ. վերջին Ռուսաստանում լայնորեն տարածված և նկատելի ազդեցություն ունեցող նարոդնիկական շարժման հետ:

Ինչպես նախորդ ծրագրում, այնպես էլ այստեղ սոցիալիզմը հայտարարվում էր կուսակցության իդեալը և նրա հեռավոր նպատակը: Անփոփոխ էր մնացել նաև կուսակցության մոտակա նպատակը: Ծրագրում ներկայացված էր արևմտահայերի քաղաքական ու տնտեսական ծանր դրությունը, նրա իրավագրկությունը, որը հայ ժողովրդին հասցրել էր «բարոյական ու ֆիզիկական քայքայման, նիւթական աղքատութեան»¹: Ծրագիրը դնում էր հեղափոխության միջոցով արևմտահայության ազատագրության խնդիրը և դրան հասնելու համար գործունեության ասպարեզ էր հռչակում «թիրքաց Հայաստանը»²:

Մոտակա նպատակին հասնելու միջոցներ էին հռչակվում կուսակցական կազմակերպությունների լայն ցանցի ստեղծումը, ագիտացիան, պրոպագանդան և տեռորը:

Ծրագրի 9-րդ կետում նշված էր, որ հեղափոխության իրականացման նախագիծը չի կարող հրատարակվել³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, թ. 3:

² Նույն տեղում, թ. 6:

³ Նույն տեղում, թ. 8:

Վերլուծելով առկա միջազգային-քաղաքական կացությունը՝ ծրագիրը անում էր այն հետևությունը, որ Թուրքիային սպասվում է «մօտակայ հաւաստի կործանում», որին մեծապես նպաստում են Եվրոպական պետությունները: Թուրքիայի անդամահատման դեպքում, ըստ ծրագրի դրույթների, հայ ժողովուրդը մի բռնապետությունից կանցնի ուրիշ բռնապետական պետության տիրապետության տակ, իսկ նրա քաղաքական ազատությունը կհետաձգվի երկար ու անորոշ ժամանակով:

Այսպիսի եզրակացության էր հանգում ծրագիրը և իրերի այս դրությունը հաշվի առնելով՝ «թիւրքահայ ժողովրդի ազգային անկախութիւնն ու քաղաքական ազատութիւնը ձեռք բերելը» համարում էր «ամբողջ հայութեան պարտականութիւնը»¹:

Ինչպես 1887թ. հրատարակության մեջ, այստեղ նույնպես ասվում էր, որ արևմտահայերի ազատագրությունից հետո խնդիր էր դրվում ձեռք բերելու նաև «ռուսահայերի ու պարսկահայերի ազատագրումը բռնակալ լծից» և այդ երեք հատվածներից կազմել մեկ դաշնակցային, ժողովրդական հանրապետություն²:

Վերջում, ծանոթագրության մեջ ասված էր, որ սույն ծրագիրը չի համարվում վերջնական: Այն կարող է ենթարկվել մասնավոր փոփոխությունների և լրացումների, բայց միշտ հավատարիմ մնալով ծրագրի հիմնական սկզբունքներին³:

Դ. ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Կովկասում հնչակյանները 1890-ական թթ. սկզբներից ակտիվ գործունեություն ծավալեցին կուսակցության մասնաճյուղեր ստեղծելու համար: Այստեղ նրանց նշանավոր կենտրոնները դարձան Բաքվի և Բալախանի մասնաճյուղերը, որոնք կազմավորվել են 1891 թ.: Բալախանի մասնաճյուղը կազմավորվել է հնչակյան գործիչ Երվանդ Պալյանի ջանքերով: Նրա անդամները հիմնականում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, թ. 11:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

բանվորներ էին և ընդգրկված էին 6 խմբերում՝ յուրաքանչյուրում 15 հոգի¹:

Բանտից ազատվելով՝ հնչակյան կենտրոնի հանձնարարությամբ և կուսակցության տեղական կառույցն ուժեղացնելու նպատակով Փարամազը մեկնում է Բաքու և դառնում հնչակյան քարոզիչ²:

Բաքվում հնչակյան մասնաճյուղի ստեղծումը հիմնավոր պատճառներ ուներ: Այդտեղ էր կուտակված Կովկասի պրոլետարիատի հիմնական մասը: Տասնյակ հազարավոր հայեր Անդրկովկասի տարբեր վայրերից այդտեղ էին գալիս գումար վաստակելու հույսով: Նավթաշխարհի հայ բանվորությունը, այնուհանդերձ, իր կապերը հայրենի բնակավայրի, ընտանիքի հետ պահպանում էր և ժամանակ առ ժամանակ իր ծննդավայրը վերադառնալով՝ քաղաքի բանվոր դասակարգի շրջանում տարածված գաղափարները, նոր ուսմունքները տարածում էր նաև գյուղական երիտասարդության շրջանում: Այս պատճառով հնչակյանների կողմից սոցիալիզմի քարոզչության համար Բաքուն իդեալական միջավայր էր, առավել ևս, որ այդ շրջանում Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը դեռևս չէր ստեղծվել: Սրա հետ մեկտեղ, մինչև Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը Բաքվի հնչակյանները ակտիվ կերպով աջակցում էին արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարին: Մասնավորապես նյութական օգնություն էին ցույց տալիս Պարսկաստանի հնչակյաններին՝ կազմակերպելու զինված խմբեր և ուղարկելու Արևմտյան Հայաստան³:

1894-1995թթ. Բաքվի հնչակյան կազմակերպության ղեկավարը Սիմոն Հովյանն էր (Տաշիր): Հովյանն աշխատել է Բաքվում որպես ուսուցիչ, եղել է Բաքվի Մարդասիրական ընկերության անդամ⁴:

Մինչև 1895թ. հնչակյան կոմիտեներ էին ստեղծվել Ելիզավետպոլում, Շուշիում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Բաթումում,

¹ Խանոյան Ա., Մելիք Մելիքյան (Դեդուշկա), Երևան, 1928, էջ 15:

² Սիրվարդ, Փարամազ (Մատթեոս Սարգսյան), կյանքն ու գործունեությունը, Փրովիդենս, 1954, էջ 29:

³ Պատմություն ՍԴՀԿ, հտ. Ա, էջ 214:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 4045, ց. 2, գ. 14, թ. 189:

Ախալցխայում: Աշխատանքներ էին տարվում հնչակյան կենտրոններ ստեղծելու համար Եկատերինոդարում (Կրասնոդար), Բորժոմուն, Վլադիկավկազում: Կովկասյան կոմիտեների գործունեությունը կորդինացնում էր Թիֆլիսի հնչակյան կոմիտեն: Այն ստեղծվեց, երբ Շվեյցարիայից Թիֆլիս եկավ Սարգիս Աղամիրջյանը: Սկզբնաղբյուրներից մեկի համաձայն՝ մինչև 1905թ. նա էր գլխավորում Կովկասի և Ռուսաստանի հնչակյան կազմակերպությունները¹: Թիֆլիսի հնչակյան կոմիտեն նյութական ու բարոյական օգնություն էր ցույց տալիս Արևմտյան Հայաստան ուղարկված հնչակյաններին, նրանց միջոցով զենք, փող ու հանդերձանք փոխադրում: Թիֆլիսի հնչակյան կազմակերպության մեջ էին նշանավոր գրողներ Ղ. Աղայանը, Նար-Դոսը, Շիրվանզադեն²:

Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության գաղտնի մի տեղեկագրից պարզ են դառնում հնչակյանների դրամի հանգանակության միջոցներն ու ուղիները: Դրանցից էին երեկույթները, ճաշերույթները, թատերական ներկայացումները և այլն: Ըստ տեղեկագրի՝ այդ միջոցով Ռոստովում Հնչակյան կուսակցության օգտին հավաքվել է 200 ռուբլի, Բաքվում հավաքված 300 ռուբլին փոխանցվել է Թիֆլիսի հնչակյան կազմակերպության ղեկավար Ս. Աղամիրջյանին: Մերվից Թիֆլիս է փոխանցվել 600 ռուբլի, Ալեքսանդրապոլից՝ 50 ռուբլի: Տեղեկագրում ասված է, որ «այդ կուսակցությունը առավել հայտնի է Կովկասի հայ բնակչության շրջանում, որն ապացուցվում է ոչ միայն այդ կուսակցության անդամների կազմով, այլև հայ հարուստ դասակարգի դրամական օգնությամբ»³:

Վերոհիշյալ Տեղեկագրից պարզ է դառնում, որ դեռևս 1891թ. հնչակյան կոմիտե էր ստեղծվել Արդվինում:

Պետք է նշել սակայն, որ գումարի հայթայթման գործում հնչակյանները երբեմն դիմել են նաև ծայրահեղ միջոցների: Օրինակ, Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության մի տեղեկագրում (1898թ.) նշված է, որ Հնչակյան կուսակցության անունից սպառնալի բովանդակությամբ նամակներ են ստացել հայ հարուստներից շատերը: Այդ հողի վրա 1896թ. Թիֆլիսում սպանվում է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 10:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 36, թ. 3-4:

³ Նույն տեղում, գ. 19, թ. 2:

առևտրական զևորգովը: Մահափորձեր են կատարվում մեծահարուստներ Աբովյանցի ու Մակարովի դեմ¹:

1891թ. գարնանից սկսած հնչակյան կենտրոնը ձեռնամուխ է լինում Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում կուսակցության մասնաճյուղեր ստեղծելու գործին: Դրա համար հարմար թեկնածու է ընտրվում Ռ. Բերբերյանը²: 1891թ. մայիսի վերջին նա մեկնում է Պետերբուրգ, Տագանրոգ, Արմավիր, Եկատերինոդար, Ղզլար, Մոզդոկ: Օգտագործելով իր անձնական կապերը՝ Բերբերյանը կարողանում է Պետերբուրգում և Մոսկվայում ստեղծել հնչակյան մասնաճյուղեր: Դրանց անդամագրվում են մեծ մասամբ այդ քաղաքներում սովորող հայ ուսանողներ, ինչպես նաև այլ զբաղմունքների տեր հայեր: Պետերբուրգի մասնաճյուղը կոչվեց «Բևեռ» անունով: Թե՛ Պետերբուրգում և թե՛ Մոսկվայում ստեղծված հնչակյան մասնաճյուղերը «հայ յեղափոխական գործին խթանելու նպատակով» իրենց առաջին մեկ-երկու ժողովների ընթացքում հանգանակում են զգալի գումարներ և ուղարկում ժնկի հնչակյան կենտրոնին: Մասնավորապես Պետերբուրգում պրոֆեսոր Վարդան Վարդանյանի անմիջական նախաձեռնությամբ (Մարո Նազարբեկի եղբայրն էր-Հ. Գ.) հավաքվում և ժնկ է ուղարկվում հազար հարյուր ռուբլի: Բերբերյանը ստույգ չի նշում Պետերբուրգում և Մոսկվայում ձևավորված մասնաճյուղերի անդամների թիվը, սակայն նրա բերած տվյալներից երևում է, որ քաղաքներում միասին վերցրած Հնչակյան կուսակցությանն անդամագրվածների և համակիրների թիվը մոտավորապես կազմել է երկու հարյուր հոգի, որը, դարձյալ Բերբերյանի տվյալներով, կազմել է այդ քաղաքների հայության երեք-չորս տոկոսը³:

Նոր Նախիջևանում Բերբերյանի եռամսհուն գործունեության շնորհիվ այդ թիվը կազմել է մոտավորապես երկուհարյուր հիսուն մարդ⁴:

¹ Նույն տեղում, թ. 3:

² Բերբերյան Ռ., Ինչպես հեռացայ հնչակեան կուսակցութիւնից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, թիվ 1, էջ 43:

³ «Վեմ», 1938, N3, էջ 56:

⁴ Նույն տեղում:

Բերբերյանի հուշերից պարզ է դառնում, որ նրա այցելած մյուս քաղաքներում՝ Տագանրոգ, Ղզլար, Եկատերինոդար, Մոզդոկ, առանձնապես լուրջ հաջողության չի հասել, թեև հնչակյան խմբակներ ստեղծվել են:

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ մի քանի անգամ նյութական օժանդակություն ցույց տալուց հետո Պետերբուրգի և Մոսկվայի մասնաճյուղերից ստացվող գումարը սկզբում նվազում է, իսկ հետո բոլորովին դադարում: Պրոֆ. Վարդանյանի բնորոշմամբ պատճառն այն էր, որ տեղի հայերը «գարմանում են եւ վշտացած են, որ գործ չի երեւում...»¹:

Հարցին անդրադառնալով՝ Բերբերյանը պարզաբանում է. «գործը-աղմուկ էր, ցույց էր, «ծաված ռումբեր», կամ «մատնիչի սպանություն», իսկ զլխաւորը, որ օտար լրագիրները խօսէին Հայ Յեղափոխութեան մասին: Հայ թերթերի թղթակցութիւնները այնքան էլ համոզեցուցիչ չէին. պէտք է, որ օտարները զբաղւէին, մտահոգւէին, վրդովէին կամ քաջալերէին հայերին: Հայը այնքան երկար ժամանակ լսած էր ուրիշներից, որ հայը վախկոտ է, ստրուկ է ու հրացանի ծայնից սարսափում է, որ իր վրա նայում էր միայն օտարի աչքերով. եթե օտարը ասաց, որ հայը զէնքով պաշտպանւում է, նշանակում է քաջ է, ուրեմն, նա յեղափոխութեան ճամբան է բռնած, ուրեմն, Յեղափոխական կուսակցութիւնը իսկապէս գործով է զբաղւած, ուրեմն, մեղք է յեղափոխական կուսակցութեանը չօգնելը»²:

Հեղինակի բնորոշմամբ այդ «հիւանդ մտայնութիւնը» իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ սկզբից և եթ թե՛ հնչակյան և թե՛ դաշնակցական կուսակցությունների վրա՝ հաճախ ստիպելով նրանց դիմել «ոչ օրինապատշաճ գործելակերպի տւեալ աննպաստ պայմաններում»³:

Թեև Բերբերյանը չի բացատրում, թե «ոչ օրինապատշաճ գործելակերպ» ասելով ինչը նկատի ունի, սակայն ենթատեքստից կարելի է կռահել, որ դրանք կուսակցությունների այն գործողություններն էին, որոնք մեծ աղմուկ հանեցին՝ առանց էական օգուտ

¹ Նույն տեղում, էջ 44:

² Նույն տեղում, էջ 45:

³ Նույն տեղում:

տալու (Կուկունյանի արշավանքը, մի քանի մեծահարուստ հայերի ահաբեկումները, օսմանյան բանկի գրավումը և այլն):

Հայ ազգային կուսակցությունների ձևավորման և ռուսահայության կյանքում նրանց խաղացած դերակատարության հարցի շուրջ Բերբերյանն ուշագրավ վերլուծություն է կատարում: «Ես ունեմ բազմաթիւ առարկայական տւեալներ, որոնք ինձ թոյլ են տալիս գալ հետեւեալ եզրակացութեան,-գրում էր նա:-Եթե ութսունական թականների կեսերից սկսած չծնւէին նախ Հնչակեան, ապա Դաշնակցական կուսակցութիւնները ու եթէ հետագայում դրանք քսան-երեսուն տարիներ չիրահրէին իրենց յեղափոխական գործելակերպով հայ ժողովրդի ազատութեան եւ Հայաստանի անկախութեան խնդիրը, ռուսահայ ազգաբնակչութիւնը տասը-քսան տարւայ ընթացքում անհետ կորսած կը լինէր ռուս համայնակուլ ալիքների մեջ:...Չէր կարող օգնել ոչ պահպանողական հայ մամուլը, ոչ էլ ռուսասէր հայ ազատամիտ «Մշակը»: Հիւսիսից սփռուող յորդ ու թարմ ալիքները պիտի խառնէին իրենց վազքում հարաւային անշարժ եւ ցամքող ջրերը ու կլանէին նրանց: Օտար երկրներում հայ եկեղեցին, հայ մամուլը եւ հայ դպրոցը մեծ ազդակներ են եղած ազգապահպանման հարցում առ հասարակ. բայց ոչ միշտ եւ ոչ ամէն տեղ: Հայ եկեղեցին չկարողացավ փրկել կորստից վերջին չորս դարերի ընթացքում հայկական խոշոր գանգաձոները ցրած Եւրոպայի գանազան վայրերում: Մասնաւորապէս Ռուսահայաստանում ոչ հայ մամուլը, ոչ էլ հայ դպրոցը պիտի կարողանային փրկել հայութիւնը ռուսացումից, եթե մէջտեղը չընկնէր Հայաստանի ազատագրման եւ յեղափոխութեան գաղափարը ու հայ կուսակցությունների յեղափոխական եւ մարտնչող գործելակերպը: Ռուս կառավարութեան սիստեմատիկ տարած ռուսացման քաղաքականութիւնը, եւ որուն համապատասխան ռուս տնտեսական կեանքի յարմարեցման ոյժերը այնքան մեծ էին եւ իրական, որ կրաւորական եւ քաղաքական անշարժութեան ենթարկւած հայութիւնը ոչինչ չէր կարող անել. միայն քաղաքական կռիւը, համահայկական հաւաքման գաղափարի ներգործական արծարծումը կարող էր մեծ, թերեւս գերագույն ազդակը դառնալ ռուսահայութեան ազգային փրկութեան համար»: Ռուսաստանի հայության անցած պատմական ուղու վերաբերյալ Ռ. Բերբերյանի վերլուծությունն օբյեկտիվ է: Իսկապէս,

թուրքական տիրապետությունից հայ ժողովրդի ազատագրությունն այն գլխավոր ազդակն էր, որը վառ էր պահում Ռուսաստանի կազմում գտնվող հայության ազգային ինքնագիտակցությունը¹:

1890-ական թթ. սկզբին հնչակյաններն աշխատանքներ են տանում ԱՄՆ-ում իրենց մասնաճյուղերն ստեղծելու ուղղությամբ: 1890-1891թթ. Գարեգին Չիթճյանի, Կարապետ Փափազյանի և այլոց ջանքերով հնչակյան մասնաճյուղեր են ստեղծվում Նյու-Յորքում, Փրովիդենսում, Ուստրում: ԱՄՆ-ում հնչակյան գաղափարների տարածման գործում զգալի ներդրում ունեցավ Հարություն Շեքերճյանը²: Կուսակցական քարոզչությունը հատկապես ուժեղացավ, երբ 1893թ. Ամերիկա մեկնեց Ռ. Խանազատը³:

Խանազատի այցելությունը և նրա քարոզչական գործունեությունը համընկավ Փոքր Հայքում բռնկված ազատագրական շարժումների հետ, որտեղ հայության ղեկավարող ուժը հնչակյաններն էին: Այս իրադարձությունները նպաստեցին հնչակյանների հեղինակության աճին և ԱՄՆ-ի հնչակյան կազմակերպությունների ծավալմանը: Ժամանակակցի բնորոշմամբ «Կեսարիոյ ու Մարգուևնի արինահեղ կռիւներն ու կախաղանները, Գաղաղիոյ հռչակաւոր դատաւարութիւնը, ոգեւորութեան ու զոհողութեան նոր զգացումներ կը ներշնչեն հայ երիտասարդներու սրտին մէջ, որոնք հետզհետէ կը խտացնեն Հնչակեան շարքերը»⁴:

Սակայն միշտ և ամեն տեղ չէ, որ սոցիալիզմի և հեղափոխության քարոզչությունը ընթանում էր հարթ, առանց խոչընդոտների: Որոշ քաղաքներում (Ուստր, Մոլտոն, Լին) Խանազատի հրապարակային ելույթներն ընդհատվում էին բուռն վիճաբանությունների պատճառով, որոնք երբեմն ավարտվում էին տուրուլմփոցով:

¹ Նույն տեղում, էջ 41-42:

² Հարություն Շեքերճյանը ծնվել է Արաբկիրում: Հեղափոխական գործունեությունն սկսել է վաղ հասակից: 1889 թ. հնչակյան կուսակցության անդամ էր: Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանն ավարտելուց հետո ուսուցիչ է աշխատել Արաբկիրում, Խարբերդում: Մասնագիտությամբ բժիշկ-հոգեբան էր: Մահացել է 1910 թ. Կովկասում: Սիրվարդ, Արամ Ալըզպաշեան, Փրովիտենս, 1957, էջ 33:

³ Պայքար, Բոստոն, 1924, թիվ 150 (20 հունիս):

⁴ Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրէզնո, 1930, էջ 22:

Դրա պատճառն այն էր, որ «շատեր բնագոյաբար կը նախատեսէին թէ յեղափոխական այս յախուռն շարժումները երկրին մէջ փորձանք կրնան բերել ազգին գլխուն»¹:

Այնուամենայնիվ, Խանազատի ծավալած գործունեությունը տվեց իր արդյունքը: ԱՄՆ-ի հնչակյան մասնաճյուղերը ստվարացան: Դրա հետ մեկտեղ ԱՄՆ-ի հնչակյանների շրջանում ուրվագծվում էր Լոնդոնի հնչակյան կենտրոնի իրավասությունը՝ ճանաչելով հանդերձ ինքնավար կազմակերպություն ստեղծելու ձգտումը: Նախատեսվում էր նաև, որ կուսակցության ամերիկյան մասնաճյուղն իր ներկայացուցիչը պիտի ունենար հնչակյան կենտրոնում: Այս հարցերը վերջնականապես քննարկվում և որոշվում են Ուստրում գումարված ժողովում: Խանազատը՝ որպես կուսակցության կենտրոնական վարչության ներկայացուցիչ այդ մասին տեղեկացնում է Նազարբեկին: Վերջինս շրջաբերականներով ու նամակներով հրահանգում է ամերիկյան մասնաճյուղերին, որպեսզի առանձին-առանձին և ուղղակի հարաբերություններ պահպանեն Լոնդոնի կենտրոնի հետ: Նազարբեկին և կենտրոնի մյուս անդամներին համոզելու նպատակով ամերիկյան մասնաճյուղերը Լոնդոն են ուղարկում Մուրադ Շիրվանյանին մի քանի հոգու հետ միասին: Լոնդոնում համաձայնություն չի կայացվում, և նրանց ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Հնչակյան կենտրոնը վճռականապես մերժում է կուսակցության առանձին կազմակերպությունների ապակենտրոն գործելակերպը²:

Կուսակցության Ամերիկայի մասնաճյուղի երևելի գործիչներն էին Արսեն Տիրանը, Վարդան Վրույրը, Շահան Նաթալին, Հրաչ Երվանդը, Միհրան Սվազյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Ստ. Սապահ-Գյուլյանը և ուրիշներ: Հնչակյանները, որոնք ԱՄՆ-ում առաջինը ստեղծեցին ազգային-քաղաքական կազմակերպություն, գերիշխող դիրքեր ունեին 1890-ական թթ. սակայն հետագայում՝ 1900-ական թթ. իրենց դիրքերը զիջեցին Դաշնակցությանը: Եթե հայ ազգային մյուս կուսակցությունները կենտրոնացված էին հիմնականում Բոստոնում, ապա հնչակյանները զգալի էին Զիկագոյում: Որոշ

¹ Նույն տեղում, էջ 24:

² Պատմություն ամերիկահայ... էջ 26:

ստեղծելությունների համաձայն հնչականները ԱՄՆ-ում 20-րդ դարի սկզբին կազմում էին 400-500 հոգի¹:

1890-ական թթ. սկզբին հնչական մասնաճյուղեր են ստեղծվում Եգիպտոսում: 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին այստեղ լույս էին տեսնում հնչական մի քանի պարբերականներ: Դրանք էին 1899-1900 թթ. Սմբատ Բյուրատի (Տեր-Ղազարյան) խմբագրությանը հրատարակվող «Նոր օր» եռօրյան, «Փյունիկ» կիսամյա հանդեսը (1899-1903), ավելի ուշ՝ 1909-10թթ.՝ «Լուսին» ամսագիրը²:

Այսպիսով, 1889-1891 թվականները Հնչական կուսակցության համար բուռն գործունեության ժամանակաշրջան էին, վերելքի շրջան, երբ տարբեր երկրներում իրար հետևից ստեղծվում էին կուսակցական նորանոր կառույցներ: Բայց այս նպատակասլաց և իրատեսական գործողությունների հետ մեկտեղ ժնկի հնչական առաջնորդները չէին կարողանում ձերբազատվել քաղաքական ռոմանտիզմից: Դրա տիպիկ արտահայտություններից մեկը Մ. Խրիմյանին թուրքական աքսորավայրից փախցնելն էր Եվրոպա, որտեղից, նրանց կարծիքով, Խրիմյանը պետք է ղեկավարեր հայ ազատագրական շարժումը: Այս առաքելությունը դրվում է Խանազատի վրա: Վերջինիս վկայությամբ այս գաղափարը ի սկզբանե հղացել էր Գր. Արծրունին, որը հավանության էր արժանացել նաև հնչական կենտրոնի կողմից:

1891թ. մայիսին Խանազատը մեկնում է Երուսաղեմ, ուր աքսորված էր Խրիմյանը և հանդիպում նրա հետ: Սակայն, ի գարմանս հնչական առաքյալի, Խրիմյանը չի տալիս իր համաձայնությունը: Նրա զգուշավոր կեցվածքն ու մերժողական դիրքորոշումը ստիպում են Խանազատին ձեռնունայն վերադառնալ: Ցավոք, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, քաղաքական ռոմանտիզմն այդպես էլ մնաց հնչական առաջնորդների գործունեության անբաժան ուղեկից³:

¹ Ավագյան Բ., ԱՄՆ-ի հայ գաղութի պատմություն, Երևան, 2000, էջ 102-103:

² Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան մամուլը (1887-1992), Պեյրուք, 1992, էջ 26, 33, 37:

³ «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, N 4, էջ 128-129:

*Ե. ՀՆՁԱԿՅԱՆՆԵՐՆ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀՈՐԶԱՆՈՒՏՈՒՄ*

Արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի հաջողության կարևոր պայմաններից մեկը զենք-զինամթերքի հայթայթման ու Երկիր առաքման խնդիրն էր: Եթե ազատագրական պայքարի նվիրյալների հարցում ժնկի հնչակյան կենտրոնը պակասություն չէր գգում, ապա զենքի հարցը շատ դժվար լուծվող խնդիր էր, և առավել դժվար էր այն բարեհաջող նպատակակետին հասցնելը:

Հեղափոխական, ազատագրական գաղափարներով տոգորված բազմաթիվ երիտասարդներ էին գալիս հնչակյան կենտրոն, որտեղ մեկ-երկու շաբաթ մնալով, յուրացնում էին հատուկ արևմտահայ գավառների համար մշակված «Ներքին ծրագիրը ու յեղափոխականի առաջին քայլերը», որից հետո ուղևորվում էին Արևմտյան Հայաստան՝ շատերը կեղծ, մի մասն էլ հույնի, բուլղարի կամ պարսկահայի անցագրերով¹:

Ըստ հնչակյան կենտրոնի այդ ծրագրի՝ նախ և առաջ պետք է կուսակցական մասնաճյուղեր ստեղծվեին արևմտահայ խոշոր կենտրոններում, ապա հայաբնակ փոքր քաղաքներում և գյուղերում: Դրանից հետո հնչակյան մասնաճյուղերում իրենց քաջությամբ, խելքով և ազգային գործին նվիրվածությամբ աչքի ընկած երիտասարդներից պետք է ընտրվեին այնպիսիները, որոնք տեղափոխվելով Թուրքիայի ծովափնյա քաղաքները, պետք է զբաղվեին զենքի ներմուծման գործով:

«Տեսականօրէն եւ թղթի վրա այդ բոլորը դժար չէր,-գրում է Ռ. Բերբերյանը իր հուշերում,-բայց իրականօրէն եւ կառավարական հետապնդումների պատճառով օրէցօր դժարացող պայմանները համարեա թէ գէրոյի էին հասցրած զէնքի մատակարարման այդ ձեւը եւ այն պահին եւ հետագայում»²:

Բացի այդ կար նաև մեկ այլ դժվար խնդիր. դա գումար հայթայթելու հարցն էր: Ուստի, երբ պատեհ առիթը եկավ, հնչակյան

¹ Բերբերյան Ռ., Պատրանքների շրջանից, «Վէմ», Փարիզ, 1938, N 3, էջ 29

² Նույն տեղում:

կենտրոնը մեծ ոգևորություն ապրեց և ավելի քան մեկ տարի զբաղվեց այդ հարցով:

1891թ. մի մեծահարուստ օդեսահայի այրի՝ ոմն տիկին Անուշ, որոշում է հայ հեղափոխական գործին նվիրել տասը հազար ռուբլի (մոտ հազար անգլիական ոսկի), որը բավական մեծ գումար էր: Սակայն նա չէր կողմնորոշվում, թե կուսակցություններից որին պետք է տրամադրեր գումարը՝ հնչակյաններին, թե՞ դաշնակցությանը: Խանազատի վկայությամբ տիկին Անուշին համոզում էին երկու կողմն էլ միաժամանակ: Հնչակյաններից այդ աշխատանքն իրականացնում էր Խանազատը: Ի վերջո տիկին Անուշը խոստանում է գումարը տրամադրել հնչակյաններին¹: Այդ գումարով գնվում են «Շասպո» տիպի ավստրիական հրացաններ և փամփուշտներ՝ հատը 7-8 ռուբլի: Որոշվում է դրանք տեղափոխել ավստրիական ծովափնյա Տրիեստ քաղաքը, որտեղից ծովային ուղիով պետք է տեղափոխվեին հունական կղզիներ, Կիպրոս, որտեղից էլ Ալեքսանդրետ կամ Մերսին: Ջենքի գնման, տեղափոխման, Կիլիկիա և Արևմտյան Հայաստան անցկացնելու գործը դրված էր Արթուր Օհանջանյանի վրա²:

Սակայն եթե զենքի գնումն ու մինչև Տրիեստ տեղափոխումը բարեհաջող անցավ, ապա Տրիեստից դուրս հանելուց հետո սկսվեցին ծախողումները: Հարցին հանգամանալից բացատրություն է տալիս Ռ. Բերբերյանն իր հուշերում, ուր գրում է. «Արթուրը (Օհանջանյան-Գ. Հ.) չէր նախատեսած ավստրիական օրենքները, ըստ որոնց, թեև զենք ծախելն ու գնելը երկրի սահմաններում ազատ էր, ուրեմն եւ կարելի էր Վիեննայից Թրիեստ բերել, բայց երկրից արտահանելն ու մի օտար երկիր տեղափոխելը պայմանաւորւած էր վերջինի կառավարութեան գրաւոր թոյլտւութեամբ: Օհանջանեանին էր յանձնւած զենքը գնելը, Թրիէսթ ու այնտեղից

¹ Խանազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, N 5, էջ 104-105:

² Արթուր Օհանջանյանը Օդեսայի համալսարանի ուսանող էր՝ ծնունդով ախալցխացի, տիկին Անուշի անչափաիաս որդու դաստիարակը: 1891 թ. ժնկում նրանք հանդիպեցին Նազարբեկին և երկարատև գրույց ունեցան: Ակնհայտ է, որ հնչակյաններին գումարի տրամադրման հարցում մեծ դեր է կատարել Ա. Օհանջանյանը, որը հետագայում կուսակցության մեջ հայտնի էր «Արտավազդ» ծածկանունով:

Յունաստան տեղափոխելը: Սակայն, այս վերջին պայմանը անկարելի էր դառնում: Ճիշտ է, յունաց կառավարութիւնը, յոյն ժողովուրդը, մինչեւ իսկ յոյն քաղաքական գործիչները, մանաւանդ հին սերունդին պատկանողները ատում էին ամէն ինչ որ յիշեցնում էր թիւրք կառավարութիւնը, թիւրքի նախկին բռնութիւնները յոյն ժողովրդի հանդէպ, աւելին, յոյն հասարակական կարծիքը հայ ազգի, հայկական ազգային ձգտումների վերաբերմամբ միշտ ցոյց էր տալիս անկեղծ համակրանք եւ բարոյական աջակցութիւն: Բայց այդպէս լինելով հանդերձ՝ յոյն կառավարութիւնը չէր կարող եւ չէր ուզում պաշտօնապէս գիտենալ, որ Թրիէսից Յունաստան ուղարկելիք գէնքը յատկացած է հայ յեղափոխական կուսակցութեան համար, որը այդ գէնքը ներմուծելու է Թիւրքիայի սահմաններից հայկական գավառները: Չնայած, Ռ. Խանազատը Աթէնքում սերտ կապեր էր հաստատել մի քանի յոյն քաղաքական գործիչների, մասնաւորապէս Ժերունի զօրավար եւ ազգային հերոս Բոցարիսի հետ, գէնքը անկարելի եղավ ներմուծել Յունաստան, եւ այնտեղից Թիւրքիա: Անցնում էին ամիսներ եւ հարցը անշարժ վիճակի մէջ էր մնում: Թրիէսը հասած ու ապրանքային ամբարներում իրար վրա շարւած փայտէ արկղներում դարսած հրացանները հսկողութեան ու պահեստի շաբաթական մեծ գումարներ էին պահանջում, եւ չնայած դրան՝ «հսկողութիւնը» այնքան անուշադիր էր, որ մերթ Եւրթ արկղներից մի քանիսը բացւում էին եւ անձրեւից ու ծովի խոնաւութիւնից հրացանները սկսել էին ժանգոտել: Կար մի ելք՝ յոյն նաւավարների օգնութեամբ, կաշառելով եւ աւտորիական ծովափնեայ ծառայողներին եւ Փիրէյի գործակատարներին՝ բերել առ ժամանակ պահել արկղները Փիրեայում, ու այնտեղից նորից տեղափոխել կամ Թիւրքիայի սահմանակից յոյն կղզիների վրա եւ կամ եթե յաջողի ու յարմար դատուի, Յունաստանից արկղների գէթ մի մասը ուղարկել Պարսկաստան. մտադրութիւն կար պարսից սահմաններից տեղափոխել գէնքը Վասպուրական: Հարցը կնճռոտ էր, պահանջում էր շատ ժամանակ, մեծ ծախքեր, մաքսային ու մաքսանենգութեան հարցերին ծանօթ մարդիկ, որոնք միեւնոյն ժամանակ պէտք է լինէին հաւատարիմ ու յեղափոխական մղումներով առաջ-

նորդւած»¹: Հարցի առնչությամբ Բերբերյանն ընդգծում էր այն միտքը, որ հետազայում ժնկից հնչակյան կենտրոնի տեղափոխումը Աթենք մասամբ պայմանավորված էր այս խնդրով: Մոտ գտնվելով Թուրքիային՝ Աթենքն ավելի հարմար վայր էր անմիջականորեն վերահսկելու ինչպես հեղափոխական գործիչների ու արգելված գրականության՝ առաջին հերթին «Հնչակի» մուտքը Թուրքիա, այնպես էլ զենքի առաքման գործը²:

Շարունակելով զենքի հետ կապված պատմությունը՝ Բերբերյանը գրում է, որ երբ 1893թ. գարնանը կրկին Աթենք եկավ, ապա տեղեկացավ, որ Տրիեստից Հունաստան էր հասել միայն 700 հրացան (հրացանների ընդհանուր թիվը եղել է 5000-Հ. Գ.): Դրանց մի մասը (50 հատ) վաճառել էին հույն նավավարներին և դրա փոխարեն ատրճանակներ էին գնել: Ատրճանակների մի մասը տեղափոխել էին Կիրասուն և Կիլիկիայի ծովափնյա քաղաքները:

Խանազատը գրում էր, որ զենքի տեղափոխությունը նախապատրաստելու նպատակով 1892թ. դեկտեմբերին կենտրոնը նրան ուղարկում է Կիպրոս: Իր հուշերում Խանազատը հստակ չի ասում, թե ինչ եղան հրացանները, քանի որ կուսակցության կենտրոնի հրահանգով ինքը 1893թ. մարտին մեկնեց Ամերիկա: Նա միայն նշում էր, որ «այդ զենքերից եւ ոչ մի հատ մտաւ Հայաստան»³:

Ակնհայտ է մի հանգամանք. Կիպրոսում գտնված ժամանակ Խանազատին չի հաջողվել գլուխ բերել այս դժվարին գործը, և զենքը մնացել է Կիպրոսում դեռ անորոշ ժամանակ:

Զկարողանալով Հունաստանից ու Կիպրոսից զենքը Կիլիկիա կամ Թուրքիայի ծովափնյա քաղաքներ տեղափոխել՝ հնչակյան կենտրոնը հանձնարարում է Ա. Օհանջանյանին զենքը փոխադրել Պարսկաստանից Վասպուրական: Սակայն տեղափոխության ժամանակ Օհանջանյանը ձերբակալվում է և բանտարկվում Վանում: Վանի բանտում տանջանքներից հետո նա ինքնասպանության փորձ է կատարում, որից հետո նրան տեղափոխում են Կ. Պոլիս: Այնտեղ նրան հարցաքննում է ոստիկանապետ Նազըմ բեյը, որից հետո Օհանջանյանին ազատ են արձակում: Այս հարցին

¹ Բերբերյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

² Նույն տեղում:

³ Խանազատ Ռ., նշվ. աշխ., էջ 105:

անդրադառնալով՝ Ռ. Բերբերյանը գրում էր. «Անշուշտ, այն ժամանակների Պոլսի թիւրք ոստիկանապետը յաճախ գործածում էր իրար ժխտող մեթոդներ ձեռքակալած հայ յեղափոխականների վերաբերմամբ. եղած են դեպքեր, երբ Նազըմ բէյի գործածած միջոցները թւացել են «տարօրինակ» եւ «անողնաշար». բայց թէ Օհանջանեան իր ազատութիւնը դրա՞նց էր պարտական, թէ այն պայմանին, որ նա ի վերջոյ, ռուսահպատակ էր»¹:

Շարունակելով միտքը՝ Բերբերյանը գրում էր. «Հետագայում լսած էի, որ Արտավազդին կարելի էր տեսնել Պոլսի մայրքերի վրա և սրճարաններում լաւ հագնւած, գլխին ֆրանսիական գլխարկ, Պապը-Ալիի ցոյցին մասնակից ու գործադրող: Պոլսից նրան յաջողում է գնալ Լոնդոն Հնչակեան Ընդհանուր ժողովին. պառակտումից հետո (նկատի ունի 1896 թ. հնչակյաններից վերակազմյալների անջատումը) նա չմասնակցեց յեղափոխական գործին եւ զբաղւեց անձնական գործերով: Նրա համար միշտ աւելի արժէք եւ հմայք է ունեցած արկածը և կենցաղասիրութիւնը, քան թէ գաղափարական կռիւն ու յեղափոխութեան իմաստը. էլ չեմ ասում տառապող ժողովրդի ձակատագիրը: Հետագայում ձեռքս էր ընկել Ա. Նազարբէկի մի յօդածը, որտեղ նա իր մաղձն էր թափում Պոլսի մի շարք մտաւորականների, նախկին հնչակեանների վրա: Օհանջանեանը արե՞լ էր արդեօք մատնութիւններ-տւեալներ չունիմ: Ինձ համար Օհանջանեանը միշտ եղել է մի տեսակ հանելուկ. աւելի շատ թեթեւմիտ էր, քան թէ չարամիտ. աւելի արկածախնդրասէր քան մատնիչ, ֆանֆառօս էր քան թէ համեստ գործիչ...բազմաչարչար Հայ Յեղափոխութեան փրփուրներից էր նա...»²:

1892թ. Հնչակյան կուսակցության կենտրոնը ժնկից տեղափոխվում է Աթենք: Ռ. Բերբերյանն Աթենքի ընտրությունը՝ որպէս կուսակցության կենտրոնի նստավայր հետևյալ կերպ էր բացատրում. «Աթենքը ամենամօտիկ վայրն էր, որտեղից կարելի պիտի լինէին ամէն տեսակ յարաբերութիւնները թիւրքահայաստանի գաւառների եւ Պոլսի հետ: Անշուշտ Բուլղարիան Պոլսի վերաբերմամբ շատ մոտ եւ յարմար էր, բայց Բուլղարիայի կառաւարութիւնը ուներ չհարթւած կողմեր Թիւրքիայի և Ռուսաստանի հետ: Գալով Յունաս-

¹ Բերբերյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 33:

² Նույն տեղում էջ 34:

տանին՝ «Հնչակի» ներկայացուցիչները, յոյն ազգային հերոս Բոցարիսի օգնությամբ ստացել էին բոլոր երաշխաւորութիւնները կառաւարութեան կողմից, որ Հնչակեան կենտրոնը կարող է ապրել, զբաղել իր քաղաքական գործունեութեամբ, ակնարկած էին միայն, որ «Հնչակը» ռուս կառաւարութեան դէմ որոգայթներ չսարքէ. յոյն թագաւորի կինը ռուս ցարական ընտանիքից էր՝ ցարի եղբոր աղջիկը»¹:

Կար ևս երկու կարևոր հանգամանք. Հունաստանում շատ արևմտահայ պանդուխտներ էին աշխատում, որոնց հնչակյան կենտրոնը դիտում էր որպէս իր պահեստային ուժերը: Խանազատի նախաձեռնությամբ այդ բանվորներից կազմվել էին մի քանի հնչակյան խմբեր: Բացի դրանից՝ Հունաստանը Բերբերյանի վկայությամբ «յարմար էր ճանաչված նաև տիկին Անուշի տւած զենքերի տեղափոխման ու Հայաստան ներմուծելու հարցի տեսակետից»²:

Հնչակյանների գործունեությունը Տարոնում, Սասունում և Փոքր Հայքում (1890-ական թթ.)

Հնչակյան կազմակերպությունների ստեղծմանը զուգընթաց կուսակցության կենտրոնը աշխատանքներ էր կատարում Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական շարժումը ակտիվացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով 1891թ. նոյեմբերին կենտրոնի որոշմամբ Սասուն է մեկնում Տամատյանը: Մինչ այդ՝ հոկտեմբերին նա Մուշում գաղտնի հանդիպումներ է ունենում տեղի հոգևոր առաջնորդ Ներսես վարդապետ Խարախանյանի, Միացյալ ընկերության վարժարանի տնօրեն Միսակ Գույումջյանի և նշանավոր հայդուկ Հակոբ Կոտոյանի հետ: Այս հանդիպումների արդյունքում ձևավորվում է Մուշի հնչակյան կոմիտեն³:

Այս շրջանում հայկական Սասունը շրջապատված էր քրդաբնակ գյուղերով: Քրդական զանազան ցեղապետեր Սասունի

¹ Պատմութիւն Ս.Ղ.Հ.Կ., էջ 76:

² Նույն տեղում:

³ Տեփոյեան Պ., Միհրան Տամատեան, Պեյրութ, 1964, էջ 39:

հայկական գյուղերից որոշակի հարկ էին գանձում և հանդես էին գալիս այս կամ այն հայկական գյուղախմբի պաշտպանի ու հովանավորի դերում: Երբ քրդական ցեղերի միջև կռիվ էր բռնկվում, հաճախ կողմերը օգնության էին կանչում իրենց պաշտպանության տակ առած հայկական գյուղերին¹:

Սասունի հայությունը ռազմասեր էր ու ազատատենչ, սակայն հողային, կենցաղային և այլ բնույթի վեճերի ու հակասությունների պատճառով Սասնո հայկական գյուղերի միջև միաբանություն չկար: Տեփոյանը գրում էր, որ հաճախ, երբ որևէ հայկական գյուղ ենթարկվում էր քրդերի հարձակմանը, մնացածները անտարբեր դիտողի դերում էին մնում:

Տամատյանի մուտքը Սասուն և նրա ծավալած հեղափոխական գործունեությունը մեծ դեր խաղացին հնչակյան գաղափարների տարածման և, որ առավել կարևոր էր, Սասունի հայության համախմբման գործում:

1892թ. գարնանը Սասուն է հասնում նաև Մուրատը²: Այդ ընթացքում Տամատյանը վստահելի անձանց միջոցով նամակ է ուղարկում Թիֆլիս՝ Գրիգոր Արծրունուն: Նամակում տեղեկություններ էին հաղորդվում Մշո դաշտում և Սասունում տիրող քաղաքական կացության, հայ բնակչության հարստահարությունների և նրա տրամադրությունների մասին: Տամատյանը նյութական ու զինական աջակցություն էր խնդրում կովկասահայերից, մասնավորապես՝ խիստ անհրաժեշտ համարում զինակիր խմբերի ուղարկումը Սասուն, որտեղ, ըստ իր հավաստիացումների, սպասվում էին «մուտալուտ խռովություն և ընդհարումներ»³:

Նամակները, սակայն, Թիֆլիս չեն հասնում, քանի որ ճանապարհները գտնվում էին ռուս ոստիկանների ու կազակների խիստ հսկողության տակ: Նամակատարները Իգդիրից ետ են վերադառնում, իրենց հետ բերելով միայն մի քանի զենք⁴:

Տամատյանն ու Մուրատը կազմում են 7 հոգուց բաղկացած զինված խումբ, որի նպատակն էր հայ մատնիչների, թուրքական

¹ Նույն տեղում, էջ 43:

² Նույն տեղում:

³ Տեփոյեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁴ Նույն տեղում:

կառավարության առավել ատելի պաշտոնյաների ու քուրդ հարստահարիչների ահաբեկումը, ինչպես նաև «զարկ տալու հեղափոխական տրամադրության դաշտի գյուղերուն ու Մուշ քաղաքին մեջ»¹: Տամատյանին ու Մուրատին մեծ աջակցություն ցույց տվեց Մշո հոգևոր առաջնորդ Ներսես վրդ. Խարախանյանը, առանց որի համաձայնության՝ Սարգիս Բղեյանի բնորոշմամբ Մուշ-Սասունի հայությունը չէր համարձակվի «յեղափոխութիւն քարոզող մարդիկ իր մէջ ընդունելու»²: Այդ շրջանում Տամատյանը նամակ է ուղարկում Աթենք՝ հնչակյան կենտրոնին, ուր նկարագրվում էին Սասունում տեղի ունեցած մի քանի ընդհարումները թուրք ոստիկանության և քուրդ հրոսակների հետ: Թեև այդ տեղեկությունները պետք է խիստ գաղտնի մնային, բայց Աթենքի հնչակյան կենտրոնը ոչ միայն գաղտնի չի պահում դրանք, այլև չափազանցնելով դեպքերը, կոռիվների ու զոհերի քանակը՝ հրապարակում է «Հնչակի» 1892թ. մայիսի 23-ի հավելվածում «Սասունի համար» վերնագրով³:

«Հնչակի» այս և նմանատիպ այլ հրապարակումներն ավելի են մեծացնում օսմանյան կառավարության գալոսյթն ու կասկածը և արագացնում Սասնո վերահաս աղետը:

1893թ թուրքական կառավարությունը զորք էր ուղարկել, որը բանակ էր դրել Մուշ քաղաքի մոտ: Ոստիկաններ էին ուղարկվել Սասուն՝ Տամատյանին ձերբակալելու համար: Մյուս կողմից կառավարությունը դրդում էր Սասունի քրդերին, որ հարձակվեն հայկական գյուղերի վրա: Մշո դաշտի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով 1893թ. մայիսին Տամատյանը Սասունից մեկնում է Մուշ, բայց ճանապարհին ձերբակալվում է: Տամատյանի ձերբակալությունը ծանր տպավորություն գործեց Մուշի հայության վրա: Ս. Բղեյանը գրում էր. «Մուշ քաղաքը իրարանցումի մէջ է. ամէն ոք կը փութար տեսնելու Տամատէանը: Ես ալ բանտիս պատուհանէն կը դիտէի: Վերջապէս տեսայ, որ երկու կարգ ոստիկաններու մէջէն կը քալէր Տամատէանը. Սասունցիի տարագ հագած, գլուխը դրած ճերմակ արախչի մը՝

¹ Նույն տեղում:

² Բղեյան Սարգիս եւ Միսակ, Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ 1962, էջ 59:

³ Նույն տեղում, էջ 46:

գրեթէ կիսաբաց, սիգապանծօրեն վեր բռնած, կը քալէր Տամատէան...»¹: Որոշ ժամանակ Մուշի ու Բնդշի բանտերում անցկացնելուց հետո նրան տեղափոխում են Պոլիս: Երկարատև հարցաքննությունները արդյունք չեն տալիս, և 1894թ. փետրվարին նրան ազատ են արձակում²: 1893թ. հեղափոխականների հետ կապ ունենալու համար ձերբակալվում և մահվան է դատապարտվում Մշո Վարդենիս գյուղի Մարգար վարժապետը:

*
* *
*

1890-ական թթ. սկզբին հնչակյան կենտրոնը ձեռնամուխ եղավ Փոքր Հայքում կուսակցության մասնաճյուղեր ստեղծելու գործին: Արշակ Ալպոյաճյանի վկայությամբ Փ. Հայքում գաղտնի կազմակերպություններ էին ստեղծվել մինչև կուսակցությունների ձևավորումը: Հեղինակի վկայությամբ դրա պատճառը հայերի նկատմամբ մեծացող թշնամանքն էր: Արդեն 1880-ական թթ ակնհայտ էր, որ կառավարությունը թուրքերին տրամադրում է հայերի դեմ: Գիտակցելով դրա աղետալի հետևանքները՝ Փ. Հայքի տարբեր շրջաններում երևելի ու հայրենասեր անհատների կողմից քայլեր են կատարվում հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ³: Ըստ Է. Կոստանոյանի՝ Փ. Հայքում առանձին-առանձին գործող Եվդոկիայի, Մալաթիայի, Կեսարիայի, Մարզվանի կազմակերպությունները արտաքուստ վարել են լուսավորական գործունեություն, իսկ անլեգալ կերպով նրանց գործունեությունը ուղղված է եղել ժողովրդի ինքնագիտակցության արթնացմանը և հայրենասիրական դաստիարակությանը⁴: Փոքր Հայքի կազմակերպությունները ներքուստ կապված են եղել: Ըստ Ալպոյաճյանի՝ այդ կազմակերպությունների հիմքը դրեցին Մարզվանի «Անատոլիա» Ամերիկ-

¹ Բդէեան Ս. Էւ Մ., Նշվ. աշխ. էջ 55:

² Տեփոյեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 65-77:

³ Ալպոյաճեան Ա. Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրուք, 1961, էջ 851:

⁴ Կոստանոյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թթ), Երևան 2005, էջ 106:

յան քոլեջի ակտիվ ուսանողները 1885թ: Նրանց ղեկավարում էին քոլեջի դասախոսներ Կ. Թումայանը և Հ. Գայայանը¹:

Ա. Ալպոյաճյանը ճիշտ չի համարում մինչև 1892թ Մալաթիայում որևէ կուսակցական կառույցի ստեղծումը: Համադրելով փաստերը՝ նա գտնում է, որ հնչակյան մասնաճյուղը Մալաթիայում ստեղծվել է 1892թ. Գրիգոր Աղա Ասլանյանի և Սահակ Եպիսկոպոսի ջանքերով²: Մալաթիայի հնչակյան կազմակերպությունը սկզբում բաղկացած էր տասը հոգուց, հետո այն հասնում է յոթանասունհինգի: Այն գործել է տասնյակների սկզբունքով, որոնց ղեկավարում էին տասնապետերը: Կազմակերպության եռանդուն անդամներն էին Հակոբ Շահրիկյանը, Պետրոս Դանիելյանը, Ս. Սուքիասյանը և ուրիշներ: Մասնաճյուղի առաջին գործնական քայլը դարձավ մատնիչ Գրիգոր Աղա Զուլաքյանի սպանությունը:

Մալաթիայում հնչակյան տասնյակներից մեկի ղեկավարը եղել է Եղիշե քահանա Խաչատուրյանը: Մալաթիայի հնչակյան կազմակերպությունը մասնակցել է 1895թ տեղի հայության ինքնապաշտպանությանը, որից հետո կազմալուծվել է: Վերականգնվել է Փարամազի ու Վահագն Նալբանդյանի ջանքերով Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո³:

1880-ական թթ իրեց գործունեությամբ Մալաթիայում աչքի էին ընկնում Մ. Խրիմյանի սաներից Հարություն վրդ. Առաքելյանը, Մալաթիայի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Եպիսկոպոսը, Եվդոկիայում՝ ուսուցիչ Գևորգ Փասպանյանը, վարդապետ Սահակ Այվատյանը: Նրանց գործունեությունը ընթանում էր ոչ միայն կառավարական պաշտոնյաների, այլև հետադիմական հայացքների տեր հայ աղաների դեմ պայքարում, որի ժամանակ այդ գործիչներից շատերը ենթարկվեցին հալածանքների :

Կեսարիայի հնչակյան կազմակերպության առաջնահերթ խնդիրը մայրենի լեզվի պահպանումն էր ու զարգացումը, քանի որ տեղի հայ բնակչությունը զգալի մասով թրքախոս էր: Կազմակերպության գլխավոր նպատակներից էր թուրք և չերքեզ ավագակախմբերից հայ բնակչության պաշտպանությունը: Այս գործում աչքի ընկան

¹ Ալպոյաճեան Ա. Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ 1937, հտ. Բ, էջ 1345 :

² Նույնի, Պատմութիւն Մալաթիոյ ..., էջ 851:

³ Նույն տեղում, էջ 873-874:

հատկապես Ժիրայր Պոյաճյանը (Մուրադի եղբայրը) և Դանիել վարդապետը¹:

Գում-Գափուի ցույցից հետո Գ.Կաֆյանը (Շմավոն) մեկնում է Մարզվան իբրև հնչակյան կենտրոնի ներկայացուցիչ: Նա ցուցում ուներ տեղում ստեղծելու և ամրապնդելու հնչակյան կազմակերպությունը, զբաղվել հեղափոխական քարոզչությամբ ու զինված ջոկատներ ստեղծելով: Խոսելով Կաֆյանի առաքելության մասին՝ Ալպոյաճյանը գրում է, որ նրա նպատակն էր Սեբաստիայի սբ. Նշան վանքը դարձնել ազատագրական գաղափարների քարոզչության կենտրոն, սակայն վանահայր Պետրոս եպիսկոպոսը մերժում է Կաֆյանին և խափանում նրա ձեռնարկը: Այստեղից նա մեկնում է Արաբկիր, ուր իրեն համակիր է գտնում Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունուն: Վերջինիս կողմից նա նշանակվում է Արաբկիրի վարժարանի տնօրեն: Արաբկիրում Կաֆյանը ստեղծում է հնչակյան մասնաճյուղ և գործուն մասնակցություն ունենում քաղաքի հասարակական կյանքին²: Կաֆյանի քարոզչության հետևանքով հնչակյան կուսակցության մեջ մտավ նաև Կեսարիայի կազմակերպությունը: Կազմակերպության առաջին գործը եղավ զինվելը: Ռինտրոները ձեռք էին բերում մարտական կամ որսորդական հրացաններ ու ատրճանակներ, աղքատները՝ չերքեզի դաշույն: Կազմակերպությունն ուներ իր սուրհանդակներն ու թաքստոցները: Գլխավոր ժողովատեղին Դերեվանքն էր, իսկ վանահայր Դանիել վարդապետը՝ կազմակերպության ոգին:

Կեսարիայում և նրա շրջակայքում հնչակյան կենտրոնի լիազորը Անտոն Ռշտունին էր:

Մարզվանի քոլեջի ուսուցիչ պրոֆ. Հ. Գայայանը այսպես է բնութագրել Կաֆյանին. «Ո՛հ իմ, ծայր աստիճան համակրելի թիփ մըն է Շմաւոն, թրքահայուն վրայ ռուսահայ իր հմայքին կաւելցներ մագնիսական ոյժ մը»³:

Կաֆյանի ջանքերով ստեղծվում է Եվդոկիայի (Թոքատի) հնչակյան մասնաճյուղը, որն ուներ ավելի քան քառասուն անդամ: Նրանցից աչքի էին ընկնում Գևորգ Նազարյանը, Հակոբ Քչեճյա-

¹ Կոստանդյան Է., նշվ. աշխ. էջ 110:

² Ալպոյաճեան Ա. Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց, Գահիրե 1952, էջ 1141:

³ Ալպոյաճեան Ա. Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրե 1937. հատ.բ, էջ 1353:

նը, Ստեփան Հրեյանը, Արշավիր Կամսարականը, Հակոբ Ճիզմեճյանը, Ավետիս Երկաթը (Սամանեմեզյան), Սարգիս Դեմիրճյանը (Փեհլիվան), Աբրահամ Օդաբաշյանը: Մասնաձյուղը կազմված էր տասնապետական սկզբունքով: Նրա անդամները մեծ մասամբ արհեստավորներ էին: Մասնաձյուղը մեծ դժվարությամբ ձեռք է բերում վեց ժամանակակից հրացան (Մարտին), յոթ ատրճանակ, ըոշ քանակությամբ որսորդական հրացաններ: Մասնաձյուղը կազմալուծվել է համիդյան կոտորածներից հետո և կրկին վերակազմվել է 1896թ մայիսին: Վերակազմավորումից հետո անդամների թիվը հասել է երեսունի¹:

Կաֆյանի նախաձեռնությամբ Փոքր Հայքի տարբեր քաղաքներում կազմվում են զինված խմբեր, որոնց նպատակն էր ամրապնդել ինքնապաշտպանությունը, վերացնել մատնիչներին, նպաստել Հայաստանի ազատագրության գործին: Յուրաքանչյուր խումբ ուներ իր գործունեության շրջանը: Այսպես, Եվդոկիայում և շրջակայքում գործում էր Արմենակ Հայրապետյանի խումբը, Կաֆյանը գործում էր Մարզվանում, Համբարձում Դելի Դավթյանը՝ Սեբաստիայում, Հովհաննես Մինաս Օղլուն՝ Չարշամբայում, Ժիրայրը՝ Յոզղաթում:

Մարզվանում հնչակյանների կողմից ահաբեկվում են մատնիչներ Գրիգոր Խերպեկյանը, որը Սեբաստիայի Ճիզվիթական դպրոցի ֆրանսերենի ուսուցիչ էր, դոկտոր Ժոզեֆ Մերտինեն (հայ կաթոլիկ էր), որը իշխանությունների հրահանգով կազմել էր Փոքր Հայքի հնչակյանների ցուցակը և տվել նրանց: Այս մատնությունների հետևանքով ձերբակալվեցին ու բանտարկվեցին շատ հնչակյաններ: Նրանց մի մասը բանտարկված մնաց մինչև 1908թ.²:

Իրենց ակտիվությամբ հատկապես աչքի էին ընկնում Արմենակ Հայրապետյանի և Մինաս Օղլուի խմբերը: Նրանք հարձակվում էին թուրքական հարկահավաքների, կառավարական պաշտոնյաների վրա, կողոպտում էին ու բաժանում ժողովրդին: Նրանց մարտախմբերը պաշտպանում էին ոչ միայն հայ, այլև թուրք աշխատավոր գյուղացիությանը չերքեզ, թուրք և քուրդ ավազակախմբերից: Պատահական չէ, որ ինչպես հայերը, այնպես էլ թուրքերը եր-

¹ Նույնի, Պատմութիւն Եւդոկիոյ... , էջ 1152-1155:

² Նույն տեղում էջ 1158-1163:

գեր են հյուսել նրանց մասին: Թուրքական իշխանությունները բազմաթիվ փորձեր կատարեցին բռնելու Ա. Հայրապետյանին, բայց արդյուն: Նրա խմբի գործողությունները շարունակվեցին մինչև 1899թ: Նույն թվին Եվդոկիայի նոր կառավարիչ նշանակված չերքեզ Բեքիր փաշան խոստանում է կամավոր հանձնվելու դեպքում երաշխավորել Արմենակի ու նրա խմբի անդամների անվտանգությունը և հետագայում նույնպես հալածանքներ չկիրառել նրանց նկատմամբ: Արմենակ Հայրապետյանը, հաշվի առնելով խմբի համար ստեղծված անբարենպաստ վիճակը, հանձնվում է իշխանություններին: Բեքիր փաշան պահում է իր խոստումը: Արմենակ Հայրապետյանը մի քանի տարի Եվդոկիայում մնալուց հետո մեկնում է Ամերիկա, որտեղ և ապրում է մինչև իր մահը՝ 1942թ¹:

Խոսելով Փոքր Հայքի Հնչակյան հայդուկապետերի մասին՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքին. թեև Մինաս Օղլուն, Արմենակ Հայրապետյանը և մյուս հայդուկապետերը անդամագրվել էին հնչակյան կուսակցությանը, սակայն նրանք այդպես էլ չդարձան հավատավոր կուսակցականներ: Լինելով հին «չելլօներ»²՝ իրենց գործողություններում նրանք մինչև վերջ էլ պահպանեցին զգալի ինքնուրույնություն: Այս առումով որոշակի տարբերություն պետք է տեսնել, օրինակ, Կաֆյանի, որն առաջնորդվում էր կուսակցության կենտրոնի հրահանգներով, և նշված հայդուկների միջև: Սա 1890 ական թթ. Փոքր Հայքում ծավալված հայ ազատագրական շարժման բնորոշ գծերց մեկն էր: Կաֆյանը մի քանի ընկերների հետ մեկնում է Ղերսիմ և ազատագրական պայքարի քարոզչություն ծավալում տեղի քրդերի շրջանում: Ղերսիմի քրդերի կիսանկախ դրությունը հույս էր ներշնչում հնչակյաններին նրանց հետ համագործակցելու ուղղությամբ, սակայն խարբերդի փաշայի հրահանգով ձերբակալվում է քրդական աշիրեթի առաջնորդի կողմից և ուղարկվում խարբերդի բանտ: Այստեղից Կաֆյանին՝ որպես ռուսահպատակի, ուղարկում են Կ. Պոլիս, սակայն տեղ չհասած՝ Սամսոնում նա փախչում է և կարողանում հասնել Աթենք: Որոշ ժամանակ անց Կաֆյանը ծալտված մեկնում է

¹ Նույն տեղում, էջ 1183:

² Փոքր Հայքում հայդուկների տարածված անվանումը: Ռինի նաև «ավագակ» իմաստը:

Փոքր Հայքի Մարզվան քաղաքը: Բայց երկար ժամանակ գործել նրան չի հաջողվում: 1893թ. հոկտեմբերին (որոշ տվյալներով 1895թ.) նա ձեռքակալվում է, խիստ հսկողությամբ տարվում Կ. Պոլիս և հանձնվում ռուսական դեսպանին: Կաֆյանին տեղափոխում են Օդեսա, որտեղից՝ Պետերբուրգ: Այստեղ դատավարության ժամանկ Կաֆյանը բոցաշունչ պաշտպանական ճառ է ասում: Կաֆյանին աքսորում են խստաշունչ Վոլոգդայի նահանգը հինգ տարի ժամկետով: Աքսորից վերադառնալով՝ նա հաստատվում է Բաքվում¹:

Շապին-Գարահիսարում հնչակյան կառույցը ստեղծվեց 1891թ. վերջին: Տեղի քահանա Վռամշապուհ Քիպարյանը և ուսուցիչ Ավագ Տուրիկյանը Սեբաստիայի Ազիզե գավառի քահանայից ստանում են հնչակյան կուսակցության ծրագիրը: Բացի դրանից՝ վերջինս կազմակերպական բնույթի հրահանգներ ու խորհուրդներ է տալիս նրանց: Հնչակյան մասնաճյուղի մեջ են մտնում մի շարք ակտիվ երիտասարդներ, որոնցից էլ կազմավորվում է հնչակյան առաջին հայդուկային խումբը Ռուբեն Շիշմանյանի գլխավորությամբ (Երզնկացի Քեռի): Անդամներն էին Վարդան Շահինյանը, Հակոբ Դելի Օզանյանը, Ղուկաս Տեվլեթյանը, Գալուստ Անդրեասյանը, Անդրանիկ Էրզինկեյանը, Սերոբ Տեր-Ներսիսյանը, Հարություն Պիպերյանը, Օդաբաշի Նշանը: Խումբը զենքի ու դրամի խիստ պահանջ էր զգում: «Հարուստը իր վախեն միշտ հեռու մնացած էր: Հասարակ ժողովուրդը չէր ուզում զենքին իրական գինը վճարել», - գրում էր ժամանակակիցն ու ականատեսը (Ս. Պարզև)²: Գտնվելով դժվարին կացության մեջ՝ խումբը հարձակվում և կողոպտում է թուրքական մի մեծ առևտրական քարավան և ձեռք բերում զենք ու փող: Շապին-Գարահիսարի հնչակյան հայդուկային խումբը ահաբեկում էր ժողովրդի համար առավել ատելի տեղական պաշտոնյաներին: Խմբապետ Ռ. Շիշմանյանին որոշ ժամանակ անց (մեկ ու կես տարի) փոխարինում են Վարդան Շահինյանը, այնուհետև Դանիել Չաուշն ու Մկրտիչ Թացյանը³:

¹ «Հայրենիք», Բոստոն 1928, N 5, Խանազատ. Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, էջ 109:

² Պայքար, Բոստոն, 1924, թիվ 150 (20 հունիս):

³ Նույն տեղում:

1892թ. դեկտեմբերի 25-ին Փոքր Հայքի բոլոր քաղաքներում տա-
րածվեցին կոչեր՝ ուղղված թուրք ժողովրդին, որը պետք է ապս-
տամբի սուլթանական վարչակարգի դեմ և ազատագրվի իսլամի
վրա բռնացող սուլթանից¹: Կոչերն այնպես էին կազմված, որ տպա-
վորություն էր ստեղծվում, թե այն տարածել են իրենք՝ մուսուլման-
ները: Իրականում դրա հիմքում կանգնած էր Աթենքի հնչակյան
կենտրոնը, որն այդ գործը հանձնարարել էր Փոքր Հայքի մասնաճ-
յուղերին²: Շուտով Կ. Պոլսից ժամանում է քննիչ հանձնաժողով,
այդ թվում՝ անգլիական հյուպատոսը: Նրանք հայտարարում են, որ
դա հայ հեղափոխականների գործն է: Սկսվում են խուզարկություն-
ներն ու ձերբակալությունները, որի հետևանքով մոտ 500 մարդ է
նետվում Կեսարիայի բանտը: Բանտարկյալների մի մասը կաշառ-
քով ազատվում է: Մնացածների դատավարությունը (մոտ 40 հոգի)
տեղի է ունենում Անկարայում: Դատարանում հնչակյան գործիչ Ան-
տոն Ռշտունին համարձակորեն մեղադրում է թուրքական կառա-
վարությանը և դատապարտում նրա հայակուլ քաղաքականությու-
նը: «Իզուր կկարծեք, թե այդպիսի միջոցներով, ձերբակալութեամբ,
հալածանքներով պիտի հաջողիք գործը խեղդել», - դատի ժամանակ
ասել է Ա. Ռշտունին, - հնչակյան կուսակցութիւնը և անոր ետևէն ժո-
ղովուրդը վճռած են մինչև մահ կռվիլ իրենց պահանջների իրա-
գործման համար»³: Կատաղած կուսակալի այն հարցին, թե որոնք
են այդ պահանջները, Ռշտունին պատասխանում է. «Այսօր օսմա-
նեան կառավարութեան ամեն կարգի ճնշումները մի կողմէն եւ
բարբարոս ցեղերու հասցուցած աղէտը, հալածանքն ու կառավա-

¹ «Հնչակ», 1892, N 9:

² Խանազատն իր հուշերում գրում է, որ կոչի հեղինակը անգլիացի «Դելլի
Նյուզ» պարբերականի թղթակից Ֆիցջերալդն էր, որը համակրում էր հայերի
ազատագրական պայքարը: Թուրքերենով գրված այդ կոչը նա հանձնել էր
Աթենքի հնչակյան կենտրոնին և խնդրել իր մասնաճյուղերի միջոցով տարածել
Թուրքիայի քաղաքներում: «Մենք ճշդութեամբ կատարեցինք նրա ցանկութիւնը,
միանգամայն համակարծիք լինելով նրա հետ», - գրում է Խանազատը:
«Հայրենիք», Բոստոն, 1928, N 5, էջ 110:

³ «Հնչակ», 1893, N 3:

րութեան անոնց ըրած ամէն տեսակ պաշտպանութիւններն արեան մէջ կը խեղդեն հայ ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանութեան համար մենք զենք կուզենք»: Երբ փորձում են Ռշտունուն լռեցնել, նա պատասխանում է. «Ես կլռեմ, բայց մեր ետևը հարյուրավոր սպառազեն հրոսակներ կան, որոնց լռեցնել նույնքան դյուրին չպիտի լինի ձեզ համար. նոքա կստիպեն ձեզ մինչև վերջ լսել մեր պահանջները և կատարել անոնք»¹:

Դատարանում հայ բանտարկյալների շահերի պաշտպանությամբ հաջողությամբ հանդես է գալիս կեսարացի փաստաբան Արմենակ Ենովքյանը: Օգտագործելով տեղի թուրք կառավարչի և օտարերկրյա հյուպատոսների հետ ունեցած իր անձնական կապերը՝ նա մեծ թվով հայերի ազատեց մահապատժից: Դատարանը 17 մարդու դատապարտեց մահվան և երկարաժամկետ բանտարկւթյան: Մահվան դատապարտվածներից Կարապետ Թումայանի և Հովհաննես Գայայանի պաշտպանությամբ հանդես է գալիս Մարգվանի քոլեջի տնօրեն դոկտոր Հերիքը, որը ամերիկյան դեսպանի միջամտությամբ ազատում է նրանց և հեռացնում երկրից²:

Ռշտունին սկզբում դատապարտվեց մահվան, որը հետո փոխարինվեց երկարաժամկետ բանտարկությամբ: 1893թ. հուլիսի 10-ին 5 հոգի կախաղան բարձրացվեցին³: Աֆրիկա աքսորվեց 9 մարդ, որոնց թվում էր Դերեվանքի Դանիել վարդապետը: Ինչ վերաբերում է Ռշտունուն, ապա կուսակիցների օգնությամբ նրան հաջողվեց բանտից փախչել:

1893թ. հոկտեմբերին հնչակյան գործիչ Ժիրայրի (Համբարձում Պոյաճյանի (Մուրատ) եղբայրը) նախաձեռնությամբ ցույց է կազմակերպվում Յոզղաթում: Ժողովուրդը բողոք է ներկայացնում թուրք կառավարչին: Հուշագիր-բողոքը պահանջում էր վերջ տալ ոստիկանների ու հարկահավաքների կամայականություններին և բռնություններին: Քաղաքի հայ և թուրք բնակչության միջև կռիվ է սկսվում: Թուրքական զորքը պաշարում է հայոց թաղը: Սկսվում են

¹ Նույն տեղում:

² Ալաօյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ..., էջ 1372-1375:

³ Մահվան դատապարտվեցին Թորոս Ծառուկյանը, Կյուլպենկ Համայանը, Հովհ. Արզումանյանը, Միրիջան Խանապախյանը և Փանոս Յաղուպյանը: Տես Սիրվարդ, Թորոս Ծառուկեան, Փրովիտէնս, 1960, էջ 77:

ծերբակալությունները: Արյունահեղությանը վերջ տալու նպատակով ժիրայրը հանձնվում է: 16 օրյա՝ դատավարությունից հետո՝ 1894 թ. մարտի 24-ին, ժիրայրը դատապարտվում է մահվան¹: Մահվանից առաջ նա բռցաշունչ խոսքով դիմել է իրեն շրջապատող թուրք և քուրդ ամբոխին. «Հայրենակիցներ, գիտեմ հայ չկա ձեր մեջ, ատոր համար ալ ստիպուած եմ ըսելու թե անցորդներ կողոպտող ոճրագործ մը չեմ, մի խաբուիք, եթե այդ անունով կը ճանչցնեն զիս: Չելլոներու յաջորդներէն եմ: Ես լեռ բարձրացայ եւ ձեզ ամէնիդ կեղեքող բռնատիրութեան դէմ բողոքելու եւ այս ճամբով ձեր մէջ գիտակցութեան սերմեր ցանելու համար: Բռնակալն ու անոր լաքէները ըմբռնած են մեր քայլերուն իմաստը, եւ ձեր տգիտութեան զենքերովը կուզեն խեղդել մեզ, կարծելով թե խեղդած պիտի ըլլան մեր սրբազան գաղափարն ու նպատակը... երբեք»² ժիրայրի վերջին բառերը թուրքերին, քրդերին, հայերին և մյուս ժողովուրդներին ուղղված համերաշխության ու միասնության կոչ էին:

Յոգդաթում իրենց մատնություններով աչքի ընկած և թուրքական իշխանությունների հովանավորությունը վայելող Սերովքե և Համբարձում Ռեզուլյաններին հնչակյանները Պոլսում ահաբեկեցին³:

Մարզվանում թուրքական կանոնավոր զորքի, չերքեզական բանդաների դեմ իր հայդուկային խմբով կռվում էր հնչակյան երիտասարդ գրծիչ Բարսեղ Ջաքարյանը, որտեղ էլ կռիվներից մեկի ժամանակ՝ 1893թ. սեպտեմբերին, զոհվեց⁴: Մարզվանի կռվում զոհվեց ևս մի հնչակյան՝ գործիչ՝ Մխիթար Տեր-Նշանյանը: Նա

¹Պատմություն Ա.Ղ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 101: ժիրայր (Մարտիրոս Պոյաճեան), ծնվ. 1856թ. Հաճում: Սովորել է Պոլսում, հետո մեկնել է Ռուսաստան, ուր տոգորվել է հեղափոխական գաղափարներով: Հայրենիք է վերադարձել 14 տարի անց: Ռեսուցիչ է աշխատել Ադանայում: Ազատագրական գաղափարներ տարածելու համար հալածվել է իշխանությունների կողմից: 3. Պողոսյան, Հաճնի ընդհանուր պատմությունը և շրջակայ Գոգան տաղի հայ գիւղերը, Լոս Անճելլես, 1942, էջ 544:

²Սիրվարդ, Խորհրդաւոր յեղափոխականը, Փարիզ, 1953 էջ 99:

³Ալալյաճեան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիոյ, հտ. Բ, էջ 1382:

⁴Հնչակ, 1893, N 10: (Բարսեղ Ջաքարյանը Կովկասում հայտնի էր Լևոն Բարսեղյան անունով: Ծնվել է Շուշիում: 1890-92 թթ. սովորել է Ժնևի համալսարանում: Մինչև Մարզվան անցնելը (1892 թ.) գործել է Կիլիկիայում):

մասնակցել է մի շարք կռիվների: Մխիթար Տեր-Նշանյանը Փոքր Հայքում հայտնի էր մատնիչների ահաբեկություններով¹:

1890-ական թթ. Փոքր Հայքում գործող հայդուկային խմբերից մեկի ղեկավարը հնչակյան գործիչ Գալուստ Արխանյանն էր: Կռիվներից մեկի ժամանակ՝ 1894թ., նա ձերբակալվեց և բանտարկվեց Երզնկայի բանտում, ուր մահացավ 1905թ. նոյեմբերին տիֆից:

Իրենց ակտիվությամբ աչքի էին ընկնում հատկապես Շապին-Գարահիսարի հնչակյանները, որտեղ հնչակյան կենտրոնի ներկայացուցիչը Արամ Աջըգալայանն էր:

1895թ. կեսերին սուլթանի հրամանով գավառների պաշտոնյաները գաղտնի հեռագրեր ստացան, որոնցում հրահանգ էր տրված սկսելու հայերի ջարդերը: Արյան և ոճիրի համիդյան ծրագիրը գործի էր դրված: Պոլսի հնչակյան վարչությունը տեղեկացնում է գավառների մասնաճյուղերին, որ պատրաստվեն ինքնապաշտպանության: Ա. Աջըգալայանի ջանքերով կազմվում է Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանական մարմինը, որի մեջ են ներգրավվում նաև Դանիել Չաուշի խմբից Գալուստ Անդրեասյանն ու Ղուկաս Տեովլեթյանը՝ որպես փորձառու հայդուկներ: Ինքնապաշտպանական մարմնի կենտրոնը դառնում է եկեղեցին: Այստեղ էին ապաստանելու նաև կռվին անընդունակ ծերերը, կանայք ու երեխաները: Հոկտեմբերին քաղաքը ենթարկվեց թուրքական խուժանի հարձակմանը, սակայն հմուտ կազմակերպված ինքնապաշտպանության շնորհիվ թուրքերն ուժեղ հակահարված ստացան: Դեպքերի ականատեսի պատկերավոր խոսքերով «տաճիկները թուրքի պես կը թափվեին գետին: Լեղասպառ խուճապի մատնուած, անոնք ինկած մեռելները կը հաւաքեն ու կորակոր փախուստ կուտան»²: Շուտով Շապին Գարահիսարի նոր մյութասերիֆ (կառավարիչ) Հազգը փաշան, ժամանելով քաղաք, հայ երևելիներից հավատարմության խոստումներ ստացավ, քաղաքից հեռացրեց թուրք ամբոխին և վերահաստատեց խաղաղությանը: Շապին-Գարահիսարի 20 օրյա ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց հայերի հաղթանակով, որում մեծ դեր ունեցավ հատկապես Արամ Աջըգալայանը: Դրանից հետո

¹ Նույն տեղում:

² Սիրվարդ, Արամ Աջըգալաեան, Փրովիդենս, 1957, էջ 102:

կառավարական գործը սկսում է հետապնդել Ղանիել Չաուշի խմբին, որը կազմված էր Շապին-Գարահիսարցի 11 քաջերից: Տեղի են ունենում մի քանի ընդհարումներ, որտեղ թուրքերը զգալի կորուստներ են կրում: Բայց շուտով խումբը սկսում է նեղվել ռազմամթերքի պակասից: 1895թ. նոյեմբերին Ղանիել Չաուշի խումբն ընկնում է շրջապատման մեջ և ջախջախվում: Հայդուկների մահը ողբում է ողջ ժողովուրդը և երգ հյուսում նրանց մասին¹:

Արամ Աջըզպաշյանը կառավարական հետապնդումից խուսափելու և չծերբակալվելու համար Շապին-Գարահիսարի և նրա շրջակա բնակավայրերի հնչակյաններին ղեկավարում էր ապահով թաքստոցից: «Արամ գորաւոր մտքի տէր էր, կազմակերպող եւ խումբեր ղեկավարող, -գրում էր նրա մտերիմ կուսակիցներից մեկը, -որ Շապին-Գարահիսարի իր թագստոցին մէջ նստած ստոյգ գիտակցութիւնը ունէր շրջակայքը տեղի ունեցածներուն...»²:

Նրա անունից սպառնական մամակներ էին ստանում թուրք պաշտոնյաները, իսկ առավել ատելիները ահաբեկվում էին³: Այսպես, Արամի հրահանգով ահաբեկության է ենթարկվում Սեբաստիայի հայատյաց դատախազ Մահմուդ Նաջիբ բեյը: Կառավարության ուղարկած գորամասը հայդուկների փոխարեն դեպքի վայրում գտնում է միայն դատախազի դիակը, որի գրպանից հանում են այսպիսի մի գրություն. «անմեղների մահվան վճիռ տվողի վերջն այս է»⁴:

Ահաբեկություններն իրականացնում էին Ղանիել Չաուշի և Գալուստ Անդրեասյանի խմբերի հնչակյանները: Կառավարությունը տեղյակ էր, որ բոլոր ահաբեկությունները ղեկավարում էին մեկ կենտրոնից, ուր «նստած էր Պոլսէն եկող յեղափոխականը», սա-

¹ Նույն տեղում, էջ 107:

² Նույն տեղում, էջ 93:

³ Ռ. Բերբերյանը վկայում էր, որ այդ շրջանում հնչակյանները ծրագրել էին սուլթան Համիդի ահաբեկությունը, սակայն նրանք զգուշանում էին Եվրոպայի հասարակական կարծիքից, որովհետև մտավախություն ունեին, թե հնչակյաններին պիտի շփոթեին անիշխանականների (անարխիստների-Հ. Գ.) հետ, քանի որ «Եվրոպայի հասարակական խավերը բոլորովին անտեղյակ էին մեր ազգային հարցի էության»: Բերբերեան Ռ., Ինչպես հեռացայ հնչակեան կուսակցութիւնից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, թիվ 1, էջ 43:

⁴ Սիրվարդ, նշվ. աշխ., էջ 95:

կայն հակառակ խոստացած մեծ գումարին՝ անհայտ էր մնում նրա անձը: Հնչակյան նշանավոր գործիչ Գառնիկ Պոյաճյանն այսպես էր նկարագրում Արամ Աջըգապաշյանին. «Արամ երբ Շապին-Գարահիսարեն դուրս գար շրջանները այցի համար, գլուխը կը դնէր հին եւ աղտ կապած ֆէս մը, կը հագնէր հին ու աղտոտ լաթեր, մեծ ու անյարմար շալվար մը լեցուն կարկատաններով եւ ով կրնար կասկածիլ թէ ան մեծ, անփոխարինելի այն յեղափոխականն է, որուն գլուխը կառավարութիւնը հարիրաւոր ոսկիներով գնահատած էր»¹:

1894-96թթ. ջարդերից հետո Արամը հայերի ինքնապաշտպանական միջոցներին ծանոթանալու նպատակով շրջում է հայկական գյուղերում: Զենքի պակասությունը ստիպում է հնչակյաններին շտապ միջոցներ ձեռք առնել՝ այն հայթայթելու նպատակով: Պարզում են, որ զենք կարելի է մաքսանենգ ճանապարհով ձեռք բերել լազերից, սակայն դժվար էր դրամ հայթայթելը: Հարցը Փոքր Հայքի հնչակյան մասնաճյուղերում քննարկելուց հետո որոշվեց դրամը հանգանակել տեղի հայ հարուստներից: Սակայն հավաքված գումարն անբավարար էր: Ստեղծված կացությունից դուրս գալու համար Փոքր Հայքի հնչակյան մասնաճյուղերը հանձնարարեցին կուսակցության անդամ, ոսկերիչ Ավետիս Գույումջյանին թուրքական կեղծ ոսկեդրամներ հատել: Գույումջյանը բարեհաջող կերպով մի քանի հազար ոսկեդրամ է հատում, որոնցով զենք-զինամթերք են գնում և ուղարկում գավառներ՝ ինքնապաշտպանական ուժերին զինելու համար:

Փոքր Հայքում Արամ Աջըգապաշյանից հետո մյուս գործիչը Գրիգոր Պարոնյանն էր: Նրան այսպես է նկարագրում հայտնի մտավորական Վահան Մորյանը². «Էնտերեսի եւ իր գաւառին մէջ Աջըգապաշեանէն յետոյ ազդեցիկն էր Գրիգոր Պարոնեանը, որը տէրօրի սարսափով արգիլած էր հայերուն, որ մէկմէկու դէմ ունեցած խնդիրներուն համար երբեք դատարան չի դիմեն, այլ Հնչակեան դատարանին առջեւ դատուին, որուն ղեկավարն էր ինք: Հայ աղ-

¹ Նույն տեղում:

² Վահան Մորյանը սովորել է Մեքսստիայի ամերիկյան վարժարանում: Մեկնել է ԱՄՆ, ավարտել է Բոստոնի համալսարանը: Կալիֆորնիայի Գոլդեն Սթար համալսարանի հիմնադիրն է: ԱՄՆ-ի հնչակյան գործիչ 1914-28 թթ.: Սիրվարդ, նշվ. աշխ., էջ 97:

քատ երկրագործ դասակարգի իրաւունքները կը պաշտպանէր հայ հարուստ վաշխառուներէն: Սարսափելի հակառակորդ էր հակայեղափոխական աղաներու, վաշխառուներու: Իր հօր հարստութեան մեծագոյն մասը գործածեց հնչակեան խումբերը լաւապես զինելու համար»¹:

1906թ. հունիսին հնչակյան կենտրոնի իրահանգով Արամ Աշըգպաշյանը մեկնեց Փարիզ, այնուհետև՝ Վառնա՝ կազմակերպելու և գորացնելու կուսակցութեան բալկանյան շրջանի գործունեութիւնը: Այստեղ Արամը համագործակցում էր Հ. Ճանկուլյանի հետ, որը հաստատովել էր Վառնայում:

1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական կռիւների շարքում ուրոյն տեղ ունի 1895թ. Չոք Մարգվանի հայրութեան ինքնապաշտպանութիւնը: Այստեղ, ժամանակակիցների վկայությամբ անգնահատելի դեր է խաղացել նշանավոր հայդուկ, հնչակյան կուսակցութեան անդամ Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆերյան): «Չոք Մարգուանի վրայ եղած անբաղդատելի խուժանի և կանոնաւոր զորքերու յարձակման ափ մը հայերը դիմադրած էին հրամանատարութեամբ Մխիթար Սեֆերյանի,-գրում էր Հ. Ճանկուլյանը,-եւ խուժանը ու զորքերը հիացած էին ափ մը հայերու քաջագործութեան վրայ, նոյնիսկ իրենց պարտութիւնն այնչափ չէին մտածեր, որչափ սքանչւցած էին եղած Շահենի հրամանատարութեան վրայ»²:

Չոք Մարգվանի հերոսամարտից հետո թուրքական կառավարութիւնը լրտեսների միջոցով հետևում էր Մխո Շահենին: Ի վերջո՝ 1896թ. ապրիլի 15-ին, Մարգվանից Ջեթուն մեկնելու ճանապարհին Մխո Շահենը ձերբակալվեց և շղթայակապ ուղարկվեց Հալեպ³:

Հայդուկային շարժման նշանավոր դեմքերից էր Մինաս Օդլին (Հովհաննէս Մինասյան): Սիրվարդը նրա մասին գրում է, որ սկզբում նա եղբոր հետ եղել է ժանդարմ իր ծննդավայր Չաբուլում: Նրանք հաշվեհարդար են տեսնում ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին ու քրդերին տարիներով կողոպտող ու սարսափի մեջ

¹ Նույն տեղում:

² Ճանկիւլեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, մասն Դ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 185:

³ «Կոհակ», 1912, թիվ 34, սեպտեմբերի 5:

պահող հայտնի ավագակապետեր Շիրին Ալիի ու Մելիխտի հետ: Կառավարությունը, փոխանակ գնահատելու նրանց ծառայությունը, որոշում է վերացնել նրանց: Պողոսը սպանվում է, իսկ Հովհաննեսը մտնում է հնչակյան կուսակցության շարքերը¹:

Այս մասնակի զինված ելույթների ու ցույցերի գործելակերպը «Հնչակը» փորձում էր տեսականորեն հիմնավորել: «Մեր տակտիկան» առաջնորդող հոդվածում պարբերականը գրում էր. «Սասունի, Պոլսո, Կարինի շարժումները և լեռները քաշված բազմաթիվ հեղափոխական ասպատակային խմբերի քաջարի գործունեությունը էլ ուրիշ նպատակով չեն գործադրվում, եթե ոչ նույն ընդհանուր ապստամբութեան համար պատրաստել հայ ժողովրդի տրամադրությունը, ոգին, փորձառու դարձնել նրան հեղափոխութեան գործում»²:

Թեև «Հնչակը» տեսնում էր, որ «այդ շարժումներն առաջացրին խիստ հալածանք հայ ժողովրդի գլխին», բայց համոզված էր, որ հալածանքները թեկուզ և ցավալի, բայց «հեղափոխական գործունեության բնական հետևանքն են»³:

Մյուս կողմից՝ «Հնչակը» փորձում էր արդարացնել առ գործելակերպը՝ մատնացույց անելով եվրոպական դիվանագիտության որդեգրած պասիվությունը հայկական հարցում: «Հնչսփի» կարծիքով թեև հայերը սկզբից ևեթ ապավինել են եվրոպական պետությունների դիվանագիտական միջամտությանը 61-թ. հոդվածի լուծման գործում, բայց եվրոպական տերությունները՝ երբեք լրջորեն հետամուտ չեն եղել նրա գործադրությանը, և մշանց շահը պահանջել է միշտ «առկախ թողնել այդ խնդիրը, որպեսզի իրենց ձեռքին մեկ ավելորդ գենք ունենան թուրք տերության դեմ»⁴: Հոդվածի հեղինակը ընդգծում էր այն իրողությունը, չատ որի մինչ հայերը սպասում էին «մարդասեր ու քրիստոնեա»եր եվրոպայի բարի նախաձեռնությանը, ժողովրդի վիճակն ապելի էր վատթարանում⁵: «Հնչակը» նկարագրում էր թուրք-քրդական հարստահարությունները, թալանն

¹ Սիրվարդ, Թորոս Ծառուկեան, Փրովիտենս, 1960 էջ 22:

² «Հնչակ», 1892, N 10:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

ու ավարառությունը, ամեն տեսակի անօրինականությունները, որոնցով էլ պայմանավորում էր կուսակցության որդեգրած գործելակերպը՝ որպես հայության առկա վիճակի օրինաչափ հետևանք:

Դատապարտելով Գլադստոնի գլխավորած բրիտանական կառավարությանը կեղծ ժողովրդասիրության ու հայասիրության համար՝ «Հնչակը» քննադատում էր այն հայ գործիչներին, որոնք խնդրագրերով դիմում են նրան հայկական հարցի լուծման համար: «Հնչակը» գրում էր, որ «մեր դիվանագետների» համար «քրիստոնեասեր ու հայասեր» Գլադստոնը հայության փրկիչն է, նրա հույսն ու ապավենը¹: Նա տխրեցուցիչ էր համարում այն երևույթը, որ «այսքան տարիների դառն փորձից հետո տակավին չենք ազատվել դիպլոմատիկական դիմումների ցնորքից»²: Այստեղից էլ հնչակյանների գլխավոր պարբերականը հանգում էր այն եզրակացության, որ անցել է խնդրագրերի ժամանակը, և այլևս պետք չէ «թղթի կտորը ծեռքին բախել Գլադստոնի դուռը»³:

«Ասպատակային խմբերի մասին» առաջնորդող հոդվածում «Հնչակը» գտնում էր, որ այդպիսի զինված խմբերի գործունեությունը թուրք-քրդական կեղեքիչներին քիչ թե շատ զսպող միջոցն է: Դրանով հանդերձ «Հնչակը» խնդրին դասակարգային մոտեցում էր ցույց տալիս՝ գրելով, որ «ասպատակային խմբերը» չպետք է տարբերություն դնեն հայ և թուրք աշխատավորի միջև և պետք է պաշտպանեն նրանց հավասարապես, «բավական է, որ երկուսն էլ հարստահարված լինեն»: Ըստ «Հնչակի», դա կարող էր թուրք ժողովրդի համակրանքն ու աջակցությունը շահել կամ գոնե հայերի դեմ նրա «հակառակությունը չեզոքացնել»⁴: Այսպիսով առաջ քաշելով հայերի հետ միասին նաև թուրք աշխատավորին հայդուկային խմբերով պաշտպանելու հարցը, «Հնչակը» պարզաբանում էր իր միտումը, ըստ որի «հայ հեղափոխականը դեմ է միայն կառավարութեան և ոչ թուրք հասարակ ժողովրդի, որը հայերի նման ենթարկվում է անենածանր զրկանքների»⁵:

¹ «Հնչակ», 1892, N 12:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, N 11:

⁵ Նույն տեղում:

Բացի ցույցերից ու հայդուկային շարժումներից հնչակյաններն ակտիվ քայլեր էին կատարում Թուրքիայի ընդդիմադիր մյուս ուժերի հետ միասնական ճակատ կազմելու համար: Ա. Աչըզպաշյանը, Գ. Արխանյանը, Դանիել Չաուշը և Ժիրայրը փորձում էին իրենց միացնել կառավարության դեմ դուրս ելած թուրք ընդդիմադիր Շյուքրիի և քուրդ Սլոյի ուժերը, սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ դրանք անիրատեսական քայլեր էին:¹

Հետագայում հայ-քրդական համագործակցության առնչությամբ Սապահ-Գյուլյանը գրում էր. «Քրդերին թուրքերից բաժանելը շատ մեծ հեռանկարներ էր բացում մեր առջև, բայց ցեղայնությունը, դարավոր ռիսակալությունները, թուրքական խարդավանքների ցանցերը, որ այդ ցեղերից շատերի սիրտն արդեն մագիլների մեջն էին առել, մեզ անկարող դարձրին որոշեալ և դրական արդյունքներ ձեռք բերելու»:²

1893թ. հնչակյան կուսակցության գործունեության ամենաեռուն շրջաններից մեկն էր: Նույն թվականին հնչակյան Կենտրոնը Աթենքից տեղափոխվում է Լոնդոն:³ Տամատյանի ձերբակալությունից հետո Սասունում հնչակյան կուսակցության գործիչ Մուրատը զենք ձեռք բերելու նպատակով Կենտրոնի ցուցումով մեկնեց Կովկաս:

Մուրատին զենք տրամադրելու հարցում դաշնակցության առաջնորդների կարծիքները բաժանվեցին: Ս. Ջավարյանը գտնում էր, որ անպայման պետք է բավարարել Մուրատի խնդրանքը: Գավառների դաշնակցական գործիչները և բազմաթիվ շարքային դաշնակցականներ նույնպես աջակցում էին Մուրատին և գտնում, որ անպայման պետք է զենք տրամադրել նրան: Դրան դեմ էր Քրիստափոր Միքայելյանը: Նա աշխատում էր զինել և Սասուն ուղարկել Արաբոյի խմբին՝ դրանով ընդգծելով և կուսակցական երանգ տալով այդ ձեռնարկին:

Մուրատի՝ Կովկաս գալու մասին Քր. Միքայելյանը, Ռոստոմին ուղղված 1893թ. փետրվարի 11-ի նամակում գրում էր. «Նորերս այստեղ եկավ ինտելեկտուալ հնչակիստներից մեկը. եղել է Սասուն

¹ Պատմություն ՍԴՀԿ, հտ. Ա էջ 98:

² Պողոսյան Ստ., Քրդերը և հայկական հարցը, Երևան 1991, էջ 144:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 36,թ 3:

և Մուշ (Պերճի ընկերն է) (Պերճը Տաճատյանի կեղծանունն էր-
Հ. Գ.): Նրա հետ եկավ և Արաբոյի ընկեր Լևոնը: Արաբոն նրա և մի
քանի ընկերների հետ ուզում է Երկիր մտնել. գուցէ յաջողուի
ուղարկել. ես կատաղում եմ, որ մի կարգին ընկեր չունենք դրանց
հետ գնալու համար...»¹:

Իր մերժումը Քրիստափորը պայմանավորում էր նրանով, որ
Մուրատը պետք է մի կողմ քաշվի և սահմանազատվի «իրեն շրջա-
պատած պատահական, մասամբ էլ անմաքուր անձանցից, որոնք
ձևավորել էին Թիֆլիսի հնչակյան վարչությունը»²:

Այստեղ Քրիստափորի մերժումը անհիմն է և միտումնավոր,
որովհետև անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի անձանցից էր
կազմված Թիֆլիսի հնչակյան կոմիտեն, տվյալ դեպքում դա Երկ-
րորդական նշանակություն ուներ, քանի որ հնչակյաններին տրվող
զենքը հասցեագրված էր Սասունի պաշտպանությանը:

ՀՅԴ-ն զինում է Արաբոյի 14 հոգանոց խումբը, որը Կարսի
մոտ ռուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո շրջապատվում ու
ոչնչացվում է թուրք-քրդական ուժերի կողմից: Ինչ վերաբերում է
Մուրատին, ապա նրա խնդրած 100-150 միավոր զենքի փոխարեն
հավաքված մոտ 30 միավոր զենքը հայթայթեցին Կարսի, Երևանի և
ՀՅԴ այլ տեղական կոմիտեները: Արաբոյի խմբի նահատակությու-
նից հետո՝ 1893թ. հունիսին, Մուրատը մեկնեց Սասուն³:

Մուրատի՝ Սասուն վերադարձից հետո Կովկաս անցավ
Հրայրը: Նրա նկատմամբ Ք. Միքայելյանը նույն կողմնակալ վերա-
բերմունքն է դրսևորում: Այդ կապակցությամբ Ջավարյանը 1894թ.
մարտի 7-ին «Դրոշակի» խմբագրությանն ուղղած նամակում ար-
տահայտել է իր դժգոհությունը: Ջավարյանն ընդգծել է այն հանգա-
մանքը, որ Սասունի պես կարևոր կետում, ուր ՀՅԴ-ն դեռևս չունի
գործիչներ, առավել քան անհրաժեշտ էր օգնել Կովկաս եկած Մու-
րատին ու Հրայրին, և ոչ թե նրանց դեմ արգելքներ հարուցել⁴:

¹ Քրիստափոր Միքայելյանի նամակները, Պէյրուք, 1993, էջ 13:

² Խուդինյան Գ, Հ. Յ. դաշնակցության քննական պատմություն, (ակունքներից
մինչև 1895 թ. վերջը), Երևան, 2006, էջ 305:

³ Նույն տեղում, էջ 307-308:

⁴ Նույն տեղում, էջ 308:

Պատահական չէր 1895թ. մայիսի 2-ին Հրայրի արած հայտարարությունը. «Եվ դու, հայ հեղափոխական դաշնակցություն, որ ինքզինքդ կհորջորջես այդ խոշոր բառերով, արդյոք խղճի խայթ չե՞ս գգար, երբ Մուրատի երեսին փակեցիր քո դուռը...»¹:

Դրա փոխարեն Հրայրը իր երախտագիտությունն էր հայտնում գավառների դաշնակցականներին, որոնք «գրկաբաց ընդունեցին վշտացած հերոսին յուր ընկերներով»²:

Կուսակցությունների համագործակցության կարևորությունը Ձավարյանն ընդգծում էր ժնև՝ Ռոստոմին ուղարկված նամակում: Նա գրում էր, որ այդ մտքին՝ համակարծիք են ՀՅԴ տեղական կոմիտեները, իսկ Թիֆլիսի ՀՅԴ ղեկավարները այդ ուղղությամբ «չեն ուզում քայլ կատարել»³:

Հնչակյանները ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1894թ. Սասունի հերոսամարտին: Ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից էին Մուրատը, Մ. Տամատյանը:

Սասունի կռվող ուժերը, չնայած իրենց փոքրաթիվությանը, հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական կանոնավոր զորքին և քրդական խուժանին: Չկարողանալով արագ կերպով ընկճել սասունցիների դիմադրությունը՝ Ձեքի փաշան դիմեց խորամանկության: Նա հաշտություն առաջարկեց սասունցիներին, որոնց մի մասը զենք-զինամթերքի և սննդի պակասության պատճառով որոշեց ընդունել այդ առաջարկը: Սակայն այդ հարցի քննարկման ժամանակ տարաձայնություններ առաջացան: Մի մասը Մուրատի գլխավորությամբ դեմ էր դրան: Նրանք գտնում էին, որ դա ծուղակ է և չպետք է ընդունել թուրքերի առաջարկը: Բայց ժողովականների մեծ մասը անտեսելով Մուրատի, Ռես Գրգոյի, Տեր Քաջի հորդորները, հավատալով կեղծ խոստումներին, բազմամարդ պատվիրակություն ուղարկեց թուրքերի մոտ, որոնք ընկան ծուղակը և բոլորը զոհվեցին անհավասար մարտում: Դիմադրությունը շարունակեց Մուրատն իր խմբով, սակայն դրությունը դարձավ օրհասական, և սասունցիների դիմադրությունն ի վերջո կոտորվեց: Մուրատը ձերբակալվեց և դատապարտվեց մահվան, բայց եվրոպական դես-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 306:

պանների միջնորդությամբ դատավճիռը փոխվեց ցմահ բանտարկության: 12 տարի Մուրատը մնաց Աքրայի դժոխային բանտում, սակայն զարմանալիորեն պահպանեց իր կորովն ու բարոյական ոգին¹:

Սասունի կռիվներից ու նրանց հետևող ջարդերից հետո առաջացած հանրային հուզումներն առաջ բերեցին եվրոպական դիվանագիտության միջամտությունը: Դիմումներ արվեցին թուրքական կառավարությանը արագացնելու համար հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների կիրառումը: Օսմանյան կառավարությունը քննիչ հանձնաժողով ուղարկեց Սասուն, ուր թուրքական ներկայացուցիչներից բացի մտել էին նաև էրզրումի անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական փոխիյուպատոսները: Քննիչ հանձնաժողովը կազմեց տեղեկագիր, որի հիման վրա մեծ պետությունների ներկայացուցիչները 1895թ. մայիսի 11-ին սուլթանին են ներկայացնում հայկական վիլայեթների բարենորոգումների ծրագիրը, որը հայտնի է «Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր» անունով: Հետագայում, անդրադառնալով այս հարցին, «Հնչակը» մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի տապալման պատասխանատու էր համարում Ռուսաստանին, որը դեմ ելավ հայկական վիլայեթների միավորմանը: «Ռուսիան ամեն տեսակ թակարդներ լարեց, որպեսզի այդ ծրագիրը իրականութիւն չդառնար», գրում էր «Հնչակը»: Պարբերականի բնորոշմամբ մեծ պետությունների անհամաձայնությունից օգտվելով՝ սուլթանը դիմեց իր նախորդների նվիրագործած պատմական մեթոդին, այն է՝ օսմանյան պետության մեջ ազգային խնդիրները լուծել դժգոհ ազգի վերջնական ոչնչացմամբ²:

Թուրքական կառավարությունն անընդհատ ձգձգում էր Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի գործադրումը: Այդ պատճառով հնչակյան կենտրոնն անհրաժեշտ համարեց նոր ցույց կազմակերպել և ստիպել Բարձր Դռանը գործադրելու այդ ծրագիրը: Հնչակյան կուսակցությունն այդ շրջանում պաշտպանեց Մատթեոս Իգմիրյանի պատրիարքական թեկնածությունը, որն իր վճռականության և կորովի համար ստացավ «Երկաթե պատրիարք» անունը³:

¹ Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, Փրովիդենս, 1955, էջ 59:

² «Հնչակ», 1899, N 1:

³ Իգմիրյանը պատրիարք ընտրվեց 1894 թ. դեկտեմբերին:

Մ. Տամատյանը պատրաստեց բողոք-պահանջագիր սուլթանին ներկայացնելու համար: Պահանջագրում հիշատակվում էր հայ ժողովրդի ծանր դրությունը, բողոք արտահայտվում Սասունի կոտորածների կապակցությամբ և սուլթանին հիշեցվում էր հայկական բարենորոգումների ծրագրի գործադրման անհրաժեշտության մասին: Պահանջագիրը Ներսես Խարախանյանի միջոցով ներկայացվեց պատրիարք Իզմիրլյանին, որը տվեց իր համաձայնությունը: Ցույցից մեկ օր առաջ հնչակյան կենտրոնի կարգադրությամբ Տամատյանը, Ռշտունին և Ատոմ Ասլանյանը հեռացան Պոլսից և մեկնեցին Բուլղարիա¹:

Ցույցի օրը՝ սեպտեմբերի 18-ին, մոտ 4000 մարդ շարժվեց սուլթանի նստավայրը՝ Բաբը-Ալի: Ոստիկանությունը փակեց ցուցարարների ճանապարհը, և տեղի ունեցավ ընդհարում ժողովրդի և ոստիկանության միջև: Թուրքական իշխանությունները ոչ մի կերպ չեն կարողանում համոզել պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանին, որ նա միջամտի և դադարեցնի ցույցը: Բաբը Ալիից վերադառնալուց հետո ժողովուրդը չի ցրվում, այլ լցվում է Գում-Գափուի, Ղալաթայի, Բերայի հայոց եկեղեցիները, իսկ հուզումները շարունակվում են: Պատրիարքից հույսը կտրած թուրքերը դիմում են հայ երևելիներն՝ Նորատունկյանին, Տաղավարյանին, որ ժողովրդին հայտնեն, թե կառավարությունը երաշխավորում է բարենորոգումների գործադրությունը: Դրանից հետո միայն ժողովուրդը ցրվեց:

Թեև Բաբը-Ալիի ցույցը չտվեց հնչակյանների սպասած արդյունքը և Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրն էլ չգործադրվեց, այնուհանդերձ «Հնչակը» իր հավելվածում շտապեց վերամբարձ ոճով հայտարարել, որ «երեկ, 18 սեպտեմբերի Կ. Պոլսում տեղի ունեցեալ մի մեծ ու պատմական դէպք: Ահա՛ երկրորդ անգամ Բիւզանդիոսի երկնքի տակ, Բօսֆորի ափերում թուրքական բռնակալութեան գլխին ահաւոր դղրդինով պայթում է հնչակեան յեղափոխական շարժումը...»²:

Ցույցից հետո թուրքական կառավարությունը խստացրեց հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ: Կ. Պոլսում և բազմաթիվ

¹ Նույն տեղում:

² Յավելուած «Հնչակի», N 16, 1895: ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 7, թ. 2:

վայրերում արևմտահայերի կոտորածները զանգվածային բնույթ ստացան:

*
* *
*

1894թ. Աթենքում հրատարակվեց «Ապտակ» երգիծական-քաղաքական հանդեսը Ավ. Նազարբեկի և Պ. Մարիմյանի խմբագրությամբ: Այս պարբերականում Նազարբեկն իր հոդվածներն ու չափածո ստեղծագործությունները ստորագրել է «Լեռննց» ծածկանունով: Ամսաթերթի առաջին համարը լույս տեսավ 1894թ. մարտին, որի խմբագրականում պարզաբանվում է թերթի հրատարակության շարժառիթն ու պատճառները: Այստեղ խոսվում էր այն մասին, որ հնչակյան կենտրոնը դեռևս 1891թ. հրատարակել է «Ասպարեզ» անունով երգիծական թերթ, որի միայն մեկ համար էր լույս տեսել: «Ապտակը» հրատարակելով,-գրում էր Նազարբեկը,-կուզենք հայ լեղափոխական գործօն մարմնոյն տալ նոր զէնք մը՝ երգիծաբանին ապտակը: Այդ ապտակը թաթախուած հայ քաջերու արիւնով՝ պիտի հարուածէ ամէն արտաքին եւ ներքին թշնամիները, որոնք հակառակ գտնուելով լեղափոխութեան, թշնամի կը համարուին նաև հայ ժողովրդի մեծամասնութեան, այսինքն՝ աշխատաւոր գեղջուկի եւ թշուառ բանուորի շահերուն»: Այս տեսական հիմնավորումն ավարտվում է հետևյալ մտքով.«Մեզի մղում տուողը «Հայաստանի վերքն է», ապտակը բոլոր անոնց երեսին, որոնք Հայաստանը վիրաւոր դարձուցին»¹:

Ձեյթունի ապստամբությունը

Դեռևս 1880-ական թթ. վերջերից հնչակյաններն ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Ձեյթունում: Այստեղ գործում էին Եղիա Չագրյանն ու Հարություն Չոփուրյանը: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում Լեռնային Կիլիկիայի ազատասեր հայության հետ: 1890-ական թթ. զեյթունցիների դրությունը վատացավ: Թուրքական

¹ Պատմութիւն ՍԴՀԿ, հտ. Ա, էջ 226:

կառավարությունը փորձում էր վերացնել Ձեյթունի ինքնավարության յուրաքանչյուր դրսևորում, իսկ տեղի հայությանը դարձնել լրիվ հարկատու, հնազանդ ու կառավարելի: Ձեյթունցիների աճող դժգոհությունը փորձեց օգտագործել հնչակյան կենտրոնը և այստեղ խոշոր ապստամբություն կազմակերպել:

Դեռևս 1892թ. հնչակյան կենտրոնը Աղասուն (Թուր-Սարգսյան) նշանակում է Կիլիկիայի տարածաշրջանի կուսակցության ներկայացուցիչ: Նույն թվականին Այնթափում տեղի է ունենում գաղտնի ժողով, որն իր որոշումներն ընդունելուց հետո դիմում է Աթենքում գտնվող հնչակյան կենտրոնին հետևյալ հարցադրումներով՝

ա. Եթե կուսակցության կենտրոնը կարողանա հինգ հազար հրացան ուղարկել ծովեզերք, ապա իրենք՝ զեյթունցիները հանձն են առնում այդ զենքերը փոխադրել Ձեյթուն:

բ. Խնդրում են ուղարկել երկու հազար օսմանյան ոսկի ցորեն գնելու և ամբարելու համար:

գ. Ապստամբության նախօրյակին Կիլիկիա ուղարկել հինգ հարյուր կամավորներից բաղկացած խումբ:

դ. Ձեյթունցիները խոստանում էին ապստամբություն բարձրացնել և կռվել երեք ամիս, եթե հնչակյան կենտրոնը երաշխավորեր, որ դրանից հետո ի նպաստ ապստամբների կմիջամտեն եվրոպական պետությունները:

Հնչակյան կենտրոնը հիմն է առնում առաջին երկու կետերի իրականացումը, այսինքն՝ կազմակերպել զենքի փոխադրումը Հունաստանից Կիլիկիայի ծովեզերքը: Ձեյթունցիներին նյութական օգնություն ցույց տալու խամար հնչակյանները հանգանակություններ են կազմակերպում: Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Կովկասում և այլուր: Մյուս կետերի ուղղությամբ կենտրոնը խոստանում է աշխատել:¹

1893թ. հունվարին Աղասին մեկնում է Մարաշ և հիմնադրում տեղի հնչակյան կազմակերպությունը: Նրա անդամներից էին Դեվոնդ քահանա Տեր-Նահապետյանը, ուսուցիչ Սարգիս Սամուելյանը, ինչպես նաև Մարաշի երեւելի անձնավորություններից Հովսեփ

¹ Աղասի, Ձեյթուն եւ իր շրջակաները, Պէյրուք 1968 էջ 138:

Տիշչեքենյանը, Էգրաս Էմրայանը, վաճառական Չորբաջյան եղբայրները:

Գաղտնի խորհրդակցությունների արդյունքում ստեղծվում է Ջեթունի հնչակյան կազմակերպությունը, որի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Հազոր իշխան Շովրոյանը, ատենապետ դարձավ Ավագ աղա Չագրյանը, ատենադպիր՝ Ավետիք Կիսխանյանը, քարտուղար՝ Նազարեթ Չագրյանը, որի մահից հետո՝ Հովհաննես Ահարոնյանը: Հնչակյան վարչության խորհրդականներ ընտրվեցին առևտրականներ Ստեփան Քուսբուսյանը և Արթին Չոփուրյանը:

Ջեթունի շրջակա հայկական գյուղերում հնչակյան կառույցներ ստեղծելու համար նշանակվում է հաջի Պետրոս Չինիգյոյանը, որն այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանք կատարեց: Նրան օգնում էր Մինաս Էլմալյանը (Ասլան), որը Աղասու թիկնապահն էր¹:

Ոգևորված Ջեթունում ապստամբություն բարձրացնելու ծրագրով՝ Ամերիկայի հնչակյան մասնաճյուղերը կազմակերպեցին հնչակյան կամավորների խումբ և 1895թ. ամռանը ուղարկեցին Ջեթուն: Խմբի կազմում էին Սարգիս Պելտյանը (Քեռի), Սիսակ Վանիկյանը (Սիսակ), Եփրեմ Կաճառյանը (Ռուբեն), Հակոբ Ժամկոչյանը (Ներսես), Հարություն Խանիկյանը (Վարդան), Խայաջան Պողոսյանը (Մուսա), Մելքոն Կեռճեյանը (Գուրգեն), Մարտիրոս Սիմոնյանը (Կարո), Ասատուր Տամկաճյանը (Մլեհ), Սարգիս Տեր-Հովհաննիսյանը (Մուշեղ), Սմբատ Ռստիկյանը (Կռունկ), Սենեքերիմ Պոնճուղյանը (Քերիմ) և ուրիշներ: Խմբի ղեկավարը Պողոս Շիշմանյանն էր (Շավարշ): Կիպրոսում խմբին միացավ Ապահի (Ավետիս Գմգմյան) գլխավորած հնչակյան խումբը, որի կազմում էր նշանավոր հայդուկ Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆերյան): Այս խմբերը Կիպրոսից առագաստանավով հասնում են Սուեշիա՝ Մուսա լեռան ծովեզերքը, ուր նրանց դիմավորում է Աղասին²:

¹ Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 139-140:

² Ճիգմեճեան Մ., Պատմութիին ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրեզնո, 1930, էջ 27: (Աղասին ծնվել է 1871 թ. Հաճնում: Նախնական կրթություն ստանալուց հետո մեկնում է Պոլիս և անդամագրվում հնչակյան կուսակցությանը: Ջեթունի ապստամբությունից հետո անցնում է Եվրոպա և բնակվում Փարիզում): Տես նաև Յ. Պողոսեան, Հաճնի ընդհանուր պատմութիւնը..., էջ 553: Յ. Պողոսեան, նշվ. աշխ. էջ 560:

1895թ. Ապահն ու նշանավոր հայդուկ Մխո Շահենը ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Հաճնում: Նրանք ստեղծում են տեղի հնչակյան մասնաճյուղը: Այն ուներ մոտ 30 անդամ: Մասնաճյուղի առաջին գործը դարձավ հին զենքերի նորոգումը և դինամիտի օրտադրության կազմակերպումը: Սկզբում գործը բարեհաջող է ընթացել, սակայն հետագայում մատնության միջոցով բոլորը ձերբակալվել են, տարվել Կ.Պոլիս և դատապարտվել 15 տարվա բանտարկության: Մի քանի ամիս անց ներման են արժանացել և ազատ արձակվել: Նրանց ջանքերով գումարվում է քաղաքի երևելիների ժողով, որը քննության է առնում Հաճնում ապստամբություն բարձրացնելու հնչակյանների առաջարկը և մերժում: Նման մերժումով է հանդես գալիս նաև Դեդրթ-Յոլի հայությունը:

Փաստորեն, ի սկզբանե հնչակյանները նպատակ են ունեցել ուղքի հանել նաև Ջեյթունի շրջակա բնակավայրերի հայությանը, սակայն հաջողության չեն հասել:

Նմանատիպ խոշոր ապստամբություն կազմակերպելու համար ամենակարևոր հարցերից մեկը զենք-զինամթերքի հայթայթումն էր: Այդ նպատակով հնչակյան կենտրոնը դեռևս 1892թ. փորձեց Կիպրոսից Կիլիկիա հասցնել Բեսարաբիայում բնակվող տիկին Անուշի նվիրած հրացանները, որը, սակայն, չհաջողվեց: Տեղ չի հասնում նաև հնչակյան կենտրոնի խոստացած դրամական օգնությունը: Մ. Ճիզմեճյանը մանրամասն նկարագրել է այս իրադարձությունն իր աշխատության մեջ¹:

Լ. Մկրտչյանն իր աշխատության մեջ գրում է, որ գրկվելով հիմնական օգնությունից՝ Ջեյթուն մեկնող հնչակյաններն ստացան միայն 60 ոսկի, որը հնարավորություն չի տալիս Ապահի ու Շավարշի խմբերին Ջեյթուն մտնելու²:

Ջեյթունի ապստամբության գործում հնչակյանների խաղացած վճռական դերն ընդգծել է Հ. Պողոսյանը՝ այդ հարցին նվիրված

¹ Ճիզմեճեան, նշվ. աշխ., էջ 28-29

² Մկրտչյան Լ., Ջեյթունի ապստամբությունը (1895-1896), Երևան, 1995, էջ 106: (Թեև թվական ուրիշ տվյալներով, սակայն Ջեյթուն ուղարկված ոսկու անհայտացման փաստը հաստատվեց կուսակցության 3-րդ պատգամավորական ժողովում: Պատմութիւն Ա.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 278):

իր հիմնարար աշխատության մեջ¹: Նա գրում է . «Ջեյթունցիների ապստամբության գլխավոր պատճառը այն կեղեքումներն ու տառապանքներն էին, որին ենթարկվում էին նրանք օսմանյան կառավարության ու տեղական պաշտոնյաների կողմից: Կասկածից դուրս է, որ առանց որևէ դրսի միջամտության էլ լեռնականների մոտ կբռնկվեր նոր հերոսական ապստամբություն: Սակայն չի կարելի չնշել նաև այն, որ հնչակյան կուսակցության կենտրոնը և նրա ակտիվ վեց գործիչները իրենց պրոպագանդով ու գործողություններով արագացրին և ավելի կազմակերպված բնույթ տվին դրան»²:

Աղասին գրում է, որ Ջեյթունում ապստամբություն բարձրացնելու համար պետք է ստանար տեղի երկու մեծ իշխանական գերդաստանների՝ Սուրենյանների և Ենիտունյանների համաձայնությունը: Սուրենյանների ղեկավարը Կարապետ իշխան Սուրենյանն էր՝ «Ծերունի հարուստ, շատ ազդեցիկ և սիրելի կառավարութեան»: Ենիտունյանների մեջ ամենաազդեցիկը Նազարեթ իշխանն էր, որի մասին Աղասին գրում էր. «Նազարեթ իշխան բարձրահասակ, յաղթանդամ, շագանակագույն մազերով երեսուներկու տարեկան գեղեցիկ մարդ մըն էր: Անիկա նշանակված էր ձիաուր ոստիկաններու յիսնապետ, բայց ոչ իբր հարկահաւաք, այլ պահեստի գինուորները հաւաքելու և վախկանները ձերբակալելու վտանգավոր ու ծանր գործին: Կը հագներ հարիւրապետի մը պէս եւ կուրծը զարդարուած կըլլար Մեծիտիյէի եւ Սատագաթի պատուանշաններով»³:

1895թ. գարնանից թուրքական իշխանությունները խստացրին հալածանքները Ջեյթունցիների նկատմամբ: Չնայած տեղական պաշտոնյաների արտաքուստ հանգիստ և հայերի հանդեպ բարեկամական տրամադրությունների ցուցադրությանը՝ իրականում իշխանությունները տենդագին պատրաստություններ էին տեսնում, և հայերի հետ մոտ հարաբերություններ ունեցող թուրք պաշտոնյաները ակնարկում էին մոտալուտ ջարդերի մասին: 1895թ սեպտեմբերին Ջեյթունի շրջակայքի քողերը, թուրքերը և չերքեզները սկսեցին

¹ Պողոսյան Հ., Ջեյթունի պատմությունը (1409-1921), Երևան, 1969:

² Նույն տեղում էջ 360:

³ Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 144-145:

առանձին հարձակումներ գործել հայկական գյուղերի վրա¹։ Այս բռնությունները հուսահատության հասած գեթունցիներին ստիպեցին դիմել Աղասուն ապստամբությունը կազմակերպելու և ղեկավարելու համար, ուստի Աղասին իր կազմած խմբով մտավ Ջեթուն²։

Խմբի մեջ էին փորձված հայդուկներ Մխո Շահենը, Ջելլաթը (Կարապետ Ղրփանոսյան), ինչպես նաև Ապահը (Ավետիս Գմգմյան), Մլեհը (Ասատուր Տամղաճյան), Հրաչյա Մարալը (Գրիգոր Ղարիբյան), Ջին Թորոսը³։

Բոլորը գիտակցում էին, որ առանց նյութական աջակցության անհնար էր որևէ գործնական քայլի դիմել⁴։

Տեղեկանալով դրամի բռնագրավման մասին՝ Կիլիկիայի հնչակյան մասնաձյուղերը կազմակերպեցին հանգանակություն և զգալի նյութական օգնություն ցույց տվեցին գեթունցիներին։ Այնթափի մասնաձյուղը Աղասուն հանձնեց հիսուն ոսկի, ավելի ուշ՝ ևս երկու հարյուր ոսկի։ Հալեպից Կարապետ Աճեմյանը նվիրում է երկու հարյուր ոսկի։ Մարաշի մասնաձյուղը հանգանակում է հարյուր ութսուն ոսկի։ Այնտեղից եզրաս էմրալյանի ջանքերով գեթունցիները ստանում են նաև քսան ջորեքեռ աղ, նույնքան արձիճ և տասը ջորեքեռ անգլիական վառոդ⁵։

Ապստամբությունը նախապատրաստելու համար գումարվեց ժողով, որին մասնակցում էին քաղաքի նշանավոր անձնավորությունները։ Նազարեթ Չավուշի գլխավորությամբ և հնչակյան գործիչները։ Ժողովը որոշեց, որ Ջեթունի բոլոր իշխանները ժողովրդին պետք է խրախուսեն իրենց սեփական օրինակով։ Եկեղեցիներում հայտարարվեց, որ կռվին պարտավոր է մասնակցել 14-ից մինչև 70 տարեկան յուրաքանչյուր ոք։ Բոլոր կարգադրությունները կատարվելու էին հնչակյան կուսակցության անունից։ Ժողովը ապստամբության պաշտոնական ղեկավար ընտրեց Աղասուն։

¹ Նույն տեղում, էջ 155։

² Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 141-143։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

Չնայած հնչակյանների գործադրած ջանքերին՝ այնուամենայնիվ, զեյթունցի որոշ ազդեցիկ դեմքեր (օր.՝ Կարապետ Սուրենյան և ուրիշներ) չեզոք դիրք գրավեցին: Սասունի գոյամարտի պարտությունից հետո նրանք թերահավատ էին զինված ապստամբության հաղթանակի նկատմամբ և զգուշավոր դիրք էին բռնել կառավարության հանդեպ:

Ջեյթունի թուրք կառավարիչ Ավնի բեյը փորձեց ազդեցիկ հայերի միջոցով տեսակցություն ունենալ Աղասու հետ և կանխել ապստամբությունը, սակայն ապարդյուն: Խոսելով Աղասու դերի մասին, Լ. Մկրտչյանը գրում է. «Անուրանալի են Աղասու կազմակերպչական կարողությունները: Նրա շուրջն են համախմբվում Ջեյթունի ապստամբության ղեկավարները: Իր համոզիչ խոսքով նա կարողանում էր լեռնականներին հավատ ներշնչել վերջնական հաղթանակի նկատմամբ, որ իրենք պայքարում են ոչ միայն Ջեյթունի, այլև ողջ հայության ազատագրության համար»¹:

Ջեյթունի լեռնականների վրա առաջնորդի տպավորությունը անխախտ պահելու և անզլիական հովանավորությունը ընդգծելու միտումով Աղասին կրում էր անզլիական սպայի համազգեստ, մաուզեր և գլխին դնում էր սպիտակ խաչազարդ գլխարկ: 1895թ հոկտեմբերի սկզբին Աղասին գաղտնի հանդիպում է Նազարեթ իշխանի հետ, ու վերջնականապես որոշվում է Ջեյթունի գորանոցը գրավելու հարցը²:

Հոկտեմբերի տասին Աղասուն միացավ Մլեհը մարաշցի կամավորներով: Ապա հը պատրաստեց ապստամբության երկու դրոշները՝ մեկը՝ կապույտ, կարմիր և սպիտակ՝ «Կեցցե անկախություն, կեցցե Կիլիկիա» մակագրություններով, իսկ մյուսը՝ կարմիր գույնի՝ «Կեցցե հեղափոխություն, կեցցե հնչակյան կուսակցություն» մակագրություններով:

Հոկտեմբերի 11-ին Ջեյթունի մերձակա անտառում հավաքվեցին Ջեյթունի իշխանները՝ Նազարեթ Չաուշի գլխավորությամբ, և շրջակա Արեգին, Ֆռնուզ գյուղերի գյուղապետերը: Այս հավաքին մասնակցեց նաև Սբ. Կարապետ վանքի փոխվանահայր Բարդու-

¹ Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ. էջ 107

² Աղասի. նշվ. աշխ. էջ 166-170:

դեմիոս վարդապետ Թագազճյանը: Չնայած Աղասու հետ ունեցած տարածայնություններին, այնուամենայնիվ, վերջինս կարևորել է Բարդուղեմիոսի դերը¹:

Հոկտեմբերի 15-ի վաղ առավոտյան մի քանի տասնյակ ապստամբներ առաջին հարվածը հասցրին Ջեթունի մոտակայքում բանակած թուրքական կանոնավոր և քրդական անկանոն ուժերին: Այդ կռվի ժամանակ գոհվեց Ջելլաթը, իսկ Նազարեթ Չաուշը վիրավորվեց: Դրանից հետո ապստամբների գլխավոր խնդիրը դարձավ Ջեթունի կառավարչի տան և գորանոցի գրավումը: Հոկտեմբերի 17-ին այնթափցի կամավորները, Մլեհի գլխավորությամբ կոտրելով կառավարչի տունը պաշտպանող թուրք զինվորների դիմադրությունը գրավեցին այն: Կառավարչի տնից ապստամբների ձեռքն անցան յոթանասուուհինգ «Մարտին» տեսակի հրացան և տասը հազար փամփուշտ²: Հոկտեմբերի 18 ին՝ կարճատև դիմադրությունից հետո անձնատուր եղան նաև գորանոցի թուրք զինվորները: Վեց հարյուր զինվորներ Ռիֆաթ բեյի գլխավորությամբ զինաթափվելուց հետո անցան Ապահի, Հրաչյա Մարալի, Ասլանի, Ջեթունի իշխանների և Բարդուղեմիոս վարդապետի թրերի տակով: Նրանց թույլատրվեց իրենց հետ տանել անձնական իրերն ու դրամը:

Ջորանոցի գրավումից հետո ապստամբների ձեռքն անցավ հազար «Մարտին» տեսակի հրացան, մեկ «Կրուպ» տեսակի թնդանոթ և մեծ քանակությամբ զինամթերք ու պարենամթերք: Ջորանոցում գտնված երկու հազար կայծքարե հրացանները բաշխվեցին գյուղացիներին: Ինչ վերաբերում է գերված թուրք սպաներին ու զինվորներին, ապա մի քանի օր անց նրանց Ջեթունից անվնաս հեռացրին³:

Հոկտեմբերի 19-ին Սուրենյան թաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում կազմակերպվեց Ջեթունի ժամանակավոր կառավարությունը, որը բաղկացած էր Ընդհանուր ժողովից և Վարչական գործադիր ժողովից: Բարձրագույն մարմինը Ընդհանուր ժողովն էր, որի նախագահ ընտրվեց Աղասին⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 182-197:

³ Նույն տեղում էջ 201-202:

⁴ Նույն տեղում էջ 208:

Զեյթունի գորանոցի և կառավարչատան գրավումը խուճապ է առաջացնում թուրքական կառավարության շրջանում: Մարաշից թուրքական զորք է ուղարկվում Զեյթուն: Զեյթուն են շարժվում նաև Ալի բեյի և Մուստաֆա Ռեմզի փաշայի բանակները, և կռիվը բորբոքվում է նոր թափով¹:

Ապստամբության ռազմական առաջնորդ Նազարեթ իշխանի շուրջն էին համախմբվել Զեյթունի և շրջակա գյուղերի հռչակված խմբապետերն ու ռազմիկները, ինչպես նաև Ապահն ու Հրաչյա Մարալը, որոնք իրենց քաջությամբ վայելում էին զեյթունցիների առանձնահատուկ սերն ու հարգանքը: Ապստամբների ռազմաձեռքի ու պարենամթերքի վերահսկողության խիստ կարևոր գործը դրված էր Մլեհի վրա, որն այն հաջողությամբ կատարեց²: Մարտերում իրենց քաջությամբ աչքի ընկան Աղասու, Ապահի, Հրաչյա Մարալի գլխավորած ջոկատները:

Թշնամուն ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս Զեյթունի շրջակայքի հայկական գյուղերը: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին, և զեյթունցիները հասկանում էին, որ իրենց 5000-ի հասնող զինական ուժը չի կարող երկարատև դիմադրություն ցույց տալ: Թուրքերը մի քանի անգամ առաջարկեցին դադարեցնել դիմադրությունը և անձնատուր լինել, սակայն մերժում ստացան: Ռեմզի փաշան պաշտոնանկ արվեց և նրան փոխարինեց Էդիեմ փաշան: Անհավասար կռիվները շարունակվեցին մինչև 1896թ. հունվարը: Այնուամենայնիվ, թուրքերին չհաջողվեց գրավել քաղաքը:

Զեյթունի ապստամբության օրերին Լոնդոնի հնչակյան կենտրոնի հրահանգով Տամատյանն ի նպաստ զեյթունցիների հանգանակություններ էր կազմակերպում Բուլղարիայի և Ռումինիայի հայաբնակ շրջաններում³:

Ապստամբությունը դադարեց միայն օտարերկրյա դեսպանների և հայոց պատրիարքի միջամտության շնորհիվ: 1896թ. հուն-

¹ Հիսնամեակ Ս. Ղ. Հնչակեան կուսակցութեան, Փրովիդենս, 1938, էջ 13:

² Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 121:

³ Տեփոեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 84:

վարի 11-ին Ձեյթուն ժամանեցին օսմանյան կայսրության Հալեպի անգլիական (Բերնհայմ), ֆրանսիական (Բարտելեմի), ռուսական (Յակիմանսկի), իտալական (Վիտո), հյուպատոսները: Բանակցություններին մասնակցելու համար գեյթունցիներից մեկնում են Աստվածատուր Անդրեասյանը, Ղազարոս Շովորոյանը, Պետրոս Չագրյանը և ուրիշներ՝ Նազարեթ Չաուշի գլխավորությամբ: Հնչակյաններից մասնակցում էին Աղասին, Ապահը, Հրաչյա Մարալը, Մլեհը¹:

Թուրքական կողմը համառորեն պնդել է հանձնել հնչակյաններին, բայց վճռական մերժում է ստացել գեյթունցիների կողմից: «Այդ մարդիկը Եվրոպայից իրենց հանգիստ կյանքը թողած և մեր սիրուն գոհվելու եկած են»-հնչակյաններին հանձնելու էղիեմ փաշայի պահանջին պատասխանել է գեյթունցի երևելիներից Ավետիս Շանոյանը, -ուրեմն, հավիտենական արատ մը պիտի ըլլա մեր ճակտին, երբ ողջության կը հանձնենք անոնք, որ կախաղան բարձրացվին, ուրեմն, կամ ընդհանուր ներում կամ առանց խտրության ընդհանուր բնաջնջում, ուրիշ միջոց չկա»²:

Բանակցություններն սկսվեցին 1896թ. հունվարի 19-ին: Լ. Մկրտչյանը նշում է, որ բանակցությունների ժամանակ գեյթունցիների ձեռք բերած զիջումների հարցում մեծ դեր են խաղացել հնչակյանները իրենց համարձակ ելույթներով ու վճռական կեցվածքով: Աղասին և բանակցություններին մասնակցող հնչակյան գործիչները՝ որպես արմատական թևի ներկայացուցիչներ, հենվելով Նազարեթ Չաուշի և հասարակ գեյթունցիների մեծամասնության վրա, հակադրվեցին գեյթունցի իշխանների ու հոգևորականների չափավոր թևին, որոնք հակված էին թուրքական վերջնագրի ընդունմանը: Նրանք պահանջեցին Ձեյթունում քրիստոնյա կառավարչի նշանակում, համընդհանուր ներում, Ձեյթունում հավաքված փախստականներին անհապաղ օգնության կազմակերպում³:

Աղասին, Նազարեթ Չաուշը հակված են եղել ներկայացնելու ավելի արմատական պահանջներ, ինչպես օրինակ՝ Ձեյթունի կայազորի վերացում, Ձեյթունի ինքնավարության հարցի բարձրա-

¹ Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 340:

² Մկրտչյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 178:

³ Նույն տեղում., էջ 176:

ցում և այլն, սակայն նրանք մնացել են փոքրամասնության մեջ և ստիպված են եղել տեղի տալու Ձեյթունի իշխանների ու հոգևորականների մեծ մասի առջև, որոնք հակվել էին զիջումների գնով հասնելու համաձայնության կնքմանը:¹ Աղասին գրում է ,որ բանակցությունների ժամանակ հյուպատոսները պաշտպանում էին թուրքերի առաջ քաշած պայմանները: Իր թուրքամետ դիրքորոշմամբ հատկապես աչքի է ընկնում Բերնհայմը: Ինչ վերաբերում է ռուսական հյուպատոսին, ապա Աղասու բնորոշմամբ նա կրավորական դիրք էր բռնել²:

Բանակցություններում զեյթունցիներն առաջ էին քաշել հետևյալ պայմանները՝ ա) Ընդհանուր ամնիստիա (համաներում) բ) Ձեյթունում քրիստոնյա նահանգապետի նշանակում և քրիստոնյա վարչության ստեղծում գ) Գոյություն ունեցող հարկային համակարգի վերացում և տարեկան տուրքի նշանակում, որը Ձեյթունը պետք է վճարի թուրքական կառավարությանը դ) Ձեյթունցիները թուրքական իշխանություններին էին հանձնելու իրենց զենքերը՝ պայմանով, որ մահմեդական ազգաբնակչությունն էլ հանձնի իր զենքերը³:

Փոխզիջումներով կնքվեց հաշտություն, ըստ որի ապստամբներին ներում շնորհվեց: Հնչակյանները պետք է անվնաս հեռանային երկրից օսմանյան պետության ծախսով: Ձեյթունցիները պետք է հանձնեին զորանոցի զենքերը, իսկ քաղաքում պետք է մնար մեկ վաշտ զորք, որը չպետք է միջամտեր քաղաքի ներքին գործերին: Ձեյթունցիները վեց տարով ազատվում էին հարկերից, իսկ քաղաքում նշանակվելու էր քրիստոնյա կառավարիչ: Եվրոպական հյուպատոսները չպետք է հեռանային, մինչև համաձայնագրի պայմանների կատարումը⁴: Համաձայնագիրը ստորագրվեց 1896թ. հունվարի 30-ին Հալեպում: Աղասին փաստերով ցույց է տալիս, որ համաձայնագրի ստորագրումից և հնչակյանների ՝ Ձեյթունից անվնաս հեռանալը երաշխավորելուց հետո էլ անգլիական հյուպատոս Բերնհայմը (ազգությամբ հրեա էր) գաղտնի համաձայնության

¹ Նույն տեղում, էջ 177:

² Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 349:

³ «Հնչակ», 1896, N 3:

⁴ Հիսնամեակ... էջ 143:

էր եկել էդիեն փաշայի հետ հնչակյաններին ձերբակալելու և Կ. Պոլիս տանելու հարցում: Հյուպատոսի այս խարդավանքը Աղասու հետ զրոյցի ժամանակ հաստատել են թուրքական բանակի մի քանի չաուշներ(տասնապետեր): Աղասու խոստովանությամբ այդ ճակատագրական պահին իրենց կյանքը փրկում է ռուսական հյուպատոս Յակիմանսկին, որը Աղասուց իմանալով այդ մասին էդիեն փաշայից վճռականապես պահանջում է ապահովել հնչակյանների արագ ու անվտանգ մեկնումը Մերսին, քանի որ նրանք այդ պահից արդեն «ռուսաց վեհափառ ցարին պաշտպանութեանը ներքեւ են»:

Միջադեպից խուսափելու համար փաշան ստիպված է լինում կազմակերպել հնչակյանների անվտանգ մեկնումը: 1896թ փետրվարի 1-ին թուրքական պահակախմբի ուղեկցությամբ հնչակյանները մեկնում են Մարաշ, իսկ այնտեղից էլ՝ Մերսին: Մարտի 20-ին ֆրանսիական շոգենավով հնչակյանները մեկնեցին Մարսել¹:

Այսպես ավարտվեց Ձեյթունի հայության ավելի քան եռամսյա դյուցազնամարտը, որտեղ իրենց փառավոր կերպով դրսևորեցին հնչակյանները: Այն լայն արծագանք գտավ ողջ հայության շրջանում և ոգևորության հզոր աղբյուր դարձավ: Սասնո հերոսս՝ մարտի պարտությունից հետո այն ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական բնագոյը դեռևս արթուն էր, իսկ հրա ոգին ստրկացած չէր, ու տևական պարտություններից հետո էլ այն ընդունակ էր ըմբոստանալու ու հաղթանակներ տալու:

Ձեյթունի ապստամբությունը բարձրացրեց հնչակյանների հեղինակությունը: Հնչակյան մամուլը լայնորեն արծագանքեց իրադարձություններին: Պաշտոնաթերթ «Հնչակը», որը մարտերի եռուն շրջանում լայն քարոզարշավ էր ծավալել ի նպաստ գեյթունցիների, այժմ՝ հաղթանակից հետո, իր էջերում տպագրում էր հողվածներ ու հաղորդումներ, որտեղ լուսաբանվում էին ապստամբության հետ կապված բազմաթիվ դեպքեր ու մանրամասներ: Այստեղ պետք է ընդգծել այն իրողությունը, որ թյեկտիվ լրատվության հետ մեկտեղ «Հնչակը» կուսակցության հեղինակությունը բարձրացնելու միտումով երբեմն ընկնում էր ծայրահեղությունների մեջ: Օրինակ, 1896թ. ապրիլի 15-ի համարում «Հնչակը» չափազանցված է ներկայաց-

¹ Աղասի, նշվ. աշխ. էջ 358-359:

նում թուրքերի ու քրդերի զոհերը: Ըստ նրա՝ Չեյթունի ապստամբության 4 ամիսների ընթացքում թշնամին տվեց ավելի քան 13 հազար սպանված: Անշուշտ չափազանցություն է նաև այն, որ Ռենզի փաշան ուներ 110 հազ. բանակ «Հնչակը» կասկած էր հայտնում, թե արդյոք մեծ պետությունները կկատարեն իրենց ստանձնած պարտավորությունները¹: «Հնչակի» մտահոգությունն այս հարցում անհիմն չէր: Եվրոպական դիվանագետները հետամուտ չեղան համաձայնագրի կատարմանը: Իրականացվեց միայն Չեյթունում քրիստոնյա (հույն) կառավարչի նշանակումը²: Անհրաժեշտ է նշել այն իրողությունը, որ Չեյթունի ապստամբության մեջ հնչակյանների դերակատարության հարցում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների մոտեցումը միանշանակ չի եղել: Հնչակյաններին գովերգողներից գատ քիչ չէին նաև պարսավողները և քննադատողները: Մասնավորապես այդպիսի դիրքորոշում ունեին դաշնակցականները և նրանց համակիրները: Վերջիններս Աղասուն և մյուս հնչակյաններին պախարակում էին այն բանի համար, որ չիրականացրին իրենց իսկ կողմից խոստացված օտարերկրյա օգնությունը, որ հնչակյան պաշտոնաթերթը չափազանցված կերպով է ներկայացրել հնչակյանների գործունեությունը Չեյթունում ու գերագնահատել է նրանց դերակատարությունը: Իհարկե, քննադատությունն արդարացի է, սակայն ընդդիմախոսներն ընկնում են ծայրահեղության մեջ՝ հայտարարելով, թե Չեյթունում հնչակյանները ոչինչ չեն արել³:

Ինչևէ, Չեյթունի ապստամբությունը մնաց որպես հայ ազատագրական պայքարի փայլուն էջերից մեկը: Այն ցույց տվեց, որ ժողովրդական համաձայնության, կամքի ուժի, ոգու արիության ու խիզախության միաժամանակյա դրսևորումը կարող է աննախադեպ արդյունքների հասցնել: Չեյթունի ապստամբությունն ուսանելի դաս էր ողջ հայ ժողովրդի համար, դաս, որի պատմական նշանակությունը թեև արժևորվեց նաև իր ժամանակին, սակայն տարբեր պատճառներով անհնար եղավ նրա օրինակով միաժամանակ ոտքի հա-

¹ Հնչակ, 1896, N 8:

² Պողոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 354:

³ Նիթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. Ա, Պեյրուք 1972, էջ 10:

մել ողջ արևմտահայությանը: Թերևս ուսանելի այդ դասը իր արդիականությունը պահպանում է նաև մեր օրերում:

Հնչակյանների մասնակցությունը 1896թ. Վանի ինքնապաշտպանությանը

1890-ական թթ. Օսմանյան Թուրքիայի վարած հայակործան քաղաքականությունից չէր կարող զերծ մնալ հայկական հոծ բնակչություն ունեցող Վան-Վասպուրականը: Վանը՝ որպես հայության տնտեսական, ազգային ու մշակութային խոշոր կենտրոն, միշտ գտնվել է հասարակական-քաղաքական ակտիվ անցուղարձերի կիզակետում: Բնական է, որ այստեղ պիտի ձգտեին հաստատվել նաև հայ ազգային կուսակցությունները:

Վանում հնչակյանները ներկայացուցիչներ ունեին դեռևս 1895 թվականից, որոնք այստեղ զբաղվում էին սոցիալիստական գաղափարների քարոզչությամբ: Բայց ժամանակակցի դիպուկ խոսքերով հնչակյան սոցիալիզմը «ոչ մի լուրջ նշանակություն չուներ կիսակիրթ տիրացու հայերու համար»¹: «Վանի հնչակեաններու ղեկավարն էր հազիվ քսանհինգամեայ համալսարանական կիսա-ւարտ մը ղարապաղցի Մարտիկ Սարուխանեան,-գրում էր Հ. Երամյանը,-որ քաղաքի և գիւղերու մէջ կազմուած 8-15 հոգինոց հարիւրաւոր խումբերով արդէն յեղափոխական հսկայ ոյժ մը կ'ենթադրէր իր տրամադրութեան ներքեւ»²: Այստեղ պետք է ընդգծել, որ Երամյանի նշած «հարյուրավոր խմբերն» անշուշտ, չափազանցված են: Շարունակելով Վանի հնչակյան ղեկավարի բնութագրությունը, Երամյանը գրում էր.«Կիմնագիտնի և համալսարանի չորս պատերէն ներս զանազան գիրքեր կարդացած եւ իւթովիներով օրորուող բարի, իսկապէս անկեղծ, ուղղամիտ, ամենախիստ կարգապահութեան կուսակից եւ ամէն տեսակ յարաբերութեանց մէջ անբասիր այս ազնիւ երիտասարդը, եթե գէթ քանի մը տարի Տաճկաստանի մէջ ապրած եւ առ հասարակ կեանքի զանազան մարզե-

¹ Ա. Արծրունի, «Փախստականի նամակներ», «Վան-Տոսպ», 1916, N 29, էջ 4:

² Երամյան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1929, հտ. Ա, էջ 359:

րուն մէջ փորձուած լինէր, անշուշտ շատ տարբեր պիտի մտածէր եւ հնչակեան շարքերուն վրայ իր ունեցած հմայքը շատ աւելի օգտակար պիտի հանդիսացնէր»¹:

Հնչակյանների վերաբերյալ վանեցիների շրջանում տարածված էր այն տեսակետը, թե նրանք «բոլորի դրամները պիտի հավասարեցնեին և հայկական թագավորության փոխարեն պիտի ստեղծեին հանրապետական կառավարություն»²: Բայց դրա հետ մեկտեղ հնչակյանները «կողմնակից էին հապճեպ շարժումներու և ցուցարարական գործունեության»: Նույն աղբյուրի վկայությամբ Վանում հնչակյաններն ունեին «փախստական ռուսահայերու խմբեր Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանյան) ղեկավարությամբ»: Սակայն հնչակյանները Վանում փոքրաթիվ էին և «երբեք չունեցան այն մեծ ազդեցությունը, որ ունեցած են Կարնո, Պոլսո, Կիլիկիո և ուրիշ հայաբնակ վայրերու մեջ», - գրում էր ժամանակակիցը³: 1890-ական թթ. կեսերին այստեղ փոքրաթիվ էին նաև դաշնակցականները: Վանում մեծ ուժ և ազդեցություն ունեին արմենականները, որոնց ղեկավարն էր Մկրտիչ Ավետիսյանը (Թերլեմեզյան)⁴: Հայդուկային շարժման նշանավոր գործիչ Վազգենը (Տիգրան Տերոյան) գրում էր, որ մինչև 1896թ. դեպքերը Վան քաղաքում էին կենտրոնացած հիմնականում արմենականների ու հնչակյանների ուժերը, իսկ գավառներում ավելի ազդեցիկ էր Դաշնակցությունը⁵:

Վան-Վասպուրականում հնչակյանների գործունեության մասին Ռուբենն իր հուշերում գրում էր. «Հնչակեանները ալ աւելի կը խորացնեին Արմենականներու յեղափոխական ոգին: Պողոս Եպիսկոպոսը, որ հակառակ էր որեւէ բողոքի եւ շարժման ընդդէմ քիւրտերու եւ տաճիկներու, եւ կանգնած էր անպայման հնազանդութեան տեսակէտի վրայ, կը սպաննուի անոնց կողմէ: Դեռ հին ժամանակներէ սկսած Պողոսը հակադիր ուժ եղած էր խրիմեանի և Վանի մէջ գոյութիւն ունէին Պողոսեան և Ապօղոսեան ուղղութիւններ: Պօղոսեան ուղղութիւնը կը պարտուէր Եպիսկոպոսի սպանու-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. Ա, էջ 35:

թեամբ: Ատոր հետ մէկտեղ, հոգեւորականի եւ այն ալ եպիսկոպոսի մը սպանութիւնը կու գար ըսելու ժողովրդին, որ անոր հոգեւոր պետերը պատասխանատու են իրենց բռնած ընթացքի համար, որ անոնք կըրնան նոյնիսկ սպաննուիլ. եթե հակառակ երթան ազգի ազատագրման շահերուն»:¹

Ինչէկ, 1890-ական թթ. սկսված համիդյան ջարդերի ալիքը հասավ նաև Վանի հայությանը:

1896թ. հունիսին թուրքական կանոնավոր զորքերն ու քրդական աշիրերները պաշարեցին Վանը: Հայ ազգային կուսակցությունները ձեռնամուխ եղան Վանի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը, որը ղեկավարում էին արմենական Մ. Ավետիսյանը, հնչակյան Մարտիկը և դաշնակցական Պետոն (Ալ. Պետրոսյան):

1896թ. Վանի ինքնապաշտպանության օրերին արմենականները կարողացան զինել և մարտի հանել 1000 հոգուց բաղկացած ջոկատ, որից 300-ը զինված էին ժամանակակից հրազենով: Դաշնակցությունը զինեց 200 հոգանոց, իսկ հնչակյանները՝ 150 հոգուց բաղկացած ջոկատ²:

Այսպիսի տվյալներ են բերվում Վանից Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանական վարչությանն ուղարկված գաղտնի տեղեկագրում:

Ազգային կուսակցությունների ունեցած ռազմական կարողությունների մասին քիչ այլ տվյալներ է հաղորդում Արտակ Դարբինյանը: Ըստ նրա՝ արմենականներն ունեին 350, դաշնակցությունը՝ 100, հնչակյանները՝ 40 զինյալ³:

Մեր կարծիքով տվյալների այսպիսի տարբերությունը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ ամենայն հավանականությամբ Դարբինյանը նշել է միայն կուսակցությունների մարտական ուժի այն մասը, որը զինված է եղել ժամանակակից հրազենով և կազմել է Վանի ինքնապաշտպանության մարտական կորիզը: Այս դեպքում, բնականաբար, հաշվառումից դուրս են մնացել ինքնապաշտպանության մարտիկների այն մասը, որոնք զինված են եղել կայծքարե և որսորդական հին հրացաններով:

¹ Ռուբին, Հայ լեղափոխականի մը յիշատակները, Թեհրան, 1982, հտ. Բ, էջ 82:

² ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 36, էջ 8:

³ Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Երևան, 2003, էջ 389:

Այս տեսակետից ավելի հավանական է թվում Հ. Գևորգյանի այն վկայությունը, ըստ որի Ավետիսյանի, Պետոյի ու Մարտիկի ստեղծած զինվորական խորհրդի նախաձեռնությամբ 1500 զինված երիտասարդներ պաշտպանական դիրքեր են գրավում քաղաքում¹:

Վանեցիներն արժանի հակահարված տվեցին թշնամու գերակշիռ ուժերին: Շուտով անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ սկսեցին բանակցությունները, որոնց մասնակցեցին նաև Մարտիկը, Պետոն ու Ավետիսյանը²: Թուրքերը պահանջում են, որ ֆիդայիներն հանձնվեն: Որոշվում է, որ ֆիդայական ջոկատները դուրս պիտի գան քաղաքից, իսկ կառավարությունը պետք է ձեռք չտար բնակչությանը: Հունիսի վերջին կոպող խմբերը դուրս եկան Վանից: Սակայն ինքնապաշտպանությանը մասնակցող կուսակցությունների ղեկավարների խորհրդակցության ժամանակ համաձայնություն չի կայանում այն հարցի շուրջ, թե քաղաքից հեռացող զինված խմբերի հետ անգեն բնակչությունը պետք է հեռանար, թե՞ ոչ: Դրան կողմնակից չէին Մարտիկն ու Պետոն, բայց կողմնակից էր Մ. Ավետիսյանը:

Ուրեմն իր հուշերում գրում էր. «Ավետիսեանը, որ կեդրոնական անձնաւորութիւնն էր, յսնուն մնացածներու փրկութեան այն տեսակէտը կը պաշտպանէր, որ պիտի թողնել երկիրը եւ Վասպուրականի ամբողջ երիտասարդութեան հետ անցնիլ Պարսկաստան, այնտեղ պատրաստուելու համար ապագայ գործունէութեան: Ատոր հակառակ տեսակէտի վրայ էր կանգնած Տէրոյեանը (նշանավոր հայդուկ Վազգենը-Հ. Գ.), նոյնպէս վանեցի, բայց աւելի աննկուն կամքի տէր եւ անզիջող: Անոր կարծիքն այն էր, որ պետք չէ թողնել երկիրը և պիտի չգրկել գայն յեղափոխական ուժերէ: Ինչ կը վերաբերի Մարտիկին և Պետոյին, անոնք կանգնած էին միջին ճանապարհի տեսակէտի վրայ, այսինքն՝ որ պետք չէ գրկել երկիրը երիտասարդներէ, որ բոլոր ղեկավարները և անգէները պիտի վերադառնան, իսկ արդեն աչքի ընկածները եւ զինուածները պիտի անցնին Պարսկաստան: Այս երեք տեսակէտները պաշտպանողներու

¹Գևորգյան Հ., ՀՅԴ գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում 1895-1908 թթ., դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2009, էջ 88: Հայաստանի ազգային գրադարան, ատենախոսությունների և սեղմագրորի ենթաբաժին:

²Պատմություն Ս. Դ. Հ. Կ., հատոր Ա, էջ 195:

միջև համաձայնություն չի կայանար, այդ պատճառով ալ անոնք իրենց հետեւորդներով կբռնեն երեք տարբեր ուղղություն: Ամենէն ազդեցիկը՝ Աւետիսեանը, կը բռնէ Պարսկաստանի ճանապարհը»¹:

Վերջինիս ջոկատը մի քանի հարյուր անգէն երիտասարդների հետ հունիսի 10-ին շարժւեց դեպի Պարսկաստան: Բայց ճանապարհին խումբը պաշարվեց հազարավոր զինված քրդերի կողմից: Անհավասար կռիւմ զոհվում են բոլորը, այդ թվում և Մ. Ավետիսյանը: Հուլիսի 10-ին դեպի Պարսկաստան են շարժվում նաև Մարտիկի ու Պետոյի խմբերը: Գարահիսար լեռան մոտ նրանք նկատվում են քրդերի կողմից, և ընդհարումը դառնում է անխուսափելի: Այդ կռիւմն նահատակվեցին Մարտիկն ու Պետոն: Երկու խմբերից զոհվածների ընդհանուր թիվը հասավ 900-ի:²

1896թ. դեպքերը անդառնալի կորուստ պատճառեցին ոչ միայն Վանի արմենականներին, այլև հնչակյաններին: Մարտիկի ու նրա զինված ջոկատի ոչնչացումից հետո հնչակյանները պահպանեցին իրենց գոյությունը Վանում «սակավաթիվ հետևորդներով և շատ սահմանափակ ազդեցությամբ, մոտ 100 հոգի ամենաշատ միջոցին»³: Վանում հնչակյանները բացեցին «Մարտիկ» անունով գրադարան-ընթերցարան:

1896 թվականից հետո հնչակյանների՝ Վանում ունեցած գործունեության մասին արդեն հիշատակված «Վան-Տոսպի» հողվածի հեղինակը գրել է, որ Վանում հայ ազգային կուսակցությունների միջև կային անհամաձայնություններ, որոնք երբեմն վերածվում էին նույնիսկ ընդհարումների: Դա տեղի էր ունենում ինչպես դաշնակցականների և արմենականների, այնպես էլ դաշնակցականների և հնչակյանների միջև: «Վան-Տոսպը» գրում է, որ հնչակյանների 1896 թ. մեծ պառակտումից հետո «վերակազմյալ հատվածը երբեք գոյություն չունցավ Վանի մեջ», իսկ մնացած հին հնչակյանները շարունակեցին իրենց սոցիալիստական քարոզչությունը, որը «շոշափելի արդյունք չէ տված հայ իրականութեան մեջ, ոչ մի գործնական նշանակություն չէ ունեցած, այլ ապաստանած է միայն

¹ Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 104-105:

² Նույն տեղում, էջ 196:

³ «Վան-Տոսպ», 1916, N 29, էջ 4:

պրոշյուրներու և թերթերու մեջ և ծառայած միայն ավելի խորացնելու այն խրամատը, որ կբաժանե զինք մյուս կուսակցութիւններէ»¹:

Ինչ վերաբերում է 19-րդ դ. վերջին ակտիվացած հայ ազգային կուսակցութիւնների միութեան փորձերին, ապա ամեն անգամ, երբ հերթը հասել է սոցիալիզմին. «ինչակյանները անողոք եղած են և մեռած տառի ձևական պաշտամունքովը հավերժուցած են մահաբեր անհամերաշխութիւնը»²:

Ցավալիորեն պետք է նշել, որ հայ ազգային կուսակցութիւնների միջև հակամարտութիւններն ու տարածայնութիւնները որոշակի վայրիվերումներով շարունակվեցին մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը:

Հնչակյանների գործունեությունը Պարսկաստանում 19-րդ դ. 90-ական թթ.

1889-90-ական թթ. հնչակյան կենտրոնը ակտիվ քայլեր սկսեց Պարսկաստանում կուսակցության մասնաճյուղեր ստեղծելու ուղղությամբ: Հնչակյան գործիչներն այս երկրին մեծ նշանակություն էին տալիս: Նրա հարմար աշխարհագրական դիրքը (մի կողմից Անդրկովկասին, իսկ մյուս կողմից հայաշատ Վասպուրականին սահմանակից լինելու հանգամանքը), ինչպես նաև պարսկական իշխանութիւնների հայերի նկատմամբ ունեցած հանդուրժողական վերաբերմունքը մեծ հույսեր էին ներշնչում հնչակյաններին:

Կենտրոնի կողմից Պարսկաստան ուղարկված հնչակյան առաջին քարոզիչներն էին Ռաֆայել Մովսիսյանը, Հակոբ Մեղավորյանը, Դուկաս Մալինցյանը, Ղազար Դուլխանյանը, Սարգիս Աղամիրջյանը, Հակոբ Ղազարյանը (Լազո), ավելի ուշ՝ Փարամազը (Մաթևոս Սարգսյան), Ասոն (Տիգրան Օտյան):

Ստանալով Ատրպատականի թեմական առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոս Մխիթարյանի աջակցությունը՝ Ռ. Մովսիսյանն ու Հ. Մեղավորյանը մշակում են մի ծրագիր, ըստ որի պարսկահայերից պիտի կամավորներ հավաքագրեին, ջոկատներ կազմեին, զի-

¹ Նույն տեղում, էջ 4:

² Նույն տեղում:

մեին, մարզեին, որից հետո պետք է ուղարկեին Արևմտյան Հայաստան:

Դեռ նոր էին սկսել գործը, երբ հնչական կենտրոնը Մեղավորյանին հետ է կանչում, և ծրագիրը մնում է անիրագործելի: Ռ. Մովսիսյանը Թավրիզի հայկական վարժարանում ուսուցիչ է աշխատում, որի տնօրենը Ղ. Մալինցյանն էր:

Շուտով Թիֆլիսից Թավրիզ են գալիս Սիմոն Նադիրյանը և Ալեքսան Ռոստոմյանը: Նրանց մասնակցությամբ 1891 թ. հունվարին Ղ. Մալինցյանի տանը գումարված ժողովը կազմավորում է Պարսկաստանի անդրանիկ հնչական մասնաճյուղը:

Նշված անձանց ջանքերով մասնաճյուղեր են ստեղծվում նաև Թեհրանում, Ղազվինում, Էնզելիում, Ռաշտում, Արդաբիլում: Արդաբիլի հնչական կազմակերպության գործունե անդամներն էին Լևոն Շահբազյանը և Փարամազը: Ավելի ուշ՝ 1896թ., ստեղծվում է Մարաղայի հնչական մասնաճյուղը, որի հիմնադիրը Հայկ Խաժակն էր (Հայկ Ֆելեքյան, Արշալույս Խաժակյան)¹:

Պարսկաստանի հնչական կազմակերպություններին ուղղություն տվողը Թավրիզն էր, ուր 1894թ. հաստատվել էին նաև գրող Ատրպետը (Սարգիս Մուրոյաջյան), Մելքոն Ասիբեկյանը և Լազոն²:

Այս շրջանում Թավրիզ է գալիս Նազարեթ Լուսինյանը: Նա Գում-Գափուի ցույցին ակտիվ մասնակցելու համար ձերբակալվել ու դատապարտվել էր 101 տարվա բանտարկության: Երեք տարի բանտում մնալուց հետո կարողացել էր փախչել բանտից և մեկնել Աթենք, իսկ այնտեղից՝ Թավրիզ: Ն. Լուսինյանի գլխավորությամբ Թավրիզում կազմավորվում է կամավորական մի փոքր ջոկատ, որը, տեղի հնչական մասնաճյուղի կողմից զինվելով, ճանապարհ է ընկնում Վան: Ճանապարհին Նազարեթի ջոկատը կռվի է բռնվում

¹ Պատմություն Ս.Ղ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 200-202:

² «Վան-Տոսպ», 1916, N 29, էջ 203: (Լազոն քրդական այբուբենի հիմնադիրն էր: Քրդերենին հարմարացնելով հայկական այբուբենը՝ նա կազմել էր նաև դասագիրք: Լազոյի կազմած դասագիրքը գործածության մեջ է մնում մինչև 1929 թ., երբ ստեղծվում են լատինատառ քրդերեն տառերը): «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1930, 25 մարտի:

քրդերի հետ, որտեղ նա զոհվում է, բայց խմբի մեծ մասը կարողանում է հասնել Վան:

Թավրիզից Վան է անցնում նաև հնչակյան հայտնի գործիչ Մարտիկը:

1895թ. նոր խումբ է կազմվում Հայկ Խաժակի գլխավորությամբ և ուղարկվում Վան, որը բարեհաջող տեղ է հասնում: Հնչակյան այս փոքր խմբերի Վան անցնելը նպատակ ուներ բարձրացնել տեղի հայության բարոյական և մարտական ոգին:

1895թ. կենտրոնի հրահանգով Թիֆլիսից Սալմաստ է մեկնում Ցոլակ Սարկավազը: Նա ժիրայրի զինակիցներից էր, թրծվել էր մի շարք հայդուկային կռիվներում: Ցոլակ Սարկավազը եռանդուն և ուժեղ կամքի տեր անձնավորություն էր: Նրա նախաձեռնությամբ Սալմաստում, Խոյում ստեղծվում են հնչակյան մասնաճյուղեր: Տեղի հնչակյան կազմակերպությունների մեջ Ցոլակ Սարկավազը մտցրեց խիստ կարգապահություն: Նա Վանի հետ կանոնավոր կապ հաստատեց: Կազմակերպում էր հայ երիտասարդների զինավարժություններ, հրաձգություն, անց էր կացնում դասախոսություններ, ուր բացատրում էր կուսակցության նպատակները, կազմակերպում էր «Հնչակի» զանգվածային ընթերցումներ:

Ցոլակ Սարկավազը ստեղծում է 70 հոգանոց զինված ջոկատ, որը ստանում է «Շանթ» անունը: Նրա հիմնադրատարը դարձավ Մելքոն Ասիբեկյանը (Մոզպետ):

1896թ. ստանալով Մարտիկի, Պետոյի և Ավետիսյանի խմբերի նահատակության լուրը, «Շանթը» փորձում է անցնել Վասպուրական, սակայն Վանի դեպքերից հետո թուրքական կառավարությունը խստացրել էր սահմանի պաշտպանությունը, այդ պատճառով սահմանն անցնելուց հետո ջոկատը նկատվեց և ստիպված մարտի մեջ մտավ գերակշիռ թուրք-քրդական ուժերի հետ և կորուստներ տալով վերադարձավ Սալմաստ¹:

1896թ. հնչակյան մեծ պառակտումից հետո կենտրոնի հիմնադրվ Սալմաստ է գալիս Փարամազը՝ տեղի կազմակերպությունն ուժեղացնելու նպատակով: Այդ օրերին սպանվում է Ցոլակ Սարկավազը: Նրա սպանությունը կազմակերպեցին այն հնչակյանները,

¹ Համբարյան Ա. , Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում 1898-1908 թթ Երևան, 1999, էջ 137.

ովքեր դժգոհ էին Սարկավագի ստեղծած երկաթյա կարգապահությունից: Փարամազը դա անպատասխան չթողեց: Նրա պահանջով կազմակերպվեց դատ, ու մեղավորները պատժվեցին¹:

1897թ. ամռանը 40 հոգուց բաղկացած հայդուկային խումբը մշեցի Սևոյի ու Փարամազի գլխավորությամբ մի քանի ընդհարումներից հետո բարեհաջող հասավ Վան: Խմբի մեջ էր հնչակյան նշանավոր գործիչ Ազատ Ոստանիկը (Սև Մելքոն): Իրենց հետ տարած զենքը և խմբի անդամների մեծ մասին թողնելով Վանում՝ խմբապետ Սևոն մի քանի մարդկանցով վերադարձավ Սալմաստ: Վանում դավաճանության պատճառով Փարամազը ձերբակալվում է և դատավարությունից հետո դատապարտվում մահվան: Սակայն հետագայում, որպես ռուսահպատակի, Փարամազին հանձնեցին ռուսական իշխանություններին: Վերջիններս նրան արգելափակեցին Իզդիրի բանտում, որ տեղից Փարամազն ազատվեց 1900թ.²:

1897թ. վերջին Սևոն ու Հայկ Խաժակը 20 հայդուկներով կրկին մտան Վասպուրական: Թուրք-քրդական ուժերի հետ կռիվներից հետո մեծ դժվարությամբ խումբը հասավ Վարազա վանք: Այստեղ իրենց հետ բերած զենքն ու հեղափոխական գրականությունը թողնելով Վանի կուսակից ընկերներին՝ Հայկ Խաժակը մի քանի հայդուկների հետ վերադարձավ:

Նույն 1897թ. «Շանթը» կրկին անցավ պարսկա-թուրքական սահմանը և մտավ Արևմտյան Հայաստան: Խումբն Ադբակում կռվի է բռնվում քրդերի հետ և կորուստներ տալով մտնում Վասպուրականի խորքերը³:

1898թ. Հայկ Խաժակը կենտրոնի հրահանգով փոխադրվում է Մարաղա և աշխատում է որպես ուսուցիչ: Դժբախտաբար, որոշ ժամանակ անց նա դարձավ Մարաղայի թուրքերի կազմակերպած դավադրության զոհը⁴:

1890-ական թթ. վերջին Սալմաստ-Վան գծի վրա ակտիվ կերպով գործում էր Ասոն: Ասոն վանեցի էր, ստացել էր լավ կրթութ-

¹ Պատմութիւն ՍԴՀԿ, հտ Ա. էջ 212.

² Պողոսյան Հ., Փարամազ, Երևան, 1992, էջ 12:

³ «Հնչակ», 1897, N 10:

⁴ Պատմութիւն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 213:

յուն: Նա մեծ եռանդով մասնակցում էր Երկիր անցնող խմբերի կազմակերպման գործին¹:

1900-ական թթ. սկզբին Մարաղայի մասնաճյուղի գործունեությունն ակտիվացնում է Ալ. Տեր-Վարդանյանը: Նա Մարաղայից էր, սովորել էր Քևորգյան ճեմարանում, հետո վերադարձել հայրենի քաղաք, ստանձնել վարժարանի տնօրենի պաշտոնը և լծվել ակտիվ կուսակցական աշխատանքի: 1903թ. Թավրիզում էր խանագատը, որպես Արամյան դպրոցի տեսուչ:

Պարսկաստանի հնչակյան կազմակերպությունների միջոցով հնչակյան կենտրոնը անլեգալ կերպով Ռուսաստան, Անդրկովկաս և Թուրքիա էր տարածում «Հնչակը», ինչպես նաև հեղափոխական գրականություն²: Այսպիսով, վստահաբար կարելի է ասել, որ 19-րդ դարի 90-ական թթ. Պարսկաստանի հնչակյան մասնաճյուղերը, առավել քան Թուրքիայից դուրս գտնվող որևէ կուսակցական կազմակերպություն ակտիվ դերակատարություն ունեցան և ուրույն հետք թողեցին հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

1890-ական թթ. ցարիզմը վճռականորեն հանդես էր գալիս ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Հետապնդվում և հալածանքների են ենթարկվում ոչ միայն հեղափոխականները, այլև ազատամտությունը և այլախոհությունը: Ընդհանուր առմամբ Ալեքսանդր 3-րդի (1881-1894) գահակալության ամբողջ շրջանը և նրա հաջորդ Նիկոլայ 2-րդի գահակալության զգալի մասը նշանավորվեցին ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ որդեգրած բավական խիստ քաղաքականությամբ: Բնականաբար հալածանքներից չխուսափեցին նաև հնչակյանները, որոնց սոցիալիզմի ուսմունքի և դասակարգային պայքարի քարոզչությունը մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ արևմտահայերի ազատագրության համար օս-

¹ Նույն տեղում, էջ 204:

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 103, էջ 12:

մանյան բռնակալության դեմ նրանց ծավալած պայքարը անհանգստացնում էին ինքնակալությանը:

Ցարական գործակալները հետևում էին հնչակյան գործիչների հեղափոխական գործունեությանը և մանրամասն տեղեկություններ հավաքում: 1895 թ. սկսվեցին հնչակյանների զանգվածային ձերբակալությունները: Թիֆլիսում ձերբակալվեցին Սարգիս Աղամիրզյանը (Սաքո), Սադաթել Գևորգյանը (Սագունի), գրողներ Ղ. Աղայանը, Շիրվանզադեն, Ատրպետը և ուրիշներ¹: Նույն թվականի օգոստոսի 21-ին Վալադիկավկազում ձերբակալվեցին Ռուբեն Բերբերյանը և Ռ. Խանազատը, որոնք մեղադրվում էին Պարսկաստանից դեպի Ռուսաստան հեղափոխական գրականություն տեղափոխելու մեջ²:

Պետերբուրգի ոստիկանական դեպարտամենտի գաղտնի տեղեկագրում խոսվում է այն մասին, որ 1897թ. դեկտեմբերի 3-ին «բարձրագույն հրամանով թույլատրվում է հակակառավարական հնչակյան կազմակերպության Լոնդոնում գտնվող կենտրոնական կոմիտեի հետ անմիջական կապի մեջ գտնվող և կովկասահայության մեջ ազդեցություն աշխատանքներ կազմակերպող Ս. Աղամիրզյանին և «հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի» հիմնադիր Ալ. Խումարյանին աքսորել 3 տարով Ռուսաստանի Վյատկայի նահանգը, Ղ. Աղայանին 2 տարով արտաքսել Կովկասի սահմաններից դուրս՝ մայրաքաղաքին մերձակա նահանգները (տեղեկագրում նշված է, որ հաշվի է առնվել նրա տարեց հասակը և անկեղծ խոստովանությունը-Հ. Գ.) և նրա նկատմամբ սահմանել հսկողություն: Նույն տարածքներն աքսորել Ռ. Բերբերյանին, Ս. Մուբայաջյանին (Ատրպետ-Հ. Գ.), Ռ. Խանազատյանին, Սիսակ Տեր Սիմոնյանցին 3 տարի ժամկետով: Ալ. Ստեփանյանցին, Արամ Խարազյանին, Ալ. Մոսետովին (Շիրվանզադե-Հ. Գ.), Տիգրան Սերոբյանին՝ 2 տարով: Ավ. Խահակյանին, Նիկոլայ Զաքարյանին, Մելքոն Դանիելյանին՝ 1 տարով³: (Դրանից հետո Աղայանին ուղարկում են Դոնի Ռոստով, Շիրվանզադեին՝ Օդեսա-Հ. Գ.): Իր այս գործողություններով ցարիզ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 18, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 9, թ. 2:

³ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 2, գ. 18, թ. 115-116:

մը փաստորեն հաշվեհարդար էր տեսնում կովկասահայության մտավորական և դեմոկրատ տարրի հետ:

19-րդ դարի 90-ական թթ. արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը պարտություն կրեց: Այն պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով, որոնք ունեին ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին բնույթ: Արտաքին բնույթի պատճառներից կցանկանայինք առանձնացնել հատկապես Ռուսաստանի որդեգրած պասիվ, երբեմն էլ բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը:

Օսմանյան կառավարությունը, որը միշտ օգտագործել է եվրոպական մեծ պետությունների միջև եղած հակասությունները, օգտվեց ընձեռած այս պատեհ իրավիճակից և ավելի վճռական ու անգիջում քայլերի դիմեց արևմտահայերի ազատագրական շարժումների նկատմամբ:

Լուսաբանելով այս խնդիրը՝ կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հնչակը» Ռուսաստանի վարած քաղաքականության մեջ խորքային պատճառներ էր տեսնում: Ըստ նրա վերլուծաբանների՝ նշմարելով Օսմանյան կայսրության փլուզումը Ռուսաստանը չտապեց «իր մասի տերը դառնալ»: Այդ նպատակով նա Թուրքիայի նկատմամբ մշակեց քաղաքական 2 գիծ: Ըստ մեկի՝ Ռուսաստանը պետք է օգտվեր Թուրքիայի քայքայվող վիճակից, թույլ չտար նրան որևէ կերպով ամրապնդվելու, օգտվեր Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդների շարժումներից՝ դիտելով նրանց որպես միջոց իր նպատակին հասնելու համար, ապա առանձին կամ միանալով շահախնդիր մյուս պետությունների հետ՝ նրա զանազան մասերը իրար մեջ բաժանել: Համաձայն քաղաքական մյուս գծի՝ Ռուսաստանը պետք է հովանավորեր և պաշտպաներ Թուրքիային, թույլ չտար որևէ պետության՝ նրա այս կամ այն կտորը հափշտակելու՝ առանց իրեն բաժին տալու:

Ըստ «Հնչակի»՝ Ռուսաստանի այդ քաղաքականությունը ավելի նկատելի էր հայերի հետ հարաբերություններում: Իր մեծամասնությամբ հայ ժողովուրդը հանձին Ռուսաստանի տեսել է իր ազատարարին, իսկ վերջինս էլ ձգտել է ամրապնդել այդ հավատը¹:

¹ «Հնչակ», 1900, N 4, հունիս:

Սակայն հակառակ Ռուսաստանի ցանկության, որը հայերին դիտում էր որպես միջոց իր նպատակներին հասնելու ճանապարհին, «հայը յուր հեղափոխական շարժումների միջոցով հանդես եկավ իբրև մի ինքնուրոյն ուժ, որը պայքար է մղում որոշ ծրագրով՝ իր համար ստեղծելու քաղաքական-ընկերային բարվոք պայմաններ»¹: Շարունակելով «Հնչակը» գրում էր. «Հայերի այդ ծագումը ոչ միայն հաճելի չեղավ Ռուսաստանին, այլև նա իր կենսական շահերին դա հակառակ նկատեց»²: Պարբերականը դիպուկ բնորոշում է տալիս, գրելով, որ հայկական անկախ պետության վերականգնումը չէր մտնում Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության մեջ: «Եվ այլևս նա հայերի տառապանքներին կարեկցող քրիստոնեա եղբայրը չէր, գրում էր «Հնչակը», այլ եսամոլ հայատեաց մի բռնապետութուն, որ անդամահատուած Հայաստանի միացման և վերականգնման ստուերից խելագարուած, աշխատեց ամեն տեսակ անարգ օգնութեան հասնել յուր թուրք բաժնեկցին»³:

Ըստ «Հնչակի»՝ դրանով էր պայմանավորված այն, որ Ռուսաստանը տապալեց ինչպես 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, այնպես էլ Թուրքիայի «Ելևմտական դրութիւնը եվրոպական հսկողութեան տակ առնելու Ֆրանսայի առաջարկը», քանի որ Ռուսաստանի քաղաքական պլանների մեջ չէին մտնում այն ծրագրերը, որոնք նպատակ ունեին որևէ չափով «անհատական զարգացման ուրույն պայմաններ տալու Թուրքիայի բաղկացուցիչ ժողովուրդներին»⁴:

Հակադրվելով Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության այս ուղղությանը՝ հնչակյան պարբերականը գրում էր. «Հաւատացած ենք, որ եթե ռուսական կառավարութիւնը մի փոքր աւելի լայն, աւելի մարդասիրական, աւելի ազատական գաղափարներով ներշնչւած լիներ յուր արտաքին քաղաքականութեան մեջ, ապա նրա համար ինքնաւար, նույնիսկ անկախ Հայաստանը ոչ թե սպառ-

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

նալիք այլ Ռուսաստանի ասիական ծրագրի գործադրութեանը գորակից կարող էր լինել»¹:

«Հնչակը» ցույց է տալիս, որ Հայկական հարցում տերությունների միջև սկզբից ևեթ համաձայնություն չի եղել: Իրեն հռչակելով «Արևելյան քրիստոնյաների հովանավորող»՝ Ռուսաստանը ստեղծեց Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը,-գրում էր պարբերականը,-դրան հակակշիռ էր Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, որ ստեղծեց Անգլիան»²: Այնուհետև բերելով 1895թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի օրինակը՝ «Հնչակը» դառնացած շեշտով գրում էր, որ եվրոպական պետությունների միջև «ոչ մեկ ընդհանուր համաձայնութիւն չի կարող կայանալ, բացի լուռ համաձայնութիւն մեզ կոտորելու թույլտվութեան մեջ և թուրքական պետութեան գոյութիւնը պահպանելու, մինչև որ նա բաժան-բաժան կդառնա եվրոպական պետութիւնների ձեռքին»³:

Պարբերականի 1897թ. ապրիլյան համարի «Արևելյան խնդիրը և Հայոց ներկան» առաջաբանում կարդում ենք. «Փոխանակ վերջ տալու Օսմանեան կայսրութեան մէջ եղած անիրաւութիւնն ու բարբարոսութիւնը, փոխարեն բաւարարութիւն տալու անարգուած ու ջարդուած ժողովուրդների արդարացի պահանջներին, հենց նոյն այդ ժողովուրդներին զոհաբերեցին Մեծ Մարդասպանի (նկատի ունի սուլթան Համիդին-Գ. Հ.) հրապոյրներին և իրար հակառակ պետութիւնների գծուծ ու զգվելի շահերին՝ պահպանելու համար ամբողջութիւնը մի կայսրութեան, որ տապալվում է և իր տակ խեղդում ամբողջ ժողովուրդներ: Դրա համար է, որ պետութիւններն իրար հետ համաձայնել են և դաւադրութիւն են լարում գործելով հանցանք ընդդէմ մարդկութեան»⁴:

«Հնչակը» գրում էր, որ «Հիվանդ մարդը» (Թուրքիան-Գ. Հ.) կորցնելով իր եվրոպական, ասիական, աֆրիկյան տիրույթները, դեռևս պահպանում է իր գոյությունը շնորհիվ եվրոպական պետութ-

¹ Նույն տեղում:

² «Հնչակ», 1903, N 5-6, մայիս-հունիս:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, 1897, N 4, ապրիլ:

յունների այն հակասությունների, որոնք առաջացել էին նույն «Հիվանդ մարդու» վերջնական բաժանման հարցի շուրջ¹:

Վկայակոչելով թուրքական լծից ազատված ժողովուրդներին՝ հույներ, սերբեր, բուլղարներ՝ «Հնչակը» օսմանյան դարավոր լծի թոթափումը «պատմական պահանջ» էր համարում և համոզված էր, որ հայության փրկությունը իր սեփական ուժերին ապավինելու մեջ է: Խոսելով այս հարցի մասին՝ մեծանուն պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը այդ պատճառների շարքում ընդգծում էր հայ ազատագրական շարժման ազգային մեկուսացումը, որն ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: «Դրանցից վճռականը, գրում է Ա. Հովհաննիսյանը, - Թուրքիայի տնտեսական հետամնացությունն էր: Երկրի արտադրողական ուժերի և հաղորդակցության միջոցների զարգացման ցածր աստիճանը պայմանավորում էր նրա ժողովուրդների սերտ կապերի բացակայությունը և նրանց պահում տնտեսական ու մշակութային տարբեր մակարդակների վրա, պատճառ դառնալով նրանց փոխադարձ օտարացմանը, սերմանելով նրանց մեջ փոխադարձ անվստահություն ու թշնամանք և նպաստավոր մթնոլորտ ստեղծելով թուրք կառավարության և իշխող հասարակաշերտերի հայահալած քաղաքականության համար»²:

Զգալի նշանակություն ունեցավ նաև արևմտահայերի պայքարը գլխավորող հայ ազգային կուսակցությունների որդեգրած ռազմավարությունը և մարտավարությունը:

Ակնհայտ է, որ այդ պայքարում կուսակցությունները թույլ տվեցին մի շարք սխալներ, որոնք բացասական ազդեցություն ունեցան ողջ շարժման վրա:

Իր քննադատության թիրախ դարձնելով «Հնչակին»՝ Մկրտիչ Փորթուգալյանի «Արմենիան» դատապարտում էր նրան «անցեալի սխալների և իսպառ դատապարտելի ծրագրի մը փառաբանութեան համար», և հայկական կոտորածների պատճառների շարքում տեսնում «Հնչակի» մեղսալից մասնակցութիւնը»³:

¹ Նույն տեղում, 1900, N 2, ապրիլ:

² Ա. Հովհաննիսյան, Հնչակյանների կազմավորման գաղափարական արմատները, Պատմաբանասիրական հանդես, 1968, N 2 էջ 30:

³ «Արմենիա», Մարսել, 1900, թիվ 39:

«Հնչական» ընդունում է գործնական պայքարում իր թույլ տված սխալները՝ իրավացիորեն գտնելով, որ «կենդանի գործի մարդիկ սխալներ կունենան»¹:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ազատագրական պայքարում հայ ազգային կուսակցությունների կրած պարտությանը՝ Լեոն գրել է. «Նյութական անպատրաստությունը, յեղափոխական ուժերի անկանոն, անկարգապահ ու ցրած լինելը, ընդարձակ, ուժեղ ու լուրջ կազմակերպութեան բացակայությունը և այդպիսի վիճակում թիւրք կառավարութեան հետ կռիւն առանց կանխապէս որոշած նախագծի, թէեւ դա կարող էր ունենալ իր օգուտներն իբրեւ կենդանի օրինակ, իբրեւ պրոպագանդա գործով, բայց լուրջ յաղթութիւն, յեղափոխական նպատակների իրագործման նպաստող մի պայման-երբէք»²:

19-րդ դ. վերջին հայ ազգային-ազատագրական պայքարի անհաջողությունները ստիպեցին ազատագրական շարժման առանձին գործիչներին վերանայելու պայքարի մարտավարության վերաբերյալ իրենց հայացքներն ու գործելակերպը: Այս իրադրության մեջ «առավել գործնական և հուսալի ուղեգիծը հայկական շարժման համար, անշուշտ, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործի լավ կազմակերպման, ազգային երկպառակություններին վերջ տալու, ազգային ուժերի համախմբման և համագործակցության ուղեգիծն էր»³:

Այս տեսանկյունից խիստ ուշագրավ է հնչակյան կուսակցության նշանավոր գործիչ Ռուբեն Բերբերյանի 1894 թ. սկզբին Փարիզից Նազարբեկյանին ուղարկած ընդարձակ զեկույց-նամակը: Հիմնվելով իր տպավորությունների, ուսումնասիրությունների, անձնական կապերի միջոցով ստացած տեղեկությունների վրա՝ Բերբերյանը զեկույցում շարադրում է այն գործոններն ու հանգամանքները, որոնք դարձան ազատագրական պայքարում հնչակյանների պարտության պատճառը: Զեկույցում արծարծված հարցերն էին Ռուսաստանի հնչակյան մասնաճյուղերի անմխիթար վի-

¹ «Հնչակ», 1900, N 2, մարտ:

² Լեօ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հտ. Ա, Երևան, 1994, էջ 171:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 6, Երևան, 1981, էջ 486:

ճակը, ազատագրական պայքարի նկատմամբ արևելահայ մտավորականության ունեցած պասիվ դիրքորոշումը, Արևմտյան Հայաստանի գավառներում թուրքական ռազմական ուժի որակի և ունեցած զենքի քանակի իրական պատկերը, հայկական հարցի նկատմամբ ռուսական կառավարության շրջաններում եղած մտայնությունը: Ստորև ավելի հանգամանորեն կլուսաբանենք թվարկած հարցերը:

1890-ական թթ. արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը Բերբերյանի կարծիքով Թուրքիայի ռազմական ուժի և տեխնիկայի մասին հայ հեղափոխական կուսակցությունների անտեղյակությունն էր:

«Պետք է ասել, որ դեռ 1880-90-ական թթ. մի տեսակ ընդունուած «իրողութիւն» էր, որ Թուրքիան քայքայվում է,-գրում էր Ռ. Բերբերյանը:-Եվրոպան նրան յորջորջում էր «Հիւանդ մարդ, որ Թուրքիայի պետական գանձարանը պարապ էր, որ կառավարութիւնը իսկական մտքով ռազմունակ բանակ չունէր, որ եթէ կային մի քանի հազար զինուորներ ու սպաներ, դրանք էլ Պոլսում էին կեդրոնացած սուլթանի անձնական պաշտպանութեան համար, որ գավառներում փաստօրէն գոյութիւն չունէին զինուորական ուժեր, որ թուրքերի զենքերը հնացած էին և կամ կողոպտուած ու ծախուած քրդերին կամ աւազակներին: Այդ ըմբռնումներն ունէինք ե՛ւ մենք հայ յեղափոխութեան առաջին տարիներին»¹:

Բերբերյանի վկայություններից պարզ է դառնում, որ գավառներում թուրք զորական ուժի մասին թյուր կարծիք ունեին հնչակյան կենտրոնը, կուսակցության մի շարք գործիչներ, այդ թվում Մուրատը, որոնք հավատում էին, թե նվազագույն հայդուկային ուժերով կարելի էր լուրջ արդյունքների հասնել:

Այս տեսակետների անհիմն լինելը Բերբերյանը հիմնավորում էր Պետերբուրգում ստացած տեղեկություններով, որի աղբյուրը իր ազգական Պողոս Սուլթան-Շահյանն էր, որը «ծառայում էր պատերազմական նախարարութեան մեջ, աւարտած էր հրետաձիգ ակադեմիան, փոխգնդապետ էր»: Զբաղեցնելով Ռուսաստանի ռազմական նախարարության Արևելյան բաժինը՝ Սուլթան-Շահյանը, բնականաբար, հավաստի աղբյուրներից իրագել էր Թուրքիայի

¹ Ուրբեն Բերբերեան, Ինչպէս հեռացայ հնչակեան կուսակցութիւնից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, թիվ 1, էջ 47-48:

ռազմական ուժի մասին: Հաղորդած տվյալները ծանր ազդեցություն են գործում Բերբերյանի վրա, քանի որ իրականում ինքը ևս շատ ավելի քիչ էր պատկերացնում:

Ըստ Սուլթան-Շահյանի տվյալների՝ Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում, հատկապես Ռուսաստանի սահմանամերձ Վանի և Էրզրումի նահանգներում թուրքական ուժերն ավելի մեծաքանակ են, քան կայսրության արևմտյան շրջաններում, հետևաբար ըստ Սուլթան-Շահյանի՝ «ապստամբական պատրաստությունները աւելի դիրին պիտի լինին արեւմտեան գաւառներում, քան արեւելեան՝ Վան ու մանավանդ Էրզրում»:

Սուլթան-Շահյանը հերքում է թուրք զինվորի վախկոտ լինելու տարածված տեսակետը, հատկապես եթե խոսքը վերաբերում է Ռուսաստանի սահմանակից գավառների թուրքական զորամասերին: Այնուամենայնիվ, նրա համոզմամբ արևմտահայերի ապստամբությունը կարող էր հաջողությամբ պսակվել, եթե այն սկսվեր միանգամից բոլոր հայաբնակ շրջաններում, և եթե յուրաքանչյուր շրջանում (բացի Էրզրումից) ապստամբներն ունենային 5-6 հազար զինված կռվողներ և 200-300 հեծյալներ: Սուլթան-Շահյանի տեղեկությունները Բերբերյանին բերում են այն համոզման, որ հայ հեղափոխական կուսակցությունները թուրքական կառավարության ուժի մասին ունեն «գերազանցօրէն ստորագնահատուած կարծիք եւ համոզում»¹:

Սուլթան-Շահյանը այն համոզումն էր հայտնել, որ մեծ կաշառքների դեպքում կարելի էր Թուրքիայի գավառներում հենց պետական պահեստներից ձեռք բերել հրացաններ և ատրճանակներ:

Բերբերյանը, սակայն, խոստովանում է, որ նույնիսկ այդ միջոցին չէին կարող դիմել, քանի որ ազգային կուսակցությունները գործնականում այնքան դրամ չէին հանգանակում, որով հնարավոր կլիներ լուրջ գործեր նախաձեռնել: Հանգանակած գումարներն էլ, Բերբերյանի վկայությամբ «դեռ գանձանակի յատակը չընկած ծախսում էր հարիւր տեսակ պէտքերի համար մինչդեռ հայ յեղափոխական գործը ոչ թե միլիոնների, այլ տասնեակ միլիոնների կարիք ուներ»²: Ռ. Բերբերյանը բերում է հույների օրինակը, երբ

¹ Բերբերյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 50:

1824-1825թթ. հունական ապստամբության օրերին երկու հույներ իրենց ազգային-ազատագրական պայքարի գործին նվիրեցին մեկուկես միլիոն ֆրանկ ոսկի:

Պետերբուրգում Բերբերյանը հանդիպում է Մարո Վարդանյանի (Նազարբեկյան) եղբոր՝ պրոֆեսոր Վարդան Վարդանյանի հետ: Ըստ Վարդանյանի՝ Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարը քանիցս ասել է՝ «թեւ Այա Սոֆիայի վրա մենք ուզում ենք մեր ուղղափառ խաչը տնկել, բայց դա չի նշանակում, որ թրքահայ գաւառների բարենորոգումները համապատասխանում են մեր շահերին»¹: Ու թեև Բերբերյանն ինքը չի հաստատում այդ լուրերի լրիվ ճշմարտացիությունը, այնուամենայնիվ պրոֆեսոր Վարդանյանի տեղեկությունների համաձայն՝ Ռուսաստանի Պետական խորհրդի անդամ Դիմիտրիևը այդպես էր պատմել Կ. Եգյանի և ուրիշների ներկայությամբ: Հենվելով իր ունեցած տեղեկությունների վրա՝ պրոֆեսոր Վարդանյանն այն միտքն էր հայտնել, որ Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը չէր ենթադրում Հայկական հարցի լուծումը:

Անդրադառնալով Եվրոպայի սոցիալիստական կուսակցությունների, միջազգային սոցիալիստական շարժման և հայկական հարցի նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքին, Ռ. Բերբերյանը գտնում էր, որ թե՛ գերմանական սոցիալիստները, հանձին Վիլհելմ Լիբկնեխտի, թե՛ մանավանդ ֆրանսիական պառլամենտի սոցիալիստ անդամներ Ժան Ժորեսը, Ժյուլ Գեդը, անգամ պահպանողականներ կոմս դը Մեոնը, Պրեսանսեն անկեղծ համակրանք ունեին Հայկական հարցի նկատմամբ և նրանց անկեղծությունը, ըստ Բերբերյանի, դուրս էր ամեն կասկածից, բայց դա իրականում մի պատրանք էր, քանի որ «իրական ոյժը, որ համահնչիւն չէր մեր ակնկալութիւններին, ֆրանսիական արտաքին քաղաքականութեան շահերն էին»²:

Ռ. Բերբերյանի բերած փաստերը ցույց են տալիս, որ տվյալ շրջանում Հնչակյան կուսակցությունն անպատրաստ էր ազգային ազատագրական պայքարին: Նա ցավով էր արձանագրում այն իրողությունը, որ 1893թ., երբ ինքը կրկին այցելեց Թիֆլիս և

¹ Նույն տեղում, էջ 51:

² Նույն տեղում:

Հյուսիսային Կովկաս, տեսավ, որ տեղի հնչակյան մասնաձյուղերը գործնականում շատ քիչ բան էին արել «ոչ՝ մասնաձիւղերի անդամների թիւը աւելացել էր, ոչ՝ նիւթական մեծ օժանդակութեան հարցով էին զբաղուած, ոչ՝ էլ լրջօրէն ու կարգին զէնք ձեռք բերելու և «երկիր» ուղարկելու մտահոգութիւնն էին ցույց տուել: Ռուսահայութիւնը 1893-ին այն 6-7 հայաբնակ քաղաքներում, որտեղ ես յեղափոխական-կազմակերպական ծրագրերով էի զբաղված գիտակից տարրերի հետ, լոկ կրաւորական, համակրական ու սպասողական վերաբերմունք ունէր դեպի հայ Յեղափոխութիւնը»¹:

Բերբերյանը նշում էր, որ բոլորի հայացքները հիմնականում սկեռված էին «հայ յեղափոխական երկու կեդրոնների (Ժնկի՝ հնչակյան և Թիֆլիսի՝ դաշնակցական-Գ. Հ.), կամ նորընտիր հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի անձնավորության վրա»:

Բերբերյանը գրում էր, որ շատ քաղաքներում, որտեղ կազմակերպված հնչակյան մասնաձյուղերի կողքին կազմվել էին նաև դաշնակցական կոմիտեներ, մի տեղում մեկն էր ավելի լավ կազմակերպված, մի այլ տեղում՝ մյուսը, «բայց ամենքի արածն էլ հեռու էր որևէ ներգործական, նշանակալից բնույթ կրելուց, քաղաքական գործօն ազդակի դեր կատարելուց»²:

Բերբերյանի խորին համոզմամբ հեղափոխության իմաստը մասնավորապես հայ ժողովրդի համար կապված է եղել ապստամբության գաղափարի հետ, այսինքն՝ կախված է եղել «զենքի ու կռվողի գոյութիւնից, սրանց քանակից և որակից, մինչդեռ 1893-ին իմ պատահած գիտակից հայ տարրերը աւելի հետաքրքրուում էին Խրիմյան կաթողիկոսով քան յեղափոխական անհրաժեշտ միջոցների հայթայթումով»: Այստեղ հեղինակը մտաբերում և վկայակոչում էր 19-րդ դարի կեսի արևմտահայ նշանավոր հրապարակախոս Ստեփան Ռսկանի խոսքերը, որը հետևյալ ձևով էր բնորոշել հեղափոխության նկատմամբ հայ հասարակության ժամանակի տիրող մտայնությունը. «Խնկամաններով են անոնք զբաղված...վառօ՞ղ պետք է, վառօ՞ղ...»³:

Իր նամակում Բերբերյանը մատնացույց էր անում Արևմտյան Հայաստանում Հնչակյան կուսակցության գործունեութե-

¹ Նույն տեղում, էջ 46-47:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 47:

յան պարտության պատճառները: «Մենք չունինք ամենահամեստ պահեստի ոյժեր՝ մարդիկ, գէնք, դրամ,-գրում էր Բերբերյանը:-Մեր քաղաքական ցոյցերը, մեր մանր ապստամբական կռիվները մենք անում ենք պատահական վայրերում, պատահական միջոցներով, նախօրոք չափ քիչ եւ թույլ քողարկուած՝ մեծ յոյսեր ներշնչելով տեղային ժողովրդին, բայց առանց ունենալու ինքնապաշտպանութեան փոքրագույն միջոցներ: Այս տեսակ աղմկալից, մակերեսային, շտապողական ցոյցերը զուրկ են լուրջ ապստամբական մթնոլորտ ստեղծելուց»¹:

Հեղինակը շարժման պարտության պատճառների շարքին է դասում թուրքական ուժերի թերագնահատումը, եվրոպական մեծ պետությունների որդեգրած դիրքորոշումը Թուրքիայի նկատմամբ: Բերբերյանն իրավացիորեն գտնում էր նաև, որ արևմտահայ ազատագրական պայքարի վրա խիստ բացասաբար անդրադարձավ այն հանգամանքը, որ «հայ ազատագրական գաղափարի դէմ է ռուս բռնապետական միահեծան ռէժիմը»²:

Բերբերյանը Նազարբեկին առաջարկում էր վերաքննել կուսակցության գործելակերպը և ամենաուշը վեց ամսից գումարել Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչների Առաջին ընդհանուր ժողովը: Գտնում էր, որ պետք է դադարեցնել բոլոր ծրագրված ցույցերը, տեղական ապստամբությունները, դադարեցնել ամիմաստ պարծենկոտությունը և հայության մեջ այն համոզմունքի տարածումը, թե իբր «ընդհանուր ապստամբությունը մոտալուտ ամիսների հարց է»: Անհրաժեշտ էր համարում տեական կազմակերպված պրոպագանդայի միջոցով բացատրել ժողովրդին, որ հեղափոխության հաջողության համար անհրաժեշտ է երկար և լուրջ նախապատրաստություն. «Յեղափոխական հաւատը վառ պահելով հանդերձ, պետք է բոլոր հայ խաւերում տարածենք այն ճշմարտութիւնը, թե թերի և անպատրաստ ցոյցերը և կռիւները մատնված են պարտության»³:

Բերբերյանը գտնում էր, որ պետք է անհապաղ իրականացնել հայ հեղափոխական կուսակցությունների միությունը: «Մենք

¹ Նույն տեղում, էջ 54:

² Ռ. Բերբերյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

³ Նույն տեղում, էջ 55:

պետք է գիտակցենք, որ անհրաժեշտ է կեդրոնացնել, շաղկապել բոլոր Հայ Յեղափոխական խմբակները և կուսակցությունները թեկուզ ի գին մեր անձնական զիջումների...: Մեր միությունը Ղաշնակցութեան և Արմենականների հետ աւելի ոյժ եւ եռանդ պիտի ներշնչէ հայութեան բոլոր խաւերին և առաջին հերթին գաւառի հայ ժողովրդին»¹:

Ինչ վերաբերում է Նազարբեկին, ապա նա երկար ժամանակ ձգձգում էր Բերբերյանի նամակի պատասխանը: Միայն Սասունի 1894թ. ինքնապաշտպանությունից հետո նա իր պատասխան նամակում հայտնում է կուսակցության կենտրոնը Լոնդոն փոխադրելու մասին: Ըստ Բերբերյանի՝ Նազարբեկի նամակը ոչ միայն համահունչ չէր բարձրացված խնդիրներին, այլև նա ավելորդ էր համարել զբաղվել արժածված հարցերով: Փաստորեն Նազարբեկը մերժեց վերանայել կուսակցության գործունեությունը, որն էլ պատճառ դարձավ Ռ. Բերբերյանի՝ Հնչակյան կուսակցությունից հեռանալուն:

Թվում էր, թե կուսակցության կրած անհաջողություններից ու ձախողումներից հետո նրա ղեկավարությունը լրջորեն կմտախոգվի և քայլեր կկատարի գործունեության իր նշած ուղին վերանայելու ուղղությամբ: Սակայն Նազարբեկյան կենտրոնը մնաց անշարժության մեջ, որն էլ մեծապես նպաստեց կուսակցության ներսում ընդդիմադիր ուղղության ակտիվացմանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 56:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1896-1908. ԹԹ

Ա. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

1890-ական թթ.երկրորդ կեսից Հնչակյան կուսակցությունը ձգնաժամի մեջ մտավ: Համիդյան բռնակալությունը կատաղի պայքար սկսեց նրանց դեմ: Սասունի և Զեյթունի ապստամբություններից հետո թուրքական հալածանքների սաստկացման հետևանքով հնչակյանները ստիպված հեռանում են Երկրից: Նրանց մասնաճյուղերից շատերը հայտնաբերվել էին ռուսիկանության կողմից և ջախջախվել: Կուսակցության շարքային անդամների ու հատկապես գործիչների զգալի մասը հուսախաբ եղան արևմտաեվրոպական երկրների նենգ դիվանագիտությունից: Մյուս կողմից՝ կուսակցության ներսում ստեղծվել էր մի գաղափարական հոսանք, որը դեմ էր նրա սոցիալիստական ծրագրերին ու գործունեությանը: Այդ շարժումը սկսվել էր արևմտահայ հնչակյան գործիչների շարքերում՝ հակառակ կովկասահայ դեկավարների ջանքերի, որոնք հետամուտ էին ինչպես հայ դատին, այնպես էլ հայ աշխատավորության դասակարգային պայքարին: Կուսակցության մեջ առաջացած այս կացությունը քննարկելու և վերջնական եզրակացության խանգելու համար 1896թ. հունվարից մինչև օգոստոս կուսակցության բոլոր մասնաճյուղերից ընտրված պատգամավորները Լոնդոնում հավաքվեցին ժողովի: Նազարբեկյան կենտրոնին ընդդիմադիր էին Արփիար Արփիարյանը, Միհրան Տամատյանը, Միհրա՝ Սվազյանը, Լևոն Մկրտչյանը, Անտոն Ռշտունին, Ապահը (Պետրոսյան), Աղասին և ուրիշներ¹:

Պատգամավորների հավաքվելուց հետո ակնհայտ դարձավ, որ նրանց մեծամասնությունը դեմ էր կենտրոնի որդեգրած ուղղությանը: Այդ պատճառով Նազարբեկը ձգձգում էր պատգամավորական ժողովի (համագումարի) հրավիրումը: Ի վերջո ընդդիմա-

¹ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990, էջ 183:

դիր պատգամավորների ճնշման տակ Նազարբեկյանը որոշեց պատգամավորական ժողովը հրավիրել 1896թ. օգոստոսի 1-ին: Բայց նշանակված օրն այն տեղի չունեցավ: Կենտրոնին ընդդիմադիր պատգամավորները հրաժարվեցին մասնակցել և օգոստոսի 8-ին սկսեցին իրենց ընդհանուր ժողովը: Կերջիններս հրավիրեցին նաև Նազարբեկյան կենտրոնին՝ մասնակցելու իրենց ժողովին, բայց հրավերը մնաց անպատասխան:

Ընդդիմադիր պատգամավորների հրավիրած պատգամավորական ժողովը դատապարտեց հնչակյան կենտրոնի որդեգրած նախկին գործելակերպը: Որոշվեց կուսակցությունը դնել զուտ ազգային հիմքերի վրա: Մերժվեց առանձին ցույցերի, մասնակի զինված ելույթների գործելակերպը: Նպատակ դրվեց համբերատար կերպով նախապատրաստվել համընդհանուր ապստամբության, որի ժամանակ մի քանի հայաշատ ու ստրատեգիական կարևոր կետեր (Վան, Սասուն, Ջեյթուն և այլն) ի վիճակի կլինեին երկարատև դիմադրություն ցույց տալու և պատրաստելու Եվրոպական միջամտությունը¹: Ժողովը մերժեց տնտեսական ու սոցիալական խնդիրներով զբաղվելը, ինչպես նաև սոցիալիզմի քարոզչությունը: Հատկապես վերջին հարցը լուրջ բորբոքումների տեղիք տվեց: Նազարբեկին և նրա կողմնակիցներին ընդդիմադիր էին հիմնականում արևմտահայ պատգամավորները, որոնք իրավացիորեն գտնում էին, որ մաղաժամ է և նույնիսկ վտանգավոր սոցիալիստական քարոզչություն տանել մի ժողովրդի շրջանում, որը գտնվում է թուրքիայի նման հետամնաց երկրի տիրապետության տակ և ունի բռնապետությունից ազատագրվելու խնդիր: Այդպիսի պայմաններում դասակարգային պայքարի քարոզչությունը սպառնում է պառակտել հայ հասարակությանը, նրա առանձին խավերին թշնամացնել իրար հետ, մի հանգամանք, որն անթույլատրելի է հայկական հարցի տեսանկյունից: Պատգամավորները Եվրոպայում կուսակցության ծավալած քարոզչական գործունեությունը ճանաչեցին որպես երկրորդական և լրացուցիչ գործ, որի կատարումը վերապահվեց կենտրոնական վարչությանը²:

¹ Մ. Տամաթյան, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

² Նշվ. աշխ., էջ 96:

Ընդդիմադիրների համագումարն ընտրեց նոր կենտրոնական վարչություն, որի մեջ վճռական դեր էին խաղում հատկապես Ա. Արփիարյանը և Մ. Տամատյանը: Հնչակյան կուսակցությունից անջատված այս հատվածը սկզբում ստացել էր «Նոր հնչակյան» անունը, հետագայում (1898 թվականից պաշտոնապես-Գ.Հ.) նրանք կոչվեցին Վերակազմյալ հնչակյաններ:

Ա. Նազարբեկյանն իր հակառակորդ խմբավորմանը կոչեց «Ալֆարիականներ»: «Շատերը կարծում են,-գրում էր Տամատյանը,-թե այդ նշանակում է արփիարական, մինչդեռ իրականությունն այն է, որ գործիչների հանձնախումբը ինքն իր հասցեին տվել էր Անտոն Ռշտունու անվան հունական սկզբնատառերով անվանումը՝ Ալֆարի-փոխանակ Ալֆառո-ի»¹:

Ահա այսպես արևմտահայ հնչակյանները բաժանվում են Նազարբեկյան թևից:

Պատգամավորական ժողովից մի քանի օր անց Նազարբեկը հրավիրեց իր կողմնակիցների ու գաղափարակիցների ժողովը (մոտ 10 հոգի): Այստեղ դատապարտվեց Արփիարյանի և նրա կողմնակիցների հակասոցիալիստական դիրքորոշումը և որոշվեց շարունակել սոցիալիստական գործունեությունը:

1896թ. սեպտեմբերի 12-ի նիստում Ա. Արփիարյանը, Մ. Տամատյանը, Ա. Ռշտունին, Աղասին, Մ. Սվազլյանը, Հ. Օհանջանյանը և այլք հայտարարվում են հնչակյան կուսակցությունից արտաքսված²:

Ցանկանալով մինչև վերջ հասցնել իր գաղափարական հակառակորդների ջախջախումը՝ «Հնչակը» 1896թ. սեպտեմբերի 28-ի համարում մի հայտարարություն է գետեղում, որում Արփիարյանին, Տամատյանին, Ռշտունուն, Սվազլյանին համարում է թուրքական ոստիկանության գործակալներ, որոնք իբր ոստիկանապետ Նազըմ բեյի կողմից կաշառք և հրահանգ էին ստացել քայքայել Հնչակյան կուսակցությունը և այդ իսկ պատճառով վտարվել են կուսակցությունից³:

¹ Մ. Տամատեան, նշվ. աշխ., էջ 97:

² «Հնչակ», 1896, N 18, 28 սեպտեմբեր:

³ Նույն տեղում:

1896 թ. աշնանը Նազարբեկին ընդդիմադիր հնչակյանները Ա. Արփիարյանի և Ս. Սուրենյանի գլխավորությամբ փորձում են Նազարբեկից խլել «Հնչակ» թերթը: Սեպտեմբերին նրանք «Հնչակի» նմանությամբ 2 համար հրատարակեցին: Վեճն ավարտվում է նրանով, որ Ա. Նազարբեկը կարողանում է Լոնդոնի դատարանի միջոցով պաշտպանել «Հնչակի» նկատմամբ իր սեփականության իրավունքը¹:

Սոցիալիզմի սկզբունքներին հավատարիմ հնչակյանների ժողովն ընտրեց նոր կուսակցական կենտրոն, որի անդամներ դարձան Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանները, Հմայակ Խուշպուլյանը, Պետրոս Մարիմյանը, Երվանդ Պալյանը, Ղազարոս Աղայանը, Սարգիս Սուպայաջյանը (Ատրպետ):

Կենտրոնի անդամությունից հրաժարված Ե. Պալյանի փոխարեն ընտրվում է Պետրոս Տոնապետյանը:

Նիստերից մեկում Հմ. Խուշպուլյանն առաջարկում է կուսակցության մոտավոր նպատակի հիման վրա համաձայնության գալ Ղաշնակցության հետ՝ միաժամանակ պահպանելով կուսակցության ինքնուրույնությունը, սակայն Նազարբեկի ընդդիմության պատճառով հարցի լուծումը հետաձգվում է: Դրանից հետո Խուշպուլյանը հրաժարվում է և նրա տեղը Կենտրոնի անդամ է ընտրվում Հրաչյա Մարալը:

1896թ. հնչակյան բաժանումից հետո Նազարբեկյանների շուրջը հավաքված հնչակյան գործիչների զգալի մասը լքում, հեռանում են (Պ. Մարիմյան, Հ. Շեքերձյան, Գր. Ղարիպյան, Գ. Կաֆյան): Խանազատի վկայությամբ այդ հարցում լուրջ դեր է խաղացել Մարո Նազարբեկի բնավորությանը հարմարվելը, որ հիրավի շատ դժվար էր: «Կովկասահայերս, բացի Կաֆեանից դեռ էլի մի կերպ տանում, յարմարվում էինք,- գրում էր Խանազատը,- իսկ թիրքահայերի համար ամեն ինչ խորթ էր Մարոյի մէջ»²:

Անդրադառնալով կուսակցության պառակտման գործում Նազարբեկյան ամուսինների դերի հարցին՝ Ռ. Բերբերյանը գրում էր. «Առաջին տարիները ոչ ոք մեզնից չէր նկատած, որ Նազարբե-

¹ Նույն տեղում:

² Խան-Ազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, «Հայրենիք», 1928, N 11, էջ 147:

կեան ամուսինները հակոտնեայ խառնածքներ էին, որովհետեւ մենք տեսնում էինք նրանց փոխադարձ սէրն ու միեւնոյն գործի համար փոխադարձ անձնագոհութիւնը...մենք չէինք նկատում, որ հայկական յեղափոխութիւնը նախ եւ առաջ պահանջում էր ղեկավարից գերբնական կամքի ոյժ, մինչդեռ երկու գլխաւոր յեղափոխական ղեկավար ոյժերից մէկը՝ Մարօն, թէւ օժտւած էր կամքի ոյժով, բայց խուժանավար էր եւ հիսթերիք իր էութեամբ, իսկ միւս ոյժը զուտ մտաւորական էր, բայց թոյլ եւ երերուն կամքով եւ ամբողջապէս հիփնոսացած իր կնոջ կամքով»¹:

Բերբերյանը հատկապէս ընդգծում էր Մարոյի բնավորության և նրա դերակատարության բացասական ազդեցությունն այս հարցում: Որպէս ականատես՝ նա իր ասածները հիմնավորում էր օրինակներով.«Երբ յեղափոխական գործելակերպի առթիւ մտքեր ու կարծիքներ էին յայտնւում կենտրոնի նիստում, Մարօն պնդում էր միայն իր ասածների, իր արտայայտած մտքերի վրա. էլ Աստուած մի արասցէ, եթէ «Աւօն» ուրիշների կարծիքը պաշտպանէր. ծայնը բարձրացրած, ձեռքերի իւրայատուկ շարժումներով եւ, ի վերջոյ, լայն բացւած աչքերով, յաճախ պատրաստ արտասուք թափելու, Մարօն անհուն կշտամբանքներով փորձում էր իր ասածը ընդունել տալ, անշուշտ չէր համարձակւում ուղղակի վիրաւորական մակդիրներ թափել հակակարծիք արտայատուղի հասցէին, բայց խայթոցներ ու ակնարկներ՝ բազմիցս, օրինակ մի օր Մուրատին ասում է.«Ընկեր Մուրատ, լաւ բան արած կը լինէք, եթէ լռէք, դուք չէք հասկանում»: Եթէ Նազարբէկի կամքը առանց այն էլ մեծ չէ եղած, Մարօի ներկայութեամբ բոլորովին ընկճւում ու թուլանում էր: Քանիցս պատահած էր, երբ նա Մարօի բացակայութեան իր ընկերների հետ համաձայն է եղած, բայց բաւական էր, որ նոյն վէճը Մարօի ներկայութեան լինէր, նա կամ լռում էր եւ կամ, ի վերջոյ, Մարօի հետ էր համաձայնւում: Չնայած որ Նազարբէկ թէ՛ մտաւոր զարգացումով եւ թէ՛ ընդունակութիւններով շատ աւելի բարձր էր, քան թէ իր կինը՝ Մարօն, բայց գրկւած էր ամուր կամքից, համակերպւում էր կնոջ պահանջած գործելակերպին»²: Շարունակելով միտքը Բերբերյանը գրում էր.«Սրա հետեւանքը լինում էր այն, որ ժամա-

¹ «Վէն», Փարիզ, 1938, N 3, էջ 39-40:

² Նոյն տեղում, էջ 36:

նակի ընթացքում ընկերները, չնայած որ մեծ յարգանք ունեին նրա վերաբերմամբ, իբրև մտաւորապէս կարող եւ ընդունակ խմբագրի, հիասթափուում էին նրանից, իբրեւ ուժեղ կամքով չօժտուած դեկավար գործիչից...»¹:

Կուսակցական գործիչների զգալի մասի կողմից սոցիալիզմի քարոզչությունից հրաժարվելն անկասկած, ուժեղ հարված հասցրեց այդ հարցում Նազարբեկյանների ունեցած անխախտ հավատին: Բնորոշ են Բերբերյանի հետևյալ խոսքերը. «Երբ կար հաւատը դէպի իրենց տարած գործը, կար եւ փոխադարձ սէրը. կործանւեց հաւատը, կտրւեցին եւ իրար կապւած թելերը. իսկ առիթը միայն օգնեց մէկի եւ միւսի տապալման...»²:

1896թ. տեղի ունեցած հնչակյան կուսակցության պառակտումը սրեց նաև Նազարբեկյան ամուսինների հարաբերությունները: «Քողարկված վիճիւր նրանց մէջ բացւեց եւ կին ու մարդը բաժանւեցին իրարից որպէս ռիսերիմ թշնամիներ», - գրում էր Ռ. Բերբերյանը³:

Հնչակյան կուսակցությունից արևմտահայ հնչակյանների կամ ազգայնականների առանձնանալուց և առանձին կազմակերպության հիմնադրումից հետո ստեղծվեց մի իրադրություն, երբ կուսակցության մասնաճյուղերը պետք է արտահայտեին իրենց վերաբերմունքը կատարված իրողության հանդէպ: Կուսակցության տեղական կազմակերպությունների մի մասը միացավ նոր հնչակյաններին, մյուս մասն էլ պահպանեց հավատարմությունը Նազարբեկյան կենտրոնին: Եղան նաև այնպիսի մասնաճյուղեր, որոնք խիստ քննադատեցին թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմին կուսակցության միասնությունը քայքայելու համար:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին հնչակյանների կրած անհաջողությունները արևմտահայերի ազատագրական պայքարում և դրա հետևանք դարձած կուսակցության պառակտումը ուժգին հարված հասցրին հայ քաղաքական կյանքում հնչակյանների խաղացած դերին և ունեցած ազդեցությանը: Պատահական չէ, որ 19-

¹ Նույն տեղում, էջ 39:

² «Վէմ», 1938, N 3, էջ 40:

³ Նույն տեղում:

20 թդ դդ սահմանագլխին հայ քաղաքական կյանքի ամենաազդեցիկ ուժը դարձավ Ղաշնակցությունը:

Արևմտահայ հնչակյաններից ձերբագատված Նազարբեկն ու հնչակյան հին կենտրոնն էլ ավելի ընդգծեց իր սոցիալիստական ուղղվածությունը: Նկատելի էր դառնում կուսակցության գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան Հայաստան տեղափոխելու միտումը:

Կուսակցության ռազմավարության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունը անհրաժեշտ էր նաև գաղափարապես հիմնավորել: Այս հանգամանքն իր արտահայտությունը գտավ կուսակցության ծրագրի 1897թ. մարտի 29-ի 3-րդ հրատարակության մեջ: (Առաջին ծրագիրը հրատարակվել էր 1888 թ., երկրորդը՝ 1891 թ.):

1897թ. ծրագրում կուսակցության հեռավոր նպատակը ընդհանուր առմամբ մնացել է անփոփոխ, բայց որոշակի խմբագրական փոփոխություններ և լրացումներ կան՝ կապված մոտավոր նպատակի հետ: Այստեղ թուրքական տիրապետությունից արևմտահայերի ազատագրության հետ մեկտեղ դրվում է նաև ռուսահայերի (արևելահայերի) ազատագրության հարցը:

Ծրագրում գրված է, որ հայ ժողովուրդը գտնվում է միապետական իշխանության տակ, տնտեսական քայքայման վիճակում: Մի կողմից կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, իսկ մյուս կողմից նրա տնտեսական կյանքի անկումը սոցալ-դեմոկրատիայի դարձնում սոցիալիստական հասարակական կազմակերպության իրականացումը, որը հայ սոցիալ-դեմոկրատների վերջնական նպատակն է, բայց դրա իրականացման համար անհրաժեշտ է հասնել նախ մոտակա նպատակին, որին ձգտում են ինչպես հայ սոցիալ-դեմոկրատները և հեղափոխականները, այնպես էր «Հնչակի» կուսակցությունը¹: Որպես այդպիսին՝ ծրագրում գրված էր ցարիզմի տապալման հարցը: Ծրագրային այս դրույթից հետո նոր միայն հիշատակվում էր թուրքական տիրապետությունից արևմտահայերի ազատագրության մասին: Փաստորեն, 1897թ. հնչակյան ծրագրի 3-րդ հրատարակության մեջ կուսակցության մոտակա նպատակի հարցում կատարվել էր էական փոփոխություն:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 28, թ. 2:

Արևմտահայերի ազատագրության խնդիրը իր առաջնահերթությունը զիջել էր ռուսահայերի կամ արևելահայերի՝ ցարիզմի տիրապետությունից ազատագրման խնդրին:

Այսպիսով, ինքնակալության տապալումը և համընդհանուր դեմոկրատական-սահմանադրական կարգերի հաստատումը 1890-ական թթ. վերջին դարձել էր Հնչակյան կուսակցության առաջնահերթ խնդիրը: Սակայն դա չէր նշանակում, թե կուսակցությունն իսպառ դադարեցրել էր իր գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում և ընդհանրապես պայքարը Հայկական հարցի լուծման համար: Կուսակցության պառակտումից հետո հին հնչակյանները թեև թուլացան, այնուամենայնիվ շարունակում էին իրենց անլեզալ գործունեությունը Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում: Վերակազմյալների նման հին հնչակյանները ևս իրենց գործունեության մեջ շեշտը դրել էին մասնակի ցույցերից ու տեղական նշանակության զինված ապստամբություններից հրաժարվելու և համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստության վրա:

Կուսակցությունն ակտիվ կերպով արձագանքում էր արևմտահայ սոցալիին-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող անցուդարձերին: Մասնավորապես կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հնչակի» 1899թ. դեկտեմբերի 15-ի «Հեղափոխությունը միակ միջոց» խմբագրական հոդվածն արտահայտում է Մ. Օրմանյան պատրիարքի նկատմամբ կուսակցության վերաբերմունքը:

Օրմանյանը հինգ կետից բաղկացած առաջարկություն էր ներկայացրել սուլթանին: Առաջարկները եվրոպական մամուլն անվանեց «հայկական ռեֆորմներ», թեև դրանք հեռու էին հայկական բարենորոգումների իրական խնդիրներից:

Ըստ «Հնչակի»՝ սուլթանի կողմից Օրմանյանի ներկայացրած առաջարկի մերժումը կհանգեցներ պատրիարքությունից վերջինիս հեռացմանը: Այդ պատճառով Օրմանյանի ներկայացրած առաջարկները սուլթանը բավարարեց «չուզենալով գրկվիլ յուր հայ ապստամբները ներկայացնող այնպիսի հլու և հավատարիմ գործիքից, որպիսին է Օրմանեան պատրիարքը»: Այստեղ «Հնչակը» տալիս է որոշ պարզաբանումներ՝ նշելով, որ «հայկական ռեֆորմներ» ասելով՝ չպետք է հասկանալ Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված 61-րդ հոդվածի կետերը: «Հայերի անվտանգ երթևեկութեան երաշ-

խիքը, քանդված, ավերված եկեղեցիների ու դպրոցների վերաշինութիւնը, որբանոցներ հիմնելու թույլտվութիւնը, բանտերից հայ կալանավորների ազատումը որքան էլ ուրախացուցիչ հանգամանք ունենան, եթե միայն գործադրվին նրանք, այնուամենայնիվ դրանք չեն, որ կազմում են հուսահատութեան դուռը հասած հայ ժողովրդի իղծերը, դրանք չեն, որ ներփակվում են այն անորոշ ու առածգական բառի մեջ, որ բարենորոգումներ է անվանվում: Դրանք մի քանի կարկատաններ են միայն, որոնք առաջարկում է սուլթանը Օրմանեանին, ծածկելու համար այն պատռվածքները, որ ինքը բացավ ազգի մարմնի վրա»:¹

«Հնչակը» Օրմանյանին չի դասում «ժողովրդական պատրիարքների՝ Խրիմյանի, Վարժապետյանի, Իզմիրլյանի շարքը»՝ գտնելով, որ նրանք իրենց պատրիարքական դիրքից ելնելով թեև հեղափոխական չէին, բայց մարմնացած բողոք էին ընդդեմ բռնապետության և իրենց «քաղաքականութեամբ ներշնչում էին հայ ժողովրդեան ո՛չ սեր, ոչ հավատք, այլ կրիտիկա և ատելութիւն դեպի բռնապետութիւնը»²:

Մեր կարծիքով արևմտահայերի հոգևոր առաջնորդների և նրանց որդեգրած քաղաքականության նկատմամբ կուսակցությունների ունեցած վերաբերմունքին միանշանակ չպետք է մոտենալ:

Անշուշտ հայ ազգային կուսակցությունները, այդ թվում և հնչակյաններն իրավացիորեն ավելի գործնական ու համարձակ քայլեր էին ակնկալում հայ հոգևոր իշխանությունից ի պաշտպանություն ժողովրդի, բայց մյուս կողմից պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ պատրիարքը մի ողջ ժողովրդի հոգևոր առաջնորդն էր, և շատ հարցեր կախված էին նրա այս կամ այն որոշումից: Թուրքական իրականության մեջ հենց պատրիարքների, առավել քան որևէ մեկի ուսերին էր դրված արևմտահայության ապահովության և գոյատևման դժվարին խնդիրը:

Ինչ վերաբերում է պատրիարք Օրմանյանին, ապա նրա որդեգրած զգուշավոր քաղաքականությունը պետք է բացատրել վերոհիշյալ հանգամանքներով, մանավանդ, որ նա գործում էր

¹ «Հնչակ», 1899, N 2:

² Նույն տեղում:

արևմտահայերի ազատագրական շարժման մայրամուտի շրջանում, երբ յուրաքանչյուր առձակատում կարող էր հանգեցնել նոր արյունահեղության ու նոր կոտորածների:

1896 թ. մեծ պառակտումից հետո հնչակյան որոշ գործիչներ ժամանակավորապես մի կողմ քաշվեցին ակտիվ կուսակցական գործունեությունից և իրենց ջանքն ու եռանդը նվիրեցին ազգամասո գործունեության այլ ոլորտներին: Օրինակ, կուսակցության ամենաեռանդուն գործիչներից մեկը՝ Հարություն Ճանկյուլյանը, Վառնայում 1900 թ. ապրիլին ծեռնարկեց որբախնամ ընկերության ստեղծումը: Իր շուրջը համախմբելով հայրենասեր մի խումբ մարդկանց՝ նա գումարներ է հանգանակում և ստանձնում Վանի, Մուշի, Բաղեշի, Կարինի, Ակնի, Սեբաստիայի, Արաբկիրի, Կեսարիայի, Եդեսիայի որբանոցների երեխաների մի մասի խնամքը: Որբախնամ ընկերությունն աշխատեց 6 տարի, և այդ ընթացքում որբանոցից դուրս եկած երեխաների մի մասը դարձան ուսուցիչներ¹:

Այս շրջանում իրավիճակը հին հնչակյան կուսակցության ներսում լարված էր: Կրած անհաջողությունների և ներկուսակցական տարածայնությունների պատճառով կենտրոնի անդամությունից հրաժարվել էին Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանները: Քայքայման վտանգի առջև էր կանգնած կուսակցության կենտրոնը: Հնչակյան նշանավոր գործիչ Հրաչյա Մարալի վկայությամբ 1898թ. աշնանը կուսակցության կենտրոնում մնացել էր միայն Սապահ-Պյուլյանը²:

Ճգնաժամային իրադրությունը շտկելու նպատակով կուսակցության Ռուսաստանի մասնաձյուղերում կազմակերպվեցին խորհրդակցություններ, որի նախաձեռնությունն իր վրա էր վերցրել Բաքվի «Բանվոր» մասնաձյուղը: Նրա ակտիվ գործիչներից էր Հրահատ Կամսարը (Գրիգոր Վարդանյան):

1898թ. հոկտեմբերին Ռոստովում տեղի ունեցավ Ռուսաստանի և Կովկասի հնչակյան կազմակերպությունների ժողովը: Այստեղ կուսակցության կենտրոնը ներկայացնում էր Հրաչյա Մարալը: Ժողովում կուսակցության կենտրոնի անդամներ են ընտրվում

¹ Ճանկիւլեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 102:

² Պատմութիւն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. 1, էջ 274:

Ավ. Նազարբեկը, Հմ. Խուշպուլյանը, Ստ. Սապահ-Գյուլյանը, պրոֆ. Հ. Գալստյանը: Բայց այս ընտրված անձանց մեծ մասը հրաժարվում է անդամությունից: 1899 թ. մարտին Նազարբեկը նամակով դիմեց Կովկասի հնչակյաններին (Ռ. Խանազատ, Խ. Վարդանյան), որ 2-3 գործունյա և կուսակցության գաղափարներին հավատարիմ մարդիկ ուղարկեն Լոնդոն: Վերջիններս որոշում են Կենտրոն ուղարկել Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղի անդամ, երիտասարդ բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանին և համալսարանական, մարքսիստ Հրանտ Պալյանին: 1899թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Լոնդոն մեկնեցին Հմ. Խուշպուլյանը, Հ. Պալյանը և Ստ. Սապահ-Գյուլյանը¹:

Շուտով Հ. Պալյանը Լոնդոնից մեկնում է ժնև՝ ուսումը շարունակելու նպատակով: Կուսակցության գործերով Բաքու է մեկնում Հմ. Խուշպուլյանը: Կենտրոնում մնում են միայն Հրաչյա Մալը և Ստ. Սապահ - Գյուլյանը:

1901թ. հոկտեմբերին Լոնդոնում տեղի ունեցավ Հնչակյան կուսակցության երկրորդ (Բ) պատգամավորական ժողովը: Ժողովին մասնակցում էին 9 պատգամավոր Թիֆլիսից, Բաքվից, Բալախանից, Փոթիից, Ռոստովից, Նովորոսիյսկից, Օդեսայից, Յալթայից:

Այստեղ ակնհայտ դարձավ, որ կուսակցության սոցիալիստական սկզբունքներին հիմնականում հավատարիմ էին մնացել Ռուսաստանի և Կովկասի հնչակյան կազմակերպությունները:

Պատգամավորական ժողովը հաստատում է կուսակցության սոցիալիստական գործելակերպը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, չնայած արևմտահայերի ազատագրական պայքարի պարտությանը, այնուամենայնիվ հնչակյանների կողմից սոցիալիզմի քարոզչությունը գործելակերպի իմաստով առաջնությունը զիջում էր արևմտահայության ազատագրության խնդրին: Դրա վկայությունը կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հնչակի» բազմաթիվ հոդվածներն ու հրապարակումներն են: Դրանց մի մասն ուներ նկարագրական բնույթ, մյուս մասը՝ քարոզական, իսկ հրապարակումների մի մասն էլ ուներ գործնական բնույթ, որոնք

¹ Նույն տեղում, էջ 275:

մատնանշում էին ազատագրական պայքարի ուղիներն ու միջոցները:

Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին: Արևմտյան Հայաստանից ու Կիլիկիայից հաղորդվող հայ ժողովրդի ծանր վիճակի, նրա հարստահարությունների ու թալանի նկարագրություններով «Հնչակը» նպատակ ուներ արթնացնելու ժողովրդի ազգային արժանապատվությունը, պայքարի ոգին, նրան ոգեշնչելու իր նախնիների քաջագործություններով, օտարի լուծը չհանդուրժելու և այն պայքարի միջոցով թոթափելու նրանց հաստատակամությամբ: Այս գործում պարբերականն առանձնահատուկ կարևորում էր երիտասարդության դերը¹:

Վկայակոչելով «մեր վիճակակից ազգերին»՝ սերբերին, բուլղարներին, հույներին, «Հնչակը» ցույց է տալիս, որ դեռևս 19-րդ դարի սկզբին նրանք իրենց ճնշող լուծը թոթափելու ուղիներ էին փնտրում: Իրենց գերխնդիր ունենալով հայրենիքի անկախությունը, անտեսելով «տանջանքները, ձախորդութիւններն ու թշվառութիւնը»՝ նրանք համառորեն գնացին դեպի նպատակը և հասան իրենց «հայրենիքի լուսաշողին» և այսօր թուրքական լծի «աղուտ հիշատակներ ունին միայն», - գրում էր «Հնչակը»²:

Պարբերականը հավատում էր, որ «հայկական օդում սաւառնող ազատութեան ու անկախութեան ոգին մի օր մարմին կառնէ և կարծանանայ անշուշտ և այն ժամանակ տառապանքները տխուր անցեալի մտապատկերներ կմնան»³:

Այդ տարիներին «Հնչակին» հուզող կարևոր խնդիրներից մեկն էլ ազատագրական պայքարի նկատմամբ հայ ունևոր խավերի վերաբերմունքի հարցն էր: Պարբերականը քննադատում էր «հայկական խնդրի հանդեպ» հայ ունևոր խավերի անտարբերությունը, խարազանում էր «Բ. Դեան շարտած փշրանքներով իրենց գոյութիւնը քաշկռտող զանազան էֆենդիներին, պեյերին, փաշաներին, աղաներին, վաշխառուներին, բոլոր տգրուկներին, որոնք հարմար առիթ չեն փախցնում ցույց տալու, որ իրենք տաճիկ կառավա-

¹ «Հնչակ», 1900, N 2, ապրիլ:

² Նույն տեղում, N 1, մարտ:

³ Նույն տեղում:

րութեան հետ են՝ պատրաստ նրա շահերը պաշտպանելու իրենց բողոքող, մարտնչող հայրենակիցների դեմ»¹:

«Հնչակը» ցույց էր տալիս, որ Թուրքիայում տիրող կարգերի փոփոխությունը վնասակար համարելով իրենց շահերին, նրանք խոչընդոտ են հանդիսանում իրենց ապստամբ հայրենակիցներին և ամեն ջանք թափում աջակցելու այդ կարգերի հարատևությանը: Թերթի խորին համոզմամբ «այստեղ չկա Տաճկահայի, Ռուսահայի ու Պարսկահայի խնդիր, Հայկական խնդիրը ամեն հայի գոյութեան և մահու խնդիրն է, ուստի և այդ կռիւը պիտի լինի ընդհանրական և մղւի ամեն կողմից, որը նիւթալէս, որը գրչով, որը բազկով, հանուն սուրբ նպատակի՝ հայրենիքի ազատութեանը»²:

Այդ շրջանում հնչակյաններին հուզող հարցերից մեկն էլ միսիոներներն էին: Պարբերականն իրավացիորեն գրում էր, որ հանուն գիտության զարգացման, հանուն քաղաքակրթության Եվրոպական երկրները պայքար են մղում զանազան կրօնական միաբանությունների դեմ, իսկ մյուս կողմից, երբ «խնդիրը գալիս է յուր կղերականին տեսնելու օտար երկրների մէջ, այստեղ բուրժուազիայի համար ճիգուիթը, միսիոնարը յուր հայրենիքի հարազատ զաւակն է նկատում, որին անհրաժեշտ է պետական աջակցութիւն»³:

Ցույց էր տրվում, որ այդ աջակցությունն իր հայրենակցին օտար երկրում հիմնված չէր բարոյական սկզբունքների վրա: «Հնչակի» դիպուկ բնորոշմամբ «կաթոլիկ, բողոքական...կրօնական ոչ մի արտահանւած հաստատութիւն չկա, որ կապիտալիստական մի որևէ ընկերութեան հետ մասնաւոր կապ չունենար և նրա գործակալը չլիներ»⁴:

Խոսելով Վասպուրականում օտարերկրյա միսիոներների ծավալած գործունեության մասին «Հնչակն» ահազանգում էր, որ այնտեղ «վաղուց վիստում են անթիւ կաթոլիկ, բողոքական, օրթոդոքս հոգևորականներ, որոնք օգտւելով հայերի անել դրութիւնից և

¹ «Հնչակ», 1900, N 5, հուլիս:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

դժբախտությունից, մեծ խոստումներ բերանները առած ջլատում են մեր ազգային ուժերը և քայքայում մեր հայրենիքը»¹:

1896 թ. Հնչակյան բաժանումից շատ չանցած երկու թեւերի գործիչներն էլ հասկացան, որ առանձին գործելակերպով չեն կարող հաջողությունների հասնել: Այդ պատճառով դարավերջին մերժեցման ուղղությամբ երկուստեք գործնական քայլեր կատարեցին:

1901թ. սեպտեմբերից հարցը քննության էր ենթարկվում Լոնդոնի հնչակյան կենտրոնում, որին մասնակցում էին նաև վերակազմյալները:

Հարցի կարևորությունն ստիպեց հնչակյաններին, դեռ երկրորդ պատգամավորական ժողովը չավարտած (1901թ. հոկտեմբեր), սկսել երրորդ պատգամավորական ժողովը, որին մասնակից էին նաև վերակազմյալները: Քննարկման էր դրված հնչակյան երկու առանձին կուսակցությունների համար խիստ կարևոր միության հարցը:

Պատգամավորական ժողովում թե՛ հին հնչակյանները և թե՛ վերակազմյալները համառորեն փորձում էին առաջ մղել իրենց տեսակետները: Վերակազմյալները ձգտում էին զրկել Նազարբեկին «Հնչակի» սեփականության իրավունքից և այն փոխանցել հնչակյան երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչներից կազմված միացյալ Կենտրոնական վարչությանը: Վերակազմյալները շարունակում էին պնդել նաև, որ միացյալ կուսակցությունը «վերջնականապես պիտի հրաժարի սոցիալիստական փրոփակեմենտի և գործունէութենէն և ամբողջովին պիտի նուիրուի ազգային-յեղափոխական, ապստամբական գործին ու անոր փրոփակեմենտին»²:

Ինչ վերաբերում է հին հնչակյանների դիրքորոշմանը, ապա իրենց իսկ վկայությամբ «ռուսաց հնչակյանները բացարձակապես

¹ «Հնչակ», 1903, N 1, հունվար:

² Պատմություն Ս.Դ.Հ.Կ., Պեյրուք, 1962, հ. Ա, էջ 277:

կընդդիմանային այս պայմաններուն և կը նախընտրէին առանձնանալ և սոցիալ- դեմոկրատական կուսակցութիւնը շարունակել:¹

Միութեան բանակցութիւնները, որ սկսվել էին դեռևս 1901թ. սեպտեմբերին, տևում են ամիսներ: Ի վերջո Նազարբեկը հրաժարվում է «Հնչակի» նկատմամբ ունեցած սեփականության իր իրավունքից: Փոխգիշումներով այդ միությունը տեղի ունեցավ, որը պաշտոնապես հաստատվեց հնչակյան կուսակցության 3-րդ պատգամավորական ժողովում՝ 1902 թ. մարտին: Նորընտիր միացյալ կենտրոնական վարչության մեջ են մտնում երեք հոգի հին հնչակյաններից (Ստ.Սապահ- Գյուլյան, Սիմոն Հովյան (Տաշիր), Սաղաթել Գևորգյան (Սագունի) և երեք հոգի վերակազմյալներից (Ալեքսան Արզույան, Վահրամ Գրիգորյան, Վահան Շահիրիման):

Միության պայմաններն էին՝

ա) «Հնչակը» դառնում է կուսակցության պաշտոնական օրգան, որը զբաղվելու է զուտ ապստամբական – մարտական հարցերով:

Բ) Կուսակցության ընդհանուր գործերի ղեկավարությունը դրվում է 6 հոգուց բաղկացած միացյալ կենտրոնի վրա՝

Գ) «Նոր կյանքը» դադարում է կուսակցության՝ պաշտոնական օրգանը լինելուց և իբրև հնչակյան կուսակցության սեփականություն՝ մնալու է զուտ որպես գրական հանդես:

Դ) Սոցիալիզմի քարոզչությունը իր առաջնային տեղը զիջելու է ազգային -ազատագրական խնդրին, որը «այժմյան հայկական պայմանների մեջ ներկայացնում է առաջին և գլխավոր անհրաժեշտությունը... ուստի հին հնչակյան և նրան հետևող հայ բանվորների բուն սոցիալիստական բոլոր ծագումները հարկադրված են մնալ իդեալական, գաղափարային վիճակի մեջ», - ասված է 1902 թ. հունվարին հնչակյան կուսակցության շրջաբերականում²:

Հնչակյան երկու հասկածների վերստին միացումը մեծ խանդավառությամբ է ընդունվում հայ ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից: «Հնչակն» այդ առիթով գրում է. «Անհուն ուրախութեամբ կհաղորդենք հայ հասարակութեան, թե հին և վերակազմեալ հնչակեան երկու հաստիածներուն մեջ միութեան բոլոր պայմաններուն

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց.1, գ.40, թ.2-3:

վերա վերջնական համաձայնություն գոյացած ըլլալով միութիւնը կատարուած է»¹:

Պետք է նշել, որ մինչև միացյալ կուսակցության պատգամավորական ժողովի գումարումը, որն, ըստ միության պայմաններից մեկի կարող էր տեղի ունենալ առնվազն երկու տարի հետո, հնչակյան երկու հատվածները կարող էին պահպանել իրենց ինքնուրույն ծրագրերը: Այս հանգամանքն արդեն իսկ վտանգավոր երևույթ էր, քանի որ միության հռչակումից հետո էլ պահպանվում էր երկվորյունը միացյալ կուսակցության մեջ:

Դժբախտաբար, միության հռչակումից հետո էլ զաղափարական տարածայնությունները տակավին չվերացան, քանի որ Սապահ-Գյուլյանն ու նրա համախոհները, լինելով համոզված մարքսիստներ, անտեսելով վերակազմյալների դժգոհությունը, շարունակեցին «Հնչակի» էջերում սոցիալիզմի քարոզչությունը: Բայց այդ նրանք ծգտում էին Նազարբեկին ևս ներգրավել այդ գործում: Կուսակցության միասնությունը պահպանելու համար վերակազմյալ հնչակյան կենտրոնը Ամերիկայի իր գործիչներից Գարեգին Զիթյանին, որը հայտնի հռետոր, հասարակական-կուսակցական գործիչ էր և նշանավոր հայդուկ, արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի դեմքերից Մխո Շահենին (Սեֆերյան), ուղարկում է Եվրոպա և Ռուսաստան, որպեսզի հանդիպեն հին հնչակյան մասնաձյուղերի գործիչների հետ և բացատրական աշխատանքների միջոցով թույլ չտան կուսակցության պառակտումը: Ցավոք, վերջիններիս առաքելությունը ողբերգական ավարտ ունեցավ քանի որ նրանք դարձան հին հնչակյանների ահաբեկչության զոհերը: Օղեսայում սպանվում է Զիթյանը, իսկ Փոթիում՝ Մխո Շահենը: Դրանից հետո վերակազմյալները դիմեցին փոխվրեժխնդրության: 1903 թ. հուլիսին Բոստոնում ծանր վիրավորվեց Սապահ-Գյուլյանը, հոկտեմբերին Շվեյցարիայում մահափորձ կատարվեց Նազարբեկի դեմ, նոյեմբերին Լոնդոնում սպանվեցին հնչակյան հայտնի գործիչներ Սաղաթել

¹ «Հնչակ», 1902, N. 4 ապրիլ:

Գևորգյանը (Սագունի)¹, Տիգրան Իզմիրյանը (Որսորդ)² և Արամ Գրիգորյանը (Համր):

Ողբերգական այս դեպքերը ծանր տպավորություն գործեցին ողջ հայության վրա: Լոնդոնում, Բոստոնում, Ժնևում կատարված ահաբեկչությունները բողոքի ալիք բարձրացրին արտասահմանյան մամուլում, որն անշուշտ, բացասական ազդեցություն ունցավ հայ ազգային կուսակցությունների հեղինակության վրա: Փաստորեն, հնչակյան միությունը դեռ չկայացած, փլուզվեց: Դրա հիմնական պատճառը մի կողմից կուսակցության մեջ առաջնությունը չգիջելու Նազարբեկի ու հին հնչակյան գործիչներից շատերի մտավախությունն էր, մյուս կողմից՝ գաղափարական դոգմատիզմը, այսինքն՝ սոցիալիստական երազանքին կառչած մնալու և այն հայ իրականության մեջ տեղայնացնելու հին հնչակյանների ծգտումը:

1903 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացավ հնչակյան կուսակցության 4-րդ պատգամավորական ժողովը: Մասնակցում էին կուսակցության նշանավոր գործիչներ Տիգրան Իզմիրյանը, Արամ Գրիգորյանը, Եփրեմ Կաճառյանը, Գրիգոր Վարդանյանը (Հրահատ Կամսար), Ռուբեն Կարապետյանը, Վարազդաժող (Գրիգոր Անպարճյան), Սաղաթել Գևորգյանը, Սիմոն Հովյանը (Տաշիր), Արամ Աջըգալաշյանը և ուրիշներ³: Ժողովը քննարկեց հնչակյան երկու կուսակցությունների կարճատև միության և պառակտման պատճառները և ողջ պատասխանատվությունը դրեց վերակազմյալների վրա:

¹ Սաղաթել Գևորգյանը (Աղասյան) ծնվել է Շամախիում: Աշխատել է Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ սկզբում վարպետ, հետո կառավարիչ: 1890 թ. մտել է հեղափոխական պայքարի մեջ: Բաքվի հնչակյան կազմակերպության հիմնադիրներից է: Օգնել է հնչակյաններին Պարսկաստան անցնելու: 1896 թ. ձերբակալվել է հեղափոխական գործունեության համար և բանտարկվել Բաքվի Բայիլովի բանտում: 1898 թ. ազատվելով կազմակերպել է Կովկասի հնչակյան մասնաճյուղերի ընդհանուր ժողովը: 1901 թ. մասնակցել է հնչակյան կուսակցության 3-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովին: «Հնչակ», 1903, N 7-8, հոկտեմբեր-նոյեմբեր:

² Տիգրան Իզմիրյանը ծնվել է Ջմյուռնիայում, սովորել է տեղի, այնուհետև Երզնկայի ուսումնարաններում: Դարձել է զինագործ: 1890-ական թթ. վերջին անցավ Կովկաս և մտավ հեղափոխական շարժման մեջ: Բաթումի մասնաճյուղից ընտրվում է որպես կուսակցության 4-րդ ընդհանուր ժողովի պատգամավոր: «Որսորդ» է կոչվել դիպուկ կրակելու համար: «Հնչակ», 1904, N 3, մարտ:

³ Պատմություն ՍՂՀԿ, հտ., Ա., էջ 287:

Հենց այս ժողովի օրերին էր, որ վերակազմյալները դիմեցին փոխվրեժխնդրության¹:

Անդրադառնալով այս դեպքերի պատճառներին՝ Աշոտ Հովհաննիսյանը գրում էր, որ պատգամավորական ժողովի աշխատանքներին «կենդանություն ու նպատակասլացություն էին հաղորդում մանավանդ Անդրկովկասի բանվորական շրջանները ժամանած պատգամավորները: Ահա թե ինչու տաքարյուն վերակազմյալներից ոմանք ատրճանակներ պարպեցին նրանց վրա՝ գետին գլորելով սոցիալիզմի պահանջ առաջադրող Բաքվի պատգամավորներ Համրին ու Սազունուն և Բաթումի պատգամավոր Տիգրան Իգմիրյանին»²:

Շարունակելով իր միտքը Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է. «Հնչակյան կենտրոնն անպատասխան չթողեց այս դեպքը: Նրա ահաբեկիչներին Եգիպտոսում զոհ դարձավ վերակազմյալների պառագլուխ Արփիարյանը: Իրենց հերթին վերջինիս կուսակիցները ահաբեկման անհաջող փորձ կատարեցին Ավ. Նազարբեկյանի վրա Շվեյցարիայում և Սապահ-Գյուլյանի վրա՝ Ամերիկայում»³:

Նշված հոդվածում առկա է պատմական դեպքերի ժամանակագրության խախտում: Այսպես, ահաբեկչության առաջին զոհերը դարձան ոչ թե հին հնչակյան պատգամավորներն, այլ վերակազմյալներ Մխո Շահենն ու Գ. Զիթյանը, որոնց սպանությունների մասին Ա. Հովհաննիսյանը չի հիշատակում: Բացի այդ Ա. Արփիարյանը սպանվեց այդ դեպքերից շատ ավելի ուշ՝ 1908 թ., երբ նա վաղուց արդեն (1901 թ.-ից) հեռացել էր կուսակցական գործունեությունից, և նրա սպանությունն էլ բոլորովին հին հնչակյանների գործը չէր: Ինչ վերաբերում է Նազարբեկի ու Սապահ-Գյուլյանի դեմ կատարված մահափորձերը (1903 թ.) Արփիարյանի մահից հետո վերագրելուն, ապա առավել ակնհայտ է դառնում և՛ փաստական, և՛ դրանից բխող հետևության աղավաղվածությունը: Եվ վերջապես, հնչակյան կուսակցության 3-րդ պատգամավորական ժողովը տեղի

¹ «Հնչակ», 1903, N. 7-8, հոկտեմբեր-նոյեմբեր:

² Ա. Հովհաննիսյան, Հնչակյանների կազմավորման գաղափարական արմատները, ՊԲՀ, 1968, N 2, էջ 37-38:

³ Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. հոդվ., էջ 38:

էր ունեցել 1902 թ. հունվարից մինչև մարտ ամիսներին Լոնդոնում¹ և ոչ թե 1903 թ. հոկտեմբերին, ինչպես նշված է հոդվածում:

Կուսակցության 4-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովն ընտրեց նոր կենտրոն, որի մեջ մտան Նազարբեկը՝ որպես «Հնչակի» խմբագիր, Ս. Հովյանը, Ա. Աչըզպաշյանը, Ռ. Խանազատը, Ե. Կաճառյանը, Ս. Ղամբարյանը²: Ժողովը պաշտոնական հայտարարությամբ կուսակցության շարքերից վտարեց հնչակյան գործիչներ Հմ. Խուշպուլայնին, Գր. Ղարիպյանին, Ս. Ռստիկյանին, որոնք մեղադրվեցին վերակազմյալների հետ համախոհ լինելու կամ, իրենց իսկ բնորոշմամբ, վերակազմյալների հետ «դաւադրութեան մասնակցած ըլլալու պատճառով»³:

Բ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈԱԶՄԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՐՏԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱՆԱՅՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

19-րդ դ. 90-ական թթ. քաղաքական պայքարի թատերաբեմ էր իջել թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի կուսակցությունը՝ «Իթթիհադ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն»): Իթթիհադականները սկզբից ևեթ աշխատում էին միավորել սուլթանական բռնապետության դեմ պայքարող բոլոր ուժերին, տապալել սուլթանական վարչակարգը, երկրում հաստատել սահմանադրական կարգեր: Սակայն երիտթուրքերի հետ հանդիպումների ժամանակ հնչակյանները հասկացան, որ սրանք չեն ցանկանում ձանաչել հայկական հարցը: Երիտթուրքերի ներկայացուցիչները հնչակյաններին առաջարկում են հրաժարվել Ռուսաստանի կամ Եվրոպական երկրների հետ գործակցելուց, նրանց միջնորդությունից: Նրանք Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը համարում են «անջատողական» և անընդունելի իրենց համար: Երիտթուրքերի առաջնորդ Ահմեդ Ռզայի և Սապահ-Գյուլյանի փարիզյան հանդիպումներն ըստ էության արդյունք չտվեցին: Հնչակյանների և իթթիհադականների միջև տարակարծությունները գնալով խորացան և

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 40, թ. 1:

² Պատմություն ՍԴՀԿ, հտ., Ա, էջ 288:

³ Նույն տեղում, էջ 287:

փոխվեցին պայքարի, երբ երիտթուրքերը պարզորոշ ցույց տվեցին իրենց հակահայկական տրամադրությունները¹:

Իրենց գաղափարների տարածման գործում իթթիհադականներն օգտագործում էին ինչպես իրենց «Մեշվերեթ» թերթը, այնպես էլ եվրոպական մամուլի որոշ օրգաններ: Նրանք քննադատում էին ինչպես սուլթանին, այնպես էլ հնչակյաններին և ազգային մյուս կուսակցություններին: Իրենց հերթին հնչակյանները Սապահ-Գյուլյանի և այլոց ակտիվ մասնակցությամբ աշխատանք են տանում եվրոպական տարբեր երկրների պետական-հասարակական գործիչների հետ նրանց մոտ հայանպաստ տրամադրություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Ֆրանսիական նշանավոր գործիչների միջոցով նրանք աշխատում են պառլամենտում քննարկման դնել հայկական հարցը: Պառլամենտում հայ ժողովրդի պաշտպանության ճառերով հադես են գալիս պատգամավորներ Դենի Քոշենը, Կոմս դը Մեոնը, Ժան Ժորեսը: Նկարագրելով հայ ժողովրդի՝ համաշխարհային քաղաքակրթությանը մատուցած ծառայությունը՝ Ժորեսը միաժամանակ ցույց էր տալիս նրա ծանր վիճակը սուլթանական բռնապետության ներքո: Նա դատապարտում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ սուլթանի ոճրագործ քաղաքականությունը՝ միաժամանակ մեղադրելով նաև ռուսական ինքնակալությանը և դատապարտելով Ֆրանսիայի քաղաքականությունն այդ խնդրում:

Հնչակյանները մերժեցին իթթիհադականների հրավերը մասնակցելու վերջիններիս նախաձեռնությամբ 1902թ. փետրվարին Փարիզում տեղի ունեցած Թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների կոնգրեսին:

Պարզաբանելով հնչակյանների դիրքորոշումը՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում էր. «Թե՛ հին և թե՛ նոր թուրքերը իրենց բոլոր ստորաբաժանումներով միասին բացարձակ հակառակ են Հայկական դատին. նրանց համար Բեռլինի դաշնադրութեան 61-րդ հոդված, մայիսի 11-ի ծրագիր և հայկական նահանգների խնդիր չկա»²: Ժամանակին արժարժեցիկ այս խնդիրը՝ «Հնչակը» գրում էր, որ երիտասարդ թուրքերը ձգտում են «էվլյուցիայի ճանապարհով» երկրում հաստատել սահմանադրական կարգեր, չեն դիպչում օսման-

¹ Նույն տեղում, էջ 241:

² «Հնչակ», 1906, N 11, նոյեմբեր:

յան կայսրության ամբողջականությանը, որի պահպանումը նրանց համար միևնույն հավատո հանգանակն է, ինչ սուլթանի և բոլոր «հին թուրքերի» համար: Ձգտելով բարեփոխել թուրքիան և պաշտպանելով նրա սահմանների անխախտելիության սկզբունքը՝ երիտասարդ թուրքերն, ըստ «Հնչակի», այդ ամբողջականության խախտման սպառնալիքի դեպքում պատրաստ են մոռանալ իրենց բոլոր տարբերությունները սուլթանից և միանալով նրա հետ՝ պաշտպանել «իրենց վաթանը» ներքին ու արտաքին թշնամիներից¹:

Ըստ «Հնչակի»՝ հայ հեղափոխական ուժերի և երիտասարդ թուրքերի տրամագծորեն հակառակ ձգտումները անհնարին են դարձնում նրանց միջև որևէ համերաշխ գործակցություն կամ դաշինք: Հայ հեղափոխականի առաքելությունը օսմանյան տիրապետությունից հայրենիքի ազատագրումն է և նոր՝ երիտասարդ Հայաստանի ստեղծումը՝ սեփական կառավարությամբ, սեփական կարգերով ու օրենքներով: Այս ձգտումը ոչ մի կերպ չի կարող համաքայլ ընթանալ երիտթուրքերի ազգայնամոլության հետ. սա էր «Հնչակի» դիրքորոշումը²:

20-րդ դ. սկզբին հնչակյան կուսակցության գործիչների շրջանում ավելի է ամրապնդվում այն մտայնությունը, որ պետք է լիովին հրաժարվել ցուցարարական գործողություններից ու առանձին զինված ելույթներից և անցնել նոր գործելակերպի: Այդ մտայնությունը պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով: Դրանց մեջ կարևորվում են արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի պարտությունը, հնչակյաններից վերակազմյալ թևի անջատումն ու կուսակցության թուլացումը, հնչակյանների որդեգրած պայքարի մեթոդների անարդյունավետությունը:

Արտաքին պատճառներից պետք է առանձնացնել մի կողմից հայկական հարցում եվրոպական երկրների երկդիմի, շահամոլ քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ Ռուսաստանի որդեգրած թշնամական դիրքորոշումը և սուլթանական վարչակարգին հովանավորելը:

¹ Նույն տեղում, 1902, N 2, մայիս:

² Նույն տեղում:

1903 թ. «Հնչակի» առաջին համարը ուրվագծում էր կուսակցության գործունեության ռազմավարական ուղղությունները, դրանք էին՝ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին սատարելը և զինված ապստամբության նախապատրաստությունը: Հարցի առնչությամբ «Հնչակը» գրում էր. «Հայ հեղափոխականը թուրքաց Հայաստանում պետք է ունենա այժմ խիստ զգուշավոր և անաղմուկ ընթացք, որոշապես նախագծված տակտիկա, որի նպատակը պիտի լինի ընդհանուր ուղղութեան մէջ ամփոփել հեղափոխական գործունեութիւնը թիւրքիայում»: Մերժելով տարերային, «ցիրուցան մարտական խմբերի հրոսակային դիւետանտիզմը»՝ պարբերականը «հեղափոխական գործի հաղթանակը» կապում էր երկարատև աշխատանքի հետ, որը պահանջում էր նաև «նիւթական զոհողութիւններ, դրամ և եռանդուն գործունեութիւն»¹: Սրա հետ մեկտեղ հնչակյանները թեև հայկական հարցի լուծման դիվանագիտական ուղին առաջնային չէին համարում, այնուամենայնիվ լիովին չիրաժարվեցին այդ ուղուն ապավինելուց²:

«Հայ և մակեդոնական խնդրի ներկան» խմբագրականում «Հնչակը» «իլյուզիա» էր համարում եվրոպական դիվանագիտության կողմից թուրքական կառավարությանը ներկայացրած նախագծերին իրական նշանակություն տալը: Պարբերականը ցույց էր տալիս, որ դրանք ոչ միայն խիստ սահմանափակ էին իրենց պահանջներում, այլև սուլթանի կողմից ընդունվելուց հետո էլ չէին կիրառվում³:

Ըստ «Հնչակի»՝ կուսակցության գործունեությունը պիտի լիներ «սպասողական դիրք բռնելով գործադրել ամեն նախապատրաստություններ ընդհանուր ապստամբութիւն առաջացնելու նպատակով միմիայն այն պարագային, երբ եվրոպական քաղաքականութեան մէջ ինքնըստինքեան առաջնաւոր բարեպատեհ հանգամանքներ: Այդ օրը միայն ապստամբութեան միջոցով կարելի կլինի պոկել եվրոպայից թուրքահայ ազատութիւնը»⁴:

¹ «Հնչակ», 1904, N 3, մարտ:

² Նույն տեղում, 1903, N 1, հունվար:

³ Նույն տեղում, 1904, N 8, օգոստոս:

⁴ Նույն տեղում, N 12, դեկտեմբեր:

Այնուամենայնիվ, հնչականներին չհաջողվեց ցուցարարական գործունեությունից ու անջատ-անջատ զինված ելույթներից լիովին ձեռքազատվել:

1903-1904 թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում դեռևս գործում էին հնչական հայդուկային խմբեր: Շապին-Գարահիսարի շրջանում էր Քեռու (Ռուբեն Շիշմանյան) հայդուկային ջոկատը, որը մասնակցել է 90-ական թթ. հայերի ինքնապաշտպանական մարտերին: Զոկատը մի շարք կռիվներ մղեց թուրք-քրդական ուժերի դեմ: Քեռին զոհվեց 1904 թ.¹:

Հնչականների «Արծիվ» զինատար խումբը գործում էր Սշո դաշտում, Ալաշկերտում, Խնուսում, Սասունում: Որոշ տեղեկությունների համաձայն խմբապետ Բաբգենի զլխավորած հայդուկային ջոկատը զինվել և Արևմտյան Հայաստան է ուղարկվել Ալեքսանդրապոլի հնչական կազմակերպության ջանքերով, որը կարողացել է զենք հայթայթել տեղի ռուսական զինապահեստից²: Խմբի կորիզը բաղկացած էր մեկ տասնյակ փորձված հայդուկներից, սակայն խումբը ժամանակ առ ժամանակ համալրվում էր Արևմտյան Հայաստանի գյուղական բնակչության հաշվին: (Տողատակում տրված են խմբի առավել նշանավոր հայդուկների համառոտ կենսագրականները)³:

¹ «Հնչակ», 1905, N 2:

² Պատմություն ՍՂՀԿ, հտ. Ա, էջ 425:

³ Խմբապետ Բաբգեն (Պողոս Գրիգորյան-Ավագյան), Սասնո Հեղին գյուղից: Հնչական կուսակցության շարքերն է մտել 1890-ական թթ. սկզբին: Ակտիվորեն մասնակցել է Սասունի 1894 թ. ապստամբությանը: Մուրատի զինակիցներից էր: Զոհվել է 1904 թ.:

-Սվազ (Կնեսզ Մանուկյան), Խնուսցի, «Արծիվ» խմբի դրոշակակիր: Մի շարք հայդուկային կռիվների մասնակից: Սպանել է Հասան-Կալեի ոստիկանապետ Մեհմետ Էֆենդուն, բանտարկվել է, որտեղից փախել է Կովկաս: Մասնակցել է հայ եկեղեցական գույքի բռնագրավման դեմ կազմակերպված հնչականների ցույցին:

Հարկ է նշել, որ «Արծիվ» զինատար խմբի գործունեությունը «Հնչակը» օբյեկտիվորեն չի լուսաբանել: Ձգտելով բարձրացնել կուսակցության հեղինակությունը՝ «Հնչակն» ընկել է չափազանցությունների մեջ:

Օրինակ՝ «Հնչակը» գրում էր, որ հայդուկային խումբը թշնամու դեմ կռիվներից մեկի ժամանակ համալրված լինելով մոտ 80 երիտասարդներով թշնամուն պատճառեց 1000-ից ավելի կորուստ, կամ 1904թ. Սասնո կռիվներում Բաբգենի 128 հոգանոց խումբը, կռվելով թուրքական 60 հազ. կանոնավոր և այդքան էլ քրդական անկանոն ուժերի դեմ, 26 օրվա մարտերից հետո կոտորեց հազարավոր թշնամիների, իսկ խմբից գոհվեցին 7 հոգի¹:

Ակնհայտ էր «Հնչակի» միտումը՝ բարձրացնել ժողովրդի մարտական ոգին, ցույց տալ, որ թշնամին բոլորովին էլ անպարտելի չէ, և որ փոքր ուժերով ու չնչին կորուստներով կարելի է լուրջ հաջողությունների հասնել: Սակայն դա ուներ նաև իր բացասական կողմը. չափազանցնելով հաջողությունները, աղավաղելով փաստերը՝ «Հնչակը» խոչընդոտում էր իրականության օբյեկտիվ ընկալմանը, ստեղծում ավելորդ ինքնավստահություն, սեփական ուժի գերազնահատման միտում:

1904 թ. հունիսին Սալմաստից Երկիր է անցնում Հնչակյան խմբապետ Փոխանի 14 հոգուց բաղկացած խումբը, սակայն Ար. Հովհաննես վանքի մոտակայքում ընկնում է թշնամու շրջապատման մեջ: Կռվելով թուրքական կանոնավոր և քրդական անկանոն

-Վահան (Մինաս Գալստյան), բուլանդխցի, սպանել է Մուսա բեկի մտերիմ Ֆախրուն, բանտարկվել է Բաղեշի բանտում, որտեղից փախել է Կովկաս և մտել «Արծիվ» խմբի մեջ:

-Խենթ Սեթո (Արտո Մելքոնյան), կռվել է Այնթափում, ծերբակալվել ու բանտարկվել է: Բանտից փախել է Կովկաս: Կռվել է սկզբում Քեռու, այնուհետև «Արծիվ» խմբում:

-Եսափն (Ավետիս Խուրշուտյան), խնուսցի, զբաղվել է գենքի մաքսանենգությանը հոգուտ Հնչակյան կուսակցության, բանտարկվել է, որտեղից փախչելով Կովկաս, մասնակցել է հունիսի 12-ի օրերի դեմ կազմակերպված ցույցին:

-Սամսոն (Մուրադ Ղազարյան), սասունցի, Անդրանիկի և Մուրատի զինակիցներից: Սկսած 1898թ.-ից, մինչև «Արծիվ» խմբին անդամագրվելը մասնակցել է թուրքական և քրդական ուժերի դեմ բազմաթիվ կռիվների: (Հնչակ, 1905, N 2, փետրվար):

¹ «Հնչակ», 1904, N 12, դեկտեմբեր:

ուժերի դեմ՝ հնչակյանները սպառում են իրենց բոլոր փամփուշտները և ընկնում հերոսի մահով¹:

*
* *
*

1903թ. մայիսին Բոստոնում լույս տեսավ հնչակյանների «Երիտասարդ Հայաստան» շաբաթաթերթը, որի գլխավոր խմբագիրը Ստ. Սապահ-Գյուլյանն էր: Շաբաթաթերթն արժարժում էր սոցիալիզմի, Թուրքիայում և Ռուսաստանում հայերի դրության, Ամերիկայում հնչակյան կուսակցության ծավալած գործունեության, ինչպես նաև միջազգային քաղաքական դրությանը վերաբերող հարցերը: Պարբերականի հատկապես 1903 թ. մի շարք հոդվածներում և հրապարակումներում դատապարտվում է Ռուսաստանի այդ ժամանկաշրջանում որդեգրած հետադիմական քաղաքականությունը («Նամակ Կարսից», «Պատմութեան պատիժը», «Երկու պատասխանատուներ», «Բարեհաջող նշաններ» և այլն)²:

«Երիտասարդ Հայաստան»-ը առաջնահերթ նշանակություն էր տալիս արևմտահայերի ազգային ազատագրությանը՝ վերաբերող հարցերին: Պատահական չէ, որ պարբերականի բազմաթիվ առաջնորդող հոդվածներ արժարժում էին այդ խնդիրը: Պարբերականն իր մոտակա պահանջն էր համարում հայ ազգի անկախության ձեռքբերումը, որը յուրաքանչյուր ազգի արդար և անձեռնմխելի իրավունքն է և նրա զարգացման գլխավոր պայմանը: Սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը «Երիտասարդ Հայաստանը» համարում էր հեռավոր նպատակ: Այդ հասարակարգում «համայնական հողատիրությունը և արդյունաբերութեան բոլոր աղբիւրները, հարստութեան բոլոր միջոցները դրականապես կը պատկանեն աշխատաւորներին³»:

¹ «Հայրենիք», Բոստոն, 1943, թիվ 6:

² Երիտասարդ Հայաստան, Բոստոն, 1903, թիվ 4, 20, 21, 1904, թիվ 3:

³ «Հնչակ», 1903, N 5-6, մայիս-հունիս:

*Գ. ՊԱՅՔԱՐ ՑԱՐԻՋՄԻ ՀԱՎԱՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ*

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ցարիզմի հակահայկական քաղաքականությունը հասել էր իր բարձրակետին: Կովկասում այդ քաղաքականությունը հետևողականորեն իրականացնում էր կառավարչապետ Գ. Գոլիցինը: Հենց նրա սադրանքով ցար Նիկոլայ 2-րդը 1903 թ. հունիսի 12-ին ստորագրեց հայ եկեղեցական գույքի բռնագրավման մասին հրամանագիր: Խիստ հետադիմական այդ քայլն առաջացրեց հայ ժողովրդի բոլոր խավերի ընդվզումն ու ցասումը և վերածվեց համաժողովրդական պայքարի ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու դարավոր իրավունքների:

Այդ պայքարին ակտիվորեն մասնակցեցին նաև հնչակյանները: Նրանք կազմակերպում էին բողոքի ցույցեր, հանրահավաքներ և կառավարությունից պահանջում վերադարձնել հայոց եկեղեցու կալվածքները:

Նշված ժամանակաշրջանում ցարիզմի որդեգրած հետադիմական քաղաքականությունը մեծապես վնասում էր արևմտահայերի ազատագրության գործին: Այն հերթական անգամ վառ կերպով դրսևորվեց Ասանո գոյամարտի շրջանում: Ղա ցույց տալու համար «Հնչակը» ձեռք է բերում և հրապարակում Կարսի նահանգապետ Սամոյլովի 1904 թ. ապրիլի 9-ի շրջաբերականը նահանգի գինվորական ու ոստիկանական տեղական մարմիններին, որտեղ նահանգապետը հայտնում էր, որ «Սասնո ապստամբներին օգնելու նպատակով հայկական շարժման ձեռնարկողները որոշել են Կաղզվանի, Օլթիի, Երեւանի կողմերից խմբեր մտցնել Թիւրքիա, երբ սահմանի լեռնաշղթան ձիւռնից կձաքուի: Այդ խմբերը պիտի կռիւներ հարուցեն, որպեսզի իրենց կողմը գրաւեն թուրք զորքերի մի մասին և դրանով թուլացնեն սասունցիներին հասնող հարուածը»¹:

Շրջաբերականը պատվիրում էր ամենաեռանդուն միջոցներ ձեռք առնել թույլ չտալու հայկական զինված խմբերի կազմակերպումը և նրանց շարժումը դեպի սահմանը: Նահանգապետը կարգադրում էր Կարսի ոստիկանապետին ամենախիստ միջոցներ

¹ «Հնչակ», 1904, N 8, օգոստոս:

ծեռք առնել հայերի դեմ և հսկել նրանց: «Թիրքահայերի փրկութեան և ազատութեան գործում ռուսաց դեսպոտիզմը չափազանց մեծ արգելք է հանդիսանում», - գայրույթով գրում էր «Հնչակը»¹:

Հունիսի 12-ի օրենքը և դրա կիրառմանն ուղղված ցարական իշխանությունների հետագա գործողությունները լայն արծագանք են գտնում «Հնչակի» էջերում: Պարբերականը լուսաբանում էր կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի դիրքորոշումը, նրա հեռագրերը ցարին ու ներքին գործերի նախարար Պլեեին՝ օրենքի գործադրությունը հետաձգելու կամ կասեցնելու վերաբերյալ, և իշխանությունների մերժողական պատասխանը: Տպագրվում են բազմաթիվ հրապարակումներ հակակառավարական ցույցերի, Թիֆլիսում, Գանձակում, Երևանում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում և Անդրկովկասի այլ վայրերում ոստիկանության և ժողովրդի բախումների, ակտիվիստների ձերբակալությունների, բանտարկությունների ու աքսորի մասին: «Մի դատ» հոդվածում ցույց էին տրվում դատական մարմինների գործած անիրավություններն ու ապօրինությունները Ալեքսանդրապոլի մի խումբ հայ երիտասարդների և հոգևորականների նկատմամբ, որոնք, մեղադրվելով օրենքի կիրառմանը խոչընդոտելու մեջ, դատապարտվել էին 12-15 տարվա տաժանակիր աշխատանքի»²:

Հրապարակվում են հայատյաց ռուս ինչպես նաև իշխանությունների կամակատար հայ պաշտոնյաների նկատմամբ ահաբեկչությունների մասին տեղեկություններ:

«Հնչակը» խիստ քննադատության էր ենթարկում ցարիզմի հետադիմական ազգային քաղաքականությունը, որը 19-րդ դարի վերջերից բռնություններ էր կիրառում հայ ազգային-հասարակական հաստատությունների նկատմամբ՝ դրանք համարելով «վտանգալուր հաստատութիւններ, որտեղ քաղաքական ծրագրեր էին կազմում»³:

«Այսպես մտածեց, պատճառաբանեց ու գործեց ռուսական բռնակալ կառավարութիւնը հանձին Լոբանովների, Սիպեագիների,

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, N 4-5, ապրիլ-մայիս:

³ «Հնչակ», 1903, N 9-10, դեկտեմբեր:

Պլեվեների, Ղոնդուկով-Կորսակովների ու Գալիցիներին», - գրում էր «Հնչակը»¹:

«Ավագակային հրամանը» հողվածում պարբերականը դատապարտում էր հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավումը՝ այն համարելով «պաշտոնական ավագակութիւն», «հայ հասարակութեան իրաւունքների ոտնահարում», «ազգային սեփականութեան բռնագրաւում», իսկ ցարին անվանում էր «Մեծ աւագակապետ», «Հյուսիսային սուլթան» և այլն:

«Հնչակն» իր գոհունակությունն էր հայտնում Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար Պլենի սպանության կապակցությամբ, որի պաշտոնավարության օրոք գործադրվեց հունիսի 12-ի օրենքը: (Պլենն սպանվեց հեղափոխականների կողմից 1904թ. հուլիսին Սանկտ-Պետերբուրգում-Գ.Հ.): Այդ սպանության կապակցությամբ վկայակոչելով աշխարհի տարբեր թերթերի արձագանքները՝ «Հնչակը» մեջբերում էր հեղինակավոր «Մոռնինգ Պոստ» թերթի հետևյալ բնորոշումը. «Պլենն լեհերուն, ֆինլանտացիներուն, հայերուն համար պատուհաս և կեղեքիչ էր և վաստակեց անոնց ատելութիւնը»²:

Կովկասի կառավարչապետ Գալիցինի հայատյաց քաղաքականությունը դրսևորվել էր դեռևս 19-րդ դարի վերջին: Դժգոհությունն ու վրդովմունքն այնքան է մեծանում, որ դեռևս մինչև հունիսի 12-ի հրամանագիրը հնչակյան կուսակցության կովկասյան կազմակերպությունների շրջանում հասունանում է հայատյաց պաշտոնյային ահաբեկության ենթարկելու գաղափարը: Խոսելով Գալիցինի հակահայկական քաղաքականության մասին՝ Ալեքսանդրապոլի հնչակյան կազմակերպության ղեկավարներից մեկը՝ Պետրոս Մոճոյանը, իր հուշերում գրում էր. «Իշխան Գալիցինը դեռ 1895 թ. ծրագիր էր կազմել ստեղծել հայ-վրացական ընդհարում: Յես այդ տարիներում ապրում էյի Թիֆլիսում և հիշում են այն ցնցող տանջանքներն ու հույզերը, վոր կրում եր հայ մտավորականությունը, այդ անորինակ և անգութ լուրերի ազդեցության տակ»³:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1904, N 7, հուլիս:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 24, թ. 1:

Շարունակելով Կովկասի կառավարչապետի հակահայկական քայլերի թվարկումը՝ նույն աղբյուրը գրում է, որ Գոլիցինը այդ տարիներին Ռուսաստանի պետական խորհրդի քննարկմանն էր ներկայացրել հայերին «ամբողջապես տեղահան անելու և Սիբիր տեղափոխելու դիվային մի ծրագիր», որը բարեբախտաբար մերժվում է¹: «Այդ պարտությունից հետո,-գրում էր Մոճոյանը,-Գալիցինը մտածում է հայերին որթողոքս յեկեղեցու գիրկը գցելու և այդ ճանապարհով ռուսացնելու մասին»²: Իր հուշերում հնչակյան այս գործիչը գրում էր, որ այդ գործում Գոլիցինի ակտիվ աջակիցը դարձավ Ալեքսանդրապոլի «հունաց քահանա Վասիլը, որը կարճ ժամանակում խոստումներով ու կաշառքներով կարողացավ ռուսադավանություն ընդունել տալ Ալեքսանդրոպոլի հարավային կողմը ընկած Դարաքիլիսա, Ադին և այլ գյուղերի բնակչության մի մասին»³: Նույն աղբյուրի վկայությամբ «հավատավաճառները ի թիվս այլոց ստանում էին իրանց գյուղերի ամենաբերրի հողերը, որոնք խլվում էին իրանց կրոնն ու յեկեղեցին չղավաճանողներից: Այս հողի վրա մինևնույն ազգի յերկու տարբեր դավանանքների պատկանող գյուղացիների մեջ առաջացան կռիվներ, յերկպառակութիւններ ու մարդասպանութիւններ»⁴:

Այս պայմաններում հնչակյան կուսակցության Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղը 1903թ. օգոստոսի 10-ին որոշում է ահաբեկել Գոլիցինի գործիքը դարձած ուղղափառ քահանային, որն իր հակահայկական գործողություններում շատ առաջ էր գնացել: Երկու օր անց՝ օգոստոսի 12-ին, Ալեքսանդրապոլում Վասիլը դաշույնահար ընկավ հնչակյան ահաբեկչի կողմից⁵:

Գոլիցինի ահաբեկության նախապատրաստմանը Ալեքսանդրապոլի հնչակյան վարչությունը ձեռնամուխ էր եղել դեռևս 1902 թվականից: Դրա իրականացման համար իրենց աջակցությունն են հայտնում նաև Կարսի հնչակյան կոմիտեի անդամները,

¹ Նույն տեղում, թ. 2:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 3:

⁵ Նույն տեղում:

որոնք Մոճոռյանի վկայությամբ, նման որոշում էին կայացրել Ալեքսանդրապոլի հնչակյաններից անկախ¹:

1903 թ. օգոստոսի 16-ին Ալեքսանդրապոլի հնչակյան վարչությունը Հարություն Ջաքարյանի նախագահությամբ որոշում է «իր կատարած անբավ չարիքների համար տեռորի յենթարկել Կովկասի փոխարքա իշխան Գալիցինին»²:

Տեղեկանալով որոշման մասին՝ կուսակցության Բաքվի կոմիտեն ստանձնում է այդ ձեռնարկի նյութական աջակցության գործը և Ալեքսանդրապոլ է ուղարկում իր ներկայացուցիչ Փարամազին: Որոշ ժամանակ անց կազմակերպվում է ահաբեկիչ խումբը՝ բաղկացած երեք արևմտահայերից. դրանք էին Մշեցի Միերը, բուլանդխցի Սարգիսը և Պողոսը:

1903թ. հոկտեմբերի 14-ին, երբ Գալիցինը կառքով գրասանքի էր դուրս եկել, թիֆլիսից Կոջոր տանող ճանապարհին հնչակյան ահաբեկիչների կողմից հարձակման է ենթարկվում և կառքի մեջ թունավորված դաշույնների հարվածներ ստանում: Ոստիկանները կարողանում են հետապնդել և շրջապատել Սարգսին ու Պողոսին, որոնք «տեսնելով, վոր այլևս ազատվելն անհնար է, ընդունում են իրենց մոտ պատրաստի պահած թույնը և հիվանդանոց տեղափոխվելու ճանապարհին մահանում»³: Միերին հաջողվում է փախչել⁴:

Գալիցինը անփառունակ վախճան ունեցավ: Մահափորձից հետո նա թեև ծա նր վիրավորվեց, բայց ողջ մնաց: Ազատվելով Կովկասի կառավարչապետի պաշտոնից՝ բուժման նպատակով նա մեկնեց Գերմանիա, որտեղ էլ մահացավ՝ այդպես էլ չապաքինվելով թունավոր դաշույնների հասցրած վերքերից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 24, թ. 5:

² Նույն տեղում, թ. 6:

³ Նույն տեղում, թ. 9: (Սարգսի կուսակցական ծածկանունը Շանթ էր, Պողոսինը՝ Կայծակ, Միերինը՝ Փայլակ):

⁴ Փախուստից հետո Միերը հնչակյանների աջակցությամբ անցնում է Պարսկաստան, ուր 1906 թ. Թավրիզում սպանվում է դաշնակցականների կողմից: (ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 114, թ. 1): Միեր Մանուկյանը Մուշի Ցրոնք գյուղից էր, կռվել էր Ալիզոռնանցի Լևոնի խմբում, 1894 թ. մտել է Հնչակյան կուսակցության շարքերը (Հնչակ, 1906, N 7):

Դ. ՀՆՉԱԿՅԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐՈՒՄ

1905թ. ինքնակալության սադրանքով Անդրկովկասի բազմաթիվ վայրերում սկսվեցին հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները: Ամենուրեք նախահարձակ լինողը հետամնաց ու մոլեռանդ թաթար ամբոխն էր, որոնց ուղղորդում ու ղեկավարում էին թաթար բեկերը, մուսուլման հոգևորականությունն ու ծալոված թուրքական սպաները: Ջարդերը սկսվեցին Բաքվում, որոնց ոգեշնչողը Բաքվի նահանգապետ Նակաշիժենն էր, որտեղից էլ տարածվեցին Անդրկովկասի բազմաթիվ վայրեր: Գիտակցելով հայությանն սպառնացող վտանգը՝ հայ քաղաքական ուժերը ձեռնամուխ եղան ժողովրդի պաշտպանության կազմակերպմանը: Այդ գործում զգալի էր հատկապես Ղաշնակցության դերակատարությունը, որի հայտնի գործիչներից Նիկոլ Դումանը, Համազասպը, Քեռին, Արմեն Գարոն և ուրիշներ կազմակերպեցին հայերի ինքնապաշտպանությունը Բաքվում, Թիֆլիսում, Ղարաբաղում և այլ վայրերում: Ազգամիջյան կռիվները դադարեցնելու ուղղությամբ զգալի աշխատանք են տանում Հնչակյան կուսակցության՝ Կովկասի և Պարսկաստանի մասնաճյուղերը: Թիֆլիսում ստեղծվում է Գործադիր հանձնախումբ, որի անդամներն էին Սարգիս Աղամիրզյանը, Խաչիկ Վարդանյանը, Սարգիս Կասյանը, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանը և ուրիշներ: Գործադիր հանձնախումբը կապեր է հաստատում Անդրկովկասի հնչակյան մասնաճյուղերի հետ՝ նրանց գործողությունները համակարգելու և ավելի արդյունավետ դարձնելու համար:

Հանձնախումբը որոշում է Վահան Մարսյանին (Ղուկասյան) ուղարկել Ալեքսանդրապոլ՝ տեղի «Արագած» մասնաճյուղից աջակցություն խնդրելու: «Արագածի» անդամները կարողանում են Ալեքսանդրապոլի ռուսական զինապահեստից գեներ դուրս բերել: Այդ գործը ղեկավարում էր հնչակյան ահաբեկչական խմբերի ղեկավար Հայկ Ամատունին: Սակայն գաղտնիքը շուտով բացահայտվում է: Սկսվում են խուզարկություններն ու հետապնդումները, որոնք որևէ արդյունք չեն տալիս:

Ջենքի մի մասը բաժանվում է շրջակայքի հայ գյուղերին՝ ինքնապաշտպանության համար: Այդ գեներով է զինվում նաև խմբա-

պետ Բաբկենի «Արծիվ» խումբը, որը նախապատրաստվում էր Երկիր անցնելու համար: Ջենքի մի մասն էլ գործադիր հանձնախմբի ներկայացուցիչ Վ. Մարսյանը կարողանում է բարեհաջող Երևան տեղափոխել և հանձնել տեղի հնչակյան մասնաճյուղին, որն էլ բաժանվում է Երևանի գավառի հայ գյուղացիությանը¹:

Արևելյան Հայաստանի հնչակյան կազմակերպություններից աչքի էր ընկնում Ալեքսանդրապոլի «Արագած» մասնաճյուղը: Այդ բազմամարդ և ուժեղ խումբն ուներ իր զինամթերքի պահեստը: Հայ-թաթարական բախումների շրջանում Երևանի հնչակյան կոմիտեի խնդրանքով «Արագածը» 40 հոգանոց զինված խումբ է ուղարկում օգնության²:

Հնչակյանների ինքնապաշտպանական խմբերը Փարամազի և Մելիքի գլխավորությամբ կռվել են Ջանգեզուրում և Երևանում³, Քեոսե Սարգիսինը՝ Ագուլիսում, հնչակյան Վահագնի (Նալբանդյան) խումբը մասնակցել է էջմիածնի շրջանի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությանը⁴: Իր թռուցիկ խմբով թաթարների դեմ մարտնչել է խմբապետ Տոնո Ղազարյանը⁵:

Արխիվային նյութերը վկայում են, որ Հնչակյան կուսակցության Բաքվի կազմակերպությունն ակտիվորեն մասնակցել է տեղի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին: Օրինակ, 1906 թ. հոկտեմբերին մի խումբ նավթարդյունագործ հայ բանվորների խնդրանքով Բաքվի հնչակյան մասնաճյուղը դիմել է Բալախանի նավթահանքերի կառավարչին, որպեսզի գումար տրամադրեն բանվորներին՝ հնչակյանների միջոցով զենք ձեռք բերելու

¹ Պատմություն Ա.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 425:

² Նույն տեղում, էջ 423:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 108, թ. 19:

⁴ Պատմություն Ա.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 423: (Քեոսե Սարգիս (Սարգիս Տեր-Կարապետյան), ալաշկերտցի, կռվել է թուրքերի ու քրդերի դեմ, հալածվելով անցել է Կովկաս: 1903 թ. Կաղզվանում մտել է հնչակյան կուսակցության շարքերը: Հայ-թաթարական կռիվների շրջանում աչքի է ընկնում Շուշիի հայության ինքնապաշտպանության ժամանակ: Սպանվել է 1907 թ. հունիսին, Թիֆլիսում, թաղվել է Խոջիվանքում: Հնչակ, 1907, N 7, հուլիս:

⁵ «Հնչակ», 1914, N 2, դեկտեմբեր: (Տոնո Ղազարյանը սասունցի էր: Մասնակցել է 1894 թ. Սասնո հերոսամարտին: Հնչակյան կենտրոնի հանձնարարությամբ գործել է Կովկասում: Մասնակցել է 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքի դեմ ժողովրդական ընդվզմանը: Ղարծել է հնչակյան խմբապետ):

համար: Խնդրագրում բանվորները անհրաժեշտ են համարում «Ինքնապաշտպանութեան համար ունենալ զենք, բայց միանուագ վճարելու հնարաւորութիւն չունենալով կուսակցութենոյ միջնորդութիւն ենք խնդրում բանակցութեան մեջ մտնել գրասենյակի հետ»։ Խնդրագրում բանվորները զենք գնելու նպատակով իրենց տրված գումարի դիմաց առաջարկում են ամսական որոշակի գումար պահել իրենց աշխատավարձերից¹։

Արխիվային մեկ այլ փաստաթղթի վկայությամբ՝ 1906 թ. հայթաթարական կռիվների շրջանում Զանգեզուրի հայության ինքնապաշտպանության նպատակով հնչակյանները զենք էին հայթաթում²։ Պետք է ընդգծել, սակայն, այն իրողությունը, որ հայության համար նույնիսկ այդ օրհասական շրջանում միջկուսակցական հակամարտություններն ու բախումները չէին դադարում։ Ղա է վկայում Պետերբուրգի ոստիկանության դեպարտամենտի դիրեկտորին ուղարկված Կովկասի նահանգային ժանդարմական վարչության պետ, գեներալ Շիրինկինի հեռագիրը, որտեղ, բացի հայ-թաթարական բախումների ընթացքի մասին տեղեկություններից, հայտնվում են նաև տեղեկություններ դաշնակցականների և հնչակյանների միջև տեղի ունեցող բախումների և իրար կազմալուծելուն նպատակաւղղված գործունեության մասին³։ Պահպանվել է հնչակյանների կոչ-թուղթիկը 1905 թ. հուլիսի 10-ին, որում հնչակյանները կոչ են անում դաշնակցականներին վերջ տալ եղբայրասպան միջկուսակցական բախումներին։ Վկայակոչված է մի հեռագիր, որը ցույց է տալիս դաշնակցականների կողմից մի քանի հնչակյանների սպանության մասին, որոնք գնացել էին Զանգեզուր՝ թաթարների դեմ կռվելու համար⁴։

«Հնչակը» նկարագրում է, որ դաշնակցականների հետ մեկտեղ Շուշիում, Գորիսում թուրքական խուժանի դեմ հանդես են եկել նաև հնչակյանները⁵։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 121, թ. 1-2:

² Նույն տեղում, գ. 108, թ. 26:

³ Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 330, թ. 1:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 82, թ. 1:

⁵ «Հնչակ», 1906, N 8:

Պարբերականի հեղինակներից մեկը՝ (Հ.Սյունեցի), տեղեկություններ է հաղորդում Ջանգեգուրում հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ հնչակյանների մասնակցության մասին: «Թուրքերի կողմից երբ հարձակում եղավ խնածախցիների վրա...այդ ճակատում ընկեր Փարամազը, Անտոնը, Համբարձումը հնչակյան զինվորների գլուխն անցած ետ մղեցին 300-ից ավելի զինված թուրքերին», -գրում էր հեղինակը: Նա նշում էր նաև, որ հնչակյան գործիչներն անվախ կերպով մտնում էին թուրքական գյուղերը, ժողովրդին հավաքում ու բացատրում, որ դա ցարիզմի սադրանքն է, և որ երկու ժողովուրդները պետք է ապրեն համերաշխ: Այդ գործում նրանց աջակցել է գավառում հայտնի Իլդիրիմ բեկ Սուլթանովը: «Հնչակը» դատապարտեց անիմաստ այդ ընդհարումները և ցույց տվեց, որ այն հրահրված էր ցարական իշխանությունների կողմից: Վկայակոչելով ռուսական «Սին օտեչեստվա» թերթի փաստերը՝ հնչակյան պաշտոնաթերթն ապացուցում էր, որ Բաքվի կոտորածները ծրագրված ու հրահրված էին ռուսական իշխանությունների կողմից, որոնք իրենց ձեռքին գործիք դարձրին թուրքական խուժանին, իսկ կոտորածները ղեկավարել է Բաքվի նահանգապետ Նակաշիձեն:

Նախիջևանի հայության ջարդերի մասին խոսելով՝ ցույց է տալիս իշխանությունների հանցագործ չեզոքությունը¹:

Վերլուծելով Թիֆլիսում տեղի ունեցող հայ-թաթարական ընդհարումները՝ «Հնչակը» գրում էր. «Թիֆլիսի թաթար ազգաբնակչությունը այնքան քիչ էր համեմատելով հայերի հետ, որ երբեք իր մտքովն անգամ չէր կարող անցնել հարձակում գործելու հայերի վրա, եթե բյուրոկրատիայից խրախուսված չլիներ, հենց այդ պատճառով դեռ ընդհարումներից առաջ Բորչալուից քաղաք էին լցվում թուրքերը, որոնք գալիս էին նախապես համոզված լինելով, որ տերութեանը հաճելի պիտի լիներ իրենց արարքը և կարող էին լաւ թաւանով հետ դառնալ»²:

Պարզաբանելով կուսակցության դիրքորոշումն այդ օրերին՝ «Հնչակը» գրում էր. «Մենք՝ հնչակեաններս, թաթարի դեմ գենք չենք բարձրացնում ազգայնական, ցեղական և վրեժխնդրական տեսակետից, մենք կուում ենք միայն այն պատճառով, որ թաթարները

¹ «Հնչակ», 1905, N 4-5:

² Նույն տեղում. 1906, N 1-2:

ներկա պարագաներում ռուս բիւրոկրատիայի հարազատ գործիքն են հանդիսանում և պարտութեան մէջ դնելով թաթարներին, մենք հարուածում ենք բիւրոկրատիային և խախտում բռնապետութեան սիւները»¹:

«Նամակ Թիֆլիսից» վերնագիրը կրող հաղորդման մեջ նշվում է, որ հնչակյանները մասնակցել են թաթարական խուժանի դեմ մղված կռիվներին, և նրանց կրօքին եղել է «զանգի նշան»: Նույն համարից երևում է, որ հնչակյանները ՈՍԴԲԿ-ի, մասամբ նաև էսեռների հետ ակտիվորեն մասնակցել են հակացարական ելույթներին Բաթումի, Սուխումի, Անապա, Գուդաուտա, Նովորոսիյսկ, Սոչի, Գագրա, Ադլեր, Կերչ քաղաքներում:

Վերլուծելով ցարիզմի դերակատարությունը հայ-թաթարական կռիվներում՝ «Հնչակը» հանգում է այն եզրակացության, որ «ժողովուրդ ժողովրդի դեմ, ազգ ազգի դեմ կռացնելը, նրանց իրարմով չեզոքացնելը ներքին քաղաքականութեան մի սիստեմ է, որ վաղուց ի վեր ընդունած և հաճախ էլ գործադրած են Անգլիան, Ավստրո-Հունգարիան և այլն: Իր անկման ուրախանի առաջը ցարիզմը նույն այդ սրբագործուած քաղաքականութեանը դիմեց: Բռնապետութեան համար թոյլատրելի է ամեն միջոց, ինչ որ նպաստում եւ ոյժ է տալիս իր պահպանմանը»²:

Հայ-թաթարական ազգամիջյան ընդհարումները պարբերականը չի կապում ցարական առանձին բարձրաստիճան պաշտոնյաների քնահաճույքների կամ ցանկությունների հետ, այլ գտնում է, որ «Գոլիցինը արավ այն, ինչ որ Ղաշկովը կաներ, եթե ժամանակին ինքը նրա տեղը եղած լիներ, եւ ընդհակառակը՝ Գոլիցինը կաներ այն, ինչ որ Ղաշկովի մեղրածոր շրթունքներն են անում»³:

«Հնչակը» իրավացիորեն գրում էր, որ բոլորը «մի սիստեմի ներկայացուցիչներ են», ուղղակի տարբերությունը տեղի ու ժամանակի մեջ է:

Պարբերականը մի անգամ ևս շեշտում էր, որ թաթարների դեմ իրենց կռիվը նրանց «նվաճուածների դրութեան մէջ դնելը կամ իրենց հողերից դուրս մղելը չէ այլ խաների, բեգերի ու աղալարների

¹ Նույն տեղում:

² «Հնչակ», 1906, N 3:

³ Նույն տեղում:

ծեռքին կոյր գործիք դարձած թաթար խաւարամիտ ամբոխի հարձակման դէմ է»¹:

«Հնչակի» համոզմամբ «պետք է միշտ զինւած ու պատրաստ լինել սուրը ծեռքին ու գազանի բնազդներով զինուած թաթարին արժանաւոր դաս տալու, մինչև խելքը գլխին գա և իր իսկական բարեկամին ու թշնամին ճանաչի»²:

Հայ-թաթարական կռիւների շրջանում ցարիզնը փորձեր է կատարել հրահրելու նաև ազգամիջյան բախումներ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների միջև: Դրա վառ օրինակը 1906 թ. հունիսի 18-ին Բաթումի հնչակյան կազմակերպության կոչն էր աջարներին: Կոչում դատապարտվում է ցարիզմի վարած հետադիմական ազգային քաղաքականությունը, որն իր «միտումնաւոր վճիռներով աւելի ևս բորբոքեց եղբայրասպանութիւնը-ազգայնական կռիւը:...կոտորում է ռուսը հրէային, կոզակը վրացուն...հայը թուրքին, թուրքը հային-կոտորում են, անվերջ կոտորում: Եւ պրովօկացիան շարունակում է: Ամբողջ երկու տարի է, որ նոյն հրէշային միջոցները գործադրում են լարելու Բաթումի և Սև ծովի շրջաններում հայերին, աջառացիներին, վրացիներին, ափսազներին միմյանց դէմ, սակայն շնորհիվ հնչակյան կուսակցութեան ձեռք առած եռանդուն միջոցների, շնորհիվ մահմեդական աջառացիների մի քանի հայտնի պարագլուխների աջալրջութեան, կառավարութիւնը չի կարողացել հասնել իւր յանցաւոր նպատակներին»: Կոչում հնչակյանները հորդորում են լինել աջալուրջ և զգուշանալ կառավարության «ստոր դավերից» և «պրովօկացիայի նոր փորձերից»³:

Ե. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ *ԵՎ ՀՆՁԱԿՅԱՆՆԵՐԸ*

20-րդ դարի սկզբին Պարսկաստանը հայտնվել էր բավական ծանր դրության մեջ: Երկրում տիրում էին հետամնաց ավատական հարաբերությունները, չէին գործում օրենքները: Ժողովուր-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 115, թ. 1:

դը չափազանց դժգոհ էր շահից ու նրա կառավարությունից: Երկիրը կեղեքվում էր տեղական ֆեոդալների և օտարերկրյա շահագործողների կողմից: Ուժգնացող սովը մի շարք վայրերում բնակչության զանգվածային հուզումների պատճառ դարձավ: Սկսված տարերային շարժումը գնալով կազմակերպված տեսք էր ստանում և վերածվում հզոր հեղափոխական շարժման, որի ճնշման տակ 1906 թ. օգոստոսին շահը ստիպված էր հռչակել սահմանադրությունը: Ստեղծվեց Պարսկաստանի խորհրդարանը՝ մեջլիսը, որի գլխավոր խնդիրը սահմանադրության մշակումն էր: Երկրի տարբեր նահանգները կառավարելու համար ստեղծվում են նահանգային խորհուրդներ՝ էնջումեններ, որոնք առաջադիմական վերափոխումների ուղղությամբ մի շարք քայլեր կատարեցին:

«Նամակ Ռաշտից» հաղորդման մեջ «Հնչակի» թղթակիցը նկարագրում է այդ տարիներին Պարսկաստանում տիրող ծանր իրադրությունը՝ անիշխանություն, սով, խժոժություններ: «Օգտւելով դրանից Ռուսաստանն ու Անգլիան ջուրն ավելի են պղտորում, գրում է նա,-որպեսզի նոր փոթորիկ առաջ բերեն առանց այն էլ տնտեսապէս ու ֆիզիքապէս արնաքան եղած երկրի գլխին»¹: «Ցավալին այն է,-շարունակում էր նա,- որ չկա մի ուժեղ քաղաքական կազմակերպութիւն կամ մի կամքի տէր անհատ, որ նկատելով երկրին սպառնացող վտանգը՝ նրա առաջը առնելու մասին մտածէր»²: Նա գրում էր, որ Պարսկաստանում բոլորը խոսում են սահմանադրության անունից, բոլորը հավատացնում են, թե իրենք են իսկական սահմանադրականները, «թեւ իրականութեան մէջ ո՛չ մէկը չի հասկանում սահմանադրութեան ինչ լինելը»³:

Մոզաֆար Էդ-Ղին շահի մահից հետո գահ բարձրացած Մոհամեդ Ալի շահը ձեռնամուխ եղավ հեղափոխության ձեռքբերումների վերացմանը: Օգտագործելով ռուսական կազակային զորամասերը՝ Թեհրանում ցրեց մեջլիսը և ձերբակալեց նրա անդամներին: Հեղափոխական շարժումը նոր թափով շարունակվեց Թավրիզում, ուր շարժման ղեկավարն էր Սաթթար խանը: Իրանի հեղափոխա-

¹ «Հնչակ», 1910, N 3, 4, 5, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

կան շարժման համար հզոր ազդակ էր 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը:

Պարսկաստանի հեղափոխական ուժերը 1909թ. գարնանը գրավեցին Թեհրանը և տապալեցին շահին: Հայտարարվեց սահմանդրության վերականգնումը:

Պարսկաստանում տիրող իրավիճակը չէր կարող լրջորեն չանհանգստացնել Ռուսաստանին ու Անգլիային: Ղա ուներ թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական պատճառներ: Նախ՝ միապետության տապալումը և սահմանադրության հաստատումը Պարսկաստանում, այսինքն՝ Ռուսաստանի անմիջական հարևանությամբ, ցարիզմի կողմից դիտվում էր վտանգավոր երևույթ, որը կարող էր բացասական ազդեցություն ունենալ նաև ռուսական միապետությունը անսասան պահելու տեսանկյունից: Այն չէր կարող իր արձագանքները չունենալ Ռուսաստանում և չաշխուժացնել հեղափոխական ուժերին: Երկրորդ՝ թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ Անգլիան տնտեսական շահեր ունեին Պարսկաստանում, որոնք հեղափոխական շարժմամբ կարող էին վտանգվել: Ահա թե ինչու Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև կնքված 1907թ. համաձայնությամբ նրանք ձեռնամուխ եղան ակտիվ կերպով միջամտելու այդ երկրի ներքին գործերին: Տապալված շահի խնդրանքով Ռուսաստանը զորքեր մտցրեց Պարսկաստան և ձեռնամուխ եղավ հեղափոխության ճնշմանը: Այդ տարիներին Պարսկաստանում տիրող իրավիճակը իր արտոցություն էր գտնում հնչակյան մամուլում: Դրան ծավալուն ձևով անդրադարձան հատկապես «Հնչակն» ու «Կոհակը»: Վերջինիս «Սատուրն» անունով թղթակիցը պարբերաբար լուսաբանում էր Պարսկաստանում ծավալվող իրադարձությունները իր «Ռուս-պարսկական» խորագիրը կրող հաղորդումներում: Նա մասնավորապես գրում էր. «Հիւսիսային Պարսկաստանը զանազան քաղաքական պատրուակների եւ տեղի ու անտեղի պահանջների շնորհիւ ողողւում է Մոսկովեան սուլինակիրներով, այնպէս որ Կասպից ծովի ափունքից՝ Էնգէլի, Ռաշտի, Ղազին և Թեհրան, Երասխի եզերքից մինչև Զուլֆա, Սալմաստ, Արդաբիլ, Խոյ, Մարաղա եւ Թաւրիզ մօտաւորապէս 10,000 ռուսական զօրք կեդրոնացած՝ սպառնում են տակն ու վրայ անելով երիտասարդ Պարսկաստանը, խորտակելով սահմանադրական նորակառոյց շէնքը, տիրել ու գրավել երկրի կա-

րելոր մասերին»: Նա ցույց է տալիս, ու Ռուսաստանն իր գործողությունները համաձայնեցնում է Անգլիայի հետ, որը տիրում էր Պարսկաստանի հարավային շրջաններին: Ըստ հեղինակի, գաղութարար երկու երկրների տարբերությունն այն էր, որ Անգլիան «առանց զինուորական մեծածախս գործողությունների, շագանակը կրակի միջից հանում է ռուսների ձեռքովը...»¹:

Հեղինակը ցույց էր տալիս, որ Թավրիզում ռուսական զորքերը և կազակները բավական դաժան են վարվել տեղի պարսիկ ազգաբնակչության հետ: «Բաղի Շիմալում կեդրոնացած ռուս զորքը ռմբակոծելով իր շրջակայ պարսիկ տուները կոտորեց աւելի քան 2000 հոգի խաղաղ բնակիչներ, գրում էր նա, -անթիւ անմեղ մանուկներ ու կանայք, որի հետեւանքով նոյնիսկ Պէտերբուրկի զինուորական նախարարութիւնից պաշտօնական դիտողութիւն եղաւ, որովհետեւ եւրոպական մամուլն արդեն սկսել էր բողոքել այդ անօրինակ գազանութիւնների դէմ, որ կատարւում էր խաղաղ ու անզէն ժողովուրդի վրայ»²:

Իր մեկ այլ հաղորդման մեջ նույն թղթակիցը նշում է, որ Թավրիզում տեղի ունեցող ռուս-պարսկական կռիվների ժամանակ քաղաքի հայությունը «ցույց է տուել կատարեալ չեզոքութիւն»³:

Անդրադառնալով այս իրադարձություններին՝ հնչակյան գործիչ Վահան Մարսյանը (իսկական ազգանունը՝ Ղուկասյան) իր «Դրութիւնը Պարսկաստանում» հաղորդման մեջ դիպուկ նկատում էր, որ «Ռուսները գրաւելով հիւսիսը, իսկ անգլիացիները՝ հարաւը, սկսեցին զանազան կօնցէսիաների անւան տակ թալանել երկիրը եւ բաժանել իրենց մէջ: Վերջ տրվեց Պարսկաստանի սահմանադրութեանը, օտարերկրեա կապիտալիստների շահերը փրկւեցին վտանգից, նրանք նորից բացարձակ տէր դարձան Պարսկաստանի տնտեսական կեանքին, հոգ չէր նրանց համար, որ դա տեղի էր ունենում մի ամբողջ ժողովրդի իրաւագրկման և քաղաքական ու տնտեսական ճնշման ու քայքայման գնով: Պարսկաստանն այսօր de facto դարձել է ռուս-անգլիական մի նահանգ, երկու երկրների կապիտալիստների համար շահագործման մի ընդարձակ վայր, սա-

¹ «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1912, թիվ 1, 1 հունվարի:

² Նույն տեղում, թիվ 4, փետրվարի 1:

³ Նույն տեղում, թիվ 2, 18 հունվարի:

կայն այդ բոլորը երբեք չեն կարող պարսիկ ժողովրդի մէջ մեռցնել ազատութեան տենչը»: Հաղորդման հեղինակը հույս էր հայտնում, որ պարսիկ ժողովուրդը վաղ թե ուշ «կհարթէ իրեն համար ազատութեան ճանապարհը»¹:

Պարսկաստանի հեղափոխական շարժումներին ակտիվորեն մասնակցեցին հայ ազգային կուսակցություններից դաշնակցությունն ու հնչակյանները: Այդ օրերին հատկապես մեծ անուն վաստակեց Թեհրանի վրա արշավող Գիլանի հեղափոխական ջոկատների ղեկավար, ՀՅԴ անդամ Եփրեմ Դավիթյանցը (հայտնի Եփրեմխանը):

Մասնակցելով այդ շարժումներին հայ ազգային կուսակցությունների նպատակը ոչ միայն հետադիմական վարչակարգի տապալումն ու սահմանադրական կարգերի հաստատումն էր, այլ առաջին հերթին հայ բնակչության պաշտպանությունը, որի ապահովությունը վտանգված էր երկրում ստեղծված խառնակ իրավիճակի պատճառով: Դրանից օգտվելով՝ ակտիվացել էին թուրքական ու քրդական զանազան ցեղեր, իսկ Թուրքիան զորքեր էր մոտեցրել պարսկական սահմանին: Դա նշանակում էր, որ պարսկահայության գլխին մահացու վտանգ էր կախվել, քանի որ զգալի մասը բնակվում էր թուրքական սահմանի հարևանությամբ՝ Խոյուն, Թավրիզում, Սալմաստում, Ուրմիայում: Բացի դրանից՝ պարսիկ հեղափոխականները խոստանում էին նոր կարգերի հաստատումից հետո ընդլայնել «հայոց ազգային իրաւունքները, զորս հայ տարրը կը վայելէր հին բռնապետական ռեժիմին տակ»²: Պահի լրջության գիտակցումով էր պայմանավորված նաև երկու կուսակցությունների Պարսկաստանի մասնաճյուղերի միջև կայացած համերաշխության և համագործակցության փորձը: 1906թ նոյեմբերին տեղի ունեցած միջկուսակցական հանդիպումները ՀՅԴ Վրեժի (Պարսկաստանի) կենտրոնական կոմիտեի և հնչակյան կուսակցության Պարսկաստանի մասնաճյուղերի գործադիր հանձնախմբի ներկայացուցիչների միջև ավարտվեցին նույն թվականի դեկտեմբերին համագործակցության մասին որոշման ընդունմամբ³:

¹ «Հնչակ», 1913, N 1, հունվար:

² Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, էջ 476:

³ Նիթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան... հտ. Դ, էջ 327-332:

Պարսկական հեղափոխության եռուն շրջանում 1908թ. նոյեմբերի 27-ին Ս.Դ.հնչակյան կուսակցության Պարսկաստանի մասնաճյուղերի Գործադիր հանձնաժողովը համաձայնագիր է կնքում պարսկական «Իջթիմայունե Ամիրունի» կուսակցության հետ: Դրանով հնչակյանները որոշ քանակությամբ զենք-զինամթերք են հանձնում պարսիկ հեղափոխական կուսակցությանը, որով զինվում են նրա խմբերը¹:

1908թ. վերջին և 1909թ. սկզբին պարսիկ հեղափոխական մարտական ջոկատների հետ կողք կողքի միապետականների դեմ մարտնչեց նաև հնչակյանների 17 հոգանոց խումբը Պետրոս Մելիք-Անդրեասյանի գլխավորությամբ²:

Հեղափոխական շարժման իր խմբով մասնակցել է նաև հնչակյան գործիչ, խմբապետ Տոնո Ղազարյանը: Տոնոյի խումբը հանդես է եկել Ուրմիայի շրջանի «սարսափի ու վտանգի ենթակալ անպաշտպան հայ ու ասորի գիւղացիներու» պաշտպանության դիրքերում³:

Հնչակյանները զգալի աշխատանք կատարեցին Պարսկաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ստեղծման ուղղությամբ: 1911թ. գլխավորապես հնչակյան ծրագրի ազդեցության տակ լույս է տեսնում Իրանի սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության ծրագիրը⁴:

Համագործակցությունը սոցիալ-դեմոկրատիայի հողի վրա զգալի արդյունքներ տվեց Ռաշտում, Էնզելիում, որտեղից տարածվեց նաև ուրիշ քաղաքներ:

Հնչակյան մասնաճյուղ ստեղծվեց նաև Թեհրանում, որի ղեկավարն էր Մանվել Մոզյանը: Մասնաճյուղի ակտիվ գործիչներից էր Գրիգոր Եղիկյանը⁵:

¹ «Կոհակ», 1912, թիվ 24, հունիսի 20:

² Հետագայում նա միանում է դաշնակցությանը: Հանդես է գալիս ռուսական զորքերի դեմ, որի պատճառով ձերբակալվում է ռուսական զինվորական հրամանատարության կողմից և բազմաթիվ պարսիկ սահմանադրականների հետ մահապատժի ենթարկվում: «Կոհակ», 1912, թիվ 24, հունիսի 20:

³ Տոնո Ղազարյանը սպանվել է ռուսական զորքերի կողմից պարսկական հեղափոխության մասնակիցների նկատմամբ ռեպրեսիաների կիրառման օրերին: «Հնչակ», 1914, N 2, դեկտեմբեր:

⁴ Պատմություն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. I, էջ 402:

⁵ Ծնունդով Սեբաստիայից էր: Սովորել է Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում: Որպես հնչակյան գործիչ, երկար ժամանակ մնացել է Կ. Պոլսում: Ձերբակալվել է ու բանտարկվել: Համաներմամբ ազատվել է բանտից: Մեկնել

1911 թվականից Թավրիզում հրապարակվում է տեղի հնչակյան մասնաճյուղի օրգան «Զանգ» թերթը: Նրա խմբագիրը հնչակյան գործիչ Վահան Մարսյանն էր: «Զանգը» դառնում է Պարսկաստանում լույս տեսնող առաջին սոցիալիստական թերթը: Նրա խմբագրական կազմի մեջ էին Ալ. Տեր-Վարդանյանը, Սեդրակ Ավագյանը, Լյուդվիգ Տատյանը և ուրիշներ: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին՝ ռուսական զորքերի կողմից պարսկական հեղափոխության ճնշումից և հին, միապետական վարչակարգի վերահաստատումից հետո, հնչակյանների նկատմամբ հալածանքներ սկսվեցին, դադարեցվեց «Զանգի» հրատարակությունը: Ժամանակակիցների պատկերավոր բնորոշմամբ «հնչակեաններու համար շնչելիք մթնոլորտ մնացած չէր»¹:

2. ՀՆՇԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ 20-ՐԴ ՂԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Հնչակյան կուսակցությունն ակտիվորեն մասնակցում էր միջազգային սոցիալիստական շարժմանը: 1903թ. սեպտեմբերին հնչակյան կենտրոնը ողջույնի հեռագիր է ուղարկում Դրեզդենում տեղի ունեցող գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների համագումարին, որին հրավիրված էին մասնակցելու: Որպես ներկայացուցիչ հնչակյաններն ուղարկեցին Ս. Կասյանին: Հնչակյաններին հրավիրեցին մասնակցելու նաև 1904թ. օգոստոսին Ամստերդամում գումարվող սոցիալ-դեմոկրատիայի միջազգային կոնգրեսին: Կուսակցության կենտրոնը նամակով ողջունեց կոնգրեսը, հայտնեց, որ չի կարող մասնակցել նրա աշխատանքներին, հայտարարեց իր համերաշխությունը Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության հետ և հնչակյան կուսակցության կողմից պատգամավոր ընտրեց նշանավոր ռուս մարքսիստ Գեորգի Վալենտինովիչ Պլեխանովին²:

է Կովկաս, հետո Պարսկաստան: Մեծ ազդեցություն ուներ պարսիկ հեղափոխականների շրջանում: Պատմություն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. I, էջ 403:

¹ Պատմություն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 404:

² «Հնչակ», 1904, N 8:

Կովկասի հնչակյան մասնաձյուղերը մշտապես մասնակցել են հակացարական ելույթներին, մայիսմեկյան ցույցերին, բանվորական հանրահավաքներին ու գործադուլներին, որոնց ժամանակ առաջ էին քաշվում ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական պահանջներ: Նշանավոր գործադուլներից էին Բաթումի նավահանգստի, Թիֆլիսի Էնֆիաձյանի ծխախոտի գործարանի բանվորների գործադուլները: 1904թ. դեկտեմբերին Բաքվում ՌՍԴԲԿ տեղական կոմիտեի և Բաքվի հնչակյան մասնաձյուղի կազմակերպած գործադուլի ժամանակ բանվորները պահանջում են ցարական կառավարության հրաժարականը: Գործարանատերերը տնտեսական զիջումների գնացին՝ ավելացնելով աշխատավարձը և կրճատելով աշխատանքային օրը՝ 10 ժամից դարձնելով 9 ժամ¹:

Այդ տարիներին Հեռավոր Արևելքում ընթանում էր ռուս-ճապոնական պատերազմը: Անդրադառնալով պատերազմում Ռուսաստանի կրած պարտության պատճառներին՝ «Հնչակը» գրում էր, որ Ռուսաստանը բոլորովին անպատրաստ լինելով «անխիղճ թեթևամտութեամբ պատերազմի դաշտ նետեց և խորտակեց տուեց իր զինուորական վաշտերին»²:

«Հնչակի» համակրանքը Ճապոնիայի կողմն էր: Պարբերականը ցույց է տալիս, որ ռուս ժողովուրդը դեմ է պատերազմին, որ ցարիզմի վախճանը շատ մոտ է, և որ այն վերջնականապես դատապարտված է մարդկության առաջ³:

1905թ. հունվարին սկսած ռուսական հեղափոխությունը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հնչակյանների կողմից: Ողջունելով այն՝ «Հնչակը» հեղափոխության մոտակա նպատակն էր համարում «ռամկաւարական սահմանադրութիւնը, ընդհանուր և ուղղակի քուէարկութիւնը, մամուլի, խոսքի, խղճի, ժողովների և այլ քաղաքական ընդարձակ ազատութիւնների պահանջները»⁴:

Այդ օրերին հայ հասարակությանը համակեց խոր տխրությունն ու թախիծը: Դա կապված էր դաշնակցության հիմնադիր և

¹ Պատմություն Ս.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 413:

² «Հնչակ», 1904, N 4-5, ապրիլ-մայիս:

³ Նույն տեղում, , N 3, մարտ:

⁴ Նույն տեղում, 1905, N 3, փետրվար:

առաջնորդ Քրիստափոր Միքայելյանի մահվան հետ, որը 1905թ. մարտի 4-ին Բուլղարիայում դժբախտ պատահարի զոհ դարձավ:

«Մի կողմ թողնելով գաղափարների և ուղղութեան տարբերությունը մեր միջև, այսօր չենք կարող չխոստովանել այն ծանր, անփոխարինելի կորուստը, որ կրում է դաշնակցությունը Քրիստափոր Միքայելյանի մահվամբ», -գրում էր «Հնչակը»¹: Հայտնելով իր անկեղծ ցավակցությունը հայ ժողովրդի բոլոր շրջաններում մեծ ժողովրդականություն վայելող «անձնվեր ու անշահասեր» հեղափոխական գործչի մահվան կապակցությամբ՝ հնչակյան պաշտոնաթերթն ընդգծում էր, որ Քրիստափորի մահը մեծ կորուստ էր հայ հեղափոխության համար:²

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը գաղափարական լուրջ ազդեցություն գործեց Հնչակյան կուսակցության վրա՝ ուժեղացնելով չդադարող ներկուսակցական տարաձայնություններն ու խմորումները: Կուսակցության ռազմավարության փոփոխության հարցը գնալով հասունանում էր և օրակարգի հարց դառնում:

Հնչակյան շատ գործիչներ գնալով ավելի ու ավելի էին հեռանում ազգային-հեղափոխական գաղափարներից և լիովին փարվում մարքսիզմին: Այդպիսին էր և Ռ. Խանազատը: Դեռևս 1901թ. Բաքվում Սարգիս Աղամիրջյանի հետ հանդիպման ժամանակ վերջինիս այն հարցին, թե ինչու են հնչակյանները պասիվ, սպասողական դիրք բռնել և անգործության մատնվել, Խանազատը պատասխանում է, որ իրենք (իմա՝ հնչակյանները-Գ. Հ.) միշտ հավատացել են, որ այս կամ այն վայրում առաջացած ապստամբությունը կարճ ժամանակում կտարածվի մյուս գավառներում, սակայն լավ ղեկավար գործիչների սակավության, նյութական անբավարար միջոցների, աշխարհագրական դիրքի բարդության և մի շարք այլ պատճառներով դա երբեք չի հաջողվել:

«Ես շատ կուզենայի,-գրում էր Խանազատը,-որ մարքսիստական մի ամսաթերթ կարողանայինք հրատարակել, որպեսզի

¹ «Հնչակ», 1905, N 4-5:

² Նույն տեղում

համոզուած մարքսիստ մտավորականութիւն պատրաստի ապագա գործունեութեան համար»:¹

Ղարասկզբին մի կողմից սոցիալիզմի գաղափարական հիմքի, իսկ մյուս կողմից ռուսական հեղափոխության ազդեցության տակ տեղի էր ունենում հնչակյանների մերձեցումը ՌՍԴԲԿ-ի հետ: Ղա հատկապէս ցայտուն կերպով էր արտահայտվում Անդրկովկասի բանվորական շրջաններում: Օրինակ, հնչակյան կուսակցության Բաքվի կոմիտեն դեռևս 1900-ական թթ. սկզբից ձգտում էր համերաշխ և համատեղ գործել ՌՍԴԲԿ տեղական կոմիտեի հետ, իսկ 1903-1904թթ. ավելի ուժգնացավ ձուլվելու ձգտումը ՌՍԴԲԿ-ի հետ: Այսպիսով, գործելով պրոլետարական շրջանում՝ Բաքվի հնչակյան կազմակերպությունը ավելի ու ավելի էր հեռանում ու կտրվում արևմտահայերի ազատագրական խնդրից և խորանում Կովկասի հեղափոխական-սոցիալիստական շարժումների մեջ: Ակնհայտ է այն իրողությունը, որ Բաքվի նման հոծ բանվորական շրջանում սոցիալիզմի քարոզչության համար պարարտ հող կար և հեղափոխական գործունեության իրական ու լայն ասպարեզ: Պատահական չէ, որ դեռևս նախքան կուսակցության 5-րդ պատգամավորական ժողովը՝ 1905թ. հուլիսի 15-ին, հնչակյան կուսակցության Բաքվի մասնաճյուղը թռուցիկ-կոչով հայտարարել էր, որ կուսակցությունը Կովկասում պետք է գործի միայն սոցիալ-դեմոկրատական հիմքի վրա և մերժելով «ազգայնական», «ֆեդերալիստ», «ավտոնոմիա» և ազգային բնույթի սոցիալիստական կազմակերպությունները՝ հայտարարում է, որ համերաշխ է գործելու ՌՍԴԲԿ-ի հետ և ձգտում է միավորվել նրա հետ²:

Սակայն Հնչակյան կուսակցության ղեկավարության մեջ այս հարցում լուրջ տարաձայնություններ կային: Օրինակ՝ Գևորգ Ղարաջյանը գտնում էր, որ պետք է ձուլվել ՌՍԴԲԿ-ի հետ: Ղրան հակառակ էր Ռ. Խանազատը, ըստ որի կուսակցությունը պետք է պահպանի իր ինքնուրույն դեմքը: Այս հարցերի շուրջ Նազարբեկը 1904թ. բանակցություններ էր վարում ժնկում ՌՍԴԲԿ կենտկոմի ներկայացուցիչներ Պլեխանովի, Մարտովի, Լենինի հետ: Նազարբեկյանները ցանկություն էին հայտնել միանալ ՌՍԴԲԿ-ին: Հարցը

¹ «Հայրենիք», 1928, N 1, էջ 152, Խանազատ Ռ., Հայ հեղափոխականի յուշերից:

² ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 94, թ. 2-4:

քննության առնվեց 1904թ. հունիսի 13-ին ՌՍԴԲԿ խորհրդի նիստում, որին ներկա էր Լենինը: Նիստում ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. «խորհուրդը հանձնարարում է կենտկոմին համաձայնության գալ կուսակցության Կովկասյան միության հետ, իր կազմում ընդունելու հնչակյանների այն կազմակերպություններին, որոնք ցանկանում են մտնել կուսակցության մեջ»¹: Չնայած դրան Նազարբեկյանների միավորման ջանքերը ՌՍԴԲԿ-ի հետ ձգձգվում էին: Պատճառը, մի կողմից, հնչակյան կենտկոմի առարկուն էր, մյուս կողմից՝ ՌՍԴԲԿ-ի պառակտումը բոլշևիկների և մենշևիկների: Ըստ էության բոլոր կետերում համաձայնություն կար՝ բացառությամբ մեկի: Դա Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցն էր: ՌՍԴԲԿ ներկայացուցիչները պահանջում էին իրարից անջատել արևելահայերի և արևմտահայերի պայքարը՝ արևմտահայերի ազատագրության գործը թողնելով արևմտահայերին, իսկ արևելահայերին՝ արևելահայերին: «Հնչակը» մնալու էր որպես զուտ արևմտահայերի ազատագրական պայքարի օրգան, իսկ նրա կովկասյան մասնաճյուղերը ձուլվելու էին ՌՍԴԲԿ կովկասյան շրջանային կազմակերպությունների մեջ, որի ղեկավարներն էին Ստեփան Շահումյանը, Սուրեն Սպանդարյանը, Բոգդան Կնունյանցը²: Կուսակցությունը երկու մասի բաժանելու սկզբունքին կողմնակից էին Նազարբեկը, Խանազատը, Վարդանյանը, դեմ էին Սապահ-Գյուլյանը, Ա. Աչըզապաշյանը, Ս. Հովյանը, Ս. Աղամիրզյանը, Լազոն, Սյունիքը և ուրիշներ: Վերջիններս գտնում էին, որ Հնչակյան կուսակցությունը պետք է միաժամանակ աշխատի երկու ուղղությամբ. Կովկասում պետք է ՌՍԴԲԿ կովկասյան կազմակերպությունների հետ մղի դասակարգային պայքար, իսկ Արևմտյան Հայաստանում պայքարի արևմտահայերի ազատագրության համար, քանզի ՌՍԴԲԿ-ի մեջ ձուլվելով նրանք պետք է հրաժարվեն արևմտահայերի ազատագրության խնդրից և կտրվեն արտասահմանի հնչակյան մասնաճյուղերից:

Սապահ-Գյուլյանը դեմ էր նրանց, ովքեր կոչ էին անում հայկական հարցի լուծումը թողնել արևմտահայերին և կուսակցության ողջ գործունեությունը ուղղորդել միմիայն ցարիզմի դեմ պայքարին:

¹ Նույն տեղում, գ. 101, թ. 1:

² Պատմություն ՍԴՀԿ, հ. Ա, էջ 218:

Վերջիններիս կարծիքով ցարիզմի կործանումը կփոխեր նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը ի նպաստ հայկական հարցի: Սապահ-Գյուլյանը դա սխալ էր համարում՝ իրավացիորեն, կարծելով, որ եթե կուսակցությունը շարժվի այս տրամաբանությամբ, ապա ստիպված է լինելու պայքարել նաև գերմանական «կայզերիզմի» դեմ, որպեսզի նրա անկումով էլ փոփոխվի Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունն ի նպաստ հայերի: Ընդունելով հանդերձ, որ Ռուսաստանում ցարիզմի անկումը և սահմանադրական կարգերի հաստատումը ինքնին առաջադիմական երևույթ է, Սապահ-Գյուլյանը դա բավարար պայման չի համարում հայկական հարցից հրաժարվելու համար: Բացի այդ, նա տարակուսանք էր հայտնում, թե արդյոք սահմանադրական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը էականորեն կտարբերվի ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունից: Սրանից ելնելով՝ հնչակյան տեսաբանը գտնում էր, որ «Հայկական դատը չի կարելի ստորադասել ռուսական կայսրության մէջ մղող մեծ պայքարին»¹: Դրա հետ միաժամանակ Կովկասում և Ռուսաստանում շարունակվելու էր պայքարը ցարիզմի դեմ: «Չկայ հնչակեան կուսակցութիւն առանց Սոցիալ-դեմոկրատական սկզբունքների, ինչպես եւ չկայ հնչակեան կուսակցութիւն առանց Տաճկահայ խնդրի,-այս է մեր տեսակետը և դիրքը», -գրում էր Սապահ-Գյուլյանը²:

Ներկուսակցական խնդիրները կարգավորելու նպատակով 1905թ. սեպտեմբերին Փարիզում սկսվեց Հնչակյան կուսակցության

¹ «Հնչակ», 1907, N 8, օգոստոս:

² Նույն տեղում: (Ստ.Սապահ-Գյուլյանը ծնվել է 1861թ. Նախիջևանի Ճահուկ գյուղում:Սովորել է Ներսիսյան դպրոցում, աշխատել է որպես Երևանի թեմական տեսուչ: Հեղափոխական քարոզչության համար 1887թ. ձերբակալվել է և դատապարտվել 8 տարվա բանտարկության: Փախել է Երևանի բանտից և անցել Սալմաստ, հետո Վան, Բաղեշ, Մուշ: Այստեղի հոգևոր առաջնորդ Ներսես Խարախանյանի կողմից նշանակվել է Մշո ժառանգավորաց դպրոցի տեսուչ: Մեկնել է Երուսաղեմ Դեսոթոս Կյուրեղյան կեղծանունով և ծանոթացել Խրիմյան Հայրիկի հետ: Մեկնել է Փարիզ և ընդունվել քաղաքագիտության բարձրագույն դպրոցը: Աշխատակցել է Թիֆլիսի «Նոր Ղար» թերթին: Լոնդոնում ծանոթացել է հնչակյան կենտրոնի անդամների հետ: Եղել է Ռուսչուկի հայկական դպրոցի տնօրենը: Զբաղվել է ակտիվ կուսակցական գործունեությամբ: Մահացել է 1928 թ. Նյու Յորքում: Բերուզ Սապահ-Գիւլեան, Կենսագրութիւն Ստ. Սապահ- Գիւլեանի, Նյու Յորք 1936 թ.):

հինգերորդ պատգամավորական ժողովը: Այստեղ քննարկվեցին Ա. Նազարբեկի և Ռ. Խանադատի առաջարկները, որոնք էին՝

ա) Կովկասի և Ռուսաստանի հնչակյան կազմակերպությունները բաժանել Թուրքիայի հեղափոխական շարժումներից գործնականորեն և տեսականորեն.

բ) ընդունել ՌՍԴԲԿ «փոքրամասնություն» (մենշևիկ) կոչված մասի տակտիկական և կազմակերպական եղանակը.

գ) որպես կազմակերպություն՝ ծուլվել մենշևիկների հետ¹:

Առաջարկները լայնորեն քննարկվում են Հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղերում, ուր հարցի վերաբերյալ ի հայտ են գալիս հնչակյան կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ուրույն դիրքորոշումները: Հատկապես Կովկասի և Ռուսաստանի հնչակյան մասնաճյուղերը դրսևորում են տարբեր, նույնիսկ հակադիր տեսակետներ: Ինչպես և սպասվում էր, Նազարբեկի և Խանադատի առաջարկը պաշտպանում է Բաքվի մասնաճյուղը, որին միանում է Սիմֆերոպոլի մասնաճյուղը: Համագումարում այս երկու մասնաճյուղերը ներկայացնում էր պատգամավոր Սիրիմանը (Սարգիս Քալաշյան):

Երևանի մասնաճյուղը գտնում էր, որ Հնչակյան կուսակցությունը պետք է գործի որպես «սոցիալիստ-հեղափոխական Տաճկաստանում», որին պետք է «կարելին չափ տալ նիթական օժանդակությամբ»: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանում կուսակցության գործունեության եղանակին, ապա այստեղ մերժում են ազգային գործունեությունը և գտնում, որ կուսակցությունը պետք է հետամուտ լինի զուտ սոցիալ-դեմոկրատական ուղղությանը²:

Թեոդոսիայի մասնաճյուղն ուղղակի դեմ է արտահայտվում ՌՍԴԲԿ-ի հետ ծուլմանը:

Օդեսայի մասնաճյուղը ներկայացնող պատգամավորը (Վահան) դեմ է արտահայտվում կուսակցության «սոցիալ-դեմոկրատական ծայրահեղ գաղափարների յարելուն»³: Արմավիրի կազմակերպությունը արտահայտվում է սոցիալ-դեմոկրատական ուղղությամբ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 101, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 90, թ. 3:

³ Նույն տեղում:

գործող բոլոր կազմակերպությունների հետ համերաշխ գործելու օգտին:

Անապայի մասնաճյուղը գտնում էր, որ պահպանելով կուսակցության ինքնուրույնությունը, պետք է Կովկասում և Ռուսաստանում համատեղ գործել ՌՍԴԲԿ-ի հետ: Թուրքիայի և Պարսկաստանի մասնաճյուղերին օգնել նյութապես, տալով Ռուսաստանի և Կովկասյան մասնաճյուղերի մուտքերի 1/5-ը: Մասնաճյուղի պատգամավորը ժողովում Նազարբեկն էր¹:

Ռոստովի մասնաճյուղը ներկայացնող Հրահատ Կամսարը գտնում էր, որ Ռուսաստանում պետք է կռիվ մղել ցարիզմի և կապիտալիզմի դեմ, միևնույն ժամանակ «չմոռանալ Տաճկաստանի դատը», որ կուսակցության կենտրոնական նպատակն է²:

Թիֆլիսի մասնաճյուղը ներկայացնող Լազոն գտնում էր, որ Հնչակյան կուսակցությունը, լինելով մի ամբողջություն, չպետք է պառակտվի Կովկասում և Թուրքիայում առանձին-առանձին գործելակերպով, այլ պետք է հնարավորինս հավատարիմ մնա կուսակցության ծրագրին և սկզբունքներին: Անհրաժեշտ է, կուսակցության ծրագրային մոտակա նպատակը պահպանելով, հեռավոր նպատակն էլ վերափոխել մոտակայի և գործել մյուս կուսակցությունների հետ համերաշխ³:

Փոթիի մասնաճյուղը ներկայացնող Սապահ-Գյուլյանը գտնում էր, որ համագործակցելով ՌՍԴԲԿ-ի հետ՝ հնչակյան կուսակցությունը պետք է սոցիալ-դեմոկրատական գործունեություն ծավալի Կովկասում, իսկ «Տաճկաստանում կարող է միայն տակտիկան փոխել և իւր գործունեութեան եղանակը հարմարեցնել ժամանակի հանգամանքներին, հավատարիմ մնալով կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներին և հայկական հարցին»⁴:

Նա քննադատում էր ՌՍԴԲԿ-ի հետ ծուլվել ցանկացողներին՝ հայտարարելով, որ այդ դեպքում նրանք պարտավոր են

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

«իրենց վրայից վերցնել հնչակեան սուրբ անունը կամ նոր ծրագիր հրատարակել, որի միջից դուրս լինի Հայկական հարցը»¹:

Պատգամավորական ժողովում Թուրքիայի, Իրանի, Եգիպտոսի, Եվրոպայի, Ամերիկայի հնչակյան մասնաճյուղերը ներկայացնող պատգամավորները դեմ հանդես եկան կուսակցության բաժանմանը: Ժողովը ձայների մեծամասնությամբ մերժեց այդ առաջարկը՝ դրա մեջ տեսնելով կուսակցության կազմալուծման վտանգը: 5-րդ պատգամավորական ժողովը, նկատի ունենալով Կովկասում ծավալված հայ-թաթարական կռիվները, որոշում ընդունեց բանակցությունների մեջ մտնել Հ. Յ. Ղաշնակցության հետ՝ համաձայնություն կայացնելու համար:

Ընտրվեց կենտրոնական վարչություն, որի մեջ մտան Արամ Աջըզպաշյանը, Մուրատը (աքսորում գտնվելու պատճառով ընտրվեց հեռակա), Սապահ-Գյուլյանը (որպես «Հնչակի» խմբագիր), Վահան Մամիկոնյանը²:

Այս որոշումների դեմ բողոքեցին Նազարբեկը, Խանազատը, Վարդանյանը և հայտարարեցին, որ դուրս են գալիս կուսակցությունից: Հետևելով ՌՍԴԿ նշանավոր գործիչ, մենչևիկ Մարտովի խորհրդին՝ նրանք որոշում են չմիանալ ոչ մի կուսակցության, ընդունել ՌՍԴԿ ծրագիրը և սպասել, մինչև որ կհարթվեն բուլշևիկների և մենչևիկների միջև ծագած տարակարծությունները:

1905թ. նոյեմբերի 17-ին հնչակյան կենտրոնը կուսակցության մասնաճյուղերին ուղղված իր նամակում հայտնում է կուսակցության 5-րդ պատգամավորական ժողովի ավարտի և ընդունած որոշումների մասին: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ կուսակցությունը «ընդունելով տաճկահայ դատը կուսակցութեանս ամենաառաջին գործը, Ռուսաստանումն էլ պետք է գործել սօցեալ-դեմոկրատական սկզբունքի վերայ համերաշխ Ռուսաստանում գործող սօցիալ-դեմոկրատների հետ»³:

¹ Նույն տեղում:

² Կա տեսակետ, ըստ որի Մուրատին ու Արամ Աջըզպաշյանին կենտրոնական վարչության մեջ են ընտրել կուսակցության հեղինակությունը և միասնությունը պահպանելու համար: Սիրվարդ, Արամ Աջըզպաշեան, Փրովիդենս, 1957, էջ 102:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 95, թ. 1:

1906թ. հունվարի 4-ի շրջաբերականում պարզաբանված է պատգամավորական ժողովից հետո կուսակցության որդեգրած գործունեության մարտավարությունը: Շրջաբերականը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ ժողովից հետո Հնչակյան կուսակցությունը հավատարիմ է մնացել իր ընդունած ծրագիր-մինիմումի սկզբունքներին, այսինքն՝ համաժողովրդական ապստամբության միջոցով արևմտահայության ազատագրության գաղափարին:

Այս կապակցությամբ շրջաբերականում ասված է. «նկատելով, որ Տաճկաստանի հայութիւնը անընդհատ քաղաքական ու տնտեսական ճնշումների է ենթարկված, նկատելով, որ հայ ժողովրդի գոյութեանը վտանգ է սպասվում, ուստի հետևյալ միջոցներով ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստվիլ որոշվեցաւ.

1. Կարող կազմակերպիչներ, պրօպագանդիստներ, ղեկավարառաջնորդներ, զինագործներ և քաջ զինավարժ ընկերներ ուղարկել Տաճկաստան:
2. Երկրի ընդունակ երիտասարդներեն գործիչներ պատրաստիլ:
3. Բարձրացնել ինքնապաշտպանութեան ոգին: Զինավարժութիւն սովորեցնել և անխտիր զինել հայ ժողովրդին:
4. Ամեն տեղ կազմել մարտական խմբեր և մարզել:
5. Արգելել գործի և կռվի ընդունակ երիտասարդների գաղթը:
6. Թուրքերի մէջ ցրել տնտեսական և քաղաքական բնոյթի հարցեր շոշափող թռուցիկներ:
7. Համերաշխ ըլլալ Երկրի մէջ գործող զանազան կուսակցութիւնների և մարմինների հետ առանց խտրութեան ազգի, ցեղի և կրօնի:
8. Երկրի մէջ գտնուող դժգոհ տարրերին (քիւրտ, ասորի, արաբ և այլն) յեղափոխել և օգտուել նրանց ոյժերից¹:

¹ Այս հարցում հայ քաղաքական ուժերի ջանքերը մեծ արդյունք չտվեցին, այդ պատճառով հնչակյաններն աստիճանաբար հրաժարվեցին նման քայլերից: Դրանում «Հնչակն» օբյեկտիվ պատճառներ էր տեսնում, որոնք էին կայսրության հպատակ ժողովուրդների «նիթական ու բարոյական կացութիւնը, նրանց կենցաղավարութիւնը եւ զարգացման աստիճանը»: Նշելով, որ կուսակցությունը «ցարդ ջանք չի խնայել Հայաստանի մէջ եղող բոլոր ժողովուրդներին միատեղ բերելու և սուլթանական բռնակալութեան դէմ կանգնեցնելու», «Հնչակը» միաժամանակ խոստովանում էր, որ «19 տարւա իրենց ջանքերը գեթ շատ քիչ արդիւնքի են հասցրել»: Այս իրողության գիտակցւմով էր պարբերականը գրում. «Իսկ մենք հայ ժողովրդի գոյութեան խնդիրը չէինք

Երբ կյաջողուի պատրաստուիլ, զինիլ, այն ատեն երկրի ամեն վայրերին մեջ ռազմամթերք և այլ պաշարներ ամբարելով պետք է սպասել այս մեծ օրւան (ընդհանուր ապստամբութեան)»¹:

Համաժողովրդական ապստամբութեան հարցին անդրադառնալով՝ Սապահ-Գյուլյանը «ժողովուրդին ապստամբութեան դաշտը մղելու համար» բավարար պայման չէր համարում ահաբեկությունը, առանձին զինված խմբերի ելույթները: Իր իսկ բնորոշմամբ՝ այդպիսի «բակունինյան» փորձերի ծախողումը Իսպանիայում, Իտալիայում, Ռուսաստանում մեկ անգամ ևս համոզում էին, որ պայքարի այդ միջոցները «համընդհանուր ժողովրդական շարժում առաջ չէին բերում»²:

Ըստ շրջաբերականի՝ ընդհանուր ապստամբութեան համար հարմար պահ էր համարվում «թուրքական կառավարութեան որևէ պետութեան հետ պատերազմի բռնիլը»:

Ռուսաստանում և Կովկասում կուսակցութեան գործունեության եղանակի առնչությամբ շրջաբերականը գտնում էր, որ այստեղ պետք է ծավալել սոցիալ-դեմոկրատական գործունեություն՝ պրապագանդա, գործադուլներ, քաղաքական ցույցեր, տեռորիստական պայքար և համերաշխ գործել Ռուսաստանում և Կովկասում գործող սոցիալ-դեմոկրատների հետ³:

Շրջաբերականը տեղեկություններ է հաղորդում նաև պատգամավորական ժողովի ընտրած կենտրոնական վարչութեան մասին, ըստ որի՝ կուսակցութեան կենտրոնական վարչությունը բաղկացած էր 5 անդամներից, որոնք միաժամանակ վարում են նաև խմբագրական գործը: Սրանցից 3-ը մշտապես պետք է մնան կենտրոնում, իսկ 2-ը փոփոխաբար շրջեն շրջանակները կուսակցական գործերով:

Շրջաբերականում արծարծված է միջկուսակցական հակամարտութեան և այդ հողի վրա տեղի ունեցած սպանությունների հարցը (մասնավորապես Գուլիցինի ահաբեկիչ Միերի սպանությունը

կարող կախումն դարձնել բոլոր տարրերի համախմբութեան տակտիկայից»: «Հնչակ», 1906, N 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 107, թ. 2:

² «Հնչակ», 1906, N 4, ապրիլ:

³ Նույն տեղում:

Թավրիզում դաշնակցականների կողմից): Միերի և մի շարք այլ սպանությունների կապակցությամբ հնչակյանները որոշում են բանակցությունների մեջ մտնել ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի հետ: Շրջաբերականը խստիվ հրահանգում և նախազգուշացնում էր հնչակյաններին «այլ յեղափոխական կազմակերպությունների և անհատների նկատմամբ նախահարձակ եղողները չեն խրախուսվիլ, այլև կդատապարտվեն կուսակցութեան կողմից»¹:

1905թ. հոկտեմբերի 27-ին պատգամավորական ժողովը պաշտոնական գրությամբ դիմեց ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյին՝ «միջոցներ ձեռք առնելու եղբայրասպան կռիւներին վերջ տալու համար»²: Նոյեմբերին Արևմտյան բյուրոն Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությանը պատասխանում է, որ իրենք բոլոր միջոցները ձեռք կառնեն եղբայրասպան ընդհարումներին վերջ տալու համար: ՀՅԴ օրգան «Դրոշակը» 1905թ. թիվ 12-ում դատապարտում է այդ երևույթը և կոչ անում խուսափել պրովոկացիաներից: Թերթը հայտարարում էր, որ խախտողները կպատժվեն ամենախիստ կերպով³:

Այնուամենայնիվ, չնայած երկու կուսակցությունների դեկավարության ձեռնարկած քայլերին՝ միջկուսակցական ընդհարումներից խուսափել չհաջողվեց: Արատավոր այդ երևույթը շարունակեց նաև հետագա տարիներին⁴:

Պատգամավորական ժողովի որոշմամբ կենտրոնական վարչության անդամներին տրվելու էր ռոճիկ՝ ամուսնացածներին 12, ամուրիներին 8 անգլիական ոսկի⁵:

Ինչպես արդեն նշվեց, 5-րդ պատգամավորական ժողովից հետո բազմաթիվ հնչակյաններ մտան ՌՍԴԲԿ-ի շարքերը: 1905 թ. դեկտեմբերի 15-ին կուսակցության Բաքվի շրջանային կոմիտեն հանդես եկավ հայտարարությամբ, ըստ որի՝ չընդունելով պատգամավորական ժողովի որոշումը՝ կոմիտեն դուրս է գալիս Հնչակյան կուսակցությունից և միանում ՌՍԴԲԿ-ի հետ: Բաքվի կոմիտեի հայ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 107, թ. 3:

² «Հնչակ», 1906, N 6, հունիս:

³ «Դրոշակ», 1905, N 12:

⁴ «Հնչակ», 1906, N 7, հուլիս:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 107, թ. 3:

տարարության մեջ ասված է. «այն կռիվը, որ մինչև այժմ խուլ կերպով ենք մղել հնչակեան նացիոնալիզմի դեմ, այսուհետև բացարձակ կերպով պիտի մղենք ընդհանրապես հնչակեան կուսակցութեան դեմ»¹:

Հայտարարությունն ամբողջությամբ տոգորված է պրուլետարական հեղափոխության հաղթանակի, համաշխարհային սոցիալիզմի գաղափարներով:

Հնչակյան կուսակցության և ՌՍԴԲԿ-ի համագործակցության հարցին անդրադառնալով՝ Ա. Կիտուրը գրում է. «Հնչակեան Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան և ՌՍԴԲԿ-ի միջև տիրել է շարունակ համագործակցութիւն: Այդ երկու կուսակցութիւնները դաւանում էին միեւնոյն մարքսիստական ծրագրին և իրար հասկանալը դժուար չէր լինում: Նրանք համաձայնօրէն պայքարում էին դաշնակցութեան և սոցիալ-Ռեւոլիւցիոնների (էսէմների) դեմ, որոնք երկուսն էլ հակամարքսիստ և մանր պուրժուական «սոցիալիզմի» քարոզներով ուզում էին թուլացնել սոցիալ-դեմոկրատիզմի ազդեցութիւնը բանուոր դասակարգի վրայ»²:

Արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ՌՍԴԲԿ-ի հետ միավորվելու հնչակյանների ծագումը բավական մեծ էր, սակայն նույնը չի կարելի ասել ՌՍԴԲԿ-ի մասին: Թեև ՌՍԴԲԿ կովկասյան կազմակերպություններն իրենց անխափան գործունեության համար օգտագործում էին հնչակյան կազմակերպությունների նյութական հնարավորությունները, այնուամենայնիվ հնչակյանների նկատմամբ վերաբերմունքը բարեկամական չի եղել: Օրինակ՝ Բալախանից 1905թ. «Մշակի» խմբագրություն ուղարկված ոմն բանվոր Հակոբի նամակում դժգոհություն է հայտնվում տեղի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության բյուրոյից, որը թշնամանքով է ընդունել հնչակյանների կողմից բանվորների շահերի պաշտպանությամբ հանդես գալու հանգամանքը: Տվյալ դեպքում հարցը վերաբերում էր նրան, որ հնչակյանները թռուցիկով զգուշացրել էին կառավարիչներին, որ

¹ Նույն տեղում, գ. 94, թ. 2:

² Պատմութիւն ՍԴՀԿ, հտ. Ա., էջ 216:

փոխհատուցեն նավթահանքում հրդեհից հետո բանվորների կրած վնասները¹:

Հետագայում ևս դրությունը այս առումով չի փոխվում: 1908 թ. «Հնչակի» հունիս-հուլիսի համարում հոդվածագիր Բագրատունին ցույց է տալիս, որ ՌՍԴԲԿ-ն իր գործունեության ընթացքում օգտագործում էր հնչակյանների հնարավորությունները, մասնավորապես Բաքվի կազմակերպության տպարանը: Այնուհանդերձ, հեղինակն ընդգծում է այն փաստը, որ Կովկասում ՌՍԴԲԿ թույլ լինելով ձգտում էր չեզոքացնել հնչակյաններին սոցիալիստական գործունեության ասպարեզը միայնակ զբաղեցնելու համար²:

Հնչակյան կուսակցության նկատմամբ ՌՍԴԲԿ-ի վերաբերմունքն իր պաշտոնական արտահայտությունը գտավ Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների 4-րդ համագումարում, որտեղ ընդունվեց բանաձև Հնչակյան և ՀՅԴ կուսակցությունների վերաբերյալ: Այստեղ երկու կուսակցություններն էլ բնորոշվում են որպես «բուրժուա-ազգայնական», և համագումարն առաջարկում է սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններին «վճռական կռիվ մղել այս կուսակցութիւնների դեմ»³: Բանաձևի՝ հնչակյաններին վերաբերող հատվածում մասնավորապես ասված է. «Իրան սոցիալ-դեմոկրատական և հեղափոխական անվանող հնչակեան կուսակցութիւնը իրապես հանդիսանում է ինչպես իր կազմով, նույնպես և նպատակներով բուրժուազական-ազգայնական մի կազմակերպություն: Նրա ամբողջ գործունեությունն ուղղված է եղել դեպի, այսպես ասած, «Հայաստանի ազատութիւնը», իսկ այժմ, երբ Ռուսաստանում բոլոր քաղաքական կուսակցությունները որոշել են իրենց սոցիալ-քաղաքական ֆիզիոնոմիան, հնչակյանները, համառաքար մնալով ներքնահարկերում, օգտվում են սոցիալ-դեմոկրատական յարլիկից և շահագործում սոցիալ-դեմոկրատիայի հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը հայ ազգաբնակչութեան լայն խավերում ընդհանրապես և պրոլետարիատի խավերում մասնավորապես. սրանով նրանք մի կողմից արատավորում են սոցիալ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 622, թ. 1:

² «Հնչակ», 1908, N 6-7, «Նամակ Բաքվից»:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 123, թ. 1-2:

դեմոկրատիային և մյուս կողմից էլ մթագնում պրոլետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցութիւնը»:¹

Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների 4-րդ հերթական համագումարն առաջարկում է սոց. դեմ. կազմակերպություններին վճռական կռիվ մղել այս կուսակցության դեմ՝ մերկացնելով «նրա սոցիալ-դեմոկրատական ֆրազաբանութեան տակ ծածկված բուրժուական-նացիոնալիստական էութիւնը»²:

1906թ. «Հնչակի» 1-2 համարում «Հնչակեան կուսակցությունը» հոդվածում վերլուծության են ենթարկվում հնչակյաններին վերագրվող մեղադրանքները, որոնց էությունը բխում է հետևյալ դրույթից. «Եթե Տաճկահայկական դատը գուտ ազգայնական է, ուստի այդ խնդրով պարապողները ազգայնականներ (նացիոնալիստներ) են, և եթե Տաճկահայկական դատը հոմանիշ է նացիոնալիզմի, ուրեմն սոցիալիստները այնտեղ գործ ունենալ չեն կարող»³:

«Հնչակն» այդ կարծիքը սխալ է համարում և Եվրոպայի օրինակով ցույց տալիս, թե ովքեր են իսկական նացիոնալիստները և որոնք են նրանց հատուկ գծերը: «Նացիոնալիստները և նացիոնալիստական ձև ու բնաւորութիւն ունեցող քաղաքական կուսակցութիւնները Արևմտյան Եվրոպայում ընդունում են մի դասակարգի տիրապետութիւնը միւսի վրայ, ձգտում են շահագործուող դասակարգը գործիք դարձնելով նրան մղել դէպի արտաքին աշխարհակալութիւն»⁴: Ըստ «Հնչակի»՝ նացիոնալիստները «համագերմանականներ են և համապաւտոնականները, իսկ Տաճկա-հայկական դատի մեջ այդ բնաւորութիւնը կրող գիծ չկայ»⁵:

Վկայակոչելով եվրոպական նշանավոր սոցիալիստներ Ժ. Գեդին, Ժ. Ժորեսին, Ա. Բեքելին ու Է. Բեռնշտայնին՝ «Հնչակը» գրում էր, որ նրանք միշտ հանդես են եկել իրենց հայրենիքների անկախության պաշտպանության դիրքերից, իսկ գերմանացի նշանավոր սոցիալիստ Կ. Կաուցկին գտնում էր, որ ճնշվող ժողովուրդներ-

¹ Նույն տեղում

² Նույն տեղում:

³ «Հնչակ», 1906, N 1-2, ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 110, թ. 2:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

րը լիակատար իրավունք ունեն իրենց անկախությունը ձեռք բերելու, և այդ պայքարում պրոլետարիատը կարող է միանալ բուրժուազիային: «Հնչակի» վկայությամբ բոլոր երկրների հայտնի սոցիալիստները առանց որևէ վերապահության ընդունում են, որ ապագա սոցիալիստական աշխարհի ներդաշնակության համար ազատ, անկախ հայրենիքների և ազատ, անկախ ժողովուրդների գոյությունը բացարձակ անհրաժեշտություն է: «Սոցիալիզմը չի կարող լինել, ուր կան նուաճող ժողովուրդներ»¹: Իր տեսակետը հաստատելու համար «Հնչակը» վկայակոչում էր 1905 թ. Տրիեստում կայացած սոցիալիստական համագումարը, որն անդրադարձել էր նաև այս խնդիրներին: Համագումարը տվել է նացիոնալիզմի սոցիալիստական բնորոշումը, ըստ որի չի ընդունվում ազգերի ծուլումը կամ ոչնչացումը, այլ ճանաչվում է յուրաքանչյուր ճնշված ազգի իրավունքը ունենալու իր անկախությունն ու ազգային պետականությունը: Հնչակյան կուսակցությունը հիմնվելով այս սկզբունքների վրա, գտնում է. «Քանի որ Տաճկահայը ներկայումս ոչ միայն այդ հեռավոր նպատակին հասնելու քաղաքական որևէ հաստատութիւն չունի, այլ նա դրուած է մի ահռելի բնաջնջումի առաջ: Նրան զլացում է գոյութեան տարրական իրաւունքը, դատապարտելի՞ պիտի լինէր նրա ծգտումը որպէս նացիօնալիզմ ունենալու այն ինչ որ ուրիշները արդէն ունեն»²:

«Հնչակը» ընդգծում էր, որ Ռուսաստանում կուսակցությունը կանգնած է սոցիալ-դեմոկրատական հողի վրա և պայքարում է ցարիզմի դեմ հիմք ընդունելով միջազգային սոցիալիստական կոնգրեսների որոշումները, և որ կուսակցության՝ Ռուսաստանի մասնաճյուղերը նույնպես օգնելու են «Տաճկահայ դատին»³: «Հնչակը» գտնում էր, որ պահապանելով իր ուրույն կազմակերպությունը՝ շատ խնդիրներում համերաշխ է ՌՍԴԲԿ-ի հետ, և եթե կան սոցիալ-դեմոկրատներ, որ դրա մեջ տեսնում են նացիոնալիզմ, ապա դա արդեն վկայում է, որ «հենց իրենք են նացիօնալիստները»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 110, թ. 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Ինչ վերաբերում է արտասահմանի հնչակյան մասնաճյուղերին, ապա նրանց սոցիալիստական գործունեությունը կրում է պայքարի պասիվ ձև, իսկ նրանց գործունեության «իսկական վայրն է Տաճկա-Հայաստանը և Կովկասը և նրանց համար կայ և պիտի լինի Հայկական Ղատ»¹:

Հնչակյան կուսակցության 5-րդ պատգամավորական ժողովի որոշումներին համապատասխան՝ 1907թ. մարտին հրապարակվում է կուսակցության Բաթումիի վարչության թռուցիկը՝ ուղղված Հնչակյան և Ղաշնակցություն կուսակցությունների անդամներին: Այստեղ կոչ է արվում վերջ տալու «կուսակցական անտագոնիզմին և թայֆայութեանը»²:

Մատնանշելով ՀՅԴ ներսում միհրանական շարժման հետևանքով առաջացած պառակտումը, թռուցիկն ահազանգում էր, որ «անմիաբանությունը, թշնամանքը սոսկալի արհաւիրքների դուռ բացելուց զատ սպառնում էն ծանր հարած հասցնելու յեղափոխական գաղափարին»³: Կոչ է արվում դաշնակցության ղեկավարներին, լուրջ միջոցներ ձեռք առնեն և խափանեն չարիքը: Թռուցիկը հորդորում էր «բոլոր անկեղծ դաշնակցականներին յանուն յիշատակի ձեռք չբարձրացնել միմեանց վերայ, խուսափել պառակտումներից և հարցերը լուծել միմիայն գաղափարական ճանապարհով»⁴:

1907թ. վերահրատարակվում է նաև կուսակցության ծրագիրը, ուր Արևմտյան Հայաստանի հետ մեկտեղ Ռուսաստանը հայտարարվում էր կուսակցության ակտիվ գործունեության ծավալման ասպարեզ⁵:

Այդ գործին են լծվում Ռուսաստանի և Կովկասի հնչակյան մասնաճյուղերը: Ստորև տրված են այդ մասնաճյուղերը. Ալեքսանդրոպոլ (Արագած), Ախալքալաք (Նորաշեն), Անապա (Նոր Նավահանգիստ), Արդվին (Սմբատավանք), Աստրախան, Ագուլիս (Գուրթան), Արմավիր (09), Երևան, Բաքու (Մուրադ), Բալախան (Բան-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, գ. 126, թ. 1:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, գ. 162, թ. 1:

վոր), Բաթում (Նավահանգիստ), Շուշի (Վարանդա), Սուխում (Ծխախոտ), Սևաստոպոլ, Թեոդոսիա, Յալթա, Փոթի, Կերչ, Օդեսա (Փարոս), Քիշնև (Վերածնունդ), Թիֆլիս, Կարս, Կաղզվան, Վաղարշապատ, Հին Նախիջևան¹:

Ինչպես ցույց են տալիս արխիվային փաստաթղթերը, ՌՍԴԲԿ-ի և հնչակյան կուսակցության միջև լարված հարաբերությունները պահպանվեցին նաև հետագա տարիներին: Մասնավորապես մի փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ 1908թ. հարաբերությունների սրումը հանգեցրել է նույնիսկ փոխադարձ սպանությունների²: Այդ հարաբերությունների ծայրահեղ լարվածության մասին է վկայում 1908թ. ապրիլի 30-ի ՌՍԴԲԿ Բաքվի «Կարմիր հարյուրակ» կազմակերպության յուրատեսակ դիմումը կամ ավելի ճիշտ վերջնագիրը տեղի հնչակյաններին, որով նրանք պահանջում են վերացնել պաշտպանությունը ոմն Ավակովի գրասենյակից, որպեսզի թյուրիմացությունների տեղիք չտան: Այնուհետև ասված է, որ հակառակ դեպքում «Կարմիր հարյուրակը» հնչակյան «թիկնապահներին կդիտի որպես կապիտալիստների պաշտպաններ և կգործի ըստ իր հայեցողութեան»³:

Արխիվային մեկ այլ փաստաթուղթ էլ վկայում է, որ բացի ՌՍԴԲԿ-ից՝ Բաքվում հնչակյանները լարված հարաբերությունների մեջ են եղել նաև «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության» (Սպեցիֆիկների) հետ⁴:

Հնչակյանների հակացարական, հեղափոխական գործունեությունը շարունակվեց նաև ռուսաստանյան հեղափոխության անկման տարիներին:

ՌՍԴԲԿ-ի հետ մեկտեղ հնչակյանները Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում մասնակցում էին մայիսմեկյան ցույցերին, հակակառավարական միտինգներին, տարածում էին հեղափոխական թռուցիկներ⁵:

¹ Նույն տեղում, գ. 151, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 135, թ. 1:

³ Նույն տեղում, գ. 139, թ. 1:

⁴ Նույն տեղում, գ. 111, թ. 1:

⁵ Նույն տեղում, 1906, N 5, մայիս:

«Հնչակը» դատապարտում էր ստոլիպինյան ագրարային ռեֆորմը, որն իր դրական կողմերով հանդերձ չէր լուծում գյուղացիության հողագրկության խնդիրը¹:

1905թ. հոկտեմբերի 17-ին հեղափոխության վերելքի շրջանում ցարը ստորագրեց Առաջին Պետական Դուման հրավիրելու մասին մանիֆեստը: Դումայի մասին խոսելով՝ «Հնչակը» զգուշավոր մոտեցում է ցուցաբերում և թերահավատորեն վերաբերվում այն սպասումներին, թե Դումայի գումարումը կչափավորի ցարի իրավունքները: Պարբերականը մատնանշում է այն իրողությունը, որ իշխանությունն անընդհատ սահմանափակում է Դումայի իրավունքները²:

Երկրորդ Պետական Դումայի ընտրությունների կապակցությամբ հնչակյան կուսակցության Ռուսաստանի և Կովկասի գործադիր հանձնախումբը թռուցիկ է տարածում, որում կոչ է անում պատգամավորներ ընտրել աշխատավորների շահերը պաշտպանող անձանցից: Հանձնախումբը հայտարարում էր, որ կուսակցությունը մասնակցելու է դումայական ընտրություններին իբրև միապետությանը հակադիր հեղափոխական ուժ, իբրև պրոլետարիատի շահերը պաշտպանող կուսակցություն³:

Հնչակյանները կարծում էին, որ Ռուսաստանի օրենսդիր մարմնի պրոլետար պատգամավորները պետք է հասնեն նրան, որ Դուման իրեն «Հիմնադիր ժողով» հայտարարի⁴:

«Հնչակը» դատապարտում էր ցարիզմը և ցույց տալիս, որ Երկրորդ Պետական Դումայի ցրումից հետո հրավիրված Երրորդ Պետական Դուման ոչ թե լիարժեք օրենսդիր մարմին էր, այլ ինքնակալությանը հնազանդ տարրերի հավաքածու⁵:

¹ Նույն տեղում, N 11, նոյեմբեր:

² Նույն տեղում, N 3, մարտ:

³ Նույն տեղում, N 12, դեկտեմբեր:

⁴ Նույն տեղում, N 11, նոյեմբեր:

⁵ «Հնչակ», 1907, N 12, դեկտեմբեր:

1907թ. Կովկասի հնչակյանները թիֆլիսում հրատարակեցին «Ապագա» օրաթերթը Աբգար Տեր-Աբրահամյանի (Պայազատ) և Ատրպետի խմբագրությամբ: Եթե «Հնչակը» նյութեր էր հրատարակում գերազանցապես Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի մասին, ապա այստեղ տպագրվում էին նյութեր Ռուսաստանի, Կովկասի և արևելահայ կյանքի վերաբերյալ: «Ապագան» առաջին իսկ համարում նշում էր, որ ինքը կանգնած է դասակարգային հողի վրա, որպեսզի սթափեցնի պրոլետարիատին, ճնշված գյուղացուն և նրա ինքնաձանաչողությունը¹: Պարբերականը դատապարտում էր հայերի արտագաղթը Արևմտյան Հայաստանից և նշում, որ փրկությունը ոչ թե արտագաղթի, այլ «անիրավին դիմադրելու, բռնութեան դեմ կռվելու մեջ է»²: Պարբերականը դատապարտում էր նաև երիտթուրքերի որդեգրած պանթուրքիզմի քաղաքականությունը:

1908թ. թիֆլիսում լույս տեսավ հնչակյանների «Գործ» թերթը Գարեգին Կոզիկյանի խմբագրությամբ, սակայն մի քանի համար լույս տեսնելուց հետո այն փակվեց իշխանությունների կողմից:

1908-1909թթ. Աստրախանում լույս էր տեսնում հնչակյանների «Լրաբեր» շաբաթաթերթը³:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության պարտությունից հետո ինքնակալությունը բոլոր ուղղություններով անցավ: Խարձակման: ՌՍԴԲԿ-ից բացի հարվածի տակ ընկան նաև Ռուսաստանի և Կովկասի հնչակյան կազմակերպությունները, որոնցից շատերը ջախջախվեցին, մնացածներն էլ անցան ընդհանրապես:

Այսպես, 1907թ. սեպտեմբերի 1-ին ժանդարմների կողմից խուզարկության է ենթարկվում Ալեքսանդրապոլի հնչակյան մասնաճյուղի ղեկավար Պետրոս Մոճոռյանի տունը, որտեղից հայտնաբերվում է արգելված հեղափոխական գրականություն, որոշ քանակությամբ զենք ու զինամթերք: Մոճոռյանը ձերբակալվում է⁴:

Ամենուրեք տեղի են ունենում հնչակյանների ձերբակալություններ: 1908թ. փետրվարի 4-ին Ռուսաստանի ներքին գործերի

¹ «Ապագա», Թիֆլիս, 1907, N 1:

² Նույն տեղում:

³ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան մամուլը, Պեյրուք, 1992, էջ 22, 26:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 130, թ. 1:

նախարարության ոստիկանական ղեկարտամենտը նահանգային ժանդարմական վարչություններին ու պահնորդական բաժանմունքներին է ուղարկում հնչակյան կուսակցության Ռուսաստանի և Կովկասի մասնաճյուղերի կանոնադրությունը, որը նրանց պետք է օգներ հնչակյանների հայտնաբերման գործում¹:

1908թ. Երևանի ժանդարմական վարչության պետի տեղակալի մի գրության մեջ խոսվում է այն մասին, որ ձերբակալված հնչակյան Ենոք Նազարյանի մոտ եղած նամակներից իրենք պարզել են, որ Հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղեր են գործում Սևաստոպոլում, Յալթայում, Սիմֆերոպոլում²: Թիֆլիսում փակվեցին «Ապագա» և «Երկրի ձայն» պարբերականները:

1910թ. բացահայտվում է Ազգաբաղում գործող Հնչակյան կազմակերպությունը, իսկ նրա անդամները ձերբակալվում են և դատի տրվում: 1912թ. օգստոսի 17-ին Ազգաբաղի շրջանային դատարանի մեղադրական եզրակացությունից պարզ է դառնում, որ մի խումբ հայ երիտասարդներ Ազգաբաղում ստեղծել են «Երիտասարդ խումբ» կոչվող հնչակյան կազմակերպությունը և ծավալել են ակտիվ գործունեություն: Ձերբակալված Կարապետ և Գաբրիել Սաֆարյանների, Թադևոս Խոսրովյանցի, Սանդրո Սարգսյանցի, Գրիգոր Ալխայանցի և այլոց մոտ հայտնաբերել են հրացաններ, ատրճանակներ, փամփուշտներ, կուսակցական, հեղափոխական գրականություն, թռուցիկներ: Մասնաճյուղի նպատակը եղել է Ռուսաստանում տիրող քաղաքական կարգի տապալումը³:

Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ Կովկասի հնչակյան ամենավաղ ստեղծված և ամենամեծ կազմակերպությունը՝ Բալխանի մասնաճյուղը, ազգային-հեղափոխական գաղափարներից հեռանալով և սոցիալ-դեմոկրատիային փարվելով, ոչ թե հզորացավ, այլ ավելի թուլացավ և կանգնեց իսպառ քայքայման վտանգի առջև: Վերոհիշյալի վառ ապացույց կարող է ծառայել Բալխանի մասնաճյուղի խմբերից մեկի ղեկավար բանվոր Հայկի (Բժշկյանց, հետագայում նշանավոր խորհրդային գորահրամանատար Գայ-Հ. Գ.) 1909 թ. կազմած անփոփոխ տեղեկագիրը Բալա-

¹ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 158, թ. 1:

³ Նույն տեղում, գ. 170, թ. 14:

խանի բոլոր խմբերի գործունեության մասին: Տեղեկագրի առաջին 2 էջերում տրված է վիճակագրական աղյուսակ Բալախանի մասնաճյուղի բոլոր խմբերի վերաբերյալ: Տրված են խմբերի կազմության թվականը, ղեկավարը (խմբապետ), տեղի ունեցած վերջին ժողովը, պրոպագանդիստի ինքնությունը, քայքայման պատճառը:

Ըստ աղյուսակի տեղեկությունների՝ 1906-ից 1908 թթ. ընթացքում կազմված մասնաճյուղի 23 խմբերից՝ 318 անդամով, 1909 թվականին գրեթե ոչ մի խումբ չէր մնացել՝ բացառությամբ 2-3-ի, որոնք «կիսաքայքայված ու լքված դրուրիան մեջ են»¹:

318 անդամներից մնացել էին 45-50 անդամ: Ըստ աղբյուրի՝ խմբերի քայքայման պատճառը հնչակյան վարչության անփութությունն էր և շրջիկ պրապագանդիստների բացակայությունը:

Արխիվային մեկ այլ փաստաթղթի համաձայն՝ հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը 1909թ. հունիսի 8-ի հայտարարությամբ լուծարում է Բալախանի մասնաճյուղի վարչությունը «իր ապօրինի քայլերի համար»²: Մասնաճյուղի քայքայման պատճառների մասին խոսելիս անշուշտ, չպետք է բացառել նաև հեղափոխության պարտությունից հետո հնչակյան գործիչների նկատմամբ ուժգնացած իշխանությունների հալածանքները, որը չէր կարող բացասական ազդեցություն չունենալ մասնաճյուղի վրա:

Որ ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունից հետո իշխանություններն ուժեղացրել էին ճնշումը հնչակյանների վրա, վկայում է մասնավորապես 1910թ. մայիսի 24-ին Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչության պետին ուղարկված Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազի գաղտնի տեղեկագիրը Հնչակյան կուսակցության ծրագրի մասին: Վկայակոչելով Հնչակյան կուսակցության ծրագրի 1897թ. երրորդ հրատարակությունը՝ տեղեկագրում ասվում է, որ դատելով ծրագրի բովանդակությունից՝ Հնչակյան կուսակցությունը իր առջև խնդիր է դրել «հեղափոխական ճանապարհով ինքնակալութեան տապալումը և այդ կարգերի փոխարինումը համընդհանուր դեմոկրատական սահմանդրական կարգով»³: Եթե ծրագրի մյուս գլուխներում (Գ, Դ) նշված է, որ կու-

¹ Նույն տեղում, գ. 161, թ. 3-4:

² Նույն տեղում, գ. 156, թ. 1:

³ Նույն տեղում, գ. 162, թ. 2:

սակցության գործունեության ասպարեզը Թուրքահայաստանն է, սակայն ինչպես այս, այնպես էլ 1907թ. կուսակցության ծրագրի վերահրատարակությունից պարզվում է, որ կուսակցության գործունեության իրական ասպարեզը Ռուսաստանն է: Ղա հաստատվում է նաև այդ կուսակցության տարբեր կոմիտեների 1906, 1907թթ. հրատարակած և տարածած թռուցիկներից, ինչպես նաև կուսակցության կենտրոնական օրգան «Հնչակի» 1906թթ. հոդվածների բովանդակությունից: Այսպիսով, երկու ծրագրերից պարզ է դառնում, որ Հնչակյան կուսակցությունը հետամուտ է նույն նպատակին, ինչը որ իր առջև դրել է ՌՍԴԲԿ-ն¹:

Ըստ տեղեկագրի եզրակացության՝ քանի որ հնչակյան կուսակցությունը իր առջև դրել է Ռուսաստանի տիրող կարգերի վերացման խնդիրը և նրա փոխարինումը դեմոկրատական-ժողովրդավարական հանրապետությամբ, ուստի ենթակա է դատական պատասխանատվության²:

Այսպիսով 20-րդ դարի սկզբին Հնչակյան կուսակցության բաժանումներից ու միավորումներից, ռուսական հեղափոխության շրջանի մեծ խմորումներից հետո ինքնուրույն գոյությունը պահպանած Ռուսաստանի և Կովկասի հնչակյան մասնաճյուղերի զգալի մասը շեշտված սոցիալիստական ուղղվածությամբ ոչ միայն չամրապնդվեցին ու չհզորացան, այլև գնալով ավելի ու ավելի թուլացան և քայքայվեցին:

Մեր կարծիքով հնչակյանների սոցիալիստական գործունեության կրախի պատճառը մի կողմից ՌՍԴԲԿ կովկասյան կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեությունն էր և նրանց կազմակերպական հետագա ամրապնդումը, մյուս կողմից՝ հնչակյանների՝ ազգային հարցից ավելի ու ավելի հեռանալը, որն անխուսափելիորեն հանգեցրեց մեկուսացման իսկ նրանց գործունեությունը դարձավ անարդյունավետ ու անդեմ:

Հնչակյանների սոցիալիստական գործունեությունը Կովկասում և Ռուսաստանում թերևս լավագույն ապացույցն է այն ճշմարտության, որ ազգի քաղաքական կազմակերպության առաջնահերթ խնդիրը չպետք է լինի ազգային կամ ազգային-պետական շրջա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

նակներից դուրս, առավել ևս, եթե ազգի առջև դեռևս դրված է իր ազատության ու անկախության հասնելու գերխնդիրը:

Ստեղծված իրադրությունում առավել գործնական և հուսալի ուղեգիծը հայկական շարժումների համար, անշուշտ, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործի լավ կազմակերպման, ազգային երկպառակություններին վերջ տալու, ազգային ուժերի համախմբման և համագործակցության ուղեգիծն էր¹:

Է. «ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՆԳՐԵՍ» ԿԱԶՄԵԼՈՒ ՄՈՒՐԱՏԻ ՆԱԽԱԶԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1906 թ. մայիսին հնչակյան նշանավոր գործիչ Մուրատը, որ Սասունի ապստամբությունից հետո ձերբակալվել և աքսորվել էր աֆրիկյան Տրիպոլի, կարողանում է փախչել և հասնել Փարիզ: Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը մասնաձյուղերին ուղղված հուլիսի 2-ի շրջաբերականում ողջունում է կուսակցության անդամներին և, ընդհանրապես, համայն հայությանը Մուրատի ազատման կապակցությամբ: Շրջաբերականը կոչ է անում բոլոր հնչակյաններին մեծացնել իրենց նյութական աջակցությունը, որպեսզի «կեդրոնը Մուրատին իրենց գլուխ ունենալով կարողանայ կուսակցական գործերը ցանկալի կանոնաւորութեան և բարձրութեան մեջ դնել»: Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչության անունից շրջաբերականը ստորագրել են ատենապետ Ա. Աչըզպաշյանը և ատենադպիր Ս. Սապահ-Գյուլյանը²:

Փարիզում Մուրատը դիմումներ ու նամակներ է ստանում հայության տարբեր հատվածներից այն միտումով, որ ձեռնամուխ լինի պառակտված և միջկուսակցական պայքարով տարված հայ ազգային կուսակցությունների միջև համագործակցության ստեղծմանը: Մուրատը նախ և առաջ 1906 թ. հուլիսի 24-ին շրջաբերականով դիմում է հնչակյան կուսակցության մասնաձյուղերին: «Մենք հայերս իրար միացած չենք,- գրում էր նա,- և այդ պատճառով մեծ ուժ չենք ներկայացնում: Իրականության սթափ գիտակցումով է նա

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 6, Երևան, 1981, էջ 486:

² ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 117, թ. 2:

գրել. «որքան խեղճ ու տիաս ենք և այն գիտակցութիւնը չունինք, թե մեր ընդհանուր թշնամոյն դեմ մեր մղած անահուասար կռուոյն մեջ մեր ոյժը մեր համերաշխ գործելուն մեջ պիտի կայանայ, եթե ոչ, մեր աչքերը դեպի Եւրոպա յառելը և միայն անկէ ազատութիւն խնդրելը ոչ մի օգուտ չունի: Կուգիմ մի անգամ ընդմիշտ ըսել, որ պէտք չէ օտարներու վրայ յոյս դնել, խոսքերէ խաբուիլ ու յետոյ յուսախաբ ըլլալ»¹:

Շրջաբերական-նամակում Սուրատը կոչ է անում մի կողմ թողնել անձնական շահը և գործել համերաշխ: Պետք է «իւրաքանչիւրս զգայ իւր վրայ ծանրացած պարտականութիւնը և կատարե զայն առանց այլևայլ յետին միտքերու, անկեղծ վերաբերուի դեպի ընդհանուր գործը և անվիատ ու անձնուիրութեամբ աշխատի՝ ինչպէս Սասունցիները և Ջեյթունցիները, այն ատեն վստահ են, որ ուշ կամ կանուխ ապագան մերն է»²:

«Հնչակի» «Լավ է ուշ քան երբեք» խմբագրականում Սուրատը կոչ է անում հայ հեղափոխական բոլոր կուսակցությունների վարիչ մարմիններին միջոցներ ձեռք առնել «հայ յեղափոխական կօնգրես» կազմելու համար, որուն մասնակցին հայ ժողովրդեան մէջ գործող բոլոր կուսակցութեանց ներկայացուցիչները»³:

Անհրաժեշտ է նշել այն հանգամանքը, որ «հայ հեղափոխական կոնգրեսի» գաղափարը դեռևս մինչև Սուրատի կոչը՝ դարասկզբին, առաջ էր քաշել Սապահ-Գյուլյանը: 1900թ. «Հնչակի» մարտի 1-ի համարում տպված «Հայ հեղափոխական կոնգրեսը» հոդվածում նա առաջ է քաշում հայ հեղափոխական ուժերի միավորման գաղափարը, առանց որի «մեր անկազմակերպ ու ցրուած ուժերը առաջին հարւածեն իսկ պիտի ջաղջախւին...»⁴: Սապահ-Գյուլյանը հայ հեղափոխականների սրբազան պարտականությունն է համարում մասնակի ցույցերից ու անջատ գործելուց հրաժարվելը և համերաշխ ու միացյալ գործունեությունը, քանի որ, ըստ նրա, «հայի ազատութիւնը յուր յեղափոխական միացեալ ուժերից կախումն ունի»: Նա գտնում էր, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն նույ-

¹ Նույն տեղում, գ. 118, թ. 3:

² Նույն տեղում, թ. 4:

³ «Հնչակ», 1906, N 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

⁴ Նույն տեղում, N 1:

նիսկ իր անկախ գոյության պահպանման պահանջի դեպքում էլ կարող էր ընդհանուր համագործակցության ծրագիր մշակել: Ահա այս հրատապ խնդրի լուծման համար, ըստ Սապահ-Գյուլյանի, անհրաժեշտություն էր առաջացել գումարելու «հայ հեղափոխական կոնգրեսը», որը ժամանակի անհետաձգելի պահանջն է»¹:

Առաջ քաշելով այս գաղափարը՝ հնչակյան տեսաբանը կոչ էր անում հանուն տանջված հայրենիքի փրկության մոռանալու նեղ-կուսակցական տարածայնությունները և իրականացնելու «ժամանակի արդար պահանջը, այսինքն՝ հայ զենքի ու հայ բազկի եղբայրակցութիւնը»²:

Կոնգրեսի գաղափարը Սապահ-Գյուլյանը շարունակում է «Հնչակի» հուլիսյան համարում³:

Սուրատի նախաձեռնությունը ջերմ աջակցություն գտավ հնչակյան գործիչների, այդ թվում և Սապահ-Գյուլյանի մոտ: Պաշտպանելով Սուրատին՝ նա գրում էր. «Եթե ուզում են Տաճկահայ յեղափոխական գործին բաւարար լուծումն բերել, ապա պետք է համերաշխութիւն հաստատել հայ կուսակցութիւնների մէջ»⁴:

Սուրատի կոչին ջերմորեն արձագանքեցին վերակազմյալները: Մ. Տամատյանը շնորհավորական նամակ ուղարկեց Սուրատին: Հնչակյան և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների միջև համերաշխությունը նորոգելու նպատակով հնչակյան կենտրոնը Սուրատին ուղարկում է Եգիպտոս: Թեև Սուրատը վրդովված էր, որ Տամատյանն անցել է վերակազմյալների շնորքերը, բայց Տամատյանի և Սուրատի տեսակցությունից հետո՝ 1907թ. նոյեմբերին, երկու կուսակցությունների միջև կայացվում է համաձայնություն համատեղ գործունեության վերաբերյալ: Հնչակյան և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների միջև համերաշխության դաշինքը հրատարակվում է «Հնչակի» հավելվածում 1907թ. դեկտեմբերի 20-ին: Այստեղ մասնավորապես ասված էր, որ դաշինքի հիմնական նպատակն է արևմտահայության ազատագրության գործին ուժ տալը: Համաձայն դաշինքի՝ երկու կուսակցությունները, պահպանե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, N 5:

⁴ «Հնչակ», 1907, N 12, դեկտեմբեր:

լով իրենց ինքնուրույն գոյությունը, համատեղ են հանդես գալու գուտ հեղափոխական բնույթ ունեցող բոլոր խնդիրներում¹: Համաձայնության կայացումը մեծ խանդավառություն է ստեղծում Եգիպտոսի հայ գաղթօջախում: 1908 թ. սկզբին Մուրատը մեկնում է Ամերիկա և զգալի աշխատանք կատարում Ազգային միասնական ճակատի ստեղծման ուղղությամբ: Նա ելույթներ է ունենում տարբեր քաղաքներում՝ Նյու Յորքում, Բոստոնում, Չիկագոյում և այլն: Ժամանակակիցներն առանձնացնում են հատկապես 1908 թ փետրվարի 23-ին Բոստոնում կայացած նրա ելույթը: «Հակառակ իր անհուն ժողովրդականության, խանդավառ փառաբանութանց, շատ համեստ էր Մուրատ,- պատմում էր ականատեսը: - Հռետոր չէր բեմին վրայ. սակայն իր արտասանութիւնը յստակ էր և անկեղծ: Ունէր քաշողական և համոզիչ բան մը, որ ուժ և հաւատք կը ներշնչէր դիմացինին: Մուրատ իր մաքուր հայրենասիրութիւնով, մարդասիրութիւնով, մանաւանդ Հայ Յեղափոխութեան վրայ ունեցած անսահման հաւատքով բոլորի խորունկ համակրանքը շահեցաւ»²:

Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը 1907թ. մարտի 16-ի գրությամբ դիմեց ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովին հույս հայտնելով, որ դաշնակցության Վիեննայի համաժողովը կքննարկի Մուրատի առաջարկը և «հայ յեղափոխութեան այդ կենսական պահանջին շուտափույթ բավարարութիւն կտա»³:

Դաշնակցության Արևմտյան բյուրոն իր պատասխանը տպագրում է «Դրոշակում», որտեղ հայ հեղափոխական կոնգրեսի գումարումը համարում է վաղաժամ: «Հնչակը» տրամագծորեն հակառակ կարծիքին էր՝ գտնելով, որ այն ոչ թե վաղաժամ, այլ նույնիսկ ուշացած է: «Մեր անդդովելի համոզումն է,-գրում էր «Հնչակը»,-որ հայ ժողովուրդը պետք եղածից աւելի ուժ ունի իր Դատը առաջ տանելու, բայց կուսակցական ճղճիմ հաշիւները և եղբայրապան կռիւները ամեն ինչ չեզոքացնում և ամլութեան են դատապարտում»⁴:

¹ Հավելված «Հնչակի», 1907, N 11:

² Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, Փրովիտենս 1955, էջ 98:

³ «Հնչակ», 1907, N 6, հունիս:

⁴ Նույն տեղում:

ՀՅԴ-ի կողմից «կոնգրեսի» մերժման մյուս պատճառը այն դիրքորոշումն էր, ըստ որի այդ հարցը դաշնակցության համար կարող էր լուրջ նշանակություն ունենալ միայն այն դեպքում, երբ «երկրում բացի դաշնակցական մարմիններից գոյութիւն ունենան նաև հնչակեան և այլ յեղափոխական մարմիններ»:¹

ՀՅԴ այս դիրքորոշմանն ի պատասխան՝ «Հնչակը» գրում է, որ այնպիսի մի մեծ խնդրի առաջ, ինչպիսին է Հայ հեղափոխական կոնգրեսի գումարումը, կուսակցական նման նեղմտությունը լուրջ պատասխան չի կարող դիտվել:

«Հնչակն» ավելի քան տարօրինակ է համարում դաշնակցության ընդհանուր ժողովի այն մոտեցումը, ըստ որի երկու կուսակցությունների միջև համերաշխ գործունեություն կարող է տեղի ունենալ միայն այն դեպքում, երբ հնչակյան տեղական մարմիններն իրենց առօրյա ընթացքով և հեղափոխական գործունեությամբ վստահություն կներշնչեն դաշնակցական մարմիններին:

«Հնչակը» մերժում է այս մոտեցումը և ընդգծում, որ դաշնակցության տեղական մարմիններն էլ իրենց հերթին չեն վայելում հնչակյան մարմինների վստահությունը, հետևաբար այսպիսի պատասխանը չի կարող դիտվել որպես «Հայ հեղափոխական կոնգրեսի» մերժման լուրջ պատճառաբանություն²: Հնչակյանները համոզված էին, որ կոնգրեսը լուծում կտա վիճելի հարցերին և համերաշխություն կբերի:

Ը. ՆՆՉԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՀԱՍՏԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Նշված ժամանակաշրջանում ավելի ու ավելի լայն թափ էր ստանում երիտթուրքական շարժումը: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ Փարիզում գտնվող ղեկավարները փորձում էին համաձայնություն կայացնել հայ ազգային կուսակցությունների հետ ընդհանուր ձակատուվ հանդես գալու սուլթանական վարչա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

կարգի դեմ: Այդ գործընթացի ճանապարհին երիտթուրքերի հերթական քայլը հնչակյանների հետ համաձայնության գալն էր:

1906թ. հուլիսին Փարիզում երիտթուրքերի կուսակցության նշանավոր գործիչ Բեհաեդդին Շաքիրը հնչակյան գործիչներին առաջարկում է համագործակցել: Հնչակյանները հիշեցնում են, որ նման փորձ արդեն եղել է, որն ավարտվել է անարդյունք՝ գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով:

Դեռևս 1895թ. Լոնդոնում գտնվող Հնչակյան կուսակցության կենտրոնը, բանակցությունների մեջ մտնելով երիտթուրքերի պարագլուխներից Ահմեդ-Ռզա բեյի հետ, առաջ էր քաշել Հայկական նահանգների ինքնավարության գաղափարը, սակայն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը չի հրաժարվում իր ծայրահեղ կենտրոնացման ծրագրից: Սապահ-Գյուլյանի վկայությամբ ինչպես Ռզա բեյը, այնպես էլ իր կուսակցությունը միշտ հետ մղեցին «Հայաստանի ինքնավարութեան գաղափարը»¹:

Այնուամենայնիվ, այդ առաջարկը քննարկվում և հավանություն է ստանում հնչակյան կենտրոնի կողմից: Հանդիպմանը մասնակցել են Բեհաեդդին Շաքիրը, Ահմեդ Ռզան և Նազըմ Բեյը, հնչակյաններից՝ Մուրատն ու Սապահ-Գյուլյանը: Կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում են այն հարցերը, որոնց շուրջ պետք է ընթանային քննարկումները: Դրանք էին Հայկական հարցը, ինքնավար Հայաստանի խնդիրը և նրա հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, դեմոկրատական սահմանադրության հարցը, օսմանյան քաղաքացիության հարցը, սոցիալիզմի և ազգայնականության հարցը և այլն²: Բոլոր հարցերի շուրջ տեղի են ունեցել բուռն քննարկումներ և բանավեճեր:

Խոսելով ազգային հարցի մասին՝ երիտթուրքական առաջնորդները գտնում էին, որ դրանք պետք է լուծվեն Օսմանյան կայսրության ամբողջականության և համընդհանուր (ոչ միայն Հայկական նահանգներում) բարենորոգումների շրջանակներում: Հնչակյաններն, ընդհակառակը, գտնում էին, որ կայսրության՝ ցավոտ և հրատապ լուծում պահանջող ազգային հարցերը, այդ թվում և Հայկական հարցը, պահանջում են առանձին լուծումներ: Առաջ քաշե-

¹ Հնչակ, 1896, N 4:

² Սապահ-Գիւլեան Ստ., Պատասխանատուները, Պեյրուք, 1974, էջ 203-204:

լով ազգային քաղաքական ինքնավարության պահանջը՝ հնչակյան գործիչները գտնում էին, որ այս հարցի շուրջ համաձայնության ձեռքբերումը իրենց համար ունի սկզբունքային նշանակություն և որոշիչ է երիտթուրքերի հետ համագործակցության հարցում: Երիտթուրքերը դրան հակադրում էին Օսմանյան կայսրության ընդհանուր բարեփոխումների գաղափարը, որը, սակայն, հնչակյանների կողմից մերժվեց: Ահմեդ Ռզան հայտարարեց, որ հանուն համերաշխ գործակցության՝ իրենք կարող են սկզբունքորեն ընդունել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը, եթե հնչակյանները բացառեն, թե ինչ տարածքներում են պահանջում հայկական ինքնավարությունը և այն ինչպիսի հարաբերությունների մեջ պիտի լինի Օսմանյան պետության հետ¹: Հերթական հանդիպման ժամանակ հնչակյանները ներկայացնում են ինքնավար Հայաստանի քարտեզը, որը ներառում էր Պատմական Հայաստանը և Կիլիկիան: Երիտթուրքերի դժգոհությունը հարուցեց հատկապես Կիլիկիայի ներառումը ինքնավար Հայաստանի կազմի մեջ, քանի որ դրանով Օսմանյան կայսրությունը բաժանվելու էր երկու հատվածի և «Միջագետքը, Արաբիան, Սիրիան...պիտի կտրուէին Օսմանութեան մայր կտորից»²:

Ինքնավար Հայաստանի մասին խոսելով՝ հնչակյանները գտնում էին, որ թեպետ այն գտնվելու էր թուրքական գերիշխանության ներքո, բայց պիտի ունենար եվրոպական հովանավորություն, և եվրոպական տերություններն էին նշանակելու Հայաստանի կառավարչին:

Ինքնավար Հայաստանն ունենալու էր ոչ թե միապետական, այլ խորհրդարանական համակարգ: Գործադիր իշխանությունը գտնվելու էր կառավարչի ձեռքում, որը հաշվետու էր լինելու խորհրդարանին: Հայերենը ճանաչվելու էր պետական լեզու:

Երկար քննարկումներից հետո իթթիհատականները համաձայնվեցին Հայաստանի ինքնավարության այդ ծրագրին: Ինչ վերաբերում էր Կիլիկիային, ապա երիտթուրքերի պարագլուխները հայտարարեցին, որ այն չէր մտնելու ինքնավար Հայաստանի կազ-

¹ Նույն տեղում, էջ 207:

² Նույն տեղում, էջ 208:

մի մեջ, բայց այստեղ ևս անց էին կացվելու բարենորոգումներ տեղի պայմաններին համեմատ¹:

Հնչակյան և Երիտթուրքական գործիչները ընդհանուր համաձայնության չեն գալիս ինչպես դեմոկրատական Թուրքիայի սահմանադրության, այնպես էլ Հայկական հարցում եվրոպական միջամտության հարցի շուրջ:

Հնչակյանները կարծում էին, որ Թուրքիայի քաղաքական և տնտեսական զարգացման, ավատատիրության ոչնչացման, երկիրը աշխարհիկ պետություն դարձնելու, ինչպես նաև հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների համակողմանի դեմոկրատացման համար անհրաժեշտ է երկրում հաստատել նոր, դեմոկրատական սահմանադրություն: Սակայն դրան առարկեցին Երիտթուրքական գործիչները՝ գտնելով, որ այդ դեպքում երկրում քաղաքական գերիշխանությունը կանցնի ոչ թուրք ժողովուրդների ձեռքը, մի բան, որն իրենց համար անընդունելի է: Նրանք առաջ էին քաշում Միդհատյան սահմանադրության վերահաստատման խնդիրը: Դեմ չլինելով Միդհատյան սահմանադրության վերահաստատմանը՝ Սապահ-Գյուլյանը գտնում էր, որ «իրենք առանձին ջանք դնելու ցանկություն չունեն, քանի որ այդ սահմանադրութիւնը իր էութեամբ և ոչ մէկ տարրի վիճակին (Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդներին-Գ.Հ.) փոփոխութիւն չի բերելու և չի գոհացնելու»²:

Հայկական հարցի առնչությամբ Երիտթուրքական առաջնորդները հայտարարեցին, որ իրենք ընդունում են նրա գոյությունը, բայց մերժում են որևէ արտաքին միջամտություն այդ հարցում, քանի որ դա կխաթարի Օսմանյան պետականության իրավունքները:

Քննարկվող մի քանի հարցերի շուրջ ևս համաձայնություն չկայացավ: Դրանցից էր սոցիալիզմի հարցը: Երիտթուրքերը հայտարարեցին, որ թուրք ժողովուրդը պատրաստ չէ այդպիսի գաղափարների, իսկ իրենք քիչ բան գիտեն սոցիալիզմի ուսմունքի մասին, հետևաբար չեն կարող այն ընդունել³:

Հնչակյան առաջնորդները չէին կարող ընդունել Երիտթուրքերի որդեգրած ծայրահեղ ազգայնամոլական դիրքորոշումը: Չըն-

¹ Նույն տեղում, էջ 209:

² «Հնչակ», 1906, N 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր:

³ Սապահ-Գիւլեան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 211:

դուներով Սահմանադիր ժողովի հիմքի վրա ստեղծված նոր պետականության գաղափարը, որի մեջ տեսնում էին Օսմանյան պետության վերացման վտանգ, իթթիհատական գործիչ Նազըմ բեյը հայտարարում էր, որ իրենք չեն կարող ազգայնական չլինել, քանի որ իրենց կուսակցության գոյությունը հենց դրանով է պայմանավորված, և ազգայնականության մեջ են նրանք տեսնում իրենց հարատևության գրավականը¹: Որպես թունդ ազգայնամուլներ՝ նրանք գտնում էին, որ Օսմանյան պետության մեջ կա միայն մեկ ազգություն՝ օսմանյան: Չկան ուրիշ ազգեր և ազգություններ, այլ գոյություն ունի միայն օսմանյան ազգը, որի մեջ պետք է ձուլվեն մնացած բոլորը: Փարված մնալով համաօսմանականության գաղափարին՝ երիտթուրքերը, փա ստորեն, իրենք իրենց հակասեցին, քանի որ այդպիսի դիրքորոշումը ուղղակիորեն մերժում էր ինչպես հայկական հարցի, այնպես էլ Ինքնավար Հայաստանի գաղափարը, հարցեր, որոնց շուրջը կարծես թե հնչակյանների հետ ձեռք էին բերվել համաձայնություններ:

Երիտթուրքերը մերժեցին նաև հնչակյանների այն առաջարկությունը, ըստ որի՝ իրենց քարոզչական գործունեության ընթացքում իթթիհադը պետք է առաջ մղեր նաև «Ինքնավար Հայաստանի» գաղափարը:

Սրանով էլ ավարտվեցին հնչակյանների և երիտթուրքերի միջև բանակցությունները, բանակցություններ, որոնք քաղաքական հակամետ դիրքորոշումների պատճառով թերևս սկզբից ևեթ դատապարտված էին ձախողման:

Կովկասից ու Ռուսաստանից դուրս գտնվող հնչակյանները հայկական հարցից բացի շարունակում էին քարոզել իրենց սոցիալիստական գաղափարները «Հնչակում»: Սապահ-Գյուլյանը, չափազանցնելով իրականությունը, գրում էր, որ Թուրքիան այնքան կապիտալիստական երկիր է, որքան Ռուսաստանը, որքան կապիտալիստական մի ուրիշ երկիր: Նա գյուղացի մարաբաներին համարում էր պրոլետարներ: Սակայն մարաբաները ոչ թե պրոլետարներ էին, այլ ճնշող մեծամասնությամբ ֆեոդալական կախյալ գյուղացիներ²: Հնչակյանները գտնում էին, որ արևմտահայ հասարակության

¹ Նույն տեղում:

² Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները..., էջ 135:

մեջ հեղափոխություն կատարողները, բռնապետության դեմ ապստամբողները կարող են լինել միայն պրոլետարները: Ըստ Սապահ-Գյուլյանի՝ հեղափոխության համար պետք է կազմակերպել այն տարրերին, որոնք պատմականորեն ընդունակ են և կարող են այդ անել: Այդպիսի ուժը աշխատավոր պրոլետար դասակարգն է, անհատ բուրժուաները միայն հետևից եկողներ են՝ հաճախ իրենց կամքին հակառակ¹: Հնչակյանները արևմտահայերի ազատագրումը կապում էին մեծ տերությունների քաղաքականության հետ: Նրանք նշում էին, որ արևմտահայերը պետք է զինվեն և սպասեն հարմար պահի, երբ եվրոպական որևէ երկիր պատերազմի մեջ կմտնի Թուրքիայի դեմ, այն ժամանակ իրենք ապստամբություն կբարձրացնեն:

Ինչի՞ վրա էին հիմնվում հնչակյան տեսաբանները: Արդյոք եվրոպական երկրների քաղաքականության մեջ նպաստավոր տեղաշարժեր էին տեսնում հոգուտ հայերի: Վերլուծելով մեծ պետությունների քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդեպ՝ Սապահ-Գյուլյանը ցույց է տվել, որ մասնավորապես Ռուսաստանի ու Անգլիայի քաղաքականության մեջ առկա էին լուրջ տեղաշարժեր:

Ռուսաստանի քաղաքականության մասին խոսելով՝ Սապահ-Գյուլյանը ցույց էր տալիս, որ եթե 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այդ քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդեպ պահպանողական էր, ապա օսմանյան հեղափոխության նախաշեմին Ռուսաստանն այլևս հետամուտ չէր Թուրքիայի ամբողջականության պահպանման քաղաքական գծին և հակվել էր նրա մասնատման գաղափարին: Նա համոզված էր, որ Ռուսաստանը երբեք չի ցանկացել ստեղծել անկախ Բուլղարիա, բնականաբար, չի ցանկացել և չի ցանկանում ստեղծել նաև անկախ Հայաստան, բայց «իրերի օբյեկտիվ ընթացքը դա անխուսափելի դարձրեց, նույնը կլինի Հայաստանի նկատմամբ»²:

«Անգլիան էլ առաջ Թուրքիայի ամբողջականութեան պահպանման կողմնակից էր,-գրում է Սապահ-Գյուլյանը,-բայց այսօր

¹ «Հնչակ», 1908, N 8:

² «Հնչակ», 1907, N 7, հուլիս:

այն հարձակողական է դարձել, այսինքն՝ status quo-ին հակառակ»¹:

Նա Անգլիային համարում է հայ ժողովրդի բարեկամը, որը «անկեղծորեն ձգտել է հայկական խնդրի լուծմանը»:

Սապահ-Գյուլյանը ֆրանսիայի քաղաքականությունը թուրքիայի հանդեպ նույնպես բարենպաստ էր համարում հայության համար: Եթե Անգլիան ու Ֆրանսիան փոխել էին իրենց քաղաքականությունը, ապա Գերմանիան մնացել էր թուրքիայի պաշտպանն ու հովանավորողը: Ինչու՞ էր Գերմանիան պաշտպանում թուրքիայի ամբողջականությունը: Ըստ Սապահ-Գյուլյանի Գերմանիան դեռ «Պետք եղածին չափ իր բաժինը չի բերել և չի գետեղուել թուրքիայում»²:

Ընդունելով եվրոպական միջամտությունը որպես միջոց Հայկական հարցի լուծման համար՝ հնչակյան տեսաբանն առաջնահերթ էր համարում այդ դրությունից օգուտ քաղելը: Իսկ այդ միջամտությունը նա շատ մոտ ապագայի խնդիր էր համարում: Ըստ Սապահ-Գյուլյանի հայերը պետք է «շրջահայաց գործունեութեամբ մեծ ծաւալ և ուժ տան Տաճկահայ յեղափոխական գործին, որպեսզի այն պայթի քաղաքական յարմարագոյն պարագային»³: Հստակեցնելով իր միտքը՝ նա գրում էր, որ չպետք է սպասողական, պասիվ դիրք բռնել, «բողոքով, պրոպագանդայով ու միտինգներով չէ, որ շահագրգիռ պետութիւններին Հայաստան պիտի քաշենք, այլ գենքով և յեղափոխական գործունեութեամբ»⁴:

1907 թ. դեկտեմբերին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի) միջոցով հնչակյաններին առաջարկեց մասնակցել իրենց հետ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր, հակասուլթանական ուժերի կոնգրեսին, սակայն հնչակյանները հրաժարվեցին՝ հայտարարելով, որ իրենք ծանոթ են երիտթուրքերի տեսակետներին և սկզբունքային տարածայնություններ ունեն նրանց հետ, որի պատճառով չեն կարող մասնակցել կոնգրեսի աշխատանքներին:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, 1907, N 8, օգոստոս:

Հնչակյանների մերժողական պատասխանը Ղաշնակցությանն ուներ նաև այլ պատճառ: Նրանք վրդովված էին այն բանից, որ ՀՅԴ-ն մերժել էր հայ հեղափոխական կոնգրեսն հրավիրելու Մուրադի առաջարկը: ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյին գրված պատասխան նամակում ասված էր, որ 1907թ. Վիեննայում կայացած ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը բացեիքաց մերժեց հայ կուսակցությունների միջև համերաշխությունը և հայ հեղափոխական կոնգրեսի գաղափարի իրագործումը «վաղաժամ» համարեց, սակայն ընդունեց «ժեղճ թիրքերու հետ համաձայնութեան գաղափարը...»¹:

Դրա փոխարեն հնչակյաններն առաջ քաշեցին հայ քաղաքական կուսակցությունների համաժողովի կազմակերպման հարցը սեփական դիրքորոշումը հստակեցնելու նպատակով, որից հետո պետք էր փորձել համագործակցություն ստեղծել Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր մյուս ուժերի՝ հույների, մակեդոնացիների, արաբների հետ: Սակայն Ղաշնակցությունը հավանություն չտվեց հնչակյանների այս առաջարկին՝ գտնելով, որ առկա պայմաններում անհրաժեշտ է համագործակցել թուրքերի հետ²:

Անշուշտ, հեշտ խնդիր չէ տվյալ ժամանակաշրջանում հայ քաղաքական ուժերի որդեգրած ճիշտ ուղին գտնելու նպատակով համեմատել ղաշնակցական և հնչակյան տեսակետները: Եթե «Հնչակի» մերժողական դիրքորոշումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ իրենք իրենց համար պարզել էին երիտթուրքերի հակահայկական էությունը, ապա Ղաշնակցությունը թերևս ելնում էր այն իրողությունից, որ Հայկական հարցի լուծման համար ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, ինչպես նաև հայ ազատագրական շարժման վայրէջքի շրջանում պետք էր թուրք ընդդիմադիր ուժերի հետ համագործակցել այն հույսով, որ սուլթանական վարչակարգի փոփոխությունից կարող էր օգտվել նաև հայ ժողովուրդը: Կարծում ենք, որ այս հարցում երկուսն էլ ելնում էին օբյեկտիվ իրականությունից:

Ինչևէ, հնչակյանները խիստ քննադատության ենթարկեցին Ղաշնակցությանը Փարիզի համաժողովին մասնակցելու և երիտթուրքերի հետ համագործակցելու համար: Թուրք-ղաշնակցական

¹ Սիրվարդ, Մեծն Մուրադ, էջ 80:

² Սապահ-Գիլեան, նշվ. աշխ., էջ 223:

համերաշխությունը ըստ նրանց միշտ պիտի մնա «ներկա տարվուն էն ծիծաղելի կատակերգությունը»¹: Սապահ-Գյուլյանը կարծում էր, որ Ղաշնակցության համագործակցությունը երիտթուրքերի հետ բազմակողմանի ուսումնասիրության արդյունք չէ և օգուտի փոխարեն մեծ վնաս է բերելու Հայ դատին²:

¹ «Երիտասարդ Հայաստան», Բոստոն, 1908, թիվ 34:

² Նույն տեղում, 1908, թիվ 35:

ԳԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՀՆՁԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1908-1915 թթ.

Ա. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ՀՆՁԱԿՅԱՆՆԵՐԸ

1908 թ. ապրիլին երիտթուրքերը հեղաշրջում կատարեցին և իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը: 1876 թ. Միդհատյան սահմանադրության վերահաստատումը և երկրում դեմոկրատական ազատությունների հռչակումը իրականում խիստ սահմանափակ հնարավորություններ տվեցին օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին: Այնուհանդերձ, սահմանադրության ընդեռած ազատությունները հայ քաղաքական ուժերին ազատ գործելու որոշ հնարավորություն տվեցին: Դրա արդյունքում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի թատերաբեմ մտավ քաղաքական նոր կազմակերպություն: 1908թ. հոկտեմբերին իրարից անջատ գործող հեղափոխական տարբեր խմբերի (արմենականներ, չափավոր վերակազմյալներ, գաղափարակցական միություն) միավորումից ստեղծվեց հայ սահմանադրական-ռամկավար կուսակցությունը¹:

Տարբեր տեղերից թուրքիա վերադարձան փախստական հեղափոխականները, այդ թվում՝ հնչակյան գործիչները: Մուրատն ու Սապահ-Գյուլյանը Կ. Պոլիս վերադարձան 1908թ. օգոստոսին²: Օգոստոսի 16-ին հնչակյան պատգամավորությունը (Սապահ-Գյուլյան, Մուրատ, Հարություն Ճանկյուլյան, Միհրան Տամատյան (Տամատյանը վերակազմյալ հնչակյան էր-Հ.Գ.) պաշտոնական այցելություն կատարեց Կ. Պոլսի իթթիհադական կոմիտեի կենտրոնատեղին, որտեղ նրանց ընդունեց դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը և ուրիշներ³: Հնչակյանները ողջունեցին երկրում հռչակված սահմանադրությունը, հույս հայտնեցին, որ այն հնարավորություն կընձեռնի խորհրդարանական, կուսակցական պայքարով հետզհետե ընդ-

¹ Սարգսյան Ս., Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921), Ե., 2009, էջ 69:

² Միրվարդ, Մեծն Մուրատ, Երևան, 1991, էջ 46:

³ «Ազգ», Բոստոն, 1908, 26 սեպտեմբերի

լայնել դեմոկրատական կարգերը: Այնուամենայնիվ, հնչակյանները, չնայած այս հայտարարություններին, երիտթուրքերի նկատմամբ զգուշավոր դիրքորոշում ունեին: «Հնչակը» համագործակցում էր ավելի լիբերալ գործչի՝ իշխան Սաբահեդդինի հետ: Սաբահեդդինը, ի տարբերություն իթթիհադական պարագլուխներ Նազըմի, Թալեաթի, Բեհաեդդինի և այլոց, Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ընդլայնման և ապակենտրոնացման կոչ էր անում:

1908 թ. նոյեմբերի 24-ին Փարիզից կուսակցության մասնաձյուղերին ուղղված հնչակյան կենտրոնի շրջաբերականում պարզաբանվում էր նոր իրադրության պայմաններում կուսակցության որդեգրած ռազմավարությունն ու մարտավարությունը: Շրջաբերականում ասված էր, որ սուլթանական բռնապետության դեմ երկար տարիների կռվից հետո Թուրքիայում սահմանադրության հաստատումով հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց որոշ ազատություններ՝ խոսքի, ժողովների, միությունների և այլն: Այս պայմաններում հնչակյան կուսակցությունը պիտի աշխատի «Տաճկահայաստանի ընդհանուր վերանորոգութեան ու զարգացման համար: Տաճկահայաստանի մասնաձիղի համար մշակված է առանձին «Կազմական կանոնագիր», որով կուսակցութիւնը պիտի կարողանայ կանգնել լեզալ հորի վրայ»¹:

Կենտրոնական վարչությունը հանձնարարում է կուսակցության մասնաձյուղերին թուրք և մյուս ժողովուրդներին հասկացնել, որ հայ ժողովուրդը անջատողական (սեպարատիստ) չէ, քանի որ «Տաճկահայաստանի մեջ կա Սահմանադրութիւն»: Այդ նպատակի համար օգտագործվում են գրավոր և բանավոր քարոզչությունը, թռուցիկները, հրապարակային ժողովները: Ըստ շրջաբերականի՝ պետք է հաստատվեին հնչակյան ակումբներ, որոնց մի մասը լինելու էին գրադարան-ընթերցարաններ, իսկ մյուս մասը՝ հրապարակային ժողովներ գումարելու սրահներ: Ակումբները բաց էին լինելու բոլորի առաջ, առանց որևէ ազգային ու կրոնական խտրականության: Շրջաբերականը միաժամանակ պատվիրում էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 86, թ. 1:

«զինել ժողովրդին նոր տեսակի զենքերով, որն անհրաժեշտ է ինքնապաշպանութեան համար»:¹

Սասնաճյուղերին հանձնարարվում էր կազմել թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերից բռնագրավված հողերի ցուցակը և ուղարկել կենտրոնական վարչություն, միաժամանակ պարզել, թե բացի պետական հարկերից, ինչ հարկեր են դրված գյուղացիության վրա տեղական բեկերի ու աղաների կողմից:²

Շրջաբերականը ստորագրել են ատենապետ Բ. Վարազդատը և ատենադպիր Ստ. Սապահ-Գյուլյանը:

Թեպետ հնչակյանները ողջունեցին օսմանյան սահմանադրության վերահաստատումը՝ այն համարելով առաջադիմական, կարողացան դուրս գալ ընդհատակից և անցնել լեգալ գործունեության, այնուամենայնիվ շարունակում էին անվստահությամբ ու թերահավատորեն վերաբերվել երիտթուրքերի խոստումներին: Պատահական չէր հետևյալ հանգամանքը. երբ Կ. Պոլիս վերադարձած Փարամազը, Ասոն (Տիգրան Օտյան) և ուրիշ կուսակցական գործիչներ ձգտում էին կուսակցության կենտրոնը Փարիզից Կ. Պոլիս տեղափոխել, դրան դեմ է արտահայտվում Սապահ-Գյուլյանը: Չհավատալով օսմանյան սահմանադրությանն ու երիտթուրքերի խոստումներին՝ նա համոզված մնաց «թուրքի անհաւատարմութեան, հայաջինջ քաղաքականութեան իր սկզբունքին և երբեք չէր ուզիլ, որ կեդրոնը փոխադրուեր Պոլիս»³:

Ծանոթ լինելով նրանց ազգայնամոլ էությանը՝ հնչակյաններն իրենց շրջաբերականներում հրատապ խնդիր էին համարում ժողովրդի ինքնապաշպանության նախապատրաստումն ու զինումը:

Դ՛հա կողքին հայտարարում էին, որ իրենց կսատարեն սահմանադրությանը, եթե հետադիմականները փորձեն այն տապալել:

1908 թ. նոյեմբեր 6-ին Հնչակյան կուսակցության Ամերիկայի մասնաճյուղի (կենտրոնը Նյու Յորք) տարածած շրջաբերականում ասված է. «Սահմանադրութեան վերահաստատումով Թուրքիո մեջ հնչակեան կուսակցութեան համար գործունեութեան լայն ասպա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Սապահ-Գիւլեան Բերուզ, Կենսագրութիւն Ստեփան Սապահ-Գիւլեանի, Նյու-Յորք, 1936, էջ 88:

րեզ է բացված: Ձեռք բերուած սահմանափակ ազատութիւնը պաշտպանելու և ընդլայնելու համար հնչակեան կուսակցութիւնը պիտի պատրաստուի զինելու ժողովրդին գալիք հավանական խռովութեանց ժամանակ կազմ ու պատրաստ գտնվելու համար, քանզի դեռ բոլորովին ջախջախուած չեն հին ռեժիմի պաշտպանները, որոնք ամեն կերպ աշխատում են նոր ռեժիմը տապալելու և իրենց ծարավը հագեցնելու հայ բազամչարչար ժողովրդի արյան մեջ»¹: Հայտարարում են, որ կուսակցութիւնը պետք է պատրաստ լինի դիմագրավելու նրանց և պաշտպանելու հայ ժողովրդին: Շրջաբերականը կոչ է անում ամերիկահայ հնչակյաններին մեկնել Արևմտյան Հայաստան և իրենց «պարտքը կատարել Հնչակեան դրոշի ներքո»²:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո կուսակցության կենտրոնական օրգան «Հնչակի» էջերում կարմիր թելի պես անցնում էին Հայաստանի ինքնավարության և հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գաղափարները: Իր էջերում «Հնչակը» գրում էր, որ «Միութիւն և Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը գործադրության մեջ է դնում թուրք նացիոնալիզմը՝ հենվելով միդիատայան սահմանադրության վրա: «Հնչակը» թերահավատ է այդ սահմանադրության նկատմամբ, քանի որ այն ունի միայն խորհրդակցական բնույթ, այդ պատճառով չի կարող լիարժեք օրենսդրական մարմին լինել: Այս պարագայում չորն³ է հնչակյանների դիրքորոշումը. «Մենք որպէս սօցիալիստներ դեմ կլինենք «Երիտասարդ Թուրքիային», եթե նա ցանկանա մի ազգի տիրապետութիւնը հաստատել մյուսների վրա», - գրում էր պարբերականը³: Այս դեպքում հնչակյանների խնդիրն էր լինելու պայքարը հանուն ժողովուրդների քաղաքական ու տնտեսական իրավահավասարության: «Ազգութիւնների բացարձակ հավասարութիւնը» համարելով անձեռնմխելի իրավունք, պարբերականը հայտաւարում էր, որ չի կարող ընդունել մի ազգի ստորադասումը մյուսին, իսկ դրա համար հարկավոր է, որ ազգերն ունենան իրենց ինքնավարութիւնը: Միդիատայան Սահմանադրության փոխարեւ պարբերականն առաջարկում էր

¹ ՀԱՍ. ֆ. 408, ց. 1, գ. 85, թ. 2:

² «Հնչակ», 1908, N 6-7:

³ Նույն տեղում:

«Ռամկավարական Սահմանադրութիւն՝ որպէս ժողովրդի կամքն արտահայտող օրգան, որը պիտի կազմվի Թիւրքիայի բոլոր տարրերի մասնակցութեամբ: Մեր պայքարի մոտաւոր նպատակը կլինի ինքնավարութիւնը՝ Հայաստանի, Մակեդոնիայի և բաղկացուցիչ բոլոր ժողովուրդների համար, իսկ Ռամկավարական Սահմանադրութիւն՝ ամբողջ Թիւրքիայի համար»¹: Որպէս պայքարի հեռավոր նպատակ դիտվում էր «սոցիալիզմի տիրապետութիւնը Հայաստանի և ամբողջ Թիւրքիայի մեջ»²:

«Թուրքական ռեֆորմիստական շարժումը» հողվածում Սապահ-Գյուլյանն ընդգծում էր, որ Հնչակյան կուսակցությունը ոչ թե ազգայնական այլ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն է, որը սկզբից ևեթ չի ձգտել անջատման, այլ պատմության ընթացքի բերումով է անջատողականությունը դարձրել անհրաժեշտություն. «Մեզ համար, որպէս սոցիալ-դեմոկրատական սկզբունքներով առաջնորդվողի, Հայաստանի անկախության խնդիրը թուրք բացարձակապետութիւնից վերջնական նպատակ չի եղել, այլ մերձաւոր մի միջոց՝ հեռաւոր մի նպատակի ծառայեցնելու համար»³: Այդ նպատակին հասնելու համար կուսակցությունը ձգտել է ծեռք բերել քաղաքական իշխանություն: Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը գրում է. «այսօր երկրում տիրողը այլևս բռնապետութիւնը չէ, այլ Սահմանադրութիւնը, որ թեև շատ անկատար է և կան ուրիշ ընդդիմադիր տարրեր նույնիսկ թուրք ժողովրդից, այնուամենայնիվ, սրանք բոլորն էլ երկրի քաղաքական կարգերի արմատական փոփոխութեան կողմնակից են,-այդ դեպքում սոցիալիստական շահի տեսակետից անջատման գաղափարը այլևս կորցնում է իր գոյութեան սկզբնական պատճառը մեզ համար»⁴: Ամփոփելով հողվածը՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Եթե բռնապետութեանը միշտ պատասխանել ենք անջատականութեամբ, ապա «Երիտասարդ Թիւրքիայի» դեմ միշտ դրել ենք Հայաստանի ինքնավարութեան պահանջը»⁵: Ինչ վերաբերում է կուսակցության ահաբեկչական

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

գործունեության եղանակին և մարտական ուժի հարցին, ապա Սա-
պահ-Գյուլյանի համոզմամբ «տակտիկայի դավադրական մասը
դադարեցվելու է իրերի աստիճանական զարգացման համեմատ,
իսկ մարտական ուժը կպահվի, որովհետև ամեն տեսակ անակն-
կալների պետք է պատրաստ լինել»¹:

Օսմանյան խորհրդարանի ընտրությունների ժամանակ հայ
պատգամավորների թվում էր հնչակյան կուսակցության առաջնորդ-
ներից Մուրատը, որը ներկայացնում էր Կոզանի սանջակը (կենտ-
րոնը՝ Սիս): Որպես խորհրդարանի անդամ՝ Մուրատը ծավալել է
եռանդուն և հայանպաստ գործունեություն: Նա պաշտպանում էր
ինչպես ժողովրդավարության սկզբունքները, այնպես էլ Օսմանյան
կայսրության հպատակ ժողովուրդների տեղական ինքնավարութ-
յան գաղափարը՝ դրանով հակադրվելով Իթթիհադի քաղաքակա-
նությանը²:

Մուրատն ակտիվորեն պաշտպանում էր հողագրկված հայ
գյուղացիության շահերը և պայքարում, որպեսզի նրանցից խլված
հողերը վերադարձվեն իրենց տերերին, իսկ վիճելի հարցերը
կարգավորվեն ոչ թե դատական, այլ վարչական միջոցով, քանի որ
թուրքական դատարանից արդարացի որոշում դժվար էր ակնկա-
լել³:

Հողային հարցի լուծման իր ուղին էր առաջադրում Արամ
Աչըզպաշյանը: Ըստ նրա հայերից բռնագրավված հողերը անմիջա-
պես չէին հետ վերցվելու և հանձնվելու օրինական տերերին, քանի
որ դա, ըստ Աչըզպաշյանի, կարող էր տեղիք տալ ատելության ու
վրեժխնդրության բորբոքման և վտանգ սպառնալ հայ գյուղացիութ-
յան կյանքին: Նա ցույց էր տալիս, որ գյուղացիներից խլված հողերի
մի մասը հափշտակողները վաճառել էին նոր տերերին, մի հանգա-
մանք, որն ավելի էր բարդացնում հարցի դատական կամ վարչա-
կան ճանապարհով լուծումը: Աչըզպաշյանի կարծիքով կառավա-
րությունը պետք է հատուկ հողային վարկ տրամադրեր «բռնագրա-
ւած հողերը հատուցումի ուղիով ետ առնելու եւ բուն տէրերուն՝
հայ գյուղացիներուն յանձնելու համար»: Այդ կերպով հնարավոր էր

¹ Նույն տեղում:

² Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, էջ 46:

³ Նույն տեղում:

«բոլոր կողմերին գոհացում տալ» և թույլ չտալ, որ Թիւրքիայի բաղկացուցիչ ազգերու միջև խորանարատելությունը...»¹:

Քրիստոնյաների գինվորագրման հարցում նա դեմ դուրս եկավ գորանոցային համակարգին և առաջ քաշեց ազգային հատկանիշով գորանասեր կազմելու սկզբունքը²:

Մուրատի ցուցաբերած օգնությունը զգացվեց նաև կիլիկիահայության կոտորածի օրերին, երբ թուրք-քրդական հրոսակներին լուրջ դիմադրություն ցույց տվեց Հաճնի հնչակյան մասնաճյուղը, որի անդամները իրենց հին (չախմախավոր) կայծքարե հրացանների հետ մեկտեղ, օգտագործեցին նաև նոր տիպի (մարտին) հրացաններ, որոնցով արժանի հակահարված տվեցին ջարդարարներին³:

Մուրատի կյանքն ու գործունեությունն ուսումնասիրող Սիրվարդը գրել է. «Որպես երեսփոխան, Մուրատ անալլայ ծառայեց հայութեան, անոր իրավունքներու պաշտպանութեան ուղիեն երբեք չչեղվելով»⁴:

Մուրատը, ժամանակակիցների վկայությամբ, եղել է բացառիկ ժողովրդականություն վայելող գործիչ, մեկն այն քչերից, որին հարգում և ընդունում էին նաև ազգային մյուս կուսակցությունները:

Շատ պատկերավոր է ժամանակակիցների՝ Մուրատին տրված բնութագիրը. «Մուրատ, հակառակ իր անհուն ժողովրդականութեան, շատ համեստ էր: Հռետոր չէր բեմին վրա, սակայն իր արտասանութիւնը հստակ էր և առույգ, անկեղծ էր, ուներ քաշողական և համոզիչ բան մը, որ կտիրապետեր բոլորին վրա, ուժ և հավատք կըներշնչեր դիմացինին: Մուրատ իր համեստութիւնով, մաքուր հայրենասիրութիւնով, մարդասիրութիւնով, մանավանդ հայ հեղափոխութեան վրա ունեցած անսահման հաւատքով, բոլորին խորունկ համակրանքը շահեցավ»⁵:

¹ Սիրվարդ, Արամ Աջըգպաշեան, Փրովիդենս, 1957, էջ 138:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Սիրվարդ, նշվ. աշխ., էջ 43:

1909թ.մարտի 31-ին (ապրիլի 12-ին) Ստամբուլում երիտ-թուրքերի դեմ խռովություն սկսվեց: Հետադիմական ուժերը (սուլթանի կողմնակիցներ, մահմեդական հոգևորականություն, խոշոր հողատերեր և այլն) իրենց պահանջագիրը հանձնեցին շեյխ-ուլ-իսլամին: Այն նախատեսում էր Իթթիհադի հեռացումը իշխանությունից և շարիաթի սկզբունքների անշեղ կատարումը: Իթթիհադի առաջնորդները ծանր դրության մեջ ընկան և իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված եղան դիմել փախուստի:

Ավերվեցին իթթիհադական «Շուրայի հյումներ» և «Թանին» թերթերի խմբագրությունները: Հակաիթթիհադական խռովությանը մասնակցող գործի թիվը հասավ 6 հազարի¹:

Սուլթանական խռովությունը ճնշելու համար Մակեդոնիայում կազմակերպվում է Կ. Պոլսի վրա արշավող զորքերի խմբավորում՝ բաղկացած թուրքական 2-րդ և 3-րդ բանակներից: Աբդուլ Համիդը ավստրիական կառավարությունից խնդրում է զորքեր մտցնել Մակեդոնիա, սակայն մերժում է ստանում: «Ազատարար» բանակի զորամասերը շուտով մտան Կ. Պոլիս: Սուլթանին հավատարիմ մնացած զորամասերը սկզբում դիմադրում են, բայց շուտով աստիճանաբար անձնատուր են լինում, իսկ մի մասն էլ դիմում է փախուստի²:

1909թ. ապրիլյան խռովության ճնշման գործում ակտիվ դեր խաղացին նաև բուլղարական, հունական, հայկական հեղափոխական կազմակերպությունները: Օրինակ Կ. Պոլսի վրա շարժվելու համար 16 հազար բուլղարների գլուխ անցած՝ սպասում էր նշանավոր բուլղար հեղափոխական Սանդանսկին³: Կ. Պոլիս մտած երիտթուրքական բանակի հրամանատարության հետ հանդիպման են գնում Դաշնակցության և Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչները (հնչակյաններին ներկայացնում էր Հ. Ճանկյուլյանը), որոնք իրենց օժանդակությունն են առաջարկում: Հայ կուսակցություններին տրվում է որոշ քանակի զենք ու զինամթերք և հանձնարարվում

¹ Ազատարար շարժում բանակի յադթական մուտքն ի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 51:

² Նույն տեղում, էջ 143:

³ Նույն տեղում, էջ 124:

է 12 դիրքերի պաշտպանությունը, որոնցից յուրաքանչյուրում լինելու էր հինգ մարտիկ¹:

Մուրատն ու Արծրունին (Հակոբ Ավետիսյան, վանեցի հնչակյան գործիչ) առաջարկում են հնչակյաններից կամավորական ջոկատներ կազմել և մասնակցել սուլթանի խռովության ճնշմանը, սակայն բանակի հրամանատարությունը պատասխանում է, որ նրանց օգնությանը կդիմեն, երբ դրա կարիքը կզգան²:

Հնչակյանները դուրսորդ Գր. Զելալի գլխավորությամբ կազմեցին բժիշկների մի խումբ և ուղարկեցին «ազատարար» բանակի վիրավոր զինվորներին օգնելու³:

Կ. Պոլսի հնչակյան մասնաճյուղը Շ. Փանոսյանի նախաձեռնությամբ հանգանակություն կատարեց հօգուտ հակասուլթանական ուժերի⁴:

Սուլթանական խռովության ճնշման գործում բացի Կ. Պոլսից, իշխանությունները ներգրավում են նաև գավառների հնչակյան մասնաճյուղերին: Աղաբազարի հնչակյան մասնաճյուղի ղեկավար Անդրանիկ Կենճյանն իր հուշերում գրում է. «1909թ. մարտի 31-ի Պոլսոյ Շերիաթականներու հակակառավարական ելույթներուն դիմադրելու համար Ատաբազարի կառավարութիւնը օգնութիւն հայցած էր հայ երիտասարդութենէն, եւ անձամբ ես ալ երեսուն չափ երիտասարդներ կանաւոր ներկայացուցած էի, որոնց տրված էր զորանոցէն պետական զէնք և փամփուշտ Սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար: Նոյն ատեն կառավարութիւնը, քաղաքին պաշտպանութիւնն ալ յանձնած էր հայ ժողովուրդին, ինքը չունենալով բավարար ուժ»⁵:

Սուլթանական խռովության ճնշման օրերին Ադանայում և Կիլիկիայի այլ վայրերում երիտթուրքերը կազմակերպեցին հայկական կոտորածներ, որոնց զոհ գնաց մոտ 30 հազար մարդ: Արխիվային փաստաթղթերում, մամուլում բազմաթիվ վկայություններ կան, որ կիլիկիահայության կոտորածները տեղի են ունեցել կառա-

¹ Նույն տեղում, էջ 163-164:

² Նույն տեղում, էջ 164:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 165:

⁵ Կենճեան Անդրանիկ, Հալածականի յուշեր, Պեյրուք, 1964, էջ 39:

վարության թողտվությամբ: Բավական է վկայակոչել միայն Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի գեկուցագրերը Ռուսաստանի արտգործնախարար Իզվոլսկուն:¹

1909թ. կիլիկիահայության կոտորածները սառը ցնցուղի տպավորություն են գործում օսմանյան սահմանադրությամբ և երիտթուրքական լոզունգներով ոգևորված հայության վրա:

Անակնկալի եկած հնչակյանները փորձում են որոշ քայլեր ձեռնարկել: Հայերի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով գործիչներ են ուղարկում այն վայրերը, որտեղ ջարդերի հավանականությունը մեծ էր: Օրինակ, կիլիկիահայության կոտորածի օրերին ստույգ տեղեկություններ ունենալով, որ Կեսարիայի և նրա շրջակայքի հայության գոյությունը վտանգված է, Կեսարիա է ուղարկվում հայտնի գործիչ Ազատ Ոստանիկը (Մելքոն Միր Սազոյան): Տեղի հայության ինքնապաշտպանության ամրապնդման նպատակով նրա ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ «թալանի հոտով արբեցած խուժանը «Ֆետայիին խորհրդաւոր անձնապորթներէն ու կատարված մարտական փորձերէն սարսափած. չէր համարձակած իր եղեռնը գործադրել»²: Կեսարիայի խայությունը փրկվում է կոտորածից:

Հնչակյանների օրգան «Կոհակը» այդ կապակցությամբ գրում էր. «Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր մեր թշուառացած հայրենիքը ոչ միայն իր որդիներու ստեղծագործող ու շինարար աշխատանքի պտուղները վայելելու բաղդը չունեցավ, այլ սարսափի, կոտորածի և գարշելի եղբայրասպանութեան կեանք մըն ալ անցուց և այժմ ալ չգիտէ, թե ի՞նչ պիտի գայ իւր գլխին»³: Շարունակելով այս միտքը՝ պարբերականը իրավացիորեն գրում է. «Մենք չէինք սպասեր, որ դարերու բռնակալութեան ենթարկված երկիր մը մոգական գավազանի մեկ հարվածով բարեկարգվէր, վերանորոգվէր», այսինքն՝ օսմանյան սահմանադրության և երիտթուրքերի խոստացած բարենորոգումների նկատմամբ հնչակյանները թերահավատ էին: «Կոհակը» ցավով է նշում, որ սուլթանական անմարդկային ռեժիմի

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբ., Երևան, 1991, էջ 230-235:

² «Հնչակ», 1914, N 1, մայիս:

³ «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 1 (30 մայիսի):

տակ ապրող դրացի ժողովուրդները փոխանակ իրար հետ միավորված լծվելու երկրի շենացման գործին...տեղի ունեցան անլուր ջարդերը նույն դրացի ժողովրդի կողմից: Պարբերականը այն հետևությունն է անում, որ Կիլիկիայի հայոց կոտորածները էլ ավելի են խորացնելու անվստահությունն ու թշնամանքը «մեր հայրենիքի մեջ ապրող այլևայլ տարրերու մեջ»: Հնչակյանների պարբերականը համարձակորեն մեղադրում է օսմանյան խորհրդարանում մեծամասնություն կազմող իթիհադականների և նրանց վստահությունը վայելող կառավարության գործելակերպը, որը, աղավաղելով իրականությունը, «Փարիզի մեր դեսպանին միջոցով (նկատի ունի Թուրքիայի դեսպանին-Հ. Գ.) յայտնեց ի լուր աշխարհի, թե Կիլիկիոյ դեպքերը հետեւանք չեն Համիտի մը ծրագիրներու, այլ հայերու անջատողական ձգտումներու»¹:

Կիլիկիահայության կոտորածների կապակցությամբ թուրքական կառավարության Վիեննայի զինվորական կցորդ Իսմայիլ Հաջը բեյը հայտարարում է , որ դրա պատճառը իբր «Կ. Պոլսի հայ կոմիտեներն են(նկատի ունի հայկական կուսակցություններին-Գ. Հ.)»: Նրա հայտարարությունը տպագրվում է եվրոպական թերթերում, որին թուրքական կառավարությունը չի արձագանքում: Կառավարության նման պահվածքը բնականաբար ենթադրում էր նրա համաձայնությունն այդ հայտարարության հետ: Այս հարցով Կ. Պոլսի ՀՅԴ և Հնչակյան կուսակցությունների տեղական մարմինները դիմում են կառավարությանը՝ պնդելով, որ նա պարզաբանի իր դիրքորոշումը: Կառավարության պատասխանում ասված էր, որ Վիեննայի թուրք զինվորական կցորդի հայտարարությունը միմիայն մասնավոր կարծիք է եղել, որը ոչ մի առնչություն չունի կառավարության պաշտոնական դիրքորոշման հետ:²

Հնչակյան նշաձավոր գործիչ Հմայակ Արամյանցի և Գրիգոր Եղիկյանի խմբագրությանը՝ հրատարակվող «Կոհակ» շաբաթաթերթը, որի առաջին համարը լույս տեսավ 1909 թ. մայիսի 30-ին, արժարժում էր հարցերի լայն ասպեկտ: Սոցիալիստական գաղափարների կողքին լայնորեն քննարկվում են Հայկական հարցին և եվրոպական պետությունների քաղաքականությանն առնչվող

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թիվ 5, (27 հունիսի):

խնդիրներ, ինչպես նաև ազգային կուսակցությունների գործունեության, արևմտահայության դրությանը վերաբերող հարցեր: Պարբերականի էջերում լուսաբանվում է նաև օսմանյան խորհրդարանի գործունեությունը:

Արծարծելով հայկական բարենորոգումների խնդրում եվրոպական միջամտության հարցը՝ Արամյանցը այն համարում է կործանարար: Մեկ առ մեկ լուսաբանելով Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին վարած քաղաքականությունը՝ նա ցույց է տալիս դրանց շահամուլ էությունը, ընդգծում, որ հայկական հարցը նրանց համար եղել է և մնացել սոսկ միջոց իրենց քաղաքական ու տնտեսական որոշակի նպատակներին հասնելու ճանապարհին: «Արդարև,-գրում էր Արամյանցը,-ո՞ր եվրոպական պետութիւնն է, որ խղճի ձայնի անսալով և իր մարդասիրական պարտականութիւններէն մղուելով պիտի գար վերջ դնելու Համիտի բարբարոսութիւններուն և ապահովելու, օրինակի համար, Հայաստանի Հայ-Քրիստոնեաց ժողովուրդին կեանքն ու ինչքը»¹:

Հեղինակը անմտություն է համարում այն, թե «քանի մը հարիւր հազար հայու, մակեդոնացու, արապի և այլ ազգերու սրախող-խող լինելը կրնայ դրդել Եվրոպան, որ արծանանայ դահիճներին դէմ և բռնէ սուրը շարժող ձեռքը լոկ մարդասիրութեան համար»²:

Սակայն այս հիմնավոր և ճշմարիտ կանխատեսման կողքին հեղինակը, տուրք տալով սոցիալիստական գաղափարախոսությանը, բավական պարզունակ ու միամիտ եզրակացություն է անում: Ըստ նրա՝ ապագա արհավիրքներին դիմակայելու համար «Օսմանցի աշխատավոր ժողովուրդները պետք է միանան և ամուր պատվար մը կանգնեն արտաքին շահագործումներուն առջև», այսինքն՝ Արամյանցն առաջ է մղում դասակարգային համերաշխության խնդիրը հայ, թուրք և մյուս ժողովուրդների միջև, մի բան, որ օբյեկտիվ մի շարք պատճառներով տեղի չունեցավ և չէր կարող ունենալ: Այդ իսկ պատճառով հեղինակի այս դրույթը ավելի շուտ ցանկություն կարելի է համարել, քան օբյեկտիվ իրողություն:

¹ «Կոհակ», 1909, թիվ 2 (6 հունիսի):

² Նույն տեղում:

Արամյանցը կարծում էր, որ Թուրքիայում եթե «ցեղային կործանարար բախումները շարունակուին, եւ երկրի վարչութիւնը անգամ մը ևս փորձէ վերադառնալ նախկին կարգերուն, ապա այն ժամանակ անխուսափելիօրէն տեղի կունենայ արտաքին միջամտութիւնը», որը կարող է հասցնել Օսմանյան պետութեան փլուզմանը¹:

«Անկախ Հայաստան» հոդվածում բազում փաստերով Արամյանցը հերքում է պաշտոնական շրջանակներում տարածում գտած այն կարծիքը, թե արևմտահայությունն անջատողական նպատակներ ունի, ձգտում է մասնատել Թուրքիան և ստեղծել անկախ հայկական պետություն: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայության հիմնական նպատակը ոչ թե Անկախ Հայաստանի ստեղծումն է եղել, այլ իր տարրական, մարդկային իրավունքների պաշտպանությունը, որը միշտ ոտնահարվել է. «Յանհրաւի գրաւուած ինչքերուն տէր դառնալ ուզող հալածական Հայը մեղաւոր կը ճանչցուի: Իր կնոջ կամ քրոջ առևանգողներուն հետապնդող Հայը յանցաւոր կը նկատուի: Չոք Մարգուանի հայութիւնը թույլ չի տար կոտորել գինքը, կողոպտել իր գոյքը և վառել իր տունն ու տեղը և ահա թնդանօթները կ'որոտան, ինքնապաշտպանութեան դիմող օսմանցի Հայը ապստամբ նկատելով»²:

Արամյանցն առաջ է քաշում այն միտքը, որ հայ ժողովրդի շրջանում խաթարվում է հավատն ու վստահությունը իշխանությունների նկատմամբ, քանի որ «քաղաքացիական տարական իրավունքներուն հետամուտ ըլլալը պետական պաշտօնէութեանց կողմէ իբր յանցանք կընկատուի»³: Հոդվածագիրը հույս է հայտնում, որ Օսմանյան պետությունը պետք է հավասարաչափ հոգ տանի և պաշտպանի ոչ միայն տիրապետող թուրք ժողովրդի, այլև բոլոր հպատակ ժողովուրդների շահերը անխտիր, որ հանուն ներքին հանդարտության և պետության առաջադիմության՝ պետք է գերծմնա «որևէ նախապաշարումէ, լիովին ազատ կանխակալ կարծիքներէ, ինչպէս նաև խիստ օրենքին գործադրութեան մէջ»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1909, թիվ 1:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Հնչակյան մեկ այլ գործիչ՝ Արծրունին, «Տազնապը» հողվածում հերքում էր կիլիկիահայության կոտորածներից հետո տարածված լուրերը, թե հայ ժողովրդի համար լավագույն ելքը գաղթելն է կամ դավանափոխությունը: Բարձրացնելով այս հարցերը՝ Արծրունին ցույց է տալիս, որ դարերի պատմություն, ուրույն մշակույթ և ազգային դեմք ունեցող ժողովուրդը չի կարող վաչկատուն ցեղերի նման հանգիստ փոխադրվել մի տեղից մյուսը: Դավանափոխության հարցին անդրադառնալով՝ հեղինակը իարվացիորեն նկատում է, որ կրոնը չունի էական ազդեցություն, և «Եվրոպական դիվանագիտութեան առանցքը միմիայն քաղաքական տնտեսական շահերու շուրջն է, որ կը դառնայ: Եւ եթե կրօնքի, դաւանանքի անունին տակ բաներ մը եղած են կամ կըլլան՝ աստիկա լոկ իբրև խրտուիլակ մը ծառայած է շահագետ դիւանագիտութեան ձեռքին»¹: Արծրունին չի բացառում առանձին անհատների գթասրտությունները, մարդասիրությունը, որոնք, սակայն, պաշտոնական շրջանակներում էական ներգործություն չեն ունեցել:

Լրջորեն մտահոգվելով երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականությունից՝ հնչակյաններն իրենց պարբերականների էջերում քննարկում են այնպիսի կարևոր հարց, ինչպիսին է քաղաքացիության հարցը: Հմ. Արամյանցը «Երկու ծայրահեղություններ» խմբագրականում փորձում է բնորոշել և տարբերել «օսմանյան քաղաքացի» և «հայ» հասկացությունները: Նա խիստ քննադատության է ենթարկում բոլոր նրանց, ովքեր «օսմանյան քաղաքացի» բնորոշման տակ հասկանում են հպատակ ազգերի ձուլում, վերացում: Հեղինակը կարծում է, որ օսմանյան քաղաքացի լինել, չի նշանակում ազգությունն ուրանալ, որովհետև օսմանյան քաղաքացին որևէ հպատակ ազգի անդամն է միաժամանակ և որպես այդպիսին «իր ընդհանուր քաղաքացիական պարտականութեան հետ ունի նոյնքան նուիրական պարտականութիւններ իր պատկանած ազգին ու անոր իրաւանց և շահուն հանդէպ»²:

Այդ շրջանում հնչակյան տեսաբանների բարձրացրած խնդիրներից էր նաև եկեղեցու և կուսակցության փոխհարաբերության, եկեղեցու հանդեպ դիրքորոշման հարցը: Այդ առնչությամբ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թիվ 6:

«Կոհակը» գրում էր. «թեև կուսակցութիւնները ամեն կարգի նախապաշարմանց և բնագանցական սնոտիապաշտութեանց դեմ են, որոնք կը մթագնացնեն ժողովրդի գիտակցութիւնը և արգելք կը հանդիսանան անոր մտային թռիչքներուն առջև, բայց չ'նշանակեր թէ անոնք կուզեն ժողովուրդը դուրս քաշել այսօր իր եկեղեցիէն»¹: Պարբերականը գտնում էր, որ հայ եկեղեցու և նրա իրավունքների պաշտպանությունը յուրաքանչյուր հայ կուսակցության կարևոր խնդիրներից մեկն է: «Հայ Յեղափոխականը, ըլլայ հնչակեան, ըլլայ դաշնակցական, բնաւ կռուած չէ հայ եկեղեցւոյ դէմ և ոչ իսկ մտքեն անցուցած է այդպիսի մի բան», - պարզաբանում է «Կոհակը»²: Այլ բան է, երբ առանձին հոգևորականների ազգադավ արարքները դառնում են քննադատության թիրախ:

Հերքելով հնչակյան կուսակցության անկրոնության մեղադրանքը՝ պարբերականը գրում է, որ եթե մարդիկ կան, որոնք գավառներում անկրոնություն են քարոզում և հայ եկեղեցին արհամարհում կամ, առավել ևս, վանքեր են կողոպտում, այդպիսիները «կրնան պատասխանատւութեան կանչուիլ»³: Մատնացույց անելով 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական օրենքը՝ «Կոհակը» հիշեցնում է, որ նրա դեմ պայքարողների առաջին շարքերում էին ազգային կուսակցությունները:

«Կոհակը» էջերում հնչակյաններն առաջ են քաշում և պաշտպանում աշխարհիկ, ընդհանուր և պարտադիր կրթության համակարգը, ընդգծում, որ «ժողովրդական լուսավորութեան գործը պիտի կազմակերպուի ազատութեան, ժողովրդականացման եւ ապակեդրոնացման հիման վրայ»⁴:

Պարբերականը ցույց է տալիս, որ օսմանյան խորհրդարանի մահմեդական պատգամավորների մեծամասնությունը դեմ է երկրի հպատակ ժողովուրդների ազգային-կրթական գործի զարգացմանը: Այս իրողությունը առավել ակնառու կերպով ընդգծելու համար «Կոհակը» բերում է հետևյալ օրինակը. «Մեր իսլամ երեսփոխաններէն մեկը ազգային կրթութեան մասին կատարուած վիճաբանու-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1909, թիվ 16:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թիվ 2:

թեան ժամանակ յայն երեսփոխանի մը երեսին ի վեր գոռաց. «Եթե ձեր դպրոցները չըլլային՝ Յունաստանը այսօր անկախ չէր ըլլալ»¹:

Պարբերականն առաջ է մղում և պաշտպանում հպատակ ժողովուրդների տարրական և միջնակարգ դպրոցներ ունենալու և թուրքերենից բացի՝ մայրենի լեզվով դասավանդելու իրավունքը:

Բացի «Կոհակից»՝ 1909թ. Կ. Պոլսում հրատարակվում էր հնչակյանների «Գաղափար» օրաթերթը Սմբատ Բյուրատի խմբագրությամբ, ինչպես նաև «Նոր հոսանք», իսկ 1910 թվականից նաև «Ապագա» շաբաթաթերթը Գարեգին Կոզիկյանի խմբագրությամբ:

Ավելի ուշ՝ 1912թ., Սապահ-Գյուլյանը Կ. Պոլսում հրատարակում էր «Նոր աշխարհ» օրաթերթը, որը կարճ կյանք ունեցավ²: Հմ. Արամյանցի խմբագրությամբ 1913-ից մինչև 1914թ. ամառը (մինչև հնչակյանների մասսայական ձերբակալությունները՝ Գ. Հ.) Պոլսում հրատարակվում էր «Գյուղատնտես» ամսագիրը³:

Կիլիկիահայության կոտորածներից հետո հնչակյաններն սկսեցին արագացնել թուրքիայում իրենց մասնաճյուղերի ամրապնդման և ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գործը: Արխիվային փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ օրինակ 1909թ. ամռանը Խարբերդի հնչակյան կազմակերպության եռանդուն գործունեության շնորհիվ կուսակցության մասնաճյուղեր են ստեղծվում Տիգրանակերտում, Մալաթիայում, Երզնկայում և այլուր⁴:

Հնչակյան մասնաճյուղերից շատերն ունեին իրենց տպագիր օրգանները, որոնց հրապարակումներում ավելի ու ավելի էին շեշտը դնում ազգային-հայրենասիրական բնույթի թեմաների վրա: Կուսակցության Կեսարիայի մասնաճյուղի պարբերական «Շեփոր» ամսագիրը հայատառ թուրքերենով և հայերենով նյութեր էր տպագրում ինչպես ազգային, այնպես էլ տեղական կյանքի մասին: Պարբերականը գիտահանրամատչելի տեղեկատվությունից բացի իր

¹ Նույն տեղում:

² Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան մամուլը (1887-1992), Պեյրուք, 1992, էջ 31-32:

³ Նույն տեղում, էջ 22:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 87, թ. 1:

էջերում լայն տեղ էր հատկացրել ազգային երգերին ու բանաստեղծություններին¹:

Սեբաստիայի մասնաճյուղի օրգան «Նշդրակ» ամսագրում տպագրվում էին ազգային-հայրենասիրական հոդվածներ (Սեբաստիայի կոտորածը) և բանաստեղծություններ (Գևորգ Չաուշի հիշատակին)²:

Կուսակցության՝ Տիգրանակերտի մասնաճյուղի օրգանը «Ազատ խոսք» թերթն էր, որը լույս էր տեսնում 1909թ. Ազարիկ Գոլյանի խմբագրությամբ³:

Ամասիայի մասնաճյուղի օրգանը «Ամասիա» կիսամյա հանդեսն էր, որը հրատարակվել է 1911-12թթ., հայերեն և օսմաներեն, Մինաս Իփեքճյանի խմբագրությամբ⁴:

Մարզվանում 1910-12թթ. Գագիկ Օզանյանի խմբագրությամբ լույս էր տեսնում «Հայկունի» հանդեսը, իսկ 1911-14թթ.՝ «Բողբոջ» պատկերազարդ կիսամյա հանդեսը⁵:

«Պայքար» կիսամյա հանդեսը լույս էր տեսնում 1912-14թթ. Պարտիզակում⁶:

Եվդոկիայում 1910-12թթ. հրատարակվում էր «Իրիս» կիսամյա հանդեսը՝ Հակոբ Պոյաճյանի և Պետրոս Պոնտացու խմբագրությամբ⁷:

Կուսակցության Սեբաստիայի մասնաճյուղի ներկայացուցիչ Ներսես Փիլիկյանի նամակներից հայտնի են դառնում հնչակյանների գործունեության որոշ մանրամասներ, մասնավորապես Փիլիկյանը գրում էր. «Այստեղ գալեն անմիջապես 3 օր հետո խմբապետական ժողով սարքեցի, ինչ որ անհրաժեշտ էր լրտեսական խումբ կազմելու համար...Սեբաստիո կռվող ուժի մեծամասնությունը մեր կողմն է: Հուսամ թե որևէ շարժումի ժամանակ չորս-հինգ հարյուր մարտիկներ դուրս բերելու քաղաքից»⁸:

¹ Նույն տեղում, գ. 95, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 94, թ. 1:

³ Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան մամուլը, էջ 16:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 29:

⁶ Նույն տեղում, էջ 41:

⁷ Նույն տեղում, էջ 25:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 408 գ. 14, թ. 1: Տե՛ս նաև գործ 26, թ. 1:

Արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայում հնչակյան կազմակերպությունների բավական լայն ցանց է եղել հատկապես Փոքր Հայքում: Արևմտյան Հայաստանի հնչակյան կառույցները ցրված էին և թույլ: Այստեղ անվերապահորեն առաջնությունը ՀՅԴ-ի ձեռքում էր: Այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր հայաշատ կենտրոններում հնչակյան մասնաճյուղեր կային, որոնք հակասությունների մեջ էին դաշնակցականների հետ: Այսպես, օրինակ, 1909թ. Վանի հնչակյաններից մեկի գրած նամակից երևում է, որ Վանում կուսակցական տարածայնությունները ՀՅԴ-ի և «Հնչակի» միջև երբեմն սուր բնույթ էին ստանում¹:

Վանում 1908-1909թթ. հրատարակվում էին հնչակյանների «Ասուպ» և «Կոչնակ» ամսաթերթերը Աբրահամ Բրուտյանի (Կայծուրնի) և Արտաշես Սուլաքյանի խմբագրությամբ²:

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո աքտասահմանից Թուրքիա վերադարձած Հակոբ Իջգալացյանը, Ստեփան Շեհերյանը և մի քանի ուսուցիչներ կազմում են Կարինի հնչակյան մասնաճյուղը, որը փաստացի դադարել էր գոյություն ունենալուց³:

Հնչակյանները քայլեր ձեռնարկեցին մյուս կուսակցությունների հետ համագործակցությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ: 1909թ. մայիսին կուսակցության Փոքր Հայքի նահանգային վարչության տարածած թռուցիկը հայտարարում էր Փոքր Հայքում Հին և Նոր (վերակազմյալ-Հ.Գ.) հնչակյանների միջև կայացած համերաշխության մասին: Թռուցիկը հորդորում էր, որ «Տաճկաստանի մեջ և արտասահմանում գտնուող բոլոր հին ու նոր Հնչակեան մարմինները միանան իրարու հետ և ապա միութեան կամ համերաշխութեան հրաւեր կարդան բոլոր կեդրոններու կամ կուսակցութիւններու»⁴:

Այսպիսով, հնչակյանները մեծ աշխատանք կատարեցին հատկապես հայ ժողովրդի կրթական-մշակութային զարգացման ուղղությամբ: Դրան էին միտված կուսակցության հիմնած գրադա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 108, թ. 145:

² Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան մամուլը, էջ 18, 28:

³ «Կոհակ», 1913, թիվ 125:

⁴ Նույն տեղում, 1909, թիվ 1:

րան-ընթերցարանները, որոնք զգալի դեր կատարեցին ժողովրդի քաղաքական դաստիարակության գործում:

*Բ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ 6-ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՊԱՏՃԱՄԱԿՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ*

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից և սահմանադրության հաստատումից հետո անհրաժեշտություն էր առաջացել կուսակցությունների գործելակերպը հարմարացնել նոր իրադրությանը: Հնարավոր չէր անմիջապես կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողով հրավիրել: Կենտրոնական վարչության լիազորներ Սուրատն ու Սապահ-Գյուլյանը ձեռնամուխ են լինում կուսակցության ծրագրի փոփոխությանը: Վերափոխված ծրագիրը հրապարակվեց 1908 թ. հոկտեմբերի 20-ին Կ. Պոլսում: Այնուհետև ծրագիրը թարգմանվում է թուրքերեն և պատգամավորական ժողովից հետո հաստատվում Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության կողմից¹: Ծրագրի նախաբանում դատապարտվում են կապիտալիստական կարգերը և հայտարարվում, որ բոլոր երկրներում արտադրող (պրոլետարիատ) դասակարգի նպատակը սոցիալիստական հասարակարգին հասնելն է: Դա է նաև «Սօցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան հեռավոր նպատակը»²: Կուսակցության մոտակա նպատակն էր հայտարարվում «օրինական (լեգալ) բարձմէնթական հողի վրայ կանգնած ջանալ և առաջ բերել ռամկավարական սահմանդրութեամբ նոր կարգեր»³: Այնուհետև թվարկվում են այն դեմոկրատական ազատությունները, որոնց կյանքի կոչելու համար պայքարելու էր կուսակցությունը: Դրանք են՝ ընտրության իրավունքը յուրաքանչյուր 20 տարին լրացած քաղաքացու համար՝ առանց ազգի, դասակարգի, կրոնի և սեռի խտրության, ընդհանուր, հավասար, գաղտնի, ուղղակի քվեարկության եղանակ, հանրաքվեի (ռեֆերենդում) սկզբունքի ընդունում, դասե-

¹ Արամեանց Հմ., Վերածնունդի երկունքը (պատմություն հնչակեան կուսակցութեան) գիրք Ա, Կ. Պոլիս, 1918, էջ 39:

² «Կոհակ», 1909, թիվ 21-22:

³ Նույն տեղում:

րի վերացում և օրենքի առաջ բոլորի հավասարություն, անձի և գույքի անձեռնմխելիություն, մամուլի, խոսքի, խղճի, ժողովների, գործադուլների, միությունների, թուրքիայի բաղկացուցիչ ժողովուրդների կրթական գործի ազատ զարգացում և այլն: Տնտեսական բնագավառում ծրագիրը նախատեսել էր անուղղակի հարկերի վերացում, առաջադիմական (պրոգրեսիվ) հարկային համակարգի հաստատում, պարիակների վերացում, գյուղացիներին «պետական ամեն յետամնաց տուրքերի և պարտքերի» ազատում¹:

Որպես սոցիալիստական կուսակցություն հնչակյանները հատկապես մեծ ուշադրություն էին դարձրել բանվորների դրության, նրանց աշխատանքային և սոցիալական խնդիրների բարելավման և լուծման հարցերին: Ծրագրում բանվորական հարցին լայն տեղ է հատկացված:

Հողային հարցի առնչությամբ ծրագիրը նախատեսում էր բոլոր այն օրենքների վերացում, որոնք արգելք էին հանդիսանում գյուղացիության համար՝ ազատ տնօրինելու իրենց հողերին, գյուղացիներից բռնի խլված հողերի վերադարձ իրենց նախկին տերերին, պետության կողմից գաղթականության հաստատում ազատ հողերի վրա, պետության կողմից մանր հողատերերին օժանդակության տրամադրում (սերմ, պարարտանյութ և այլն), հողի մշակության մեքենայական համակարգի ներմուծում, գյուղատնտեսական կրթական հաստատությունների հիմնում:

Ազգային խնդիրների նկատմամբ ծրագիրը պաշտպանում էր թուրքիայի «բաղկացուցիչ ազգություններու քաղաքական լիակատար իրաւունքները», ժխտում մեկ ազգի ստորադասումը մյուսին²: Ծրագիրը հայտարարում էր, որ ազգերի հավասարության և ինքնորոշման սկզբունքը անժխտելի և անձեռնմխելի իրավունք է: Ծրագրի մոտավոր և հեռավոր նպատակին հասնելու միջոցներ են համարվում պառլամենտական գործունեությունը, պրոպագանդան, գործադուլները, կուլտուր-կրթական հիմնարկությունները և այլն:

Ծրագրի «Ե» գլխում նշվում է, որ հնչակյան կուսակցությունը «Սահմանադրական թուրքիոյ հանդէպ» ժխտում է ամեն տեսակի անջատողականություն (սեպարատիզմ) և աշխատելու է «Տաճ-

¹ Նույն տեղում:

² «Կոհակ», 1909, թիվ 21-22:

կաստանի բաղկացուցիչ ազգութիւններու մէջ առաջ բերել Սօսիալ-դեմօքրատական ազգային ֆրաքսիօններ, որոնք և պիտի կազմեն միջազգային Սօսիալ-դեմօքրատիայի մէկ մասը»¹:

Ծրագիրը հրատարակվեց առանձին գրքուկով Կ. Պոլսում 1910 թվականին՝ «Ծրագիր Սօսիալ-դեմօքրատ հնչակեան կուսակցութեան (Տաճկաստանի համար)» վերնագրով²:

1909 փետրվարի 9-ի հնչակյան կենտրոնի կուսակցության մասնաճյուղերին ուղղված շրջաբերականում հայտնվում էր այն մասին, որ 6-րդ պատգամավորական ժողովը նախատեսվում է անցկացնել Կ. Պոլսում, ապրիլի 1-10-ը: Շրջաբերականը ծանոթացնում էր նաև ժողովի օրակարգին, ըստ որի՝ պետք է ընդունվեր նոր, վերանշակված ծրագիրը, որոշվեր կուսակցության ընդհանուր մարտավարությունը, նրա դիրքորոշումը ուրիշ քաղաքական կազմակերպությունների հանդեպ, լուծվեր կուսակցության կենտրոնի տեղափոխության հարցը, ընտրվեր նոր կենտրոնական վարչություն: Շրջաբերականը մասնաճյուղերին ծանոթացնում էր նաև պատգամավորների ընտրության կարգին, ըստ որի՝ մեկ ծայնի իրավունք էր ունենալու 20 անդամ ունեցող մասնաճյուղը, երկու ծայնի իրավունք էր ունենալու 100-ից մինչև 200 անդամ ունեցող մասնաճյուղը և այլն: Մեկ պատգամավորը կարող էր ունենալ առավելագույնը հինգ ծայն: Քսանից պակաս անդամ ունեցող մասնաճյուղը չէր կարող ծայնի իրավունք ունենալ: Կենտրոնական վարչության անդամները չէին կարող մասնաճյուղերի կողմից պատգամավոր ընտրվել³:

Սակայն ժողովի գումարումը ձգձգվում էր: Կարելի է ենթադրել միայն, որ դրա պատճառը կարող էր լինել 1909թ. ապրիլին սկսված կիլիկիահայության կոտորածները:

Հնչակյան կուսակցության (Զ) 6-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը բացվեց Կ. Պոլսում 1909թ. հուլիսի 12-ին և տևեց չորս ամիս: Մասնակցում էին Թուրքիայի, Ռուսաստանի, Կիպրոսի, Պարսկաստանի, Ամերիկայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Եգիպտոսի

¹ Նույն տեղում:

² Ծրագիր Սօսիալ-դեմօքրատ հնչակեան կուսակցութեան (Տաճկաստանի համար) Կ. Պոլիս, 1910:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 150, թ. 1:

սի 124 հնչակյան մասնաճյուղերից 79 հոգի՝ 108 պատգամավորական ծայնով¹:

Ռուսաստանից պատգամավորներ էին Սապահ-Գյուլյանը, Տաշիրը, Փարամազը, Սյունիքը և այլք, Ամերիկայից՝ Ներսես Փիլիկյանը, Օհան Գասպարյանը: Հատկապես ներկայացուցչական էր Թուրքիայի հնչակյան կազմակերպությունների պատգամավորական խումբը, որի կազմում էին Մուրատը, Արամ Աչըքպաշյանը, Հմ. Արամյանը, Գագիկ Օզանյանը, Գր. Եղիկյանը, Ներսես Ջաքարյանը, Հ. Ճանկուլյանը, Ազատ Ոստանիկը, Հակոբ Արծրունին, դուկտոր Գր. Ճելալը, Ռուբեն Կարապետյանը, Մաքրուհի Արփիարյանը (Ա. Արփիարյանի եղբոր աղջիկն էր-Հ. Գ.) և ուրիշներ²:

Պատգամավորական ժողովի գլխավոր խնդիրն էր Օսմանյան պետության հանդեպ Հնչակյան կուսակցության դիրքորոշման ճշտումը: Պետք էր պարզել, թե պայքարի հեղափոխական-մարտական, թե՞ սահմանադրական-խորհրդարանական ուղին է ընտրելու կուսակցությունը: Ժողովում ակնհայտ դարձավ, որ ձևավորվե՞լ էր երկու հոսանք: Արևելահայ պատգամավորների մեծ մասը՝ Փարամազ, Ազատ Ոստանիկ, Սյունիք և այլք (շուրջ 10 մարդ), Սապահ-Գյուլյանի գլխավորությամբ օսմանյան սահմանադրությանը հավատ չէին ընծայում: Մատնանշելով պատմական ոչ վաղ անցյալը՝ նրանք համոզված էին, որ «Թիւրքիա արդիական պետութիւն մը պիտի չկրնայ ըլլալ ու հետևաբար հայուն կը մնայ շարունակել յեղափոխական գործունէութիւնը մինչև վերջնական անվանութիւն»:

Փաստորեն նրանք գտնում էին, որ կուսակցությունը պետք է շարունակի անլեզալ գործունեությունը և հարվածի իթթիհադականներին, որոնք շարունակում էին սուլթանի քաղաքականությունը:

Երկրորդ հոսանքը՝ (հիմնականում արևմտահայեր) Մուրատ, Ա. Աչըքպաշյան, Հմ. Արամյան, Ն. Ջաքարյան և ուրիշներ, որոնք կազմում էին ժողովի մեծամասնությունը, դեմ էին պայքարի արմատական-հեղափոխական մեթոդներին՝ կարծելով, որ «Տաճկահայ ժողովրդին ուժասպառ ու քայքայուն վիճակը բնաւ թոյլատու չէր գտներ յեղափոխական գործունէութեան»³:

¹ Արամեանց Հմ. նշվ. աշխ., էջ 40:

² Նույն տեղում, էջ 41:

³ Նույն տեղում:

Նրանք հույս էին հայտնում, որ սահմանդրությունը ի վերջո հասցնելու է Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների ազգամիջյան ատելության վերացմանը¹: Երկար քննարկումներից հետո ժողովը ձայների մեծամասնությամբ ընդունեց Հմ. Արամյանցի և նրա կողմնակիցների առաջ քաշած հետևյալ բանաձևը. «Տաճկաստանի մեջ գործել օրինական (լեկալ) հողի վրայ, ցորչափ արդի օրինական իրավունքները չեն խլուիր աշխատաւոր ժողովրդի ձեռքեն»²:

Պատգամավորական ժողովը մերժեց երիտթուրքերի ապազգայնացման գաղափարը, ըստ որի օսմանյան պետության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները պետք է ձուլվեն թուրք ժողովրդի մեջ «օսմանցի» ընդհանուր անվան տակ: Ըստ ժողովի՝ լինելով սահմանդրական երկիր՝ Թուրքիան պետք է բաղկացած լինի «ինքնուրույն ու պատմական շեշտուած անհատականութեամբ օժտեալ կարգ մը Ազգութիւններե», որոնք բոլորը միասին կազմելու են օսմանյան քաղաքացիների ամբողջությունը, բայց ոչ Օսմանցի ազգի³: Փաստորեն հնչակյանները մերժեցին «օսմանցի կամ օսմանյան ազգ» հասկացությունը:

Նկատի ունենալով կիլիկիահայության կոտորածի տխուր փորձը՝ պատգամավորական ժողովը քննարկեց ազգային ինքնապաշտպանության հարցը և հանձնարարեց կուսակցության տեղական կազմակերպություններին նպատակահարմար հիմունքներով կազմակերպել այդ գործը: ...

Ժողովը որոշեց կուսակցությունն անվանել «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան»: Վերջում ընտրվում է կուսակցության «Տաճկաստանի կեդրոնական վարիչ մարմինը»: ... հետևյալ կազմով՝ Արամ Աջըգալշյան, Հմայակ Արամյանց, Մուրատ; ինչպես նաև երկու փոխանդամ՝ Ներսես Զաքարյան և Հակոբ Արծրունի⁴:

1909թ. նոյեմբերին Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության կենտրոնը տարածեց հայտարարություն և շրջաբերական 6-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովի ավարտի և ընդունած որոշումների մասին: Շրջաբերականը մասնաճյուղերին հայտ-

¹ Նույն տեղում, էջ 42:

² «Կոհակ», 1909, թիվ 15 (5 սեպտեմբերի):

³ Նույն տեղում, թիվ 72 (17 նոյեմբերի):

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 13, թ. 1:

նում էր, որ կուսակցության 7-րդ ընդհ. ժողովը նախատեսվում էր գումարել 1911թ. ամռանը, իսկ բացառիկ անհրաժեշտության դեպքում՝ 1910թ. ամռանը: Շրջաբերականում ասված էր, որ կուսակցությունը թուրքիայում գործելու է լեզալ պայմաններում, թողնելու է դավադրական գործունեությունը և օժտված է լինելու ներքին լայն ինքնավարությամբ: Հայտնվում էր, որ թուրքիայից դուրս գտնվող բոլոր հնչակյան կազմակերպությունները իրավունք չունեն որևէ պաշտոնական հարաբերություն ունենալ «Տաճկաստանի կազմակերպությունների հետ այս երկրի լեզալիզմը չվտանգելու համար»¹: Կուսակցությունը Ռուսաստանում և Կովկասում շարունակելու էր նախկին գործունեությունը (անլեզալ-Հ. Գ.) մինչև «ներկա բռնապետական կարգերի տապալումը»²:

Ըստ շրջաբերականի՝ Պարսկաստանը նույնպես ճանաչվում էր կուսակցության գործունեության թատերաբեմ, ուր պետք է գործեին բացահայտ, եթե տեղի իշխանությունները թույլ տային: 1909թ. նոյեմբերի 13-ի Պատգամավորական ժողովի հայտարարության մեջ նշված էր, որ գաղութների հնչակյան կազմակերպությունները կուսակցության համար օժանդակ մարմինների դեր են կատարում, որոնք իրենց տեղական պայմանների համեմատ, գործելով սոցիալ-դեմոկրատական հիմքի վրա, պետք է աջակցեն իրենց շրջանում գործող գաղափարակից կազմակերպություններին՝ հաջողացնելու համար պրոլետարիատի հաղթանակը շահագործող կապիտալիստական դասակարգի նկատմամբ:

Հայտարարության մեջ ասված էր, որ 6-րդ պատգամավորական ժողովն առաջադրել էր կուսակցությունների միության կամ համերաշխության (համագործակցության) սկզբունքի գործադրությունը սահմանադրական ռեժիմը բռնակալությունից ավելի հաջող պաշտպանելու և ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ավելի լավ կազմակերպելու համար³:

6-րդ պատգամավորական ժողովն արդեն որոշել էր, որ թուրքիայում կուսակցությունը պետք է գործի բացահայտ սկզբունքով (լեզալ) և այսքարի սահմանադրական-պառլամենտական մե-

¹ Նույն տեղում, գործ 91, թ. 1:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 2:

թողներով: Ընդհանուր ժողովի որոշեցրած սկզբունքներին համապատասխան՝ 1910թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցավ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության՝ Տաճկաստանի Ա պատգամավորական ժողովը: Այս ժողովի գլխավոր նպատակն էր կուսակցության Թուրքիայի մասնաճյուղերի գործունեության կազմակերպումն ու ուղղորդումը:

Ժողովում քննարկվեցին հողային, բանվորական, կուսակցության նոր տպագիր օրգանի հրատարակության, կուսակցական գրականության տարածման, տեղերում կուսակցության գործունեության ակտիվացման, նրա ազդեցության մեծացման հարցերը, ինչպես նաև օսմանյան խորհրդարանում և Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովում հնչակյան պատգամավորների հարցը, միջկուսակցական համերաշխության և Թուրքիայի այլ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների հետ համագործակցության հարցը, «բաց ու գոցի» հարցը¹:

Բարձրացնելով հողային հարցը՝ ժողովն ընդգծեց, որ այն Թուրքիայի ամենացավոտ հարցերից մեկն է և դեռևս լուծված չէ, քանի որ՝ հողը՝ որպես արտադրության միջոց, «Թուրքիոյ մեջ ենթարկվաւ է բնաջնջումի ընդհանուր օրենքներուն»²: Միաժամանակ նշվեց, որ երիտթուրքերը շարունակում են հին, սուլթանական վարչակարգի վարած հետադիմական հողային քաղաքականությունը: Ժողովը որոշեց. «այս հարցի վերաբերմամբ յարաբերութիւն պահել Թուրքիոյ մեջ գոյութիւն ունեցող բոլոր գործոն ուժերուն հետ, եւ անոնց համագործակցութեամբ ու իրաւագուրկներու տեսութեան վրայ կռնած՝ աշխատիլ պաշտպանել այս վերջիններու արդար իրավունքները՝ նպատակայարմար եւ օրինական բոլոր միջոցներով»³:

Բանվորական հարցի կապակցությամբ ժողովը որոշեց հանձնարարել «Կեդրոնական վարիչ Սպրմնին» այդ խնդրի համակողմանի ուսումնասիրության նպատակով այն քննարկել կուսակցության մասնաճյուղերում և ներկայացնել առաջարկություններ: Որոշվում է նպաստել տեղերում բանվորական /գործավարական/

¹ Պատմութիւն Ս. Դ. Հ.Կ, հտ. Ա, էջ 336-338:

² Նույն տեղում, էջ 336:

³ Նույն տեղում:

միությունների ստեղծմանը և այն խթանելու համար գործիչներ ուղարկել մասնաճյուղերը, միաժամանակ «թելադրել, որ մասնաճյուղերը իրենց շրջանի գործաւորներուն կողմէ դիմումներ ընեն օսմանեան խորհրդարանին»¹: Ժողովը որոշեց նախապատրաստել բանվորների դրությունը բարելավող օրենքի նախագծեր՝ հարմար առիթի դեպքում հնչակյան «երեսփոխանին միջոցով զայն ենթարկելու համար օսմանեան երեսփոխանական ժողովի նկատառման»²: Որոշվեց ամենուրեք կազմակերպել բանվորական խմբակներ «կուսակցութեան բարոյական ու գաղափարական ազդեցութեան տակ եւ մատակարարել անոնց գրականութիւն եւ գործիչ»³:

Ժողովը որոշեց Պոլսում հրատարակել կիսապաշտոնական օրաթերթ: Գիտական սոցիալիզմը տարածելու համար Վարիչ Մարմինն հանձնարարվեց անհապաղ ձեռնարկել «հնչակեան հեղինակներու ինքնագիր կամ թարգմանածոյ գործերի» տպագրությունը:

Ժողովը հանձնարարում է Վարիչ Մարմինն կուսակցական գործիչներ պատրաստելու համար կազմակերպել հատուկ դասընթացներ ու «ձեռնահաս եւ վկայած գործիչներ ղրկել գաւառները»⁴:

Հաշվի առնելով սահմանդրության ընծեռած բացահայտ, խորհրդարանական գործունեության հնարավորությունները՝ պատգամավորական ժողովը որոշեց «պարտադրել կեդրոնական Վարիչ Մարմինը, որ Օսմանեան եւ Ազգային երեսփոխանական ժողովներու մէջ ունենայ հնչակեան երեսփոխաններ», որոնց իրավունք էր վերապահվում կազմելու խորհրդարանական խմբավորումներ կամ մտնելու նման խմբավորումների մէջ «ժողովրդավար իրաւունքները ընդլայնող օրենքներ քուէարկել տալու համար»⁵:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կայսրության տարբեր մասերում առաջացել են բուլղարների, հույների, հրեաների և այլ ժողովուրդների սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ, որ այդ գաղափարախոսությունը թեև դանդաղ, բայց թափան-

¹ «Հնչակ», 1910, N 3, 4, 5, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

ցել է նաև թուրքերի մեջ, ելնելով ցրված սոցիալ-դեմոկրատական ուժերի համախմբման և պայքարի միասնական ճակատ կազմելու անհրաժեշտությունից՝ պատգամավորական ժողովը հանձնարարում է Վարիչ Մարմնին սերտ հարաբերություններ հաստատել սոցիալ-դեմոկրատական այլ կազմակերպությունների հետ և բարոյապես աջակցել «մանաւանդ թուրք սոցիալ դեմոկրատներու թոյլ ջանքերուն»¹:

Հավատարիմ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության 6-րդ ընդհանուր ժողովի ընդունած համերաշխության մասին որոշմանը՝ այս ժողովը որոշեց ազգի և կուսակցության շահերից ելնելով «համապետական, ազգային ու ինքնապաշտպանութեան խնդիրներու շուրջը, եթե հաւաքական ուժերով արտահայտուելու պետքը զգացուի, ժամանակաւորապէս համերաշխիլ այն կուսակցութիւններուն հետ, որոնք իրենց հայացքներով տուեալ խնդիրներու վերաբերմամբ աւելի մօտ են Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան տեսակետներուն»²: Իսկ տարբեր կուսակցությունների միջև ծագած թյուրիմացությունները հարթելու և բախումները քննելու համար ժողովը որոշեց կազմել տեղական միջկուսակցական ատյաններ:

Ժողովն անդրադարձավ նաև «բաց ու գոցի» խնդրին³: Նրա որոշման մեջ ասված էր. «Սոցիալ Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը նկատի ունենալով որ եկեղեցին կրօնական հանգամանք ունի, որ կրօնը խղճի գործ է և եկեղեցին կը պատկանի հաւատացեալներուն, իբրև սոցիալիստ կուսակցութիւն, վճռականապէս կարգել է բոլոր ընկերներուն ու կազմակերպութիւններուն եկեղեցիները դարձնել յեղափոխական և սոցիալիստական գործունէութեան թատերաբեմ կամ միջոց մը մեր նպատակին հասնելու համար, որով սօց. դէմ. հնչակեան կուսակցութեան համար ըստ էութեան բաց ու գոցի խնդիր այլևս գոյութիւն չի կրնար ունենալ»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ «Բաց ու գոցի» խնդիրն առաջացավ օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո, երբ դաշնակցությունը բարձրացրեց եկեղեցու բեմը քաղաքական քարոզչությանը ծառայեցնելու հարցը:

⁴ «Հնչակ», 1910, N 3, 4, 5, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր:

Պատգամավորական ժողովի ավարտից հետո գիտական սոցիալիզմի ուսմունքը հասարակության լայն խավերի մեջ տարածելու և կուսակցության սոցիալական հենարանը ամրապնդելու նպատակով հնչակյան կուսակցությունը ձեռնամուխ եղավ ուսանողական միության կազմակերպմանը: Կ. Պոլսի հնչակյան ուսանողական միությունը կազմավորվեց 1910թ.: Կարճ ժամանակում նրա շուրջը համախմբվեցին բավական թվով մտավորականներ: Ուսանողական միության ղեկավարներն էին Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի շրջանավարտներ Արսեն Կիտուրն ու Էդվարդ Ամատունին, ինչպես նաև Կ. Պոլսի իրավաբանական դպրոցի մի խումբ ուսանողներ՝ Ժիրայր Միրզախանյան, Սեդրակ Քարայան, Գեղամ Վանիկյան և ուրիշներ: Ուսանողական միությունը հրատարակում էր «Կայծ» անունով ամսաթերթը, որի խմբագիրներն էին Արսեն Կիտուրը, Էդվարդ Ամատունին¹:

«Կայծը» գիտական ու գրական օրգան էր: Պարբերականին թղթակցում էին Հրանտ Գալիկյանը, Վահան Ջեյթունցյանը, Ասատուր Էլճանյանը, Հովհաննես Գմբեթյանը, Հայկ Գալճյանը, Շուշանիկ Կուրդինյանը, Ալեքսանդր Մելիք-Աղաջանյանը, Արշակ Ջոհրաթյանը, Արտաշես Տիրացյանը և ուրիշներ: «Կայծը» քարոզում էր սոցիալ-դեմոկրատիայի և մարքսիզմի գաղափարները: Կ. Պոլսի հնչակյան ուսանողական միությունը թարգմանում և տարածում էր ինչպես մարքսիզմի դասականների, այնպես էլ եվրոպական նշանավոր սոցիալիստների աշխատությունները: Միությունը կազմակերպում էր մշակութային հոբելյաններ, հրապարակային քննարկումներ ու բանախոսություններ²:

Այսպիսով, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության 6-րդ պատգամավորական ժողովը գծեց թուրքիայում և մյուս երկրներում կուսակցության գործունեության ուղիները: Պայքարի սահմանդրական-պառլամենտական ուղին դարձավ առաջնային, թեև, ինչպես արդեն ակնհայտ դարձավ պատգամավորական ժողովից հետո, հնչակյաններն անադնուկ լծվեցին իրենց մասնաճյուղերի ամրապնդման և ինքնապաշտպանության կազմակերպման աշխատանքներին:

¹ Պատմություն Ա.Ղ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 334:

² Նույն տեղում, էջ 339-342:

*Գ. ՊԱՅՔԱՐ ԻԹԹԻՀԱՂԻ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍ*

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո հնչակյանների շրջանում ոգևորությունը բավական մեծ էր: Սուլթանական վարչակարգի տապալման հետևանքով ձեռք բերված որոշ ազատությունները հույսեր էին ներշնչել շատերին, այդ պատճառով, օսմանյան սահմանադրության հռչակած ազատության, հավասարության և եղբայրության սկզբունքներին հավատարիմ լինելով, հնչակյանները որդեգրեցին գործունեության լեզալ, պառլամենտական ուղին:

Օսմանյան խորհրդարանում սահմանադրության հռչակած սկզբունքների և հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության ուղղությամբ ակտիվ գործունեությունն էր ծավալել Մուրատը: Նա խորհրդարանի նիստերի ժամանակ մասնավորապես քննադատում է ներքին գործերի նախարար Խալիլ Բեյին երկրի տարբեր շրջաններում «ամեն օր կատարվող սպանությունների, առևանգումների, բռնի կրոնափոխությունների, հափշտակությունների համար», որոնց նախարարը ցինիկաբար պատասխանել է, թե այլ երկրներում էլ են նման դեպքեր պատահում: Սակայն ինչպես գրում է «Կոհակը», Խալիլ Բեյին քննադատող Մուրատը, Վահան Փափագյանը, բուլղար պատգամավոր Վլախովը «դժբաղդաբար անյարմար սեպեցին պատռել վարագոյրը, ցույց տալ կատարվող կազմակերպուած ու հետեւողական գործողութիւնները, որոնք ոչ միայն պատահական դեպքեր չէն, այլ ընդհանուր պետութեան ճակատագրին հետ սերտ կապ ունեցող երեւոյթներ ըլլալով կարող են օր մը իրենց ծանրածանր հետեւութիւններն ունենալ»:¹ Այդ տարիներին խորհրդարանում ակտիվ քննարկումների առարկա էր դարձել զինվորագրության և զինվորական ծառայության հարցը: Դրա պատճառը 1911թ. սկսված իտալո-թուրքական պատերազմն էր: Քրիստոնյա ժողովուրդների զինվորագրությանը կողմ արտահայտվեցին խորհրդարանի դաշնակցական պատգամավորները: Թուրք պատգամավոր-

¹ «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1911, թիվ 17, մայիսի 11:

ների մեծ մասը դեմ էր: Մուրատը նույնպես դեմ արտահայտվեց¹: Բայց ի տարբերություն թուրք պատգամավորների, որոնց կարծիքով քրիստոնյաները վստահելի չէին, Մուրատի դեմ քվեարկելու պատճառն այլ էր: Քաջատեղյակ թուրքական իրականությանը՝ Մուրատը ծանոթ էր օսմանյան բանակ զորակոչված հայ զինվորների դրությանը: Նրանց շատ դեպքերում զենք չէին տալիս, հեռու էին պահում զինավարժություններից, չէին ծանոթացնում զինվորական գործին: Դրա փոխարեն հայ զինվորներին հավաքում էին աշխատանքային գումարտակներում և ստիպում կատարել բանակի համար անհրաժեշտ օժանդակ բնույթի աշխատանքներ, ինչպես օրինակ ճանապարհների, կամուրջների, զինվորական կացարանների ու զորանոցների կառուցում և վերանորոգում, բեռնակրություն և այլն:

Հայերի՝ օսմանյան բանակում ծառայելուն դեմ էր նաև Արամ Ալեքսանյանը: Ըստ նրա՝ այդ միջոցով կառավարությունը «պիտի կրնար զանոնք ցրուել, զանազան պատրուակներով, ընդարձակածաւալ կայսրութեան մը հեռաւոր եւ ամենէն վտանգաւոր ծայրամասերը և մահացնել կաթիլ-կաթիլ»²:

Դժբախտաբար, հետագա դեպքերը ցույց տվեցին հնչակյան տեսակետի ճշմարտացիությունը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գործադրելով իրենց հրեշավոր ծրագիրը՝ թուրքերը նախ և առաջ հայերին զրկեցին իրենց կռվող ուժից՝ բանակ զորակոչելով և ոչնչացնելով հայ երիտասարդությանը:

Բացի դրանից՝ բանակ զորակոչված հայերի նկատմամբ շատ վատ է եղել թուրք զինվորականության վերաբերմունքը: Սա էր օսմանյան պետության տխուր իրականության պատկերը: Այս իրողությունը որպես ականատես նկարագրել է նաև Սապահ-Գյուլյանը 1911թ. մայիսին Փոքր Հայք կատարած իր ուղևորության ժամանակ³:

¹ Ներսիսյան Աշոտ, ՀՅԴ կուսակցության մարտավարությունը 1908-1917 թթ. դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2008, էջ 68: Հայաստանի ազգային գրադարան, ատենախոսությունների և սեղմագրերի ենթաբաժին:

² Սիրվարդ, Արամ Ալեքսանյան, Փրովիդենս, 1957, էջ 148:

³ Սապահ-Գյուլյան Ստ., Փոքր Հայքի հիշատակներ, մաս 1, Զիկագո, 1917, էջ 16-17:

Եվ չնայած քրիստոնյաների զինվորագրության օրենքն ընդունվում է, բայց դրանից հետո էլ հայերը խուսափում էին զինվորական ծառայությունից՝ գերադասելով վճարել սահմանված զինվորական հարկը (բեդելի ասկերի):

1908թ. սահմանադրության հռչակումից և երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո տարեցտարի ավելի ու ավելի ակնհայտ էր դառնում իթթիհադի հակահայկական ու ազգայնամոլ էությունը:

1911թ. Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի ժողովում շեշտված հակահայկական ելույթ է ունենում Իթթիհադի պարագլուխներից Թալեաթը: Այս ժողովում պանթուրքիզմը դարձավ օսմանյան կայսրության պետական քաղաքականություն, որը փաստորեն նշանակում էր արևմտահայության ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունում¹:

Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ հնչականները տեղեկացված են եղել Սալոնիկի ժողովում ընդունված որոշումների մասին: Այս կապակցությամբ Սիրվարդը գրում էր, որ երիտթուրքերի Սալոնիկի ժողովի գաղտնի նիստում «Տրուած էին չափազանց ծանրակշիռ որոշումներ ժողովուրդներու տեղափոխութեանց մասին: Բնականաբար, հնչակեան կուսակցութիւնը գաղտնի պահած էր տեղեկութեան աղբյուրը, աստիկա պատրուակ ծառայեց, որ ուրիշները թերահաւատութիւն ցոյց տան այս յայտնութիւններուն հանդէպ»²:

Սալոնիկի ժողովի որոշումներում մասնավորապես ասված էր. «Ոչ մահմետական տարրերը , որոնք զանցառելի փոքրամասնութիւնն են , որոնց կրօնքի իրաւունքը կարելի է ճանչնալ, բայց ոչ լեզվի. անոնք պետք է խոսին և աղօթեն թուրքերէն:

Կօմիտեն (իթթիհադի կենտր. կոմիտեն-Հ. Գ) հակառակ է քաղաքական կուսակցութիւններու կազմութեան: Իշխանութեան պարտականութիւնն է ամէն գնով և ամէն միջոցներով պայքարիլ ազգայնական խլրտումներու դէմ և դիւրացնել մահմետական տարրի գերիշխանութիւնը նոյնիսկ հոն, ուր ան փոքրամասնութիւն կը կազմէ...

¹ Խուրշուդյան Լ., Հայոց ազգային գաղափարախոսությունը, Երևան, 1999, էջ 68:

² Սիրվարդ, Արամ Աջըգպաշեան, էջ 27:

Կոմիտեն հակառակ է ամեն տեսակ ինքնավարութեան գաղափարի, ապակեղորոնացման գաղափարը դավաճանական գաղափար մըն է թուրք հայրենիքին համար:

Կառաւարութիւնը կոմիտէի հետ համախորհուրդ և համագործակից պետք է ամեն ջանք ի գործ դնէ, որպէսզի քրիստոնեաները անշարժ կալուածքի, գլխաւորապէս հողային ունեցուածքի տէր չդառնան:

Գաղթականներու՝ Արևելեան նահանգները բնակեցնելու քաղաքականութիւնը պետք է շարունակել զօրաւոր թափով, ամեն կերպ ջանալով այս տարի ևս փոխադրել և բնակեցնել գոնէ 20 հազար գաղթական:

Կատարելապէս զինաթափ ընել քրիստոնեայ տարրը և գաղտնապէս զինել մահմետականները¹:

Մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուրի տեղեկության համաձայն՝ Թուրքիայում հնչակյան կուսակցության անլեզալ գործունեության անցնելու որոշման պատճառներից մեկն այն էր, որ կուսակցությունը ձեռք էր բերել իթթիհադի Սալոնիկի ընդհանուր ժողովի հայաջինջ որոշումը և գաղտնիքը բացահայտվել էր, հետևաբար «հնչակեանութիւնը յաչս պետութեան դարձած էր կասկածելի և հաւաժանքի արժանի»²:

Սալոնիկի ժողովից հետո թշնամանքը հայերի նկատմամբ դարձավ բացահայտ: Դա հաստատում էին Թուրքիայի հայկական նահանգներից ստացվող և հայերի՝ օրըստօրէ Դատացող սպանությունների, թալանի և ամեն տեսակի բռնությունների մասին ստացվող լուրերը:

Անհանգստացած այսպիսի կացությունից՝ «Կոհակը» 1912 թ. փետրվարին հանդես է գալիս «Սրտաբաց խոսքեր» խմբագրականով՝ ուղղված Թուրքիայի ներքին գործերի փոխնախարար Թալեաթ բեյին: Այստեղ խոսվում է այն մասին, որ Թուրքիա-

¹ Հնչակ, 1914, N 2, դեկտեմբեր:

² Յիսնամեակ սօցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան (1887-1937), Փրովիդենս, 1938, էջ 249: (Սալոնիկի ժողովի որոշումների մասին հնչակյաններն իմացել էին Լոնդոնի «Դեյլի նյուզ» թերթի Պոլսի թղթակցից, որը ծալտված ներկա էր եղել ժողովին և լսել Թալեաթի զեկույցը: Սիրվարդ, Փարամազ, Փրովիտէնս, 1954, էջ 83):

յի բարեկամ ձևացող Եվրոպան Գերմանիայի առաջնորդությամբ իրականում դժբախտություն է նախապատրաստում Թուրքիայի համար: Պարբերականը հորդորում էր Թալեաթին կանխել հայերի նկատմամբ գործադրվող, օրըստօրե ավելի սպառնալից և մասսայական բնույթ ընդունող բռնությունները. «Կիլիկիոյ ամեն կողմերէն տեղացւոյ վաւերական թղթակցութիւնները՝ Ջեյթունէն, Կոկիսոնէն, Էլպիսթանէն, Ատանայէն, Հաճընէն, Մարաշէն, Սիսէն...միաբերան կը վկայեն թե հեռու չէ այն օրը, երբ մարդը մարդուն գայլ պիտի դառնա, եթե կառավարութիւնը անմիջապէս եւ ամենակտրուկ միջոցներով չփութայ չարիքը իր սաղմին մէջ իսկ խեղդել», գրում էր «Կոհակը»: Վկայակոչելով «Կիլիկիոյ մեծ աղետը», որը սահմանադրական Թուրքիոյ ճակտին յաւետ անջնջելի արատ թողեց», պարբերականն ահագանգ է հնչեցնում Իթթիհադին և հիշեցնում, որ Վսված խորհրդարանական ընտրությունների շրջանում, նույնիսկ իր Վեփական կուսակցական շահերից ելնելով Իթթիհադը պետք է կանխի «ամեն պատահականութիւն, որ կրնար վերջնականապէս վարկաբեկել օրուան կառավարութիւնը եւ հռչակել գայն սնանկ վարչական ամեն կարողութենէն»¹:

Խոսելով օսմանյան խորհրդարանի ընտրությունների և դրանում հայ ժողովրդի մասնակցության մասին՝ հնչակյաններն առաջ են քաշում պատգամավոր ընտրելու երկու սկզբունք՝ ազգային և դասակարգային: Որպես սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն՝ հնչակյանների համար լավագույնը այն պատգամավորներն են, որոնք պաշտպան կկանգնեն աշխատավոր ժողովրդի դասակարգային շահերին, այն ժողովրդի, որն իր «քրտինքով ու արիւնովը սնանելով հանդերձ ամբողջ պետութիւնը, թողնւած է իր ճակատագրին, լքուած ամենքէն, զրկուած ամեն իրաւունքէ, ճգմուած անարդարութեան և անհավասարութեան ծանր բեռան ներքեւ...»²: Արժարժելով այս միտքը՝ «Կոհակը» գրում էր, որ մյուս կողմից, որպես հայ ազգի ներկայացուցիչ, յուրաքանչյուր հայ ընտրությունների ժամանակ պետք է հիշի, որ ինքը թե՛ կառավարության և թե՛ հողատերավատատերերի կողմից հալածվող ու հարստահարվող հայ ժողովրդի մի մասնիկն է, այն ժողովրդի, որի «ազգութեան, յառաջա-

¹ Նույն տեղում:

² «Կոհակ», 1912, փետրվար, թիվ 9, (7 մարտի):

դիմադրության մեջ կըտեսնեն իրենց դժբախտությունը, ուստի եւ ամեն գնով կաշխատին իրաւագրկել հայութիւնը եւ արգելք հանդիսանալ անոր անկաշկանդ զարգացման»¹:

Այսպիսով, քննության առնելով պատգամավորների ընտրության իրենց կողմից առաջ քաշված երկու սկզբունքները՝ հնչակյանները նախապատվությունը տալիս էին ազգային մոտեցմանը՝ գտնելով, որ հայութիւնը ներկայացնող երեսփոխանը «ամեն բանէ առաջ հայ ըլլալու է»²:

Սա ակնհայտորեն ցույց էր տալիս, որ նշված ժամանակաշրջանում հնչակյանները զգալիորեն ետ էին քաշվել իրենց սոցիալիստական գաղափարախոսության երբեմնի կարծի դիրքորոշումից, ձերբազատվել էին ռոմանտիզմից և իրատեսորեն էին մոտենում ազգային խնդիրներին: Սակայն դրա կողքին հնչակյանները, ինչպես և ազգային մյուս կուսակցությունները, չէին կարողանում ձերբազատվել շատ հարցերի նկատմամբ կուսակցական-հատվածային մոտեցումից: Շատ հաճախ կուսակցական առաջնությունը չգիջելու արատավոր մտայնությունը ստանում էր գործնական տեսք և լրջորեն խոչընդոտում էր ազգային ուժերի միավորման գործին: Այս երևույթը դրսևորվեց նաև օսմանյան խորհրդարանի ընտրությունների ժամանակ: («Նամակ խմբագրությանը» Թիֆլիս-20 հոկտեմբեր, ստորագրված է «Վանեցի Մելքոն»): Հոդվածը վերաբերում է Օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններին: Հեղինակը նշում է, որ Կոմսի (Վահան Փափագյան) կողմից օսմանյան պառլամենտի թեկնածու ընտրելու հարցում դաշնակները «Գործ» թերթում գրել են, թե նա միակ թեկնածուն է: Նամակագիրը հերքում է դա, նշելով՝ կար ավելի ուժեղ թեկնածու հանձին Թերզիբաշյանի (նրան պաշտպանում էին ռամկավարները):

Ահա այս իրավիճակում «Անոնք (իմա՝ դաշնակները-Հ. Գ.) համաձայնած են հնչակյան կուսակցության Վանի մասնաճյուղի հետ բլոկ կազմելու մտքին, որով շնորհիվ ալ պիտի հաջողեցնին Կոմսին ընտրությունը»: Նշելով, որ Վանում հնչակյանները փոքրաթիվ են, այնուամենայնիվ գրում էր, որ «անոնք բարոյա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

կան հեղինակությունը կասկածեն դուրս է»: Որպես դրա ապացույց են համարում Ղաշնակցության բլոկը հնչակյանների հետ Վանում թեկնածուական ընտրությունների ժամանակ: Միաժամանակ նշում են, որ եթե ՀՅԴ-ն Կոմսի տեղ ուրիշի թեկնածությունը առաջարկեր, ապա «Հնչակը» երբեք չէր համաձայնվի «վասնզի Վանա դաշնակցականներուն մեջ Կոմսեն ի գատ ուրիշ մեկ մը չկա, որ այս կամ այն կերպ արատավորված չլլա»¹:

Ինչ վերաբերում էր հնչակյանների կողմից դաշնակցության հետ միասնությանը, ապա դրա պատճառը նամակագիրը պատճառաբանում է միայն այն հանգամանքով, որ առաջիկա ընտրություններում «չանցներ Վանա աղաներուն թեկնածուն՝ Թերզիպաշյանը»: Այդ պատճառով «Հնչակն» անտեսել է նույնիսկ դաշնակցականների կողմից հնչակյաններին «հասուցած խժոժությունները և իրենց [հնչակյանների] ընկերներուն վրա ի գործ դրված բռնությունները»²:

Նամակագիրը ճիշտ է նկատում, որ «Ղաշնակցութիւնը Հնչակեան կուսակցության հետ այս առիթով միացավ, վասնզի չէր կրնար միայնակ արմենական–թերզիպաշեանականներուն դիմադրիլ, զի անոնց ուժը բավական պատկառելի է»³:

Իթթիհադի պանթուրքական գաղափարներից և նրանց գործունեությունից անհանգստացած հնչակյանները մերժեցան երիտթուրքերի քաղաքական հակառակորդ «Հյուրիեթ վե իթիլաֆ» (Ազատություն և համաձայնություն) կուսակցության հետ⁴:

1912թ. փետրվարի 7-ին հնչակյան կուսակցության և իթիլաֆի միջև ստորագրվեց 8 կետից բաղկացած համագործակցության պայմանագիր՝ ըստ որի՝

1. «Օսմանեան պետութեան վարչութեան ներքեւ ժողովրդապետական սկզբունքները պիտի պաշտպանուին:

2. Օսմանեան պետութեան ամբողջականութիւնը և Սահմանադրութեան պաշտպանութիւնը փոխադարձ ցանկութեամբ ըլլա-

¹ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 575, թ. 1:

²Նույն տեղում:

³Նույն տեղում:

⁴Այս կուսակցությունը ստեղծվել էր 1911թ.նոյեմբերին Իթթիհադին ընդդիմադիր քաղաքական կազմակերպությունների և ուժերի միավորումից:

լով, պետութենէն անջատվելու ամեն ձգտում և հակասահմանադրական ամեն շարժում խստիվ կմերժվի:

3. Օսմանեան պետութեան բաղկացուցիչ ազգութիւններու քաղաքական իրաւունքները ամբողջութեամբ պիտի պաշտպանուին. բոլորովին կը մերժուի մեկ ազգի քաղաքականապէս ստորադասումը մյուսին:

4. Պահպանվելու են Հայոց պատրիարքարանի հնուց ի վեր ունեցած առանձնաշնորհումները: Հայկական դպրոցները շարունակելու են ղեկավարուել պատրիարքարանի և նրա ենթակա մարմինների կողմից և այդ դպրոցների տուած վկայականները համազօր պիտի համարուին պետական նոյնաստիճան դպրոցներու կողմէ տրուած վկայականներուն:

5. Պիտի ընդունուին բանւորի, հողագուրկ գյուղացու և մաքաբայի վիճակը բարւոքող օրենքներ:

6. Բռնագրաւուած հողերն ու կալուածքները օրենքով քննելուց հետոյ պիտի վերադարձուին իրենց օրինական տերերին:

7. Գաղթականները պիտի բնակեցուին պետական թափուր հողերու վրայ, առանց վնասելու տեղացիներու սեփականութեան իրաւունքը:

8. Վերոյիշեալ յոդուածներու վրայ իթիլաֆ և Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնները համաձայնած, ըլլալով 1912-ի ընտրութեանց ատեն և ապա խորհրդարանին համագործակցելու վորոշում տուած են»¹:

Համաձայնագիրը իթիլաֆի կողմից ստորագրել են կուսակցության կենտրոնի անդամներ Սատըզը և Մահիրը, Հնչակյան կուսակցության կողմից՝ Սապահ-Գյուլյանն ու Վարազդատը:

Համաձայնության ստորագրումից հետո հնչակյան Վարիչ Մարմինը կուսակցության մասնաճյուղերին շրջաբերական ուղարկեց և հրահանգեց կապեր հաստատել տեղի իթիլաֆական ակումբների հետ: «Հնչակը» իթիլաֆին դիտում էր որպէս Սաբահէդդինի կուսակցության ժառանգորդ և հակաիթիհադական կուսակցություն և հույս էր փայփայում, որ իշխանության գալու դեպքում կբարելավի արևմտահայերի դրությունը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 98, թ. 1: Տես նաև՝ ֆ. 1456, ց. 1, գ. 167, թ. 1:

Սակայն Հնչակյան-Իթիլաֆ համաձայնությունը չէր լուծում արևմտահայության ցավոտ խնդիրները՝ առաջին հերթին ազգայինը, որովհետև իր բովանդակությամբ և իր առջև դրված խնդիրներով Իթիլաֆը նույնն էր, ինչ Իթթիհադը, տարբերությունը միայն քաղաքական կողմնորոշումների մեջ էր՝ Իթթիհադը՝ գերմանական, Իթիլաֆը՝ անգլիական¹:

Անշուշտ, հնչակյանները չէին կարող սա չհասկանալ կամ չնկատել, ուղղակի հեռանալով Իթթիհադից և մերժենալով Իթիլաֆին, ակնհայտորեն ընտրել էին «չարյաց փոքրագույնի» սկզբունքը:

Ինչ վերաբերում էր Իթիլաֆին, ապա Հնչակ-Իթիլաֆ համաձայնությամբ վերջինիս ստանձնած պարտավորությունները օսմանյան պետության ժողովուրդների իրավահավասարության, գյուղացիների դրության բարելավման և այլ հարցերի վերաբերյալ ունեին դեմագոգիկ բնույթ, որոնք Իթիլաֆին պետք էին ոչ թե կենսագործելու, այլ իր դիրքերն ամրապնդելու և իր կողմնակիցների թիվը մեծացնելու համար: Պատահական չէ, որ երբ Իթիլաֆականները 1912թ. հուլիսի 9-ին պետական հեղաշրջում կատարեցին և իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը, ապա նրանք շարունակեցին Իթթիհադի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը և թշնամական դիրք բռնեցին արևմտահայերի սոցիալական և ազգային խնդիրների նկատմամբ²:

Ընտրություններից հետո ձևավորված նոր խորհրդարանից հնչակյանները էական ոչինչ չէին սպասում: «Կոհակը» այդ կապակցությամբ գրում էր. «Իթիլաֆ և Իթթիհատ միևնույն արժեքն ունին, միևնույն սանրին կտան են և հաւասարապէս յետադիմական տարրեր, որոնց վերաբերմամբ սօսիալ-դեմոքրաթ մը ուրիշ վերաբերմունք չ' կրնար ունենալ, բայց եթե անողոք մերկացում և հետևողական պայքար»³:

1912թ. հուլիսի 10-ից օգոստոսի 8-ը Կ. Պոլսում տեղի ունեցավ Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության Տաճակստանի Բ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը: Մասնակցում էին

¹ Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990, էջ 357:

² Նույն տեղում:

³ «Կոհակ», 1912, թիվ 13 (4 ապրիլ):

Թուրքիայի հնչակյան մասնաճյուղերի մի շարք նշանավոր գործիչներ, այդ թվում՝ Ա. Ալըզպաշյանը, Ա. Բրուտյանը, Հ. Թանջուտյանը, Պ. Պոնտացին, Հմ. Արամյանը և ուրիշներ¹:

Օրակարգի հիմնական հարցը կուսակցության դիրքորոշման ճշտումն էր Թուրքիայի կառավարող կուսակցության՝ Իթթիհադի և նրան ընդդիմադիր Իթիլաֆի հանդեպ:

Քննարկելով Իթթիհադի որդեգրած հակահայկական քաղաքականությունը՝ ժողովը որոշեց նախապատվություն տալ Իթիլաֆին, քանի որ վերջինս ընդդիմադիր էր Իթթիհադին, ավելի ազատական հայացքներ ուներ և առաջ էր քաշել համեմատաբար առաջադիմական կարգախոսներ: Այդ պատճառով ժողովը վավերացրեց Իթիլաֆի հետ հնչակյանների կնքած համաձայնագիրը: Այնուհանդերձ, պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ Իթիլաֆի հետ համագործակցությունը հնչակյանների համար տակտիկական նշանակություն ունեցող քայլ էր և ոչ ավելին: Այն թելադրված էր Իթթիհադի դեմ միասնական ճակատով հանդես գալու անհրաժեշտությունից: Հնչակյանները հասկանում էին, որ ցանկության դեպքում էլ այդ համագործակցությունը չէր կարող կայուն և երկարաժամկետ լինել, քանի որ մի շարք սկզբունքային հարցերում Իթիլաֆի հետ համաձայնություն չկար: Պատահական չէ, որ թուրք ծախակողմյան ուժերի հետ համագործակցությունը հնչակյանների բնորոշմամբ կրում էր «ժամանակավոր գործակցութեան» բնույթ: Ելնելով այս դիրքերից՝ պատգամավորական ժողովը որոշեց այլ քաղաքական կազմակերպությունների հետ համագործակցութեան հարցում նախապատվությունը տալ և «ուշադրութիւն դարձնել մեր ազգային իրականութեան մէջ գործող հայ կուսակցութիւններուն»²: Ժողովը որոշեց թույլատրել կուսակցության մասնաճյուղերին իրավիճակից ելնելով ինքնուրույն որոշումներ կայացնել և տեղական խնդիրների լուծման համար համագործակցել քաղաքական այլ կազմակերպությունների հետ: Միաժամանակ հրահանգվեց բոլոր մասնաճյուղերին, որ սկզբունքային հարցերում հավատարիմ մնան և «աչքի առջեւ ունենան» կուսակցության Զ ընդհանուր պատգամավորա-

¹ Նույն տեղում, թիվ 26 (4 հուլիս):

² Պատմութիւն Ա.Դ.Հ.Կ., հտ. Ա, էջ 346:

կան ժողովի և Տաճկաստանի Ա պատգամավորական ժողովի ընդունած որոշումները¹:

Ժողովը քննարկեց և որոշեց ընդունել Սալոնիկի սոցիալիստական բանվորական կազմակերպության համագործակցության առաջարկը:

Որոշում ընդունվեց հանձնարարել Կեդրոնական Վարիչ Մարմնին ապահովել հնչակյանների անխափան մասնակցությունը միջազգային սոցիալիստական համաժողովների աշխատանքներին:

Կուսակցություններին հանձնարարվեց ակտիվացնել մասնակցությունը ազգային հաստատությունների աշխատանքներին, նպաստել նրանց դեմոկրատացմանը: Ժողովը բարձր գնահատեց Կ. Պոլսի հնչակյան ուսանողական միության գործունեությունը և որոշեց խրախուսել և օժանդակել նոր միությունների ստեղծման գործին: Կեդրոնական Վարիչ Մարմնին հանձնարարվեց բարոյական ու նյութական աջակցություն ցույց տալ նորաստեղծ ուսանողական կազմակերպություններին:

Բանվորների շահագործման և հողային հարստահարությունների կապակցությամբ ժողովը որոշեց հանձնարարել Կեդրոնական Վարիչ Մարմնին տեղեկագրերի հիման վրա կուսակցության անունից հիշատակագիր ներկայացնել կառավարությանը և հնչակյան պատգամավորների միջոցով խորհրդարանում բարձրացնել այդ հարցը²:

Երկրթությունների հետադիմական ներքին քաղաքականության արդյունքում առաջացած բազում խնդիրներն ավելի ծանրացան արտաքին արկածախնդրական քաղաքականության հետևանքով:

Իտալա-թուրքական հարաբերությունների սրումը 1911թ. աշնանը հանգեցրեց Իտալիայի հարձակմանը աֆրիկյան Տրիպոլիտանիայի վրա: 1911-1912 թթ. այդ պատերազմի արդյունքում Թուրքիան ընդմիշտ կորցրեց իր աֆրիկյան տիրույթները: Դեռ չէր ստորագրվել իտալա-թուրքական պատերազմի ավարտն ազդարարող պայմանագիրը, երբ Թուրքիան ներքաշվեց նոր պատերազմի մեջ³:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

1912թ. հոկտեմբերին սկսվեց Առաջին բալկանյան պատերազմը Օսմանյան կայսրության և Բալկանյան պետությունների խմբավորման միջև (Բուլղարիա, Հունաստան, Սերբիա, Չեռնոգորիա), որն ավարտվեց օսմանյան պետության տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների հաղթանակով: Պատերազմը նշանավորվեց թուրքական ազգայնամոլության վերելքով, որի արտահայտությունը դարձավ երիտթուրքերի որդեգրած գաղափարախոսությունը: Այս ծայրահեղ հետադիմական ազգայնական գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորումը մեկ պետության մեջ թուրքերի գերիշխանությամբ: Պանթուրքիզմը ուղղակի հակասության մեջ էր մտնում նույն երիտթուրքերի կողմից հռչակած սահմանադրության սկզբունքների, կայսրության հպատակ և առաջին հերթին քրիստոնյա ժողովուրդների ազատության, ինքնավարության գաղափարների հետ: Պանթուրքիզմը դարձնելով իրենց ծրագիրը՝ երիտթուրքերը որդեգրեցին քրիստոնյաներին թուրքերի հետ ծուլման կամ ոչնչացման քաղաքականությունը: Վերստին ուժեղացան բռնություններն ու հալածանքները հայերի նկատմամբ:

Այս իրողությունները, բնականաբար, իրենց արձագանքներն էին գտնում հնչակյան մամուլում: «Կոհակի» հոկտեմբերի 24-ի համարում իթթիհադի հետ դաշինքը որևէ կուսակցության կողմից ոչ միայն համարվում էր «անջնջելի արատ յեղափոխութեան ճակտին, այլ նաեւ անդարմանելի աղէտ մը համայն Թուրքիոյ ապագային»¹:

Պարբերականն Իթթիհադին համարում էր հետադիմական կուսակցություն, որն իր չորս տարվա գոյությունեությամբ ցուց տվեց, որ մնացել է սուլթանի վարած քաղաքականության հետևորդը և հակառակ երկրի ներսում ու դրսում ստեղծված բարենպաստ իրավիճակին ու տրամադրություններին՝ որևէ էական «ծեռնարկ չի կատարեց, որ եւրոպական քաղաքակրթութեան դրոշմը կրէին»²:

Մատնացույց անելով Իթթիհադի որդեգրած համախալամականության գաղափարը՝ «Կոհակը» գրում էր, որ երիտթուրքերը

¹ «Կոհակ», 1912, թիվ 41 (24 հոկտեմբերի):

² Նույն տեղում:

գործում են մի սկզբունքով, որն «աղէտ է յառաջադէմ ազգերուն և արգելք մը քաղաքակրթութեանը»¹:

1912թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո, երբ Իթթիհադը մեծամասնություն կազմեց, հնչակյաններն ուժեղացրին քննադատությունը երիտթուրքերի վարած կործանարար քաղաքականության նկատմամբ: Խմբագրական հոդվածում անդրադառնալով օսմանյան Բ խորհրդարանին, որը բացվեց 1912թ. ապրիլի 5-ին, Հմ. Արամյանցը ցույց էր տալիս, որ նրանից որևէ ակնկալիք չեն կարող ունենալ, քանզի նոր խորհրդարանի պատգամավորների մեծամասնությունը իթթիհադականներ են, որոնք ընտրվել են կամայական ու բռնի միջոցներով, ժողովրդական լայն զանգվածներին հնարավորություն չի տրվել «ազատ ու ինքնական եղանակով դուրս բերելու իր ծոցէն իր ընտրելիները», հետևաբար, չլինելով ժողովրդի ընտրյալներ, նրանք չեն կարող «ճշմարտապէս ներկայացնել անոր ձայնը»: Արամյանցը Իթիլաֆին ընդդիմություն չի համարում՝ համոզված լինելով, որ «Իթթիհադ և Իթիլաֆ միեւնոյն արժեքն ունին, միևնոյն սանրին կտան են, հավասարապէս յետադիմական»²:

1912թ. հուլիսին հնչակյան կուսակցության «Տաճկաստանի» Վարիչ մարմինը հանդես է գալիս հայտարարությամբ: Այստեղ ասված էր, որ օսմանյան նորընտիր խորհրդարանը չի արտահայտում երկրի բոլոր ժողովուրդների ու դասակարգերի շահերը, որ այն ոչ թե ընտրվել է համաժողովրդական ազատ ընտրություններով, այլ «արդիւնք է կառաւարական խիստ ճնշումներու»: Հայտարարությունը պահանջում էր, որ խորհրդարանը լուծարվի և նշանակվեն նոր, ազատ ու համաժողովրդական ընտրություններ³:

Հայտարարության տեքստը տպեց «Կոհակը», որի պատճառով իշխանությունների կողմից նրա հրատարակությունն արգելվեց: Թերթի հրատարակությունը վերսկսվեց Տաճկաստանի Վարիչ մարմնի կողմից Թուրքիայի վարչապետին ուղղված հեռագրից որոշ ժամանակ անց:⁴

¹ Նույն տեղում:

² «Կոհակ», 1912, թիվ 13:

³ Նույն տեղում, թիվ 28

⁴ «Դայլայլիկ», 1913, թիվ 1:

Իթթիհադի և նրա վարած քաղաքականության քննադատությունը հատկապես սուր կերպով դրսևորվեց Սապահ-Գյուլյանի մոտ, երբ նա 1911թ ուղևորություն կատարեց Փոքր Հայք: Լինելով տեղի հնչակյան մասնաճյուղերում (Ամասիա, Սեբաստիա, Եվդոկիա, Մարզվան և այլն)՝ նա ամենուրեք հանդես եկավ դասախոսություններով ու ճառերով¹:

Սակայն Սապահ-Գյուլյանի այս գործելակերպը ուժեղ քննադատության է ենթարկվել շատերի կողմից: Այս կապակցությամբ Մ. Ճիզմեճյանը գրում էր, որ Իթթիհադի վարած քաղաքականությունից բացի նա բացահայտ արծարծել է նաև այնպիսի հարցեր (արևմտահայերի ինքնապաշտպանության նախապատրաստում և ուժեղացում, Հայաստանի ազատագրության խնդիր), որոնք Ճիզմեճյանի համոզմամբ «կը շոշափէին ազգային գերագոյն շահերը, զոր պետք էր խորհրդապահօրեն մնար ղեկավարող եւ կամ ներքին շրջանակներու մեջ»²: Նման կարծիք ունի նաև Ա. Ալպոյաճյանը³:

Թեպետ Սապահ-Գյուլյանի գործունեությունը չի արգելվել, սակայն իշխանությունները աչալուրջ և կրնկակոխ հետևել են նրա քայլերին: Հնչակյան գործչի ելույթներին ներկա են եղել թուրքական տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներ, ոստիկաններ, բազմաթիվ լրտեսներ, որոնք նրա բոլոր ելույթների մասին զեկուցել են Կ. Պոլիս⁴:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հարցը բավական բարդ է, և հեշտ չէ մեկդարյա հեռավորությունից միանշանակ դրական կամ բացասական գնահատել Սապահ-Գյուլյանի գործունեությունը: Ակնհայտ է, որ նա հստակ գիտակցում էր արևմտահայությանը սպառնացող վտանգը և փորձում էր քայլեր կատարել իր խայրենակիցների զգոնությունը բարձրացնելու ուղղությամբ, սակայն մյուս կողմից Սապահ-Գյուլյանի համարձակ գործելակերպը էլ ավելի էր բարդաց-

¹ Սապահ-Գիւլեան Բերուզ, Կենսագրութիւն Ստ. Սապահ-Գիւլեանի, Նյու-Յորք, 1936, էջ 111:

² Ճիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 149:

³ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիոյ..., էջ 1186:

⁴ Ճիզմեճեան Մ., նշվ. աշխ. էջ 149:

նում ինչպես Փոքր Հայքի հնչակյանների, այնպես էլ տեղի հայության դրությունը:

Խոսելով Փոքր Հայքի հայության ինքնապաշտպանության մասին՝ նույն Ալպոյաձյանը, քննադատելով Սապահ-Գյուլյանին, միաժամանակ քննադատել է նաև տեղի հայությանը, որոնք, ըստ նրա, նույնիսկ դասեր չառան 1890-ական թթ. ջարդերից, ու դրանից հետո էլ հայ բնակչության զգալի մասը չցանկացավ զենք ձեռք բերել: Այս երևույթը նա փորձել է բացատրել ժողովրդի նախապաշարումներով, երկչոտությամբ և նրա այն մտայնությամբ, որ անհնար էր դիմադրել թվով բազմակի անգամ գերազանցող բարբարոսների ամբոխին: Ժողովուրդը չէր ցանկանում վտանգավոր ճանապարհով զենք ձեռք բերել: Միաժամանակ կար ներքին մեծ անհամաձայնություն այն աստիճանի, որ Ալպոյաձյանի վկայությամբ «մինչև 1914թ ընդհանուր պատերազմի հռչակումը ինքնապաշտպանութեան համար ոչինչ եղած է»: Նա խոր ցավով է գրում, որ «քիչ հետոյ արհավիրքին անպատրաստ ժողովուրդը իր փոքրաթիվ զենքերը պիտի հանձներ կառավարութեան և ոստիկաններու առջեւ ինկած ճամբայ պիտի իյնային դէպի Գողգոթա, իրենց հետ Մահու ճանապարհի առաջնորդելով բոլոր ազգը»¹:

Այսպիսով, երիտթուրքերի նկատմամբ հնչակյանների և դաշնակցականների որդեգրած տարաբնույթ գործունեությունը, մյուս կողմից՝ չդադարող միջկուսակցական հակամարտությունը զգալիորեն վնասեցին հայ քաղաքական ուժերի համախմբմանը և, որ առավել կարևոր է, թուլացրին հայ ժողովրդի զգոնությունը ու ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը: Ինչպես նշում է Զոն Կիրակոսյանը՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայ ժողովրդի դիմագրավելու ոգին բարձիթողի վիճակում էր, ինքնապաշտպանությունը՝ տապալված: Հայոց քաղաքական նպատակների իմաստը պարզ էր երիտթուրքերին: Թեև ձեռնոց էր նետված թուրքական պետությանը, բայց առանց նախապատրաստության, առանց պայքարի տարրական կանոնների պահպանման²:

¹ Ալպոյաձեան Ա., Պատմութիւն Եվդոկիոյ..., էջ 1186:

² Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք Ա, Երևան 1982, էջ 345:

Դ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՀՆՁԱԿՅԱՆՆԵՐԸ

Սկսված բալկանյան պատերազմը քաղաքական աշխուժություն մտցրեց հայերի շրջանում: Դրա հետևանքը եղավ 1912 թ. հոկտեմբերին կաթողիկոս Գևորգ 5-ի դիմումը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Ղաշկովին, որտեղ կաթողիկոսը խնդրում էր փոխարքային միջնորդելու ցարին՝ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը իրագործելու համար: Դրանից շատ չանցած կաթողիկոսը եզիպտահայ քաղաքական ու հասարակական գործիչ Պողոս Նուբար փաշային լիազորեց մեծ տերությունների առջև նորից բարձրացնել և ներկայացնել հայկական բարենորոգումների խնդիրը: Անհանգստացած հայկական հարցի վերաբացումից՝ թուրքական կառավարությունը շտապեց կազմել բարենորոգումների մի աղճատված նախագիծ, որն ավելի շուտ ժամանակ չափելու և հիմնախնդիրները ձգձգելու նպատակ էր հետապնդում:

Բարենորոգումների իրենց ծրագիրն են ներկայացնում նաև արևմտահայերը, ըստ որի հայկական վեց վիլայեթներից կազմվելու էր մեկ նահանգ, որը կառավարելու էր գերագույն կոմիսարը կամ գեներալ-նահանգապետը: Բարենորոգումների իրագործման վերահսկողությունը դրվելու էր եվրոպական մեծ պետությունների վրա, իսկ Ռուսաստանը հետևելու էր դրանց կատարմանը:

1913թ. հունիսի 4-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակից Անդրեյ Մանդելշտամը ներկայացրեց բարենորոգումների ռուսական տարբերակը, ըստ որի հայկական վեց վիլայեթներից կազմվելու էր մեկ նահանգ, որը կառավարելու էր քրիստոնյա նահանգապետը: Թուրքիան Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի աջակցությամբ ձգտում էր ձախողել հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների անցկացումը:

Այս հարցի շուրջ բանակցություններ տեղի ունեցան Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև: Համաձայնության գալով թուրքական կառավարությանը ներկայացվեց վեց կետից բաղկացած նախագիծ: 1913թ. հոկտեմբերին օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես տեղեկացրեց ռուսական կողմին, որ պատրաստ է կատարելու բարենորոգումների ներկայացված ծրագիրը:

1914թ. հունվարի 26-ին կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու մասին, որով նախատեսվում էր Արևմտյան Հայաստանը բաժանել երկու նահանգի: Նահանգապետերին ենթակա էին նահանգի վարչական, դատական և ոստիկանական իշխանությունները: Հայերենը և քրդերենը թուրքերենի կողքին դառնալու էին պաշտոնական լեզուներ: Հայերն իրավունք էին ստանում մահմեդականների ման գենք կրելու: Նահանգների վարչական խորհուրդներում ընդգրկվելու էին հավասար թվով մահմեդականներ ու քրիստոնյաներ: Նահանգապետերի զինված ջոկատները հետևելու էին նահանգների ներքին կարգ ու կանոնին:

Բարենորոգումների այս ծրագրերը, բնականաբար, լայն արձագանք գտան հայ հասարակության մեջ: Այն բուռն քննարկումների թեմա դարձավ նաև հնչակյանների մոտ: Բարենորոգումների հարցին էր նվիրված «Երիտասարդ Հայաստանի» 1914 թ. մայիսի «Բացառիկ» համարը, որտեղ արտացոլվեց հնչակյանների տեսակետը: Թվում էր, թե նրանք պետք է ողջունեին այդ ծրագրերի լույս աշխարհի գալը, որոնք ազդարարեցին հայկական հարցի վերաբացումը: Սակայն հնչակյան տեսաբանները հռչակեցին, որ մադրված այդ ծրագրերի նկատմամբ:

«Հայկական պատգամաւորութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշան կարող է Գահիրէ գնալ, որպէս թէ իր պաշտօնը այլևս վերջացաւ, բարենորոգումներու ծրագիրը ստորագրւեցաւ», - գրում էր «Երիտասարդ Հայաստանը»¹: Հնչակյանների այս պարբերականը հավատ չի ընծայում Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու Ռուսաստանի իրական մտադրության հանդեպ: «Ստորուկ գրիչներ կարող են մաղթանքներ և օրհներգներ շռայլել «Նորին կայսերական մեծախոսութեան»՝ Նիկոլա Բ-ին, որ հզոր միջամտութեամբ Հայկական Հարցին լուծումը փութացուց»: «Երիտասարդ Հայաստանը» հեզմանքով է խոսում և «ռայա» անվանում այն հայերին, ովքեր պատրաստ են «ի նշան իրենց անսահման երախտագիտութեան համբուրելու փաշաներու և կայսրերու քղանքները»²: Բարենորոգումների այս ծրագիրը պարբերականը

¹ «Երիտասարդ Հայաստան», բացառիկ, 1914, մայիսի 10:

² Նույն տեղում:

համեմատում էր 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի հետ և գտնում, որ այն չէր կարող լինել հայ հեղափոխական պայքարի վերջնական նպատակը, և հետևաբար, Հայկական հարցի լուծումը հնչակյանները չէին կապում դրա հետ:

Բարենորոգումների նկատմամբ հնչակյանների թերահավատությունն արտահայտվում էր «Երիտասարդ Հայաստանի» մեկ այլ հրապարակման մեջ: Պարբերականի Ե. Սաֆո անունով թղթակիցը «Երէկ եւ այսօր» վերնագրով խմբագրականում գրում էր. «Ամիսներ շարունակ բարենորոգումների նախագծեր էին մշակւում և բանակցութիւններ մղւում Բարձրագոյն Դրան հետ: Ինչի՞ յանգեցան այդ բոլորը. «Լեռը երկնեց և ծնաւ մի մկնիկ», - ռուսօ-գերմանական նախագիծը»¹: Հոդվածագիրը համոզված էր, որ այդ նախագծով Հայկական Հարցը «մի քայլ առաջ չը գնաց» և հայ ժողովուրդը շարունակում էր գտնվել «նոր վտանգների ու փոթորիկների նախօրեին»:

Ջարգացնելով այս միտքը՝ հնչակյան նշանավոր տեսաբան, կուսակցության հիմնադիրներից Սիմոն՝ Հովյանը գրում էր. «Մենք չենք հաւատում ներկայումս «շնորհւած» բարենորոգութիւնների ծրագրին... Միհիմում պահանջը ինքնավար հայրենիքի գաղափարն է, որը գործադրութիւն պիտի ստանայ»²:

Նա հայկական բարենորոգումների նոր ծրագրի շուրջ առաջ եկած ոգևորությունը համեմատում էր երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո առաջացած ոգևորության հետ, ոգևորություն, որը շուտով տեղի տվեց հիասթափությանը, քանի որ «Սահմանադրութիւնը դե ֆակտո մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի, իսկ ներքին և արտաքին դաւադրութիւնները շարունակում են իրենց անվերջ շրջանառութիւնները զանազան վարիացիօններով-փոփոխութիւններով»³: Այսպիսով, հնչակյան տեսաբանի թերահավատությունն անհիմն չէր և խարսխված էր անցած տարիների պատմական դառը փորձառության և նախապատերազմյան շրջանի իրողությունների վրա: «Թիւրք ղեկավար դասակարգը այսօր էլ կանգնած է նոյն ուղղութեան վրայ, ինչ որ էր երէկ,-գրում էր Տաշիթը,-Սահմանադրական կատակերգութիւնը նոյն ձևով է խաղացւում... Հին մեթոտները շա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

րունակում են գործադրել և՛ այժմ: Կանգուն է սուլթանական և խալիֆայական բռնապետությունը, խօլ թափով առաջ է տարւում համիլամիզմի և համաթրքութեան պրօպագանդը: Պարլամենտը մի գործիք է տիրող դասակարգի ներկայացուցիչ «Իթթիհատի» ձեռքում: Ընդդիմադիր հոսանքները չեն կարող ազատօրէն արտահայտվել, ռամկավարական ազատութիւնները սեղմած, կաշկանդւած են: Սպառնալիքը, սուրը, կախաղանը միահեծան իշխում են ազատ խօսքի ու գրչի վրայ: Անհաշտ, կոյր նացիոնալիզմն է գոյութեան միակ հիմնաքարը: Բանակի և նավատորմի ուժեղացումը՝ փրկութեան վերջին հանգուանը»¹:

Հենվելով այս իրողությունների վրա՝ Տաշիրը հանգում էր այն եզրակացությանը, ըստ որի նման պայմաններում թուրքերի համար բարենորոգումների իրագործումը, հպատակ ժողովուրդների իրավունքների հարգումը, եվրոպական միջամտությունը, դրանք «թիրք հայրենիքի ամբողջականութեան դէմ դաւաճան յղացումներ են»²:

Տվյալ ժամանակաշրջանում հնչակյան տեսաբանները (Սապահ-Գյուլյան, Տաշիր, Վարազդատ և այլք) հայկական հարցի լուծումը տեսնում էին ոչ թե բարենորոգումների առաջ քաշված ծրագրերի, այլ «Ինքնավար Հայաստանի» ստեղծման մեջ:

«Ի՞նչ և հայկական նահանգներում հայերը շնորհիվ Թիւրքիայի հայաջինջ քաղաքականութեան այսօր կազմում են միայն հարաբերական մեծամասնութիւն ու գտնվում են միութեան աննախանձելի վիճակում, գրում էր «Հնչակը», -բայց «հայ ժողովրդի տնտեսական, կուլտուրական տիրապետութիւնն ու քաղաքական ազդեցութիւնը ապահովված է՝ եթե միայն Հայաստանում ստեղծւի այնպիսի վարչակարգը, որը ազդակ լինի երկրի տնտեսական զարգացման, ազատութեան ու առջադիմութեան»:³ Ըստ «Հնչակի»՝ այդ ռեժիմը կարող է լինել միայն Հայկական ինքնավարությունը: Դրա իրականացման անհրաժեշտ պայման էր «Հնչակը» համարում եվրոպական վերահսկողությունը, որտեղ նախապատվությունը տրվում էր Ռուսաստանին, քանի որ նրա հովանավորությունը չէր հակա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ «Հնչակ», 1913, N 3, մարտ:

սում հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական շահերին: Ըստ պարբերականի՝ հայերին պաշտպանելը բխում էր նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական շահերի տեսանկյունից և ձեռնադրու էր համախալանության դեմ նրա պայքարում:

Սապահ-Գյուլյանն ընդգծում էր, որ բալկանյան պատերազմի շրջանում Ռուսաստանի պաշտոնական մամուլի օրգանների հայանպաստ դիրքորոշումը պայմանավորված էր Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության վեկտորի փոփոխությամբ:¹

Այս պայմաններում որն՝ էր լինելու հնչակյանների գործելակերպը: Ըստ «Երիտասարդ Հայաստանի»՝ կուսակցությունը չպետք է բացահայտ հրաժարվի օսմանյան սահմանադրության ընդեռած թեկուզ երևութական ազատությունից և պիտի շարունակի պառլամենտական պայքարը տիրող վարչակարգի դեմ: Մյուս կողմից՝ առաջ էր մղվում ժամանակի հրամայականը դարձած ինքնապաշտպանությանը պատրաստ լինելու խնդիրը: Պարբերականը համոզված էր, որ եթե հայ ժողովուրդը ցանկանում է ապրել և «իր տեղը գրաւել արեգակի տակ», ապա նա պետք է «պատռէ յանցաւոր անտարբերութեան քողը» և պատրաստ լինի վճռական, կենաց և մահու պայքարի: «Ազգերի կեանքում կան թուլներ, ուր քաղաքական կուրուքներ, իրականութեան արհամարհանքը աններելի ոճիր է: Այսօր, երբ Երեկի կրկնութիւնն է, գիջումների և երկընտրանքի քաղաքականութիւնը դադարում է իմաստութիւն լինելուց: Վախճանը միշտ կորստաբեր է եղել նրանց համար, որոնք լուռ, անտարբեր են եղել Գալիքի առաջ: Ապրել են այն ազգութիւնները, որոնք հոգեբանական թուլներում կենսունակութիւն և առնականութիւն են ցոյց տուել», - եզրահանգում էր հնչակյանների պարբերականը²:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ այս մտքերն ինքնն ոչ միայն ազգային, այլև համամարդկային նշանակություն և արդիական հնչեղություն:

Բալկանյան պատերազմի շրջանում իթքիհադականները հնչակյաններին առաջարկեցին հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսել, բայց հնչակյանները, հասկանալով, որ դա թուրքերի կողմից սոսկ

¹ Նույն տեղում:

² «Երիտասարդ Հայաստան», Բացառիկ, 1914, 10 մայիսի:

ժամանակ շահելու միջոց է, մերժեցին և նրանց հետ բանակցելու նախապայման համարեցին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության սկզբունքի ընդունումը¹։ Կուսակցության առաջնորդներ Սապահ-Գյուլյանը, Վարազդատը գտնում էին, որ ինքնավարություն պետք է տալ Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին։ Նրանք քննադատում էին նաև օսմանյան սահմանադրությունը, որն աշխատավոր ժողովրդի ազատ զարգացման համար չի ստեղծում նպաստավոր պայմաններ։ Սապահ-Գյուլյանի կարծիքով Ինքնավար Հայաստանը պետք է գտնվեր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, քանի որ վերջինիս քաղաքական շահերը համընկնում էին հայության շահերին։ Նա գտնում էր, որ Հայկական հարցը պիտի առաջ մղեն հայ կուսակցությունները, անմնացորդ ի սպաս դնեն իրենց ուժերը, այն ժամանակ եվրոպական դիվանագիտությունը լրջորեն կգբաղվի այդ խնդրով²։ Հնչակյան տեսաբանի այս կարծիքը, որը նորություն չէր, թեև ճիշտ էր այդ ժամանակաշրջանի համար, բայց չափազանցված, քանի որ Օսմանյան կայսրության հանդեպ եվրոպական քաղաքականությունը պայմանավորված չէր ազգային կուսակցությունների գործունեությամբ։

Կուսակցության կենտրոնական օրգան «Հնչակի» էջերում Սապահ-Գյուլյանը հերքում էր երիտթուրքերի այն հայտարարությունները, թե իբր աշխարհակալ ոչ մի ազգ այնքան համբերատար ու մեծահոգի չի եղել նվաճված ազգերի հանդեպ, որքան օսմանցիները, քանի որ կամովին և գիտակցաբար թույլ են տվել, որ ենթակա ազգությունները պահեն իրենց լեզուն, կրոնը, սովորույթները, իրենց ազգային առանձնահատկությունները, մի խոսքով՝ հարգել են հպատակ ազգերի «պատմա-անհատական գոյութեան իրաւունքը»³։ Պատմական փաստերով նա ապացուցում էր, որ աշխարհակալ ոչ մի ազգ այնքան «վայրագ կերպով աշխատանք չի թափել ենթակա ազգություններին քայքայելու, կործանելու ու բռնի ուժով կլանելու համար, որքան օսմանցի իշխողները»⁴։ Սապահ-Գյուլյանը գրում էր. «Հայ, հույն, բուլղար, սերբ, ռումեն, մաջար պատմութիւնների

¹ «Հնչակ», 1913, N 2:

² Նույն տեղում, N 4-5:

³ «Հնչակ», 1913, N 23, (մարտ):

⁴ Նույն տեղում:

մարտիրոսագրական էջերը անոնց վկա են հաստատելու համար, թե պարտվող այդ ազգերը, ինչ ճիվադային տառապանքների, ինչ անլուր հալածանքների են ենթարկվել իրենց գոյութիւնը պահելու համար»¹:

Ղառնալով 1908 թվականից հետո տիրող իրավիճակի բնութագրմանը՝ հնչակյան տեսաբանն ուղղակիորեն գրում էր, որ «հայրերի արածները (նախկին սուլթանական վարչակարգի —Հ. Գ.) ուղիղ կերպով շարունակել են որդիները (երիտթուրքերը—Հ. Գ.)»²: Եվ չնայած այն բանին, որ հայ ժողովուրդը և նրա կուսակցությունները սատարեցին «սահմանադրական թիրքիայի ստեղծման գործին, հանձն առնելով նիւթական, բարոյական ու ֆիզիքական զոհողութիւններ, առաւել քան ուրիշ մի ժողովուրդ, այնուամենայնիվ, գալով իշխանութեան, Իթթիհադը ջանք չի խնայել հայերին տնտեսապես քայքայելու և երկրի հարստութեան արտադրութիւնը բացառապես թիրքերի ձեռքն անցնելու»³:

Սապահ-Գյուլյանն այն հետևությունն էր անում, որ թուրքական կառավարությունը հարմար առիթի է սպասում մեկընդմիշտ ոչնչացնելու հայությանը: «Թիրք ազգայնականութիւնը մեզ չի խնայելու ոչ մի պայմանով, իսկ նրա բոլոր շողոքորթութիւններն ու մեղրածորուն յայտարարութիւնները ընդհամենը ժամանակ շահելու միջոցներ են»,—գրում էր Սապահ-Գյուլյանը⁴:

Սակայն պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ բարձրացված հարցերի շուրջ հնչակյան որոշ գործիչներ այլ տեսակետ ունեին: Մասնավորապես հնչակյան հայտնի տեսաբան Արսեն Կիտուրը, իր «Հայկական հարցը և մեր բռնելիք ճամբան» հոդվածում քննարկելով քաղաքական անկախության դերը ազգի ազատ զարգացման գործում, գտնում էր, որ ազգերի ազատ զարգացման հարցում քաղաքական անկախությունը առաջնային նշանակություն չունի: Թեև հեղինակը լեհերի, հունգարների, ֆինների օրինակով ցույց է տալիս, որ գուրկ լինելով քաղաքական անկախությունից՝ այդ ազգերը իրենց ինքնուրույն նկարագիրը պահպանել են տնտեսության

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, N 3:

⁴ Նույն տեղում:

ու մշակույթի շնորհիվ, սակայն Կիտուրը հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ հայերի դեպքում իրադրությունը բոլորովին այլ էր: Եթե նշված ժողովուրդները շրջապատված էին եվրոպական ավել կամ պակաս քաղաքակիրթ ազգերով, և նրանց ազգային գոյությանը լուրջ վտանգ չի սպառնացել, ապա հայ ժողովրդի համար թուրքական պետության մեջ ազգային գոյության պահպանումը դարձել էր առաջնահերթ խնդիր:¹ Կիտուրը առաջ է քաշում այն թեզը, թե ազգի քաղաքական անկախությունը դեռևս ազգի գոյության և ազատության համար երաշխիք չէ: Նա Թուրքիայի ու Պարսկաստանի օրինակներով փորձում է ցույց տալ, որ քաղաքականապես անկախ այդ երկրները իրականում մեծապես կախված են եվրոպական կապիտալից: Այստեղից նա հետևություն է անում, թե քաղաքական ազատությունը դեռևս իրական ազատություն չի բերում և չի երաշխավորում ազգի գոյության իրավունքը: Ցավոք, հայ ժողովրդի օրինակով կյանքը ցույց տվեց հակառակը, այն, որ քաղաքական անկախությունը մնում է ազգերի գոյության հիմնական գրավականը:²

1913թ. հունվարի 30-ին Փարիզում Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը հանդես է գալիս եվրոպական մեծ պետություններին և ժողովուրդներին ուղղված կոչով: Կոչում ցույց է տրված թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի անտանելի դրությունը, ազգային ու կրոնական հալածանքները, քաղաքական իրավազրկությունը: Ընդգծված է այն միտքը, որ Օսմանյան կայսրությունում «ահավոր ճնշումներն ու կոտորածները դարձել են ծրագրված աւանդական քաղաքականութիւն, որին դիմել են սուլթաններն ու ամեն անգամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրենց իշխանութեան տակ հեծեծող այս կամ այն քրիստոնեայ ժողովուրդին»:³

Կոչում անդրադարձ էր կատարվում Հայկական հարցի սկզբնավորման պատճառներին, Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածին: Նշվում էր, որ այն մնացել է չլուծված: Ցույց էր տրվում, որ 19-րդ դարի ընթացքում եվրոպական մեծ պետությունները հսկայա-

¹ «Կոհակ», 1912, թիվ 43, (օգոստոսի 4):

² Նույն տեղում, թիվ 44, (օգոստոսի 7):

³ Հիսնամեակ սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, Ֆրեզնո, 1938, էջ 265-267:

կան միջոցներ ու ժամանակ են վատնել բարեփոխելու թուրքիան, պահպանելու նրա ամբողջականությունը, սակայն թուրքական «անշարժացած կեանքի բարեշրջման» փորձերը դատապարտված էին ձախողման, որի պատճառը հնչակյանները տեսնում էին «քաղաքական ու տնտեսական յառաջադիմութեան նկատմամբ թուրք ժողովրդի վերաբերմունքի» մեջ, թուրքական կյանքի դարերով արմատացած ու անշարժացած սովորությունների ու բարքերի մեջ: Ղրա հետևանքով առաջադիմության ձգտող քրիստոնյա ժողովուրդների և տիրող թուրք ժողովրդի միջև «մեծ վիհ է բացվել»: Թուրքը՝ անընդունակ երկրագործության ու առևտրի, գիտության ու արտադրության, արհեստների ու արվեստների մեջ «իբրև իր գոյութեան հիմնական պայման է նկատել մակաբուծային կեանքը քրիստոնեաներու հաշուին»¹:

Կոչը միաժամանակ հորդոր է «քաղաքակիրթ Եվրոպային»՝ սատարելու ազատության և առաջադիմության ձգտող հայ ժողովրդի արդար ձգտմանը: Կոչում առաջ էր քաշված բարենորոգումների իրականացման և Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը:

Բալկանյան պատերազմում կրած պարտությունից հետո երիտթուրքերը նախ հաշվեհարդար տեսան իրենց քաղաքական հակառակորդների հետ: Օգտագործելով համաձայնողականների (Իթիլաֆականների) կողմից մեծ վեզիր Մահմուդ Շեվքեթ փաշայի սպանությունը 1913թ. հունիսին՝ երիտթուրքերն արգելեցին բոլոր կուսակցությունների գործունեությունը: Մոտ 300 մարդ արգելափակվեց Սինոպի ամրոցում²:

Բռնություններից զերծ չմնացին նաև հնչակյանները: 1913թ. օգոստոսի 27-ին Վանի Այգեստան թաղամասում թուրք ոստիկանների կողմից սպանվում է հնչակյան գործիչ Ազատ Ոստանիկը³:

¹ Նույն տեղում:

² Հարությունյան Մ., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1986, էջ 217:

³ Ազատ Ոստանիկը (Մելքոն Միր Սագոյան) Վանի հնչակյան առաջին գործիչներից էր, Մարտիկի գործընկերը: 1895 թ. ակտիվ քարոզչությամբ է զբաղվել Վասպուրականի գյուղերում, ձերբակալվել և 4 ամիս նստել է բանտում: 1896 թ. Վանի դեպքերից հետո Փարամագի հետ Պարսկաստանից անցել է Վասպուրական, ուր ձերբակալվել և դատապարտվել է ցմահ բանտարկության: Ազատվել է 1908 թ. սահմանադրության հռչակումից հետո:

Տազնապալի այս իրավիճակում հայ ազգային կուսակցություններն իրենց մասնաճյուղերի ամրապնդումից բացի գործնական քայլեր կատարեցին միջկուսակցական համաձայնության ամրապնդման ճանապարհին: Դեռևս 1913թ. ապրիլին այդպիսի համաձայնագիր էր ստորագրվել Վասպուրականում գործող հայ ազգային կուսակցությունների միջև, և ստեղծվել էր Միջկուսակցական համերաշխության Վասպուրականի կեդրոնական Մարմին: 1913թ. հունիսի 25-ի այս մարմնի շրջաբերականում՝ ուղղված Վասպուրականի «Պաշնակցական, ռամկավար և հնչակյան ընկերներուն», ասված էր. «Մեր Հայրենիքին այս պահուս անցուցած պատմական մեծ տազնապը հրամայական պարտականութիւն մը կը դնէր գործող կուսակցութիւններուն վրա մնալով հանդերձ իւրաքանչիւրն իր ծրագրին և տակտիկին սահմաններուն մէջ, համաձայնութեան մը գալ համազգային բնոյթ ունեցող հրատապ խնդիրներու շուրջը»¹: Պահի հրատապ խնդիրը Վասպուրականի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր, որին ձեռնամուխ եղավ ստեղծված միջկուսակցական մարմինը:

Հ. Երամյանի վկայությամբ միջկուսակցական այս համաձայնագրի ջատագովն ու նախաձեռնողը Փարամազն էր, որը 1912թ. աշնանից գտնվում էր Վանում՝ տեղի հնչակյան կառույցն ուժեղացնելու նպատակով²: Վանում Փարամազը և Ասոն (Տիգրան Օսյան) ակտիվ գործունեություն էին ծավալել: Իրենց ելույթներում նրանք քննադատում էին Իթիհադի վարած քաղաքականությունը: Քննադատում էին նաև դաշնակցությանը Իթիհադի հետ համագործակցելու համար: Ասոն Իթիլաֆի հետ հնչակյանների համագործակցությունը հիմնավորում էր այն հանգամանքով, որ վերջինիս ծրա-

Անցել է Կովկաս, հետո՝ Կ. Պոլիս, ուր ավարտել է բժշկական համալսարանը 1912թ.: Պոլսից Վան է անցել և կուսակցական գործունեության հետ մեկտեղ զբաղվել բժշկությամբ: Ազատ Ոստանիկի թաղումը վերածվել է համաժողովրդական հզոր ցույցի: «Կոհակ», 1913, թիվ 57 (սեպտեմբերի 22): Հնչակ, 1914, N 1 մայիս:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 175, թ. 1:

² Երամյան Հ., Հուշարձան, Վան-Վասպուրականի, Հտ. Բ, Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 165:

գիրն ավելի նպաստավոր էր Թուրքիոյ հպատակ ժողովուրդների համար¹:

Վանում Փարամազը փորձ է կատարել հայ-քրդական միություն ստեղծելու ուղղությամբ, բայց թուրքական իշխանությունները տեղեկանալով այդ մասին, հրահանգում են սպանել Փարամազին²: Վերջինս ստիպված էր հեռանալ Վանից:

Մինչդեռ հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ օրըստօրե ավելի էին սաստկանում: Վասպուրականի հայության պաշտպանությամբ հանդես են գալիս հայ ազգային կուսակցությունների Վանի մասնաճյուղերը, որոնք 1913թ. ապրիլի 12-ին միացյալ հեռագիր են ուղարկում Թուրքիայի վարչապետ Մահմուդ Շեվքեթ փաշային: Հեռագրում ընդգծված էր այն իրողությունը, որ թուրքական իշխանությունները հայերի նկատմամբ խտրական վերաբերմունք են ցույց տալիս: «Ժանտարմըրին ու ոստիկանութիւնը կոյր կը ձեւանան՝ չտեսնելու համար քիւրտ չարագործներու զինեալ խումբեր, որոնք կը վխտան ճամբարներու վրայ, բայց ատրճանակ մը իսկ երբ գտնեն հայուն քով՝ կը գրաւեն,-ասված էր հեռագրում:-Օրէնքը կը գործադրուի միմիայն հարուածելու համար աշխատաւոր հայ ժողովուրդը»³:

Ասվածը հաստատելու համար հեռագրում կոնկրետ օրինակներ են բերված: Տույց է տրված, որ քաղաքական հետապնդումների պատճառով աճում է փախստականների թիվը, և որ «Վանի կուսակալութեան մէջ ստեղծվել է անօրմալ դրութիւն»⁴:

Հեռագիրն իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն Վասպուրականի, այլև ողջ արևմտահայության իրավիճակի խտացված պատկերը: Դրանով հայ ազգային կուսակցությունները պահանջում էին «անյետաձգելի բարենորոգումներով իրական երաշխիք մը հայ ժողովուրդի պատուին, կեանքին և ինչքին՝ ափ մը քիւրտ տէրէպէյիներու դէմ և ապիկար ու զեղծարար պաշտօնէութեան մը դէմ, որ կը քաջալերէ ու կը հովանաւորէ զանոնք»⁵:

¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, 11 նոյեմբերի:

² Պողոսյան Հ., Փարամազ, 1992, էջ 37:

³ «Կոհակ», 1913, թիվ 17, 5 մայիսի:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

Իրենց քաղաքական գլխավոր հակառակորդին չեզոքացնելուց հետո՝ 1913թ. վերջից, իշխանությունը կենտրոնացվեց ռազմական նախարար Էնվերի, ներքին գործերի նախարար Թալեաթի և ծովային նախարար Ջեմալի ձեռքում: Հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող բռնություններն ավելի այն թափ ստացան:

Այդ շրջանում երիտթուրքական մամուլը, պետական բարձր պաշտոնյաները, Իթթիհադի գաղափարախոսները հայտարարում էին համախալամական ձգտումների մասին: Օրինակ, Իթթիհադի օրգան «Թանհին» թերթը գրում էր. «Թուրքիո մէջ մէկ ազգ կայ, այն է օսմանցի ազգ»:¹ Երիտթուրքական պատգամավոր Ասըմ բեյը հայտարարում էր. «Հայաստանի բարենորոգումներով մեզ չեն կրնար վախցնել: Եւրոպայի հաւասարակշռութիւնը պահելու համար Թուրքիոյ յարատեւութիւնը ամեն տարակոյս վեր է»:² Իթթիհադի մեկ այլ ներկայացուցիչ Հուսեյին Ջահիդը հայտարարում էր. «61-րդ յոդուածի գործադրութիւնը բարեկարգել տալու համար օսմանեան կայսրութեան Արեւելեան նահանգները, մեզի համար անկարելի է եւ երբեք չենք կրնար այդ տեսակ խնդիրներով զբաղիլ»:³ Գերմանիայում Թուրքիայի դեսպան Մահմուտ Մուխթար փաշան հայտարարում էր, որ թուրքական պետության համար հայկական հարց գոյություն չունի: «Կառավարութեան նպատակն է քրդերի և հայերի գժտութիւնները կարգադրել, -ասում էր նա,-եւ մենք ամեն բան անելու ենք ոյժով, մէկ Օսմանեան կայսրութիւն հիմնելու համար»:⁴

Իրենց մամուլի միջոցով հնչակյանները ցույց էին տալիս, որ թուրքական իշխանությունների վարած կործանարար քաղաքականության հետևանքով հայկական գավառներում պանդխտությունն ու գաղթը գնալով ավելի մեծ չափերի էին հասնում: Չունենալով այն կանխելու էական ազդակներ՝ հնչակյանները իրենց հասու բոլոր միջոցներով փորձում էին գավառահայությանը հետ պահել այդ քայլերից: Մասնավորապես ՍԴՀԿ Տաճկաստանի Վարիչ մարմինը հրահանգեց իր մասնաճյուղերին գաղթել ցանկացողներին բացատրել «իրենց ենթարկվելիք ապագայ անդարմանելի թշվառութիւննե-

¹ «Հնչակ», 1914, N 2, դեկտեմբեր:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

րը»: Վերոհիշյալ մարմնի շրջաբերականում ասված էր. «Բովանդակ կորովով ջանացէք արտագաղթի դիմողներու մէջ բարոյական ոյժը ստեղծել և անոնց արիութիւն ու կորով ներշնչել, որպէսզի համայն ազգին վիճակուած բաղդին միացած մնան և իրենց հայրենիքին ու ընտանիքին պաշտպանութիւնը ու փրկութիւնը իրենց հայրենի օճախին մէջ ձեռք բերել աշխատին»¹: «Մեր ազգակիցները գաղթելով իրենց նուիրական հայրենիքը որու՞ կը թողուն», - հռետորական հարցադրում է անում շրջաբերականը²:

Լինելով հայ ժողովրդի օրըստօրե աճող աղետների ականատեսը՝ հնչակյաններն ավելի ու ավելի են կարևորում ինքնապաշտպանության խնդիրը: Իր «Նորագոյն դասը» խմբագրականում Հմ. Արամյանցը բացահայտ խոսում էր այն մասին, որ Թալեաթի՝ ներքին գործերի նախարար դառնալուց հետո բռնությունները հայերի նկատմամբ ավելի էին սաստկացել ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ գավառներում: Հասկանալով, որ թուրքական իշխանություններից այս ուղղությամբ գործնական որևէ քայլ ակնկալելն անօգուտ է ու անհեռանկար, Արամյանցը գրում էր. «Մենք այլեւս ոչ կը մեղադրենք կառավարութիւնը ու ոչ ալ կը պահանջենք անկէ, որ զբաղի մեր ապահովութեամբ: Ոչ: Կեանքի նորագոյն դասը հրամայական շեշտով արդեն գծեց օսմանեան քաղաքացիներու ընելիքը: ... Ինքնապաշտպանութիւն, ահա կեանքի նորագոյն դասը»³:

Ե. ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ 7-ՐԴ

ՊԱՏԳԱՄԱԿՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ:

ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՈՐՐԵԳՐՈՒՄԸ

1913 թվականից երիտթուրքերի հետ իրենց հարաբերությունները փաստացի խզել էին դաշնակցականները, սահմանադրաճանկավարներն ու հնչակյանները: Քաղաքական իրադրության մէջ ճիշտ կողմնորոշվելու և կուսակցության հետագա գործունեության ծրագիրը հստակեցնելու նպատակով 1913թ. սեպտեմբերի 7-ին

¹ «Կոհակ», 1913, թիւ 33, 30 հունիս:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թիւ 36, 10 հուլիս:

Ռումինիայի Կոստանցա քաղաքում գումարվեց Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովը: Ամերիկայի, Թուրքիայի, Կովկասի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի հնչակյան մասնաճյուղերից մասնակցում էին 59 պատգամավորներ: Այստեղ տոն էին տալիս Սապահ-Գյուլյանը, Վարագդատը (Գր. Անպարձյան), դոկտոր Պեննեն (Պետրոս Թորոսյան): Պատգամավորական ժողովը տվեց Թուրքիայում ստեղծված դրության գնահատականը: Նշվեց, որ ազգերի ու ժողովուրդների իրավահավասարության վերաբերյալ Օսմանյան Սահմանադրությանը հռչակված խոստումները մնացել են լոկ խոսքեր, և որ հայ ժողովուրդը իթթիհադի վարած քաղաքականության հետևանքով հայտնվել է ծայրահեղ քայքայման վիճակում:

Գյուլյանը գրում էր.«Այդ ժողովը ոչ միայն իր, այլև ընդհանուր Հայութեան անունով վերջ տուեց Իտտիհատի ստեղծած, հարկադրիչ դարձրած օրինականութեանը եւ աշխարհին, Եւրոպային հէնց իրեն՝ Թուրքին՝ ցույց տուեց, որ «սահմանադրական» կոչուած Թիւրքիայի մէջ, նորից, գոյութեան իրաւունք է ստացել Հայ Յեղափոխութիւնը եւ նա գործում է հակաօրինական հողի վրայ՝ անհրաժեշտութիւնից մղուած: Նա գալիս է նորից պաշտօնապէս յայտարարելու, «Միտհատեան Սահմանադրութեան» ծաղրական լինելը և Հայ Յեղափոխական շարժումների կենսունակութեան պայմանները»¹:

Ժողովում քննարկվել են հետևյալ հարցերը.

- ա. Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության դիրքորոշումը Թուրքիայում
- բ. Ընդհանուր և մասնակի բարենորոգումների և Ինքնավար Հայաստանի հարցը
- գ. Միջկուսակցական հարաբերությունները
- դ. Կուսակցության մասնաճյուղերի փոխհարաբերությունների հարցը

Համագումարը որոշեց, որ կուսակցությունը պետք է անցնի անլեգալ գործունեության, մինչև կստեղծվեն նպաստավոր քաղաքական-տնտեսական պայմաններ:²

¹ Սապահ-Գիւլեան Ստ., Պատասխանատուները, Պէյրուք, 1974, էջ 352:

² «Հնչակ», 1913, N 4-5:

Կոստանցայի ժողովում կուսակցության դիրքորոշման փոփոխությունը թուրքիայում պայմանավորված էր այն մտայնությամբ, որ «Օսմանեան պետական ամբողջ կազմը եւ նրա պետական հասկացողութիւնը որոշապէս ուղղուած է ծովելու բաղկացուցիչ ազգութիւնները»¹:

Պատգամավորական ժողովի երկրորդ կարևոր որոշումը վերաբերում էր բարենորոգումների և Հայաստանի քաղաքական ինքնավարության խնդրին: Նշվում էր, որ թուրքական կառավարության ընդհանուր և մասնակի բարենորոգումների մասին խոստումները լոկ դիվանագիտական միջոց են՝ ժամանակ շահելու և ներքին ըմբոստությունները ճնշելու համար: Ինչ վերաբերում է եվրոպական տերություններին, ապա պատգամավորական ժողովը նշեց, որ նրանց բռնած շահադիտական ընթացքը Արևելյան հարցում և մասնավորապես Հայկական հարցում, նրանց միջև եղած ներքին հակասությունները միշտ էլ հմտորեն օգտագործվում են թուրքերի կողմից:

Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովը, դեմ չլինելով թուրքիայում բարենորոգումների անցկացմանը, որոշում է պաշտպանել ինքնավար Հայաստանի գաղափարը եվրոպական վերահսկողությամբ, «քանի որ այլևս անվիճելի է թուրք տիրող ազգի և անոր ղեկավարիչ դասու պատմական անընդունակութիւնը և չուզողացութիւնը...»²:

Պատգամավորական ժողովը երիտթուրքերի գործունեությունը վտանգավոր համարեց բոլոր ազգությունների համար, քանի որ վերջիններս թուրք ագրեսիվ ազգայնականության կրողն էին, և խստիվ արգելեց իր բոլոր մասնաձյուղերին հարաբերությունների մեջ մտնել Իթթիհատի հետ: Հաշվի առնելով հայկական հարցի և արևմտահայության ձգնաժամային իրավիճակը՝ պատգամավորական ժողովը հնչակյան բոլոր մասնաձյուղերին պարտադրեց իրենց գործունեության մեջ առաջնահերթ նշանակություն տալ արևմտահայության ինքնապաշտպանության հարցին:³

¹ Սապահ-Գիլեան Ստ., Պատասխանատուները, էջ 354:

² «Հնչակ», 1914, N 1:

³ Նույն տեղում:

Սապահ-Գյուլյանի բնորոշմամբ իրերի հարաբերությունը հետևյալ տեսքն ունենում էր. «Կամ հայ ժողովուրդը Իտտիհատին, թուրք ազգայնականությանը պիտի գլորէր, իր տիրապետողի դիրքից վայր բերեր եւ կա՛մ Իտտիհատն էր, որ հային պիտի ջախջախէր, սպառէր որպէս ազգ: Միջին ճանապարհի չկար: Իրերի տրամաբանութիւնը այդ երկընտրանքին էին հասել պատմութեան բերումով, ուրեմն, բաղխումը անխուսափելի էր»¹:

Աչքի առաջ ունենալով քաղաքական տագնապալի իրավիճակը և արևմտահայությանը սպառնացող վտանգը՝ Կոստանցայի ժողովը որոշեց պարտավորեցնել Ռուսաստանի, Կովկասի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի և այլ երկրների հնչական կառույցներին իրենց գործունեության մէջ նախապատվությունը տալ Հայկական հարցին և արևմտահայությանը: «Արդ, այդպիսի մի րոպէի մէջ, երբ Տաճկահայը դրուած էր օրհասական վիճակում, անմիջական պարտականութիւն պէտք է ստանձնէր ո՛չ միայն Տաճկահայաստանի մէջ եղող հայ Ազգի մի հատուածը, այլ ողջ հայութիւնը, ո՛ր տէրութեան մէջ էլ որ գտնուէր, որովհետեւ ուզում էին սպանել, անհետացնել Հայկական Դատի, հայ Ազգի գոյութեան առանցքը, կեդրոնական ուժը, ինչպիսին էր Տաճկահայաստանը և Տաճկահայը», -ասված էր պատգամավորական ժողովի որոշման մէջ:²

Պատգամավորական ժողովը կենտրոնական վարչության անդամներ ընտրեց Սապահ-Գյուլյանին, Վարազդատին և Փարամազին:

Կոստանցայի ժողովում ընդունվել են նաև գաղտնի որոշումներ Իթթիհադի պարագլուխներ Թալեաթին, Էնվերին և այլոց ահաբեկելու մասին: Այս հարցի ուսումնասիրողներից Պ. Ստեփանյանը գրում էր, որ Սապահ-Գյուլյանն այդ հարցի շուրջ հանդիպել և խորհրդակցել էր իթիլաֆական պարագլուխներ գնդապետ Սաւրըզբէյի և քուրդ Շերիֆ փաշայի հետ:³ Ըստ Տեփոյանի՝ Կ. Պոլսի հնչականներն ընդհանրապէս համամիտ չէին արտասահմանի իրենց կուսակիցների նման որոշումներին: Հմ. Արամյանը գրում էր, որ Կոստանցայի ժողովը որոշել էր «Տաճկաստանի Ս. Դ. Հնչա-

¹ Սապահ-Գիւլեան, նշվ. աշխ., էջ 358:

² Նույն տեղում, էջ 360:

³ Տեփոյեան Պ., Միհրան Տամատեան, Պէյրուք, 1964, էջ 138:

կեան կազմակերպութեան ինքնավարութիւնը ջնջել, կեդրոնական վարիչ մարմինը լուծել: Եւ իր կողմէ երեք ընկերներու պաշտօն յանձներ է որպէսզի ներկայանան մեզ և ի ձեռին ունեցած վկայագրով կուս. գոյքերը պահանջեն»¹: Լիազօրները սպառնացել են, որ հակառակ դեպքում, եթէ գոյքը չհանձնեն, ապա նրանց նկատմամբ կկիրառվի «կուսակցութեան իլլէկալ կանոնագրի պատժական տրամադրութիւնը»²:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 6-րդ պատգամավորական ժողովից հետո կուսակցության որդեգրած գործելակերպի հարցում տարածայնությունները հնչակյան գործիչների շրջանում չէին վերացել: Իթթիհադի և նրա վարած քաղաքականության նկատմամբ արմատականորեն տրամադրված մի խումբ գործիչներ (Սապահ-Գյուլյան, Փարամազ, Վարազդատ և այլն) գտնում էին, որ ստեղծված պայմաններում միակ ճիշտ ուղին նորից անլեզալ գործունեության անցնելն էր և Իթթիհադին հարվածելը: Ահա այս գործիչների նախաձեռնությամբ էր կազմակերպվել Կոստանցայի ժողովը, որի մասին փաստորեն տեղեկացված չի եղել արևմտահայ հնչակյանների զգալի մասը: Հմ. Արամյանը գրում էր, որ նախապես որոշված էր 7-րդ պատգամավորական ժողովը գումարել Վառնայում, բայց ինչ-ինչ պատճառներով դա չի հաջողվում: Կենտրոնական վարչությունը ժողովի անցկացման նոր վայրի մասին պետք է նախօրոք շրջաբերականով տեղեկացներ մասնաձյուղերին, բայց մասնավորապես Կ. Պոլսի վարչությանը չի տեղեկացվում այդ մասին, քանի որ ժողովի կազմակերպիչները հաստատ համոզված էին, որ վերջիններս դեմ էին արտահայտվելու և խոչընդոտելու կուսակցության մարտավարության արմատական փոփոխությանը:

Պատահական չէ, որ կուսակցության ամենաշատ մասնաձյուղերն ունեցող (64) Թուրքիայից Կոստանցայի ժողովին ներկա էին ընդամենը 17 պատգամավոր այն դեպքում, երբ Ամերիկայի 30 մասնաձյուղերից ներկա էին 30, Ռումինիայի 5 մասնաձյուղերից՝ 5,

¹ Արամեանց Հ, նշվ. աշխ., գիրք Ա, էջ 48:

² Նույն տեղում:

Բուլղարիայի 4 մասնաճյուղերից՝ 4, Կովկասի 4 մասնաճյուղերից՝ 1 և Եգիպտոսից ու Պարսկաստանից՝ մեկական պատգամավոր¹:

Արամյանցի բնորոշմամբ. «Տաճկաստանի Հնչակեանութիւնը բացէի բաց կատարուած իրողութեան մը առջև գտած է ինքզինքը: Ժողովը գումարուած է գաղտագողի:...Ժողովի որոշումները յայտնուելէ յետոյ Թիւրքոյ Հնչակեանութիւնը անվերապահօրէն անօր դեմ արտայայտուած է»²: Ահաբեկութեանը դեմ է եղել Մուրատը: Կոստանցայի ժողովի որոշումներին դեմ են եղել նաև Կանի հնչակյանները, մասնավորապես Արտաշես Սուլաքյանը³:

Փաստորէն, արտասահմանում գործող հնչակյան կենտրոնն ընդունել է կամայական որոշում և հաշվի չառնելով «Տաճկաստանի վարիչ մարմնի» դիրքորոշումը՝ գումարել է պատգամավորական ժողով: Սա ցույց է տալիս, որ իթթիհադի նկատմամբ հնչակյան կուսակցության նեսում չի եղել միասնական տեսակետ:

Ինչևէ, քայլն արդեն կատարված էր, և Կոստանցայի ժողովի որոշումները սկսել էին գործադրվել: Սապահ-Գյուլյանը ձեռնամուխ էր եղել երիտթուրքական պարագլուխների դեմ կազմակերպվող մահափորձերի համար ահաբեկիչներ գտնելու գործին: Ղազլուխ է բերվում Եգիպտոսում, որտեղից ահաբեկիչները մեկնում են Կ. Պոլիս: Սակայն այս ձեռնարկն ի սկզբանե դատապարտված էր ծախողման: Բանն այն էր, որ հնչակյանների այս գաղտնի որոշումները Եգիպտոսի մասնաճյուղից Կոստանցայի ժողովին պատգամավոր ուղարկված Արթուր Եսայանը (իսկական անունը Արշավիր Սահակյան —Հ. Գ.) մատնել էր թուրքական ոստիկանությանը: Եվ չնայած նրան, որ Եսայանի համագործակցությունը Իթթիհադի հետ բացահայտվեց քիչ անց Կահիրեում, տեղի հնչակյանների կողմից, որոնք նրան վերցրին հսկողության տակ, մատնիչին ազատեցին թուրքական գործակալները և փախցրին Կ. Պոլիս⁴:

Ղեկավարվելով Կոստանցայի ժողովի որոշումներով՝ 1913թ. աշնանը հնչակյանները գաղտնի հարաբերությունների մեջ

¹ Պատմութիւն ՍՂՀԿ, հտ. Ա, էջ 364:

² Արամեանց Հ, նշվ. աշխ., գիրք Ա, էջ 49:

³ ՀԱԱ, Անուշավան Տեր-Մկրտչյանի ֆ., N 427, ց. 1, գ. 6, թ. 1:

⁴ Սապահ-Գիւլեան Բերուզ, Կենսագրութիւն Ստ. Սապահ-Գիւլեանի, Նյու Յորք, 1936, էջ 123:

մտան հակաիթթիհադական դիրքերի վրա կանգնած ալբան քաղաքական ուժերի հետ, որոնց ղեկավարն էր երիտթուրքական շարժման սկզբնավորողներից մեկը ծագումով ալբանացի բժիշկ Իբրահիմ Թեմոն, որը 1908թ. հեղափոխությունից հետո կապերը խզել էր իթթիհադականների հետ և դարձել Ալբանիայում ապստամբական շարժման ոգեշնչողներից մեկը: Ալբանացիների հետ հնչական կենտրոնի հարաբերությունները հանգեցրին նրան, որ երկու կողմերը համաձայնության եկան իթթիհադի դեմ ընդհանուր պայքարում: Սակայն վերահաս իրադարձությունները խափանեցին այդ համագործակցության իրականացումը¹: Եսայանի մատնության հետևանքով Թալեաթի ահաբեկիչները Կ. Պոլսում ձերբակալվեցին, որից հետո սկսվեցին հնչականների ձերբակալությունները:

1914թ. հուլիսի 16-ին Կ. Պոլսում ձերբակալվում են Փարամազը², Մուրատը, Արծրունին, ղոկտոր Պեննեն (Պետրոս Թորոսյան), Հմ. Արամյանցը, Հ. Ճանկուլյանը և ուրիշներ՝ մոտ 120 հոգի: Ձերբակալվել էին Կ. Պոլսի և գավառների բոլոր քիչ թե շատ ազդեցիկ հնչականները: Փակվեցին հնչականների «Կայծ» և «Կոհակ» թերթերը³: Թալեաթի հրամանով մեկ-երկու հարցաքննությունից հետո ազատ են արձակվում Մուրատն ու ղոկտոր Ջելալը⁴: Ազատ են արձակվում նաև Ճանկուլյանն ու Արամյանցը, բայց հետո՝ 1915թ. հունվարին, Արամյանցը կրկին ձերբակալվում է: Այսպիսի տագնապալի կացության պայմաններում՝ 1914թ. հուլիսի 24-ին Կ. Պոլսում իր աշխատանքներն է սկսում Հնչական կուսակցության Տաճկահայաստանի Գ պատգամավորական ժողովը: Թուրքիայի 51 մասնաճյուղերից ժողովին մասնակցում էին 31 մասնաճյուղերի ներկայացուցիչներ, որոնց թվում էին Հ. Ճանկուլյանը, Ա. Աչըզալաշյանը, Հ. Արծրունին, Ն. Զաքարյանը, Գ. Վանիկյանը, Ա. Կիտուրը, Վ. Ջեյթունջյանը, Ե. Թոփուզյանը և այլք: Ժողովը գումարվել էր որոշելու համար կուսակցության դիրքորոշումը «իթթիհադի վրեժխնդիր քաղա-

¹ Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, 1991, էջ 221:

² Ըստ Տեփոյանի Փարամազն էր ղեկավարելու մահափորձի կազմակերպման գործողությունը: Տեփոեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 139:

³ Պողոսյան Հ., Փարամազ, Երևան, 1992, էջ 43

⁴ Արամեանց Հ, նշվ. աշխ., էջ 59:

քականության հանդեպ և նկատի առնելու ազգային գերագոյն ինքնապաշտպանության միջոցները»¹:

Ժողովի ատենապետն էր Հ. Ճանկուլյանը, ատենադպիրը՝ Ա. Կիտուրը: Այս ժողովի ընդունած որոշումների մասին քիչ բան է հայտնի, քանի որ Կիտուրի բնորոշմամբ «ժողովին թղթածրարը գրաւուած էր կառավարութեան կողմէ»: Միակ փաստաթուղթը, պատգամավորական ժողովի շրջաբերականն էր, որից ակնհայտ է դառնում հնչակյանների շրջանում տիրող տագնապը: «Համաշխարհային պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած, խիստ լուրջ ու կարեւոր շրջանի մը մէջ կը գտնուինք,-ասված էր շրջաբերականում,-ժամանակէ մը ի վեր քաղաքակիրթ աշխարհը պատերազմի խեղդիչ ճնշման տակ կը տառապի: Անցեալի յոռի վարչակարգերուն չարիքին արդիւնքն է ներկայի տագնապը»²: Շրջաբերականում արտացոլված էր հայ ժողովրդին սպառնացող մոտալուտ աղետի կանխազգացումը.«Թուրքիոյ և անոր ենթակայ ազգերու և մանաւանդ մեր դժբախտ ժողովրդի ճակատագրին վրայ կատարելիք ահռելի աւերը պիտի կրենք շուտով»³: Ստեղծված պայմաններում շրջաբերականը դնում էր կուսակցության «ներքին կազմակերպութեան լրջօրեն վերանայման» խնդիրը⁴:

Պատգամավորական ժողովն ունեցել է 10 նիստ և ընտրել է նոր Վարիչ մարմին հետևյալ կազմով՝ Մուրատ, Հ. Ճանկուլյան, Ն. Զաքարյան, Վ. Զեյթունցյան, Ս. Թումաճյան: Ժողովի աշխատանքներն ավարտվել են օգոստոսի կեսերին⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատում մարտական գործողությունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ծավալվեցին 1914թ. վերջին: Սկսված պատերազմին «Հնչակն» արծազանքեց կուսակցության շարքերին ուղղված կոչով, որում լուսաբանվում էին պատերազմի պատճառները, որոնք «Եվրոպայի ներքին հակասություններու հարազատ ծնունդն

¹ Պատմութիւն ՍԴՀԿ, հտ. Ա, էջ 375:

² Նույն տեղում, էջ 375:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

էին»¹: Նշվում էր, որ պատերազմն անխուսափելի է դարձրել փոքր պետությունների ու ազգերի մասնակցությունը, և որ պատերազմի «արյունոտ մրրիկը» սպառնում է տարածվել Հայկական նահանգների վրա: Կոչում դատապարտվում են գերմանական ռազմաշունչ միլիտարիզմին ապավինած օսմանյան կիսախարխուլ կայսրության դժոխային ծրագրերը: Այստեղ զգուշացնում են հնչակյան կուսակցության անդամներին, որ հեռու մնան երևան եկած զանազան «արկածախնդրական խմբերի ու ինտելիգենտ տարրերի» անհեռատես գործունեությանը մասնակից լինելուց, համախմբվեն կուսակցության ղեկավար մարմնի շուրջը և գործեն միայն նրա հավանությամբ ու գիտությամբ: Կոչի վերջում ազդարարվում էր, որ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը ազգերի գոյության այդ մեծ պայքարում իր մարտական ու բարոյական ուժերը «յեղափոխական արդարավրեժ սուրը պիտի նետե ընդհանուր կռվի կշռի նժարը» և լինելով Եռյակ համաձայնության և մասնավորապես ռուսական զենքի դաշնակիցը, պետք է նպաստի դաշնակիցների բանակների հաղթանակին²:

1914թ. հուլիսից ձերբակալված հնչակյանների մեծ մասին կաշառքի, ազդեցիկ միջնորդությունների շնորհիվ ազատ արձակեցին, իսկ ոմանք էլ անմեղ ճանաչվեցին: Մնացած 28 հոգու գործերի հետաքննությունը հանձնվեց ռազմական դատարան, որոնց դատավարությունը սկսվեց 1915թ. ապրիլի 28-ին³:

Առաջադրված մեղադրանքներն էին՝

ա) Հնչակյան կենտրոնի 1913թ. Փարիզում արված կոչը՝ ուղղված Եվրոպայի պետություններին ու ժողովուրդներին: Կոչում առաջ էր քաշված Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը և բարենորոգումների ծրագիրը:

բ) Կոստանցայի ժողովի «դավադրական որոշումները»:

գ) Թալեաթի դեմ մահափորձի կազմակերպումը⁴:

Իր վկայություններով և մատնություններով դատարանում ակտիվորեն հանդես էր գալիս Արթուր Եսայանը: Նա թուրքական

¹ «Հնչակ», 1914. N 2 (դեկտեմբեր):

² Նույն տեղում:

³ Արամեանց Հ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 44:

⁴ Նույն տեղում, էջ 3, 7:

ուստիկանությանն էր հանձնել Կոստանցայի ժողովի որոշումները, և հնչական գործիչների զգալի մասը ձերբակալվել էր նրա մատնությամբ¹: (1919թ. Ադանայում Արթուր Եսայանն ահաբեկվեց հնչականների կողմից-Հ. Գ.):

Դատավարության նիստերում որպես մեղադրանք ընթերցվում է Կոստանցայից Փարամազի նամակը դոկտոր Պեննեին, որում նա դատապարտում էր Մուրատին, Ճանկյուլյանին, Արամյանցին, Արծրունուն, որոնք գործնական քայլերի փոխարեն թերթ ու բրոշյուր են հրատարակում, իսկ երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո անցել են լեզալ գործունեության՝ հրաժարվելով ակտիվ պայքարից: Փարամազի՝ դոկտոր Պեննեին ուղղված մեկ այլ նամակում նշված են Թուրքիայի այն հնչական մասնաձյուղերի և գործիչների անունները, որոնց, ըստ Փարամազի, կարելի էր վստահել «նոր գործունեութեան սկզբունքով»: Նամակում թափանցիկ ակնարկ կար նախապատրաստվող ահաբեկչության մասին²:

Դատարանում ընթերցվում են Քիլիսի հնչական կազմակերպության բռնագրավված արխիվը հարյուրավոր նամակներով, զենքերի ցուցակը, հնչական մասնաձյուղերին ուղղված կենտրոնի շրջաբերականը, որում խոսվում էր ինքնապաշտպանության միջոցների ձեռնարկման մասին «Տաճկահայոց գոյութեանը սպառնացող մոտալուտ վտանգներին դիմագրավելու համար»³:

Իր պաշտպանական ճառում Հմ. Արամյանցը հայտարարում էր, որ «Տաճկաստանի Հնչակեան կազմակերպութիւնը Սահմանադրութենէն յետո ղեկավարուած է ու կը ղեկավարուի Պոլիս գումարած Զ ընդհանուր Պատգամավորական ժողովի որոշումներով, որոնք ծանոթ են կառավարութեան և դրված լեկալ հողի վրայ: Մեր Ծրագիրն ու կանոնագիրն ալ հաստատուած և արտօնուած են օսմանեան կառավարութեան կողմէ»⁴: Իր խոսքում Արամյանցն ընդգծել էր, որ կուսակցության 7-րդ (է) պատգամավորական ժողովը դեռ չի գումարվել, իսկ Կոստանցայի ժողովի որոշումները իրենք օրինական չեն համարում, քանի որ. «Քեօսթէնձէի մեջ հաւաքուող-

¹ Նույն տեղում, էջ 47:

² Նույն տեղում, էջ 45:

³ Նույն տեղում:

⁴ Արամեանց Հ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 7:

որը քանի մը անհատներ են եղեր, կուսակցութեան մէկ քառորդն իսկ չէն ներկայացներ և Տաճկաստանի հնչակեանութիւնն այդ հաւաքոյթին մասնակցած չըլլալով անոր «որոշումներն» ալ ուէ արժեք չեն կրնար ունենալ»:¹ Այնուհետև Արամյանցը նշում էր, որ Կ. Պոլսի հնչակյանների մեծ մասը բողոքել է Կոստանցայի ժողովի որոշումների դեմ, որտեղ որոշվել էր Արամյանցին և նրա համախոհներին արտաքսել կուսակցությունից, և այդ որոշումը հրատարակվել էր «Հնչակում»²:

Սա մի անգամ ևս վկայում էր, որ կուսակցության արմատական թևը Կոստանցայի ժողովին չի հրավիրել Կ. Պոլսի հնչակյաններին և ընդունել է որոշումներ՝ հակառակ նրանց ցանկության և գիտության:

1915թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում բազմաթիվ հայ մտավորականների թվում ձերբակալվում են Մուրատը³, Ճանկուլյանը և ազատության մեջ գտնվող շատ հնչակյաններ, որոնք Պոլսից աքսորվում են և ճանապարհին զազանաբար սպանվում: Վանի բանտում սպանվում են Վան-Վասպուրականի հնչակյան նշանավոր գործիչներ Ասոն, Արտաշես Սոլաքյանը, Աբրահամ Բրուտյանը, Կարապետ Տանթյանը և այլք⁴: Վանի հնչակյան գործիչներից միայն Վահագն Նալբանդյանին հաջողվեց խուսափել ձերբակալությունից և փախչել Պարսկաստան⁵:

Հաճնում շինծու մեղադրանքով ձերբակալվեցին հնչակյան կուսակցության 35 անդամներ: Նրանցից 24-ը ազդեցիկ միջամտությունների շնորհիվ ազատվեցին: Մնացածները հանձնվեցին Ադանայի ռազմական տրիբունալին, որի վճռով 4 հոգի մահվան դատապարտվեցին (Կարապետ Կիզիրյան, Արամ Պոյաճյան,

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, էջ 122-125: Տե՛ս նաև՝ Արամեանց Հմ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 37:

⁴ «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1916, N 29 (12 հունիսի): Կ. Տանթյանի ազգանունը «Հնչակի» 1915 թ. N 3-ում նշված է «Սանթյան» ձևով:

⁵ Պատմություն ՍԴՀԿ, էջ 394:

Տրդատ Մելքոնյան, Նազարեթ Շգրտմյան), իսկ մյուսները՝ ցմահ բանտարկության և աքսորի¹:

1915 թ. մայիսի 14-ին ավարտվեց հնչակյանների դատավարությունը: Թուրքիայի ռազմական դատարանի վճռով 22 հոգի դատապարտվում են մահվան, 5 մարդ արդարացվում է (Հակոբ Ավետիսյան (Արծրունի) (Վան), Գ. Օզանյան (Շապին-Գարահիսար), Կարապետ Փաթուկյան (Պարտիզակ), Գր. Եղիկյան (Տիվրիկ), Հմ. Արամյանց (Բալու):

Մահվան դատապարտվածներից երկուսի նկատմամբ վճիռն արծակվեց հեռակա կարգով (Սապահ-Գյուլյան և Վարազդատ), քանի որ նրանք գտնվում էին արտասահմանում:

Դատավարության ժամանակ բարձրացվել է նաև Պողոս Նուբարի ձերբակալության և դատի հարցը՝ որպես «Անկախ Հայաստանի» ստեղծման համար պայքարող գործչի: Պողոս Նուբարը ևս հեռակա կարգով մահվան է դատապարտվում²:

Հնչակյան 20 գործիչների մահապատիժն ի կատար ածվեց 1915թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի սուլթան Բայազիդի հրապարակում: Կախաղան են բարձրացվում Փարամազը, Հակոբ Գազազյանը, Պետրոս Թորոսյանը (դոկտոր Պեննե), Ռուբեն Կարապետյանը (Վահան Պոյաճյան), Մինաս Քեշիշյանը, Սմբատ Գըլըճյանը, Աբրահամ Սուրադյանը, Արամ Աչըզպաշյանը, Գուրգեն Պողոսյանը, Հրանտ Եկավանը, Պողոս Պողոսյանը, Հակոբ Պասմաճյանը, Վահան Թովմասյանը, Երեմիա Մանանյանը, Սկրտիչ Երեցյանը, Գեղամ Վանիկյանը, Կրվանդ Թովուզյանը, Հովհաննես Եղիազարյանը, Գառնիկ Պոյաճյանը, Արմենակ Համբարձումյանը³:

Մահապատիժն Լերկա գտնվող Գալուստ քահանա Պողոսյանի վկայությամբ դատապարտվածների մեծ մասն «անվեհեր կերպով կոհմագրավեին մահվան և կարհամարհեին զայն»⁴: Դոկտոր Պեննեն բղավել է. «Մեզ, քսան կկախեք, բայց քսան հազարներ

¹ 3. Պողոսեան, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակա Գողան տաղի հայ գիւղերը, Lou Անճէլըս, 1942, էջ 586-587:

² Արամեանց Հմ, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 44:

³ Նույն տեղում, հ. Գ, էջ 43, տես՝ նաև «Հնչակ», 1915, N 3:

⁴ Պողոսյան Հ., Փարամազ, Երևան, 1992, էջ 48:

պիտի հետևին մեզի»¹: Մահապատժից առաջ Փարամազը բարձրագոյ հայտարարել է.«Դուք մեր մարմինը միայն կրնաք սպանել, բայց մեր գաղափարը՝ ոչ: Վաղը ան պիտի երևի Արևելքի հորիզոնի վրա: Հայությունը պիտի ողջունեն ինքնավար սոցիալիստական Հայաստանը»²: Հիրավի մարգարեական էին նրա խոսքերը:

Սկսված առաջին համաշխարհային պատերազմը աշխարհը կանգնեցրել էր մեծ քաղաքական փոփոխությունների շեմին, որի մեջ ակամայից ներքաշվել էր և հայ ժողովուրդը: Այսպիսի պայմաններում հնչակյան տեսաբան Սապահ-Գյուլյանը մշակում է կուսակցության՝ որպես հայ ազգի քաղաքական կազմակերպության գործունեության ուղենիշները: Նա համոզված էր, որ գործունեության ճիշտ ծրագիր կազմելու համար նախ անհրաժեշտ էր հստակ պատկերացում ունենալ, թե տվյալ պատմական պահին եվրոպական պետությունները ինչպիսի դիրքորոշում էին որդեգրել Հայկական հարցի նկատմամբ, պետություններ, որոնք «առանձին-առանձին և հաւաքաբար միջամտութեան պատմական իրաւունք են ձեռք բերել և այդ հիմունքով միջամխվել են Թիւրքիայի ներքին գործերի մեջ»³: Ըստ հեղինակի, իր ազատագրության գործում «հայ ազգը սպասելիքներ ունի Անգլիայից, Ֆրանսիայից և հատկապես Ռուսաստանից, որոնք իրենց քաղաքական շահերի թելադրանքով վերջապես միավորվել են հզոր հարված հասցնելու և խորտակելու Օսմանյան պետությանը, որն արդեն Սապահ-Գյուլյանի դիպուկ բնորոշմամբ «Իր գոյութեան իրաւունքը շատ վաղուց կորցրել էր»⁴: Գերմանիայից և Ավստրո-Հունգարիայից հայ ժողովուրդը ոչ մի սպասելիք չունի այն պատճառով, որ Ավստրո-Հունգարիան «իր սահմանների մեջ մի տեսակ Թիւրքիա է», որտեղ իրենց ազատագրությանը սպասող ազգեր կան, իսկ Գերմանիան միշտ փոքր ազգե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Սապահ-Գիւլեան Ստ., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրե, 1915, էջ 64:

⁴ Նույն տեղում:

րի անհետացման քաղաքականութեանն է հետապնդել և Արևելքում ակտիվ քաղաքականութեան մեջ ներգրավվելուց յետոյ, ակնհայտորեն իշխող թիւք տարրի պաշտպանութեամբ հանդես եկավ»¹:

Սապահ-Գյուլյանը կարծում էր, որ ապագա Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակը պիտի լինի ինքնավարությունը Անտանտի հովանավորության ներքո²:

Վերլուծելով Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո հայ ժողովրդի անցած ուղին՝ հնչակյան տեսաբանը գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը չպետք է իր հույսը կապի միայն Եվրոպական մեծ պետությունների տված խոստումների, նրանց կնքած պայմանագրերի հետ: Պատմությունից օրինակներ բերելով՝ նա ցույց էր տալիս, որ պետությունների միջև կայացած համաձայնությունները կայուն չեն, և պետությունների շահերի, քաղաքական իրավիճակների փոփոխության հետ դրանք կորցնում են իրենց ուժը:

Արծարծվող մյուս հարցը վերաբերում էր հայ-քրդական համագործակցությանը: Սապահ-Գյուլյանը հիշեցնում էր, որ ազատագրական պայքարի ընթացքում քրդերի հետ համագործակցության բազմաթիվ փորձեր են արել «Հայ Յեղափոխական պատասխանատու մարմինները», որոնք, սակայն, հաջողություն չեն ունեցել, և ժամանակը ցույց է տվել այդ ձեռնարկման գործնական անհնարինությունը: Հայ-քրդական միության գաղափարի մերժումը հնչակյան տեսաբանը հետևյալ կերպ էր հիմնավորում. «Քուրդը, օրերի և ամիսների ընթացքում կուլտուրական ժողովուրդ չի դառնալ և իր դարաւոր բարոյական ու նիւթական կապերը չի խզիլ գիտակցաբար տիրող տարրի հետ: Նա ինչոր էր, կը շարունակի նույնը մնալ դեռ շատ երկար ժամանակի համար: Այդ հարցը մեզ համար գոյութիւն չի կարող ունենալ, որովհետև Քրդից չի կարելի այսօր պահանջել այն, ինչ որ իրոք նա չունի: -Եռու այդ թէգից»³:

Բարձրացված մյուս հարցը վերաբերում էր հայ-թուրքական համաձայնությանը: Սապահ-Գյուլյանը կարծում էր, որ թուրքերի հետ համաձայնության գալու ժամանակն արդեն անցել էր, և ինչ խոստումներ կամ երաշխավորություններ էլ տրվեն, դարձյալ հայ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 78:

³ Սապահ-Գիւլեան Ստ., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրե, էջ 84-85:

ժողովուրդը պիտի հաստատական մնա այս դիրքորոշմանը. «Մեր ճակատագիրը և մեր բախտը նրանից պիտի բաժանենք, վճռակամապես, առանց տատանուելու-Ահա՛ միակ ապահով, պատմական և իրերի ընթացքին համապատասխանող ուղին»¹:

Հայ ժողովրդի ազատագրության և պետականության ստեղծման ճանապարհին Սապահ-Գյուլյանը մերժում էր նաև իր բնորոշմամբ «դիւանագիտական որոշ շրջանակների մեջ և մամուլի էջերում խորհրդածութեան առարկա դարձած» այն մտայնությունը, թե հայ ժողովրդի նպատակը միմիայն թուրքական բարբարոսական տիրապետությունից ազատագրվելն էր, իսկ թե այն ինչով կփոխափնվի, դա էական չէր և ընդունելի էր:

Նա դեմ էր Հայաստանը տերությունների «համատիրապետութեան» տակ դնելու գաղափարին, որը նշանակելու էր «տիրողների գաղութային քաղաքականութեան փոխադրումը Հայաստան»²: Որպես օրինակ է բերվում Եգիպտոսում անգլո-ֆրանսիական տիրապետությունը մինչև 1882 թ. և ցույց տալիս, որ այդ երկրի ու ժողովրդի համար անգլո-ֆրանսիական դաժան ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական մրցակցությունը միայն զրկանքներ բերեց³:

Ըստ Սապահ-Գյուլյանի՝ համատիրապետության դրությունը վատ է նրանով, որ համաձայնության փլուզումից հետո կարող են փոխվել նաև հարաբերությունները, և այսօրվա դաշնակիցը վաղը կդառնա հակառակորդ, իսկ այդ դեպքում «վայ այն երկրին, որի բախտը քաղաքական հակառակորդների, մրցակիցների ձեռքը կընկնի»: Այդ կապակցությամբ նա մեջ էր բերում հին աշխարհի մեծ փիլիսոփա Արիստոտելի «Պոլիտիկա» աշխատությունից հետևյալ խոսքերը. «Ինչը որ շատերին է պատկանում, շատ քիչ է խնամուում»⁴:

Քաղաքական տվյալ պահի հրամայականը, ըստ նրա, տարբեր պետությունների կազմում գտնվող հայ ժողովրդի սերտ համագործակցության խնդիրն էր՝ առանց դասակարգային տարբերության, քանի որ, ըստ Սապահ-Գյուլյանի, վերահաս վտանգի էր են-

¹ Նույն տեղում, էջ 86:

² Սապահ-Գիւլեան Ստ., Ինքնավար Հայաստան, էջ 84-85:

³ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴ Նույն տեղում:

թարկված ոչ միայն առանձին դասակարգի, այլև հայ ժողովրդի «ազգային գոյութեան իրաւունքը», հետևաբար չպետք է լինեն «չեզոքներ, անտարբերներ, ոչ-կուսակցականներ: Դրանք բոլորը իրական պարտականութիւն պիտի ստանձնեն կուսակցականի հետ համահաւասար և իրենց նիւթական, բարոյական բաժինը բերելով, իրենց կյանքը բերելով, պայքարի գծի վրա կանգնեն: Ժամանակը այդ է պահանջում: Հայ ազգային գոյութիւնը վտանգի տակ է, իսկ նրա ապագան՝ խնդրոյ առարկա»¹:

Առաջ քաշելով ընդհանուր ծրագրի հարցը՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում էր. «Ոչինչ չպետք է թողնել պատահականութեան, մինչև խաղաղութեան կօնգրէսի կայանալը՝ ամեն ինչ լուրջ կերպով պետք է ուսումնասիրել, պատրաստի ունենալ: Ընդհանուր ծրագրի գոյութիւնը ըռպէի անհրաժեշտութիւններիցն է»²: Ընդհանուր ծրագրի սկզբունքներն են լինելու ինքնորոշման իրավունքը և «Ազգութեանց սկզբունքը»³: Առաջ էր քաշված «Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղաքական ինքնավարութիւնը իր պատմա-աշխարհագրական սահմանների մէջ»⁴: Ապագա հայկական պետութիւնն ունենալու էր «պառլամենտական ըէժիմ», իսկ հասարակական-քաղաքական բոլոր հաստատութիւնները պիտի ունենային «ռամկավարական բնաւորութիւն» (ժողովրդավարական, դեմոկրատական բնոյթ-Հ. Գ.)⁵:

Ծրագրում առաջ էին քաշված նաև օրենսդիր և գործադիր իշխանութիւնների իրավասութիւնների, ինչպես նաև «Ինքնավար Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ ապրող միւս ազգութիւնների փոխարարբերութիւնների, նրանց քաղաքական, ընկերային, տնտեսական կացութեանը» վերաբերող հարցերը: Ապագա խաղաղութեան կոնգրեսում հայ պատվիրակութիւնը՝ որպէս հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ, պետք է ունենա քարտեզներ⁶:

¹ Նույն տեղում, էջ 91:

² Նույն տեղում, էջ 92:

³ Բոլոր ազգերի խաղաղ գոյակցոյթյան, իրավահավասարոյթյան և ազատ գարգացման սկզբունքը:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

Առաջադրելով «Յեղափոխական քաղաքականութեան և յեղափոխական շարժման» հարցը՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում էր, որ Արևելյան խնդիրը մտնում է իր վերջին փուլը, նրա բաղկացուցիչ տարրերը կազմող և ազդակ հանդիսացող պետություններից ու ազգերից, ոմանք հասել են իրենց պատմական ծգտումներին՝ բացի հայերից: Դրա պատճառը նա կապում էր նախորդ շրջանում հայ ազատագրական շարժման առանձնահատկությունների հետ, որը տեղի էր ունենում ներքին ու արտաքին աննպաստ պայմաններում: Նշված ազդակներից նա վճռական էր համարում Արևելյան հարցի մեջ ներքաշված պետությունների հակամարտության գործոնը, նրանց «շահերի աննպաստ դասաւորութիւնը», որը հնարավորութիւն չտվեց «Հայ Յեղափոխութեանը հասնելու գէթ իր մօտակայ նպատակին»¹: Ստեղծված իրավիճակում, ըստ հնչակյան տեսաբանի, հայ ժողովուրդը չպետք է բռնի չեզոք, կրավորական դիրք, - «Յեղափոխական քաղաքականութիւն-ահա օրուայ պահանջի համապատասխան միակ բնական ուղին, որ Պատմութիւնը գծել, մեր առաջն է դրել. դրանից դուրս ուրիշ ճանապարհ չկա: Մեր փրկութիւնը գործունէութեան այդ եղանակից պիտի գայ»²: Սապահ-Գյուլյանը բուլղարների օրինակով ցույց էր տալիս, որ հայերը պետք է, ռուսական գորքին միացած, կովկասյան ճակատում կռվեն թշնամու դեմ, իսկ վճռական պահին, երբ սկսվի Օսմանյան կայսրության փլուզումը, հայաշատ և ռազմավարական նշանակություն ունեցող մի քանի վայրերում պետք է «վեհագոյն ճիգ թափել, տևական, ուժեղ հայկական լայնածավալ շարժում առաջ բերել և մի քանի յարմարաւոր վայրեր գրաւելով նրանց վրայ յեղափոխական կարմիր դրօշը ծածանեցնել. Մեր 500 տարուց ճիգը այդ է պահանջում»³:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի ազատագրութիւնը կապելով նրա ակտիվ համաժողովրդական պայքարի հետ, Սապահ-Գյուլյանը համոզված էր, «Եթե կարողացանք այդ անել, վստահ լինենք, որ Ինքնավար Հայաստան և Կիլիկիա կունենանք»⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 94:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 84-85:

⁴ Նույն տեղում:

Հնչակյան ոչ բոլոր գործիչներն էին Հայկական հարցի լուծումը տեսնում հայ ժողովրդի քաղաքական ազատության մեջ: Հատկապես թունդ սոցիալիստները գերադասում էին տնտեսական ազատության և տնտեսական զարգացման գործոնը քաղաքականից: Այս մտայնությունը կրող գործիչներից էր Արսեն Կիտուրը: Իր «Հայկական հարցը եւ մեր բռնելիք ճամբան» խմբագրական հոդվածում կարևորելով հայկական հարցի լուծման քաղաքական ուղին՝ հեղինակը ծայրահեղության աստիճանի է հասցնում քաղաքական ազատության ձեռքբերումից հետո տերություններից հայ ժողովրդին սպասվող տնտեսական կախվածության հետևանքները: Նա գրում էր. «Հայկական հարց» ըսելով ո՛չ քաղաքական ապահովություն և ոչ ալ գոյավիճակի պահպանում կը հասկնամ: Այսօրուան պահպանած ազգային աւանդական քիթիւրը վաղը ազգային հիմքերու վերջնական քայքայում բերելու ընդունակ է: Ազգային գոյութիւնը կը վտանգուի այն ատեն, երբ ան չի կրնար դիմանալ կեանքի տնտեսական մրցման մէջ»¹:

Անշուշտ, Կիտուրի մտահոգությունը ո՛չ անհիմն էր, ո՛չ էլ գուրկ պատմական հիմքից, ուղղակի հեղինակն այս դեպքում թերագնահատել է թուրքական իրականությունը և հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգի իրական չափը: Հնարավոր է նաև, որ ինչպես Կիտուրը, այնպես էլ շատ-շատերը, անկախ իրենց դավանած հայացքներից, դեռևս չէին պատկերացնում այն մղծավանջը, որ սպասվում էր արևմտահայությանը:

1915թ. մայիսին, երբ արդեն ընթանում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և սկսվել էին արևմտահայության տեղահանությունն ու կոտորածը, Հնչակյան և Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցությունների Եգիպտոսի մասնաճյուղերը Ալեքսանդրիայում կնքեցին համաձայնագիր: Մայիսի 12-ին Ապահ Պետրոսյանին ուղղված Լևոն Մկրտչյանի նամակում կարդում ենք. «Մեր և հնչակեաններու միջև համերաշխութիւն գոյացած է: Համաձայնութիւնը երկուստեք ստորագրեցինք..., որպէսզի սպասուելիք հանդեսը հաջող ու օգտակար ըլլա, պետք է, որ ռամկավար ընկերները հրավիրինք և պարզինք մեր և հնչակեաններու միջև եղած համաձայնութիւնը»²:

¹ «Կոհակ», 1913, թիվ 46, 14 օգոստոսի:

² ՀԱԱ, Ապահ Պետրոսյանի ֆ., N 453, ց. 1, գ. 70, թ. 87:

Համաձայնագրի նախաքանում ասված էր, որ համատեղ ստորագրված այդ փաստաթուղթը չի հակասում և չի խոչընդոտում յուրաքանչյուր կուսակցության ինքնուրույն գոյությանն ու գործունեությանը¹:

Համաձայնագրի էությունը այն էր, որ կողմերը հստակեցրին իրենց մոտավոր նպատակը, այն է՝ Ինքնավար Հայաստան և Կիլիկիա, որոնք դրվելու էին Անտանտի կամ ռուսական հովանավորության ներքո՝ նայած քաղաքական իրավիճակին:²

Համաձայնագրում նշվում էր, որ կողմերը դեմ են «Ինքնավար Հայաստանի և Կիլիկիայի գաղափարի իրականացման թրջական գերիշխանութեան ներքև»:³

Համաձայնագիրը ստորագրող կուսակցությունները հայտարարում են, որ եթե պետությունների փոխհարաբերությունների արդյունքում ինքնավար Հայաստանը «Կցվի Ռուսաստանին, ապա կողմերը այդ բանին պիտի չհակառակին»:⁴ Համաձայնագրում չի բացատրվում, թե «կցում» ասելով ինչ են հասկանում, սակայն կարծում ենք, որ այստեղ պետք է հասկանալ ինչպես ինքնավար, այնպես էլ առանց այդ կարգավիճակի Արևմտյան Հայաստանը ռուսական կայսրությանը միացնելը:

Համաձայնագրի 6-րդ կետում ասված էր, որ եթե իրադարձություններն այնպիսի ընթացք ունենան, որ անհնար լինի Հայաստանի ու Կիլիկիայի «միատեղ ինքնավար դարձնելը», և հնարավոր լինի միայն Կիլիկիայի ինքնավարությունը, ապա կողմերը պիտի պաշտպանեին նաև այս ընթացքը:⁵

Համաձայնագրում Ինքնավար Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղաքական կառուցվածքը ներկայացված է «պառլամենտական ռեժիմով և ռամկավարական հաստատություններով»:

Համաձայնագրի «Տակտիկա» բաժնում ասված էր, որ կողմերի ընդհանուր գործունեության տակտիկան պիտի լիներ հեղա-

¹ Լազեան Գ., Հայաստան և Հայ դատը, Ե., 1991, էջ 198-202, տես նաև՝ «Զարթոնք», Պեյրուք, 1950, 2 հունիսի:

² Նույն տեղում, էջ 199:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 200:

փոխական-ապստամբական ու դիվանագիտական: Նշվում էր, որ երկու կուսակցությունների Եգիպտոսի մասնաճյուղերը, ելնելով իրենց աշխարհագրական դիրքից, իրենց գործունեության հիմնական ասպարեզ են հայտարարում Կիլիկիան և ամեն ջանք պիտի գործադրեն Ամերիկայի ու Եվրոպայի մասնաճյուղերին նույնպես ուղղորդել «իրենց Կիլիկեան գործունեութեան մէջ»¹:

Ընդգծված էր այն միտքը, որ իրենց գործունեության մեջ կուսակցությունները պարտավոր են գործադրել բոլոր այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ կլինեն իրենց մոտակա նպատակին հասնելու համար:

Կողմերը համաձայնագրում նշում են, որ գորակցելու են Պոլոս Նուբարի գլխավորությամբ բացված «Ազգային շահերու պաշտպանութեան հանգանականութեանը»: Բացի այդ՝ ապագա միջազգային կոնգրեսում Պոլոս Նուբարը հայտարարվում էր որպես միասնական թեկնածու հայկական պատվիրակության լիազոր-ներկայացուցչի դերում²:

Համաձայնագրի տառին և ոգուն հավատարիմ գործելու նպատակով այն ստորագրող կուսակցություններն ընտրում են 6 հոգուց բաղկացած մարմին իր ատենապետով, որին իրավասություն էր տրված համաձայնագիրը ստորագրած կուսակցություններին չպատկանող անձերի ներգրավումը իրենց գործունեության ոլորտ:

Ստեղծված մարմինն ստացավ «Եգիպտոսի վարիչ մարմին» անունը: Այն պիտի գտնվեր Եգիպտոսում, քանի որ Եգիպտոսի աշխարհագրական դիրքը դիտվում էր ամենահարմարը:

Համաձայնագիրը ստորագրվել է 1915թ. մայիսի 20-ին Ալեքսանդրիայում: Այն Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության կողմից ստորագրել են Մ. Տամատյանը, Ապահը, Վ. Թեքեյանը, Լ. Մկրտչյանը, իսկ ՄՂՀԿ Եգիպտոսի շրջանի պատասխանատու մարմնի կողմից՝ Սապահ-Գյուլյանը:

Ավելի ուշ՝ 1915թ. աշնանը, հնչակյաններն ու սահմանադիր ռամկավարները համագործակցում են եգիպտահայերի հետ կամավորական ջոկատների կազմակերպման գործում: Ընտրվում է

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 201:

«Ջինվորական Վարիչ Մարմին», որի կազմում ընդգրկվում են Սապահ-Գյուլյանը, Ապահը, Մլեհը, Արա Գալեմճյանը, Հմ. Ազատյանը և ուրիշներ¹:

Սկսված հայկական կոտորածները կանխելու նպատակով 1915թ. հունիսի 7-ին Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը Փարիզում կոչ է հրապարակում՝ ուղղված աշխարհի պետություններին ու հանրային կարծիքին:

Կոչում տրված էր հայկական հարցի պատմությունը, Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի վիճակը, սկսված պատերազմում հայերի նվիրվածությունը Անտանտի երկրներին, հայերի զանգվածային զինվորագրությունը դաշնակիցների բանակներին, հայ կամավորական ջոկատների ցույց տված գործուն օգնությունը: Հույս էր հայտնվում, որ համաշխարհային հանրությունը կբռնի այն ոճրագործ ձեռքերը, որոնք «կմեռցնեն պատմական ազգ մը»: Կոչում ընդգծված է հավատը Անտանտի հաղթանակի նկատմամբ, ինչպես նաև հույսը, որ «յաղթական դաշնակիցները», կյանքի կոչելով Ինքնավար Հայաստանը, ի վերջո լուծում կտան Հայկական հարցին²:

¹ ՀԱԱ, Ապահ Պետրոսյանի ֆ., N 453, ց. 1, գ. 198, թ. 1-2:

² «Հնչակ», 1915, N 3, օգոստոս:

19-րդ դ. վերջին՝ Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո, Օսմանյան Թուրքիան խստացրեց իր քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Եթե նախորդ ժամանակաշրջանում այդ քաղաքականությունն ուղղված էր արևմտահայության տնտեսական քայքայմանն ու իր պատմական հայրենիքից նրա դուրս մղմանը, ապա Բեռլինի վեհաժողովից հետո օսմանյան վարչակարգը որդեգրեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականությունը:

Մյուս կողմից՝ եվրոպական տերությունների կեղծ հայապաշտպան ճառերից հիասթափված հայ հասարակական-քաղաքական շրջաններում առաջացավ զինված պայքարի միջոցով օսմանյան բռնապետությունից ազատագրվելու գաղափարը: Այդ նպատակի իրագործման համար 1880-ական թթ. կեսերին ձևավորվեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները: 1885թ. Վանում ստեղծված Արմենական կուսակցությունից հետո 1887թ. ժնկում ձևավորված Հնչակյան կուսակցության առաջնահերթ ու զլխավոր խնդիրը նույնպես հայ ժողովրդի ազատագրությունն էր թուրքական տիրապետությունից: Դրա հետ մեկտեղ հնչակյանները, որոնք կրում էին ժամանակաշրջանի քաղաքական հոսանքների ազդեցությունը (նարոդնիկություն, սոցիալ-դեմոկրատիա, մարքսիզմ), իրենց առջև խնդիր էին դրել կյանքի կոչել սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը հայ իրականության մեջ:

Իրենց գործունեության ընթացքում հնչակյան ղեկավար գործիչների զգալի մասն այդպես էլ չհասկացավ, որ թուրքական հետամնաց իրականության պայմաններում, ուր դարերով պետական քաղաքականության հիմքում ընկած էր ազգային ու կրոնական անհանդուրժողականությունը, ուր հարցականի տակ էր դրված ճնշված ժողովուրդների ազգային ինքնությունն ու գոյությունը, սկզբունքորեն հնարավոր չէր կյանքի կոչել մի գաղափարախոսություն, որն առաջնորդվում էր սոցիալական արդարության սկզբունքով և համամարդկային այլ արժեքներով: Պատահական չէ այն իրողությունը, որ հնչակյանների ծավալած բավական եռանդուն սոցիալիստական գործունեությունը եթե Կովկասում որոշ ազդեցությո-

յուն ու հետևանքներ ունեցավ, ապա Արևմտյան Հայաստանում մնաց անհետևանք: Մյուս կողմից՝ սոցիալիզմը՝ որպես իդեալ, հիմնականում մնաց կուսակցության ղեկավար գործիչների շրջանում, իսկ շարքային հնչակյանների համար միշտ էլ առաջնահերթ մնաց հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության խնդիրը:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ կուսակցության թուլացման ու պառակտման հարցում, որի բարձրակետը դարձավ 1896թ. մեծ բաժանումը, վճռորոշ դեր խաղաց հնչակյանների գաղափարական երկվությունը: Ազգային ու սոցիալիստական թևերի բախման հետևանքով կուսակցությունը երկփեղկվեց: Միասնական կուսակցությունից անջատվեցին և առանձին կուսակցություն ստեղծեցին ազգայնականները կամ վերակազմյալ հնչակյանները, որոնք բացառապես արևմտահայեր էին: Սոցիալիստական սկզբունքներին հավատարիմ հնչակյանները պահպանեցին ու շարունակեցին իրենց առանձին գործունեությունը, սակայն այլևս երբեք չկարողացան վերականգնել նախկին ազդեցությունը, քանի որ բաժանման հետևանքով Նազարբեկյաններից հեռացան մի շարք նշանավոր գործիչներ, որը չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ կուսակցության վարկանիշի ու նրա գործունեության վրա:

Ինչևէ, իրենց գաղափարական ու կազմակերպչական վայրիվերումներով հանդերձ՝ 19-րդ դ. վերջին ու 20-րդ դ. սկզբին հնչակյան դրոշի ներքո բազմաթիվ նվիրյալներ անհավասար ու անձնուրաց պայքարի մեջ մտան օսմանյան բռնակալության դեմ, որոնցից շատ-շատերն իրենց կյանքը զոհեցին հանուն հայ ժողովրդի պաշտպանության: Սասունի, Վանի, Զեյթունի, Շապին Գարահիսարի և բազմաթիվ այլ հերոսամարտերը ասվածի վառ ապացույցն են:

Իրենց հնարավոր բոլոր միջոցներով հնչակյանները Կովկասում անհաշտ ու համարձակ պայքարի մեջ մտան նաև ցարական բռնապետական վարչակարգի դեմ: Սակայն 20-րդ դարի սկզբից ռուսական հեղափոխության ազդեցության տակ Կովկասի հնչակյան կազմակերպությունների զգալի մասն ավելի ու ավելի հեռացավ ազգային-ազատագրական պայքարի գործելակերպից ու մերձեցավ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիայի հետ:

Իհարկե, դա չի նշանակում, թե հնչակյանները Կովկասում իսպառ դադարեցրին ազգային գործունեությունը: Դրա լավագույն ապացույցը գոլիցինյան ռեակցիայի դեմ պայքարն էր, հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության դիրքերում կանգնելը և հայ-թաթարական ազգամիջյան կռիվներին նրանց մասնակցությունը: Սակայն ընդհանուր առմամբ հնչակյանների գործունեությունը Կովկասում ընթանում էր սոցիալ-դեմոկրատիայի դրոշի ներքո և գնալով կորցնում էր ազգային բնույթը: Դա էր այն հիմնական պատճառը, որ Ռուսաստանի և Կովկասի հնչակյան կազմակերպությունների մի մասը կարճ ժամանակում ծուլվեց ՌՍԴԲԿ-ին, մյուսներն էլ խիստ թուլացան ու քայքայվեցին:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայ հնչակյաններին, ապա երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո, որոշ ժամանակ ոգևորված երիտթուրքերի հռչակած դեմոկրատական կարգախոսներով, նրանք հավատ էին ընծայում սահմանադրությանը, այդ պատճառով էլ հրաժարվեցին քաղաքական ակտիվ պայքարի գործելակերպից և որդեգրեցին օրինական, բացահայտ պառլամենտական մարտավարություն՝ հույս ունենալով այդ ձևով քայլ առ քայլ բարելավել արևմտահայության դրությունը:

Սակայն կիլիկիահայության կոտորածից հետո հնչակյանների շարքերում սկսվեց ուրվագծվել երկու ուղղություն: Մի մասը (Մուրատ, Աչըզպաշյան, Արամյանց և այլք), գտնում էին, որ ստեղծված պայմաններում չպետք է հրաժարվել պայքարի լեզալ, պառլամենտական ձևից, խզել կապերը երիտթուրքերի կառավարող կուսակցության հետ և արևմտահայությանը վտանգի ենթարկել:

Մյուս մասը (Սապահ-Գյուլյան, Փարամազ, դոկտոր Պեննե և ուրիշներ) ավելի ու ավելի էր հակվում պայքարի արմատական միջոցներին՝ երիտթուրքերի հետ հարաբերությունների խզում, հեղափոխական անլեզալ գործունեություն, ահաբեկչություն:

Այս տարաձայնությունները դրսևորվեցին Կոստանցայում տեղի ունեցած հայտնի ժողովում, որտեղ Սապահ-Գյուլյանի կողմնակիցները անտեսելով և շրջանցելով Կ. Պոլսի և ընդհանրապես արևմտահայ հնչակյանների զգալի մասի տեսակետը, զումարեցին պատգամավորական ժողով և որդեգրեցին արմատական գործելակերպ:

Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հնչակյաններն այլևս հավատ չէին ընծայում հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրականացմանը: Դրա պատճառը ոչ թե սկսվող պատերազմի հստակ գիտակցումն էր (թեպետ արդեն զգում էին մոտալուտ աղետի շունչը), որը ջնջելու էր սկսված բարենորոգումների գործադրությունը Արևմտյան Հայաստանում, այլ Թուրքիայի և եվրոպական պետությունների վարած քաղաքականության օբյեկտիվ վերլուծությունը:

Այս ամենի հետևանքով հնչակյաններն օրակարգի առաջնահերթ հարց դարձրեցին՝ արևմտահայերի ինքնապաշտպանության նախապատրաստումը:

Պատերազմի տարիներին հնչակյաններն իրենց եղած հնարավորությունները մոբիլիզացրին և անվարան կանգնեցին հարազատ ժողովրդի պաշտպանության դիրքերում:

Ամփոփելով ընդգծենք, որ մեր օրերում, ավելի քան 100 ամյա հեռավորությունից մտորելով կուսակցության անցած ուղու մասին, վստահաբար կարելի է ասել, որ հնչակյաններն անջնջելի հետք են թողել հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

- Ֆոնդ N 227, ցուցակ 1, գործ 575, 622:
Ֆոնդ N 408, ցուցակ 1, գործ 13, 14, 26, 85, 86, 87, 91, 94, 98:
Ֆոնդ N 427, ցուցակ 1, գործ 6:
Ֆոնդ N 453, ցուցակ 1, գործ 70, 198:
Ֆոնդ N 4033, ցուցակ 2, գործ 103:
Ֆոնդ N 4045, ցուցակ 2, գործ 14:
Ֆոնդ N 1456, ցուցակ 1, գործ 5, 7, 19, 28, 36, 40, 82, 90, 94, 101, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 121, 123, 126, 130, 132, 135, 139, 150, 151, 156, 158, 161, 162, 167, 175, 330:
Ֆոնդ N1456, ցուցակ 2, գործ 22, 24, 27:
Ֆոնդ N 1456, ցուցակ 6, գործ 36:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

- Ազատարար շարժուն բանակի հաղթական մուտքն ի Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1909 :
- Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Ներսիսյանի խմբ., Երևան 1991:
- Ծրագիր Հնչակեան Սօցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցության, ժնև, 1891:
- Ծրագիր Սօսիալ-դեմոքրաթ հնչակեան կուսակցության (Տաճկաստանի համար), Կ. Պոլիս, 1910:
- Նիւթեր Հ. Յ. Ղաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. Ա, Պեյրուք, 1972 :
- Նիւթեր Հ. Յ. Ղաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. Դ, Պեյրուք, 1982 :
- Քրիստափոր Միքայէլյանի նամակները, Պէյրուք, 1993:

Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937:

Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եղոկիոյ հայոց, Գահիրէ, 1952:

Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Սալաթիոյ հայոց, Պէյրութ, 1961:

Աղասի, Զէյթուն և իր շրջակաները, Պէյրութ, 1968:

Աղամիրյան Խ., Հայ սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակ» կուսակցութեան և նրա գործունեության մասին, Բաքու, 1925:

Ավագյան Բ., ԱՄՆ-ի հայ գաղութի պատմություն, Երևան, 2000:

Արամեանց Հմ., Պատմութիւն հնչակեան կուսակցութեան, Կ. Պոլիս, 1918:

Բդէեան Ս. եւ Մ., Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ 1962:

Բերուզ Սապահ -Գիւլեան, Կենսագրութիւն Ստ. Սապահ- Գիւլեանի, Նյու Յորք, 1936 թ.:

Գևորգյան Հ., ՀՅԴ գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում 1895-1908թթ., դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2009, Հայաստանի ազգային գրադարան, ատենախոսությունների ու սեղմագրերի ենթաբաժին:

Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Երևան, 2003:

Երամյան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1929:

Լազեան Գ., Հայաստան և Հայ դատը, Երևան, 1991:

Լէօ, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հտ. Ա, Երևան, 1994:

Խանոյան Ս., Մելիք Մելիքյան (Դեդուշկա), Երևան, 1928:

Խուդինյան Գ, Հ. Յ. դաշնակցության քննական պատմություն, (ակունքներից մինչև 1895թ. վերջը), Երևան, 2006:

Խուրշուդյան Լ., Հայոց ազգային գաղափարախոսությունը, Երևան, 1999:

Կենճեան Ա., Հալածականի յուշեր, Պէյրութ, 1964:

Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք Ա, Երևան, 1982 :

Կոստանոյան Է., Ակնարկներ արևմտափայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 90-ական թթ.), Երևան, 2005 :

Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990:

Համբարյան Ա. Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908թթ), Երևան, 1999:

Հարությունյան Մ., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1986:

Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատարակություն, հտ. 6, Երևան, 1981:

Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914թթ.), Երևան, 2003թ.:

Հինամեակ (1887-1937) սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցության, Փրովիդենս, 1938:

Ճանկիլեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամին, Կ. Պոլիս, 1913:

Ճիգմեճեան Մ., Պատմութիին ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանց, 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930:

Մկրտչյան Լ., Ձեյթունի ապստամբությունը (1895-1896), Երևան, 1995:

Ներսիսյան Ա., ՀՅԴ կուսակցության մարտավարությունը 1908-1917 թթ. դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2008, Հայաստանի ազգային գրադարան, ատենախոսությունների ու սեղմագրերի ենթաբաժին:

Պատմութիին Սոցիալ-Դեմոկրատ հնչակեան կուսակցության, հատոր Ա., Պեյրութ, 1962:

Պողոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակա Գողան տաղի հայ գիւղերը, Lou Անձէլլոս, 1942:

Պողոսյան Հ., Ձեյթունի պատմությունը (1409-1921), Երևան, 1969:

Պողոսյան Հ., Փարամագ, Երևան, 1992:

Պողոսյան Ս., Զրդերը և հայկական հարցը, Երևան, 1991 :

Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հտ. Բ, Թեհրան, 1982.

Սապահ-Գիւլեան Ստ., Ինքնավար Հայաստան, Կահիրե, 1915:
Սապահ-Գիւլեան Ստ., Պատասխանատուները, Պէյրուս, 1974:
Սապահ-Գիւլեան Ստ., Փոքր Հայքի հիշատակներ, մաս 1, Չիկագո, 1917:

Սապահ-Գիւլեան Բ., Կենսագրութիւն Ստ. Սապահ-Գիւլեանի, Նյու-Յորք, 1936:

Սարգսյան Ս., Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921), Երևան, 2009:

Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

Սիրվարդ, Արամ Ալըզպաշեան, Փրովիտենս, 1957:

Սիրվարդ, Թորոս Ծառուկյան, Փրովիտենս, 1960:

Սիրվարդ, Խորհրդաւոր յեղափոխականը, Փարիզ, 1953:

Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, Փրովիտենս, 1955:

Սիրվարդ, Փարամազ (Մատթեոս Սարգսյան), կյանքն ու գործունեությունը, Փրովիտենս, 1954:

Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան մամուլը (1887-1992), Պէյրուս, 1992:

Ստեփանյան Մ., Սոցիալ- դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը առաջին աշխարհամարտի և հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, Երևան 2005:

Վարսնդեան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992:

Տամատեան Մ., Իմ յուշերս, Պէյրուս, 1985:

Տեփոյեան Պ., Սիիրան Տամատեան, Պէյրուս, 1964:

Մամուլ

«Ազգ», Բոստոն, 1908, 26 սեպտեմբերի:

«Ալազգ», Թիֆլիս, 1907, N 1:

«Արմենիա», Մարսել, 1900, թիվ 39:

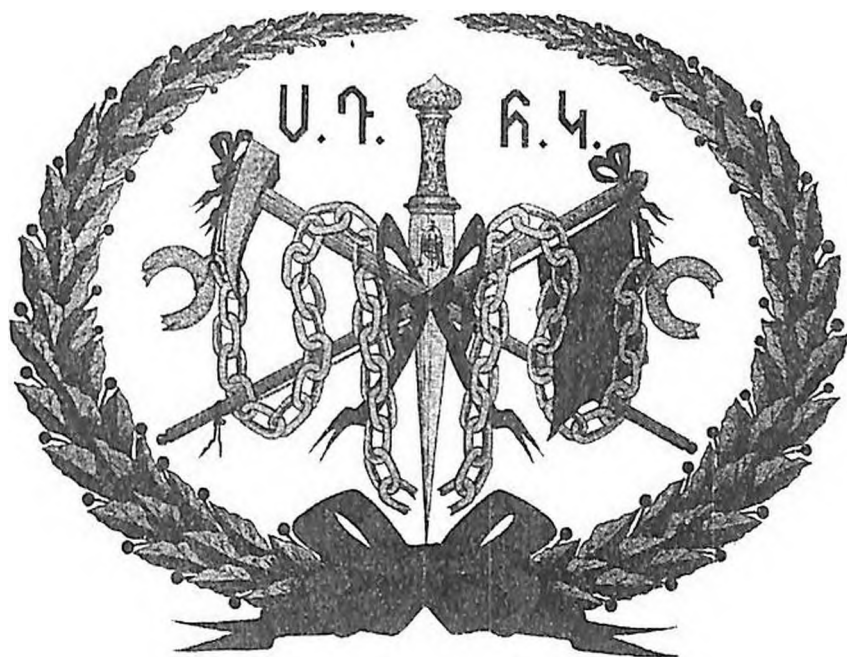
«Դայլայիկ», Կ. Պոլիս 1913, թիվ 1:

«Դրօշակ», Թիֆլիս 1905, N 12:

«Երիտասարդ Հայաստան», Բոստոն, 1903, թիվ 4, 20, 21, 1904, թիվ 3, 1908, թիվ 34, թիվ 35, 1914, մայիսի 10:

«Զարթօնք», Պէյրուս, 1950, 2 հունիսի:

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան 1990, թիվ 8:
 «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1930, 25 մարտի:
 «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 1, թիվ 2 (6 հունիսի), թիվ 6, թիվ 15
 (5 սեպտեմբերի), թիվ 16, թիվ 21-22, թիվ 72 (17 նոյեմբերի), թիվ 13
 (4 ապրիլ) , թիվ 26 (4 հուլիս), թիվ 28, թիվ 41 (24 հոկտեմբերի),
 թիվ 24, հունիսի 20, թիվ 34, սեպտեմբերի 5, փետրվար, թիվ 9,
 (7 մարտի), 1912, թիվ 1, 1 հունվարի, թիվ 2, 18 հունվարի, թիվ 4,
 փետրվարի 1, 1913, թիվ 17, 5 մայիսի, թիվ 33 , 30 հունիս, թիվ 36,
 10 հուլիս, թիվ 46, 14 օգոստոսի, թիվ 57 (սեպտեմբերի 22), թիվ
 125:
 «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, N 1, 1928, N 1, N 4, N 5, N 11, 1939
 N 1, 1943, թիվ 1, թիվ 6:
 «Հավելված Դրոշակի», 1895:
 Հավելված «Հնչակի», 1895, N 16, 1907, N 11, :
 «Հնչակ», Ժնև, 1888, N 10, 1889, Ժնև, N 1, 2, 1890, Ժնև, N 6, 1891,
 Փարիզ, N 7, 1892, Աթենք, N 9, N 10, N 11, N 12, 1893, Աթենք, N 3,
 1896, Լոնդոն, N 3, N 4, N 18, 1897, Լոնդոն, N 4, N 10, 1899, Լոն-
 դոն, N 1, N 2, 1900, Լոնդոն, N 1, 2, N 4, N 5, 1902, Լոնդոն, N 2,
 N 4, 1903, Լոնդոն, N1, N 5-6, N 7-8, N 9-10, 1904, Լոնդոն, N 1-2,
 N 3, N 4-5, N 7, N 8, N 12, 1905, Փարիզ, N 2, N 4-5, 1906, Փարիզ,
 N 1-2, N 3, N 4, N 5, N 6 , N 7, N 8 N 9-10, N 11, N 8, N 1907, Փա-
 րիզ, N 6, N 7, N 8, N 11, N 12, 1908, Փարիզ, N 6-7, N 8, 1910,
 Փարիզ, N 3, 4, 5, 1910, Փարիզ, N 3, 4, 5, 1913, Փարիզ, N 1, N 2, N
 3, N 4-5, 1914, Փարիզ, N 1, N 2, 1915, Փարիզ, N 3:
 «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, 11 նոյեմբերի:
 «Մշակ», 1908, N 35:
 «Պայքար», Բոստոն, 1924, թիվ 150 (20 հունիս):
 «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան 1968, N 2:
 «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1916, N 29 (12 հունիսի):
 «Վեն», Փարիզ, 1938, N 1, N 2, N 3, N 4:

Հնչակյան գինանշանը

Հնչական քայլերգը

Հեռավոր երկիր նստած դու նժդեհ
Հայրենյաց բախտին մոտուստ ու տեղյակ
Քարոզ քաջարի նոր սկզբանց վեհ
Հեղափոխության ծայնատու Հնչակ

Նոր գաղափարի քո ցանած սերման
Ազնիվ պտուղներ հասուննան արագ
Կարին և Պոլիս որոտման նման
Անդրանիկ շարժմունք ծնան քեզ, Հնչակ:

Չար բռնակալը հայոց կեղեքիչ
Վախեն պահուեցավ ոսկի գահին տակ
Խուլ Եվրոպայի թնդաց մեն դահիճ
Հայը ցնցվեցավ, կարմրեցավ Հնչակ:

Այսօր քո սերմանց նոր պտուղք ահա
Հասած կարմրին արեան նմանակ.
Կենաց և մահու սուրբ ժամ մերձենա,
Կարմիր հրավերիդ ակն ունինք Հնչակ:

Կոչնակդ հնչեցուր, հնչեցուր արեկ,
Թող հայք ոտք ելլեն ծագե մինչև ծագ,
Փշրի ժանտ շղթան, ծագի նոր արեգ,
«Ազատ ենք» հնչէ, ոսկեզօծ Հնչակ:

Քայլերգը գրել է Մ. Տամատյանը 1891թ., երաժշտությունը՝ Ա.
Ռշտունին:

«ՀՆՉԱԿ» Ի ԱՌԱՋԻՆ ԹՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԸ

«Երբ որ տեսնում ենք, ծանրացած թուրքի անարգ շղթաներով, աշխարհիս մէկ անկիւնում մենակ ու որբացած, հայ ժողովրդային մասսան, ընդհանրութիւնը դարերի ընթացքում ողբում, ճնշւում, հարըստահարում, հալածում մի բուռն ցանկութիւն, մէկ անկեղծ միտք ծագում է մեր մէջ այդ ժամանակ, առաջացնել հայ ժողովրդի փրկութեան խնդիրը, փաստաբանել ու պաշտպանել այդ խնդիրը եւ պատերազմիլ այդ խնդրի համար:

«ՈՒՆԵՆԱԼ ազատ խօսք, իբրեւ միջոց ազատաբար դիտելու ու քննելու թիւրքահայ ժողովրդային ընդհանրութեան կեանքի կողմները, հրապարակ հանելու այն բոլոր թշուառութիւնները, որ վաղուց դարձել են նրա միակ բաժինը եւ մատնանիշ անելու այդ ժողովրդի կոչումը, որոշելու այն միջոցներն ու նպատակները, որոնք պիտի տանին նրան դէպի մէկ ապահով կեանք, որ միջոց կունենայ ազատ կերպով զարգանալու եւ ծաղկելու ահա ընդհանուր խօսքերով, այս հրատարակութեան շարժառիթները:

«Լինել միշտ ճնշուածի կողմը եւ դէմ ճնշողին, արդարութեան պաշտպանութեան տակ անցնել, մարտնչելով անարդարութեան դէմ, ազատութեան անձնուէր եւ բռնութիւնն հալածող լսող խելքի ծայնին եւ թշնամի նախապաշարմունքներին, լինել զարգացող ժողովուրդների կողմը եւ դէմ փտած կառավարութիւնների, ահա մեր նշանաբանը, ուղղութիւնը ու պարտականութիւնը:

«Թիւրքա-Հայաստանի հայ ժողովուրդի վերաբերութեամբ մենք այն խորին համոզումն ունինք, որ պէտք է անպատճառ շուտով ջարդուին նրան առաջդիմել արգիլող ամրապինդ շղթաները եւ նա ունենայ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, իբրեւ անհրաժեշտ պայման նրա կեանքի ապահովութեան եւ նրա բազմադիմի զարգացման համար:

«Սակայն ասելով քաղաքական անկախութիւն, մենք դա չենք համարում այնպիսի վերջնական կէտ, որը կարող կը լինի բաւարարութիւն տալ նրա կեանքի բոլոր պահանջներին, որից աւելին իւր ողջ գոյութեան ժամանակ նա էլ պէտք չունենայ: Ոչ քաղաքական անկախութիւնը հայ ժողովրդի համար պիտի համարուի լոկ այն անհրաժեշտ պայմաններից մէկը, որի իրագործումից յետոյ

միայն բացում է ասպարեզ հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցեալ-տնտեսական կեանքի մէջ մտցնելու համար մի երկայն շարք հիմնաւոր, արմատական վերանորոգումներ: Քաղաքական անկախութեան իրագործումից յետոյ հայ ժողովուրդը պէտք է դիմէ դէպի կեանքի այնպիսի կերպերը, որոնց գոյութեամբ ամէնքը եւ իւրաքանչիւրը ազատ լինի, ամէնքն իրար հաւասար ու եղբայր ճանաչեն, որոնց գոյութեամբ ճշմարիտ ուղի բացուէ եւ հաստատ հիմք լինի ընդհանրութեան մտաւոր, բարոյական ու աֆֆեկդական լիակողմանի զարգացման համար:

«Թիրքահայերի անկախութեան իրագործումը լոկ ԴՐՍԻՑ չէ կարող լինել՝ այլ լոկ ՆԵՐՍԻՑ է նա կարող յաջողություն ունենալ: Եթէ եւրոպական տերությունների միջամտությունը ապահովենք ու մեր ձեռքերը ծալենք, հայ ժողովուրդը առաւել անտանելի թշուառությունների մէջ կը խորասուզուէ: Ճիշտ է, որ կարող են առաջանալ քաղաքական մեքենաների այնպիսի իրարանցումներ, որ եւրոպական այս կամ այն տէրութեան համար նոյն ժամանակին շահաւէտ կը լինի բարձրացնել հայկական խնդիրը եւ նրա բաւարար իրագործումն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պահանջել, սակայն այդպիսի առիթներու մեզ աւելի կը հասկացնեն՝ ինչպես արդեն եղել է, որ պէտք էր կանխապես պատրաստ լինենք՝ դրանից օգտուելու համար: Եւ այդու ամենայնիւ աւելացնում ենք, որ այժմեան քաղաքականութիւնը, դիպլոմատիան, նմանում է քամու ջրաղացին. այսօր այն կողմն է նա շրջում, որ կողմ որ քամին է իր շունչն ուղղում, իսկ վաղը ջրաղացը կարող է նոյն քամու քմահաճոյքով եւ հակառակ կողմը պտտուել:

«Այդպիսի խարխուլ հողի վրայ մենք չենք կարող դնել այնպիսի սուրբ ու ծանրակշիռ գործի առողջութեան հիմքը, որպիսին ժողովրդական գործն է: Այդ գործին հարկաւոր է մի հիմք, որ յենուած լինի հաստատ ու ամուր հողի վրայ այդպիսի հող նոյն ինքը թիրքահայ ընդհանրութիւնն է, նոյն ինքը թիրքահայ ժողովուրդն է: ԹԻՒՐԷԱՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄԱԿՈՒՄՅ ԾԱՆՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՒՄ ՄԱՍՍԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ, ԲՈՆԻ ՍՏԻՊՈՂԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՆ, ԱՊԸՍՏԱՍԲԱԿԱՆ, ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐԸ ԹՈՒՐԷ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ, ՆՊԱՏԱԿԱՅԱՐՄԱՐ ԵՆ ԵՒ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԱՆՀՐԱԺԵԾՏ, եթէ միայն միլիոնաւոր ժողովրդի մօ-

տալուտ կորուստը սարսափ չէ ազդում նոյն իրեն կոչող հայ ընդհանրության եւ գլխաւորապէս հայ կրթուած ու հասկացող դասակարգի վրայ: Եւ ահա դէպի այդ դասակարգն ենք մենք դիմում եւ առաւելապէս դէպի այդ դասակարգի երիտասարդութիւնը, լինի նա ռուսահայ, թիւրքահայ, պարսկահայ ողջ մէկ է դրանք ամէնքը եղբայր են եւ մենք դրանց մէջ ոչ մի զանազանութիւն չենք դնում ժողովրդական գործի վերաբերմամբ դիմում ենք դէպի այդ դասակարգը, յայտնելով որ ժողովուրդն առանց նրա աջակցութեան թէ կաղ, թէ կոյր եւ թէ տհաս է իր վսեմ դատը պաշտպանելու համար դիմում ենք դէպի նրան, կոչելով որ լոկ նրա եռանդը, նրա խօսքը, նրա ոյժը կարող են բարձրացնել թիւրքահայ ընդհանրութեան խեղդում: Եւ ոգին եւ ժողովրդի ունեւորի տակ պատրաստել հաստատուն հող կարելուր յեղափոխական գործի յաջողութեան համար: Այդ պատճառով իւրաքանչիւր մտածող, ազնիվ ու ժողովրդին սիրող հայի նշանաբանն ու գործունէութիւնը մենք համարում ենք ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷՋ, ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՀԵՏ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՄԱՐ:

«Այս նշանաբանն ունեցող հայերի օրգանը պէտք է լինի սոյն հրատարակութիւնը, որի պարտքն է եւ որոշ ծրագիրը բացատրել ու հաստատել, որ հայ ժողովրդական գործը լոկ յեղափոխականութեամբ է կարող աջող ելք ունենալ, ընտրել գործնական միջոցներ յեղափոխութիւն անելու համար եւ որոշել նրա մօտակայ նպատակները:

«Ընդհանրապէս հայերիս այժմեան դրության մեջ ազատ խօսքը մէկ անհրաժեշտութիւն, մի պահանջ է եւ միեւնոյժ ժամանակ նպատակայարմար, միայն թե այդ խօսքն ունենայ կենդանութիւն, թարմութիւն ու լրջութիւն: Մասնաւորապէս ազատ խօսքը մի պահանջ է այն հայերի համար, որոնց կեանքի նպատակը չէ ամենեւին բաւականանալ անձնական կամ մի նեղ շրջանի շահերով ու ապահով կացութեամբ. այլ որոնց սրտում կայ մէկ ուրիշ իղձ, մէկ ուրիշ յափշտակութիւն, այն է՝ գործել ու բանել ժողովրդի մեջ եւ ժողովրդի համար, տանջուիլ ու չարչարուիլ ժողովրդի տանջանքով ու չարչարանքով եւ ազատ խօսքը շրթերին՝ պահանջել ժողովրդի բարին, բողոքելով չարի դեմ:

«Այո, չարչարուած ու հալածուած զավակներ, չարչարուած ու հալածուած հայեր՝ մենք, հայերս, ծաւաւն ունինք ազատ խօսե-

լու, ազատ մտածելու, որ դեռ մանկությունից յանուն բռնակալի օրէնքին, արգելել են մեզ, աշխատելով՝ գրկել մեզ ինքնուրույնութիւնից և դարձնել բռնաւորների ու ճնշողների ոտ լզողներ: Դժբախտ է այն հայը, որ հասել է այդ վիճակին, բայց նրանք, որոնք այսպէս կամ այնպէս կարողացել են խուսափել այդ թունաւոր պատուաստից, նրանք, որոնք զգալով հայ ժողովրդի ընկճուած դրութիւնը, միանգամայն մտածել են այդ դրութիւնը յեղաշրջելու անհրաժեշտութեան վրայ, դրանք, իբրեւ արթուն, առողջ տարր հայութեան, թող բարձրացնեն իրենց ձայնը եւ խառնեն մերինի հետ, եթէ նրանց ուղղութիւնն ու հայեացքները տարբեր չեն մերանցից. սոյն հրատարակութեան թերթերը բաց են այդպիսիների համար:

«Հայերիս այսօր հարկաւոր են գործ ու անկեղծ խօսքի մարտիկներ եւ այդպիսիներին ասպարէզ հանելու համար պէտք է նպաստէ սոյն հրատարակութիւնը:

«Մենք գիտենք թէ որպիսի մեծ դժուարութիւններ ու խոչընդոտներ կան եւ դեռ կառաջանան մեր հանդէպ այսպիսի հրատարակութեան ձեռք զարնելով. այդ դժուարութիւններից գլխաւորն այն է, ազատ խօսք ունենալու համար մենք պատրաստուած ենք հեռու երկրում ձայն տալու եւ այդպիսով այս թերթն իր ազատ ոգու պատճառով ոչ ռուսահայերի եւ ոչ թիւրքահայերի մէջ: Բայց մեր հայրենակիցների ցանկութեամբ ու եռանդով, լիալոյս ենք, այդ խոչընդոտը կանհետանայ, որը եւ անհրաժեշտ է:

«Թող «ՀՆՉԱԿՆ»ն անդադար հնչէ եւ կոչէ՝ եղբայրը եղբօրը ձեռք տայ եւ թող նրա հնչիւնը թշնամու ականջին հասցնէ եւ նրան դողացնէ. թող նա հնչէ բացարձակ ու խրոխտ կերպով օտար տեղերից, եւ թող նա հնչէ, թէպէտ գաղտնաբար, բայց միշտ արդար բարբարով, նոյնիսկ հայրենի երկրում, մինչեւ որ հայ ժողովրդի վրայ տիրած խաւարը վառ արշալոյսին տեղ կտայ»:

1887 Նոյեմբեր – Ժընեւ

Ա. Նազարբեկյան

Մարամ Վարդանյան (Նազարբեկյան)

Համբարձում Պոյաճյան (Մուրատ)

Մուրատ

Միհրան Տամատյան

Անտոն Ռշտունի

Արամ Աշրգպաշյան

Ստեփան Սապահ-Գյուլան

Փարամազը կնոջ հետ

ԱՍՈ

Հարություն Ճանկույան

ԼԱԼԱ

Մարտիկ

Ժիրայր

Գալուստ Արխանյան

ՀԱՅՐԱՍՏԱՆ

ՀԱՅՐԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԱՆԻՔ

Ս. Գ. ԼԱՅՆԻՔԱՆ ԿՈՒՍԱԿՍՈՒԹԵԱՆ
Հասցե՝ M. BELLAÏT
107 Boulevard Raspail Paris, France

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

ԴԱՂԱԲԱՅՈՒՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
Հասցե՝ 1 Յոլաթ

ԿԱՅԻ

ԿԱՅԻ Ս. Գ. ԼԱՅՆԻՔԱՆ ԿՈՒՍԱԿՍՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԽԱՆԻՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ԳԵՂԱՐՈՒՄ, ԳԵՂԱՆ

Հասցե՝ 107 Boulevard Raspail	15 Յոլաթ
Հասցե՝ 107 Boulevard Raspail	1 Յոլաթ
Հասցե՝ 107 Boulevard Raspail	6 Յոլաթ
Հասցե՝ 107 Boulevard Raspail	6 Յոլաթ
97 Poste Centrale	Constantinople

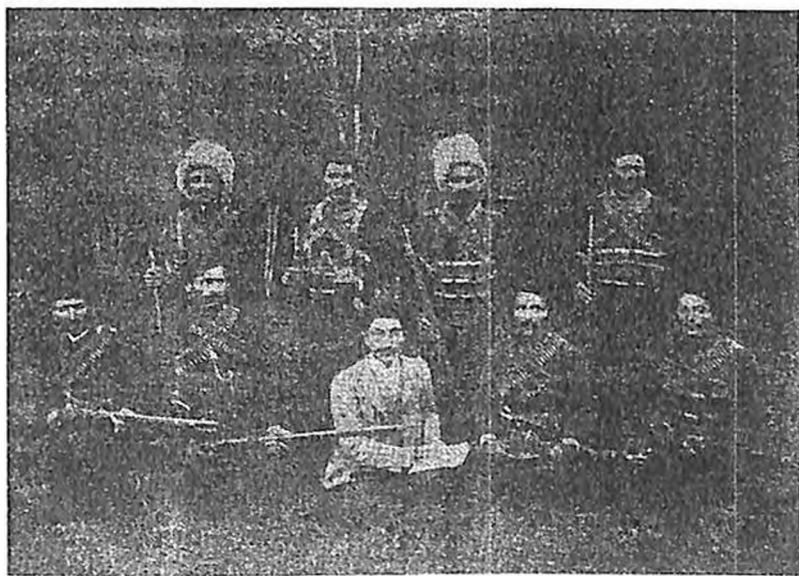
ՋԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ
 Կանգնած, Ջախից Աջ.- Կարապետ, Մլեհ, Նշան:
 Նստողներ, Ջախից Աջ.- Հրաչյա, Աղասի, Ապահ:

Աղասի

Ազատ Ռստանիկ

ԽԱՔԱՊԵՏ ՏՈՆՈՅԻ ԽՈՒՄԲԸ

Hentchak
PUBLISHED BY
REV. ARMENTER
HENTCHAKISTE.

ՀԵՉԱԿ

W. ELLIANT,
No. 1, Fencham St.,
LONDON, S.E.
Anglo-Serbian

ԿԵՆՏՐՈՆԱԳԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՌԾՐԵԴ

ԳԵՆԵՐԱԼՆԻ ԶԵՒԹՈՂ

Ռուս-կապուցեան պատերազմի շարժով
բազմաթիւն միջոցաւ անխնայեօք կեղծով
խնայողութեամբ ինչո՞ք Ռուսաստանում, իսկ
այսինքն, Եւրոպայում, ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք:

Սակայն իսկ անհայտ, կատարութիւն
անհայտ, անհայտ և չհասկացող իր-
եւրոպական, որ անհայտապէս անհայտա-
պէս համար անհայտ հարկ է, որուն մեղ-
աքի անհայտապէս զեղծ արքայութիւն, Բե-

լուսի և այլ զմարտիկները, որ ջարհեր
կատարութեան կողմէ միշտ հանդիպում էր
երանց բազմաթիւութիւնը Սուրբ Երեմիայի մը,
— այսինքն, այժմ միշտ այսինքն ևս ան-
հայտութիւն, որոնք կարող են տանել ինչեւ
զիստեան նշանակութիւնը նրա անհայտութեամբ
անհայտութեամբ այլ և այլ ազգերի անհայտութիւնը
կատարութիւնը կարող են աւելնալ ան-
հայտութեան առաջ, ընտանեացի, Սուրբ Երեմիայի
հարկ չուրէն, որի վերաբերութեամբ Սուրբ Երեմիայի
յերբ բազմաթիւ նշանակութիւն անհայտութեամբ հան-
դիպել, չէ կարող չէ մեղքել և չէ շարժաւոր-

Hentchak :
ORGANE DU PARTI
REV. ARMÉNIEN
HENTCHAKISTE.

ՀՆԶԱԿ

M. BELLART,
85, Peckham Rye
LONDON, S.E.
Angleterre.

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Յ.ՈՒՌԻՆ
(ՕՐԴԱՌՈՒՄԻ ԳԵՐԳԵԱՆ)

ՀԱՐԻ
(ԱՐԱՐ ԳԵՐԳՈՐԵԱՆ)

ՀՆՉԱԿՅԱՆ “ԱՐԾԻՎ” ԽՈՒՄԲԸ

ԿՈՂԱԿ

ԵԱԲԱԹԱԹԻՐԻ

ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՐՄԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆԵՒԻ ԸՆԿԵՐԱԾԻՆ

ԵՐԱԳԵՐՆԵՐ

ԿՈՂԱԿԻ ԵՒ ԶՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Journal Armenien

24-25-26
Avenue de la ...
Constantinople

ՀԱՏԸ 10 ՓԱՐՍ

Ա. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 1

ԵԱԲԱԹ

30 ՄԱՅՈՒ 1908

ԿՈՂԱԿ

ՊԱՅՈՒՆՆԵՐ

ՔԱՆՈՒՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂԱԿ

Գրքի և Քառասանյան արժեքի մասին
Հարցազրույց
(Ստ. Զորյան) և Կոլոնիալիզմի մասին
Հարցազրույց (Ստ. Զորյան) և Կոլոնիալիզմի մասին
Հարցազրույց (Ստ. Զորյան) և Կոլոնիալիզմի մասին

ՇԱՏԱՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒՐ

- 1. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 2. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 3. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 4. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 5. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 6. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 7. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 8. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 9. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...
- 10. Կոլոնիալիզմի մասին խոսելու համար...

ՍԵՐ ԳԻՐԲԸ

Սեր Գիրբը...
Բնական...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...
Կոլոնիալիզմի...

Yonkers, N. Y. 1896

Ergebenster Diener
H. J. J. J.

Wright, William

[illegible]

Նեշտեան և Դաշնակցական շարքերին

Ունիւթիւնը և Հալոյնակցեանքը!

Մենք մի կողմէն զորեղանալով՝ րեւոյնքի ոյժը, Յաւիտեան և Սալմոնիզմը ամեն միջոց գործ են գնում ուժաւորուողով։ Ընդգծեալքի տարբերին, միւս կողմէն այդ ընդգծեալքի տարբերն էլ լատին մոզովդի փրկութեան Սալմոն գործին, մի կողմն են շարժում և կուսակցական մանր-մուսնր հոյակներն ու համերաշխութեան ձեռք մեկնում միմեանց, միացած ոյժերով պայքարելու բանակալութեան գէտ, ահա՛ այդպիսի մի խորհրդաւոր պահում, Հայի պատմական անմիտանութիւնը ծուրից երեւան է դալմո՛ւ՝ ամօթի և՛ նախապիւնքի ուրանոր գառակնիքներով գրոշմելու այն բալթերին, որ զիտակցելով շարքերը՝ միջոցներ չեն ձեռնարկում զրա առաջն առնելու։ Իւրաքանչիւր չէ՛ չափ զիտակցի անձնուրութիւն, խոստովանելով Հայ-Բաւրքական ընդհարումներին անմիտ և վնասակար լինելը, իւր ձեռքից կանոն չէր ինչպիսի գրառումն առնելու։ Միջկուսակցական ընդհարումները հրաւիրել են իրանց մերում անկեղծ գործիչներին ուշագրոյ թիւնը, որոնք և միջոցներ են ձեռք առել զաղափարական պայքարն ազատելու բերալ արժի և վարչերին գործողութիւններն արտաւարումից։ Եւ մինչ կուսակցական անտաղանդով հեղհեղեմ ժաքում, թայփալութիւնը հետզհետեւ անդի է օտոխ դուռ գաւաթալիքին առաջ, իւրաքանչիւր կուսակցութիւն աշխատում է ներքեւում զաւել, մարդկու, իրերեղանալ և աւելի ամուր պլապորտի վերայ կանգնել, որպէս, զի կարելի լինի զաղափարական անխորտակելի զենքերով դիմադրանալ ընդհանուր թշնաման, որը վերջերս բաւականին ուժեղացել է, ահա այդպիսի մի պատմական և խորհրդաւոր մոմէնտում, կրկնում ենք, երևան է գալիս հայի պատմական անմիտանութիւնը, պառակալմբ, թշնամանքը, որ առաւելում է առաւել շարժիչներն ու արշաւորներն զուռ բացելուց զառ, նաև ծանր հարած հասցնելու լեզափոխական գաղափարին ու արտաւարելուն այն գրոշը, որի փողովով անհաւատ հաւոր հաղաթաւոր Հայ երեսաւորներն ներքի են իրանց անընդ։

Հայ Անգլոփոսական Դաշնակցութիւնը վերջերս ինչպիսի զաղափարական տարաշաւութիւններին պատճառով դուռնում է երկու հաստածին, «հիւր» կամ Միջկուսակցական և նորեր կամ անգլոփոսական։ Իւրաքանչիւր գրանցից անի իւր վարչական կազմակերպութիւնն ու կնիքը և աշխատում է վարկաբեկել միւս հաստածին, հաշակելով իրեն իսկական դաշնակցութիւն, իսկ միւս հաստածին կհա՛ւ, Հակապաշակութիւնն ու թշնամութիւնն այն աստիճանին առաւելացել է երկու հաստածներին մէջ, որ երկուսի կողմից կանգնած մարտիկ-ընկերները այսօր չեն զննում իրանց դաշնը իրելու միմեանց սիրտը և զաղափարին իրար գնալուց։ Բայց ինչով չարքիքի համար պատասխանատու Դաշնակցութեան էլ կու, հաստածների գիտակցի զեղիւժաւորներին, որոնք պարտաւոր էին ժամանակին լուրջ միջոցներ ձեռք առնել և խափանել շարքերը, այժմ Հայական Կուսակցութիւնը միշտ հաստատուի մի մտաւոր նշանաւորութիւն։ «Ը զ Բ Ե Մ Ե Լ Ե Լ միւս կուսակցութիւններին ներքին ապուկաներից» — Երևան է գալիս և լատին բոլորը համար Ս. Դաղափարի լայնարարում։

Եթէ, մ.թ. շրջաններում Դաշնակցութեան երկու հաստածներին մէջ սալմալը զաղափարականից տնցին գնում ընդհարումներին, Հայական կուսակցութիւնը չի կորոշ ընդհանաւոր լոկ գիտալի անտարբեր դուռնում մնալ, ուստի զիտմանը մեր և զաշնակցութեան բոլոր շարքերին, առաջարկելով ամեն հարկ եղած միջոց գործողութիւն առաջն առնելու, այդ կործանիչ շարքերին, խորհրդում ենք մեր հայրենակից բոլոր անկեղծ Դաշնակցականներին լատին զաղափարին, լատին Կահաստիւն Ընկերներին քաջը ինչպիսի և լատին մեր արիւնքով Հայրենիքին ձեռք չըրարձրանցին միմեանց դիւրալ, Դաղափարական շարքերը լուծել միմեանց զաղափարական հանապազմապէս ժամանակ է, լատին զաղափարին ու միտն խուսափել նախնոր ներքին պատասխաններէն, այլ կուսակցական մանր-մուսնր խոյրիւններով պատասխան աններքին էլ իրար մտեցնել և ընդհանուր թշնամու գէտ աւելի մեծ ուժ կազմել։

- Բոյ կարէի անմիտանութիւնը,
- Կորէի հիւրաբարական պատահուումը,
- Կարէի միջկուսակցական զուտ ընդհարումը,
- Կեցել, զաղափարական պայքարը,
- Կեցել, համերաշխ գործունէութիւնը,
- Կեցել, զաղափարական հոյի վերալ գործող կուսակցութիւնները,
- Կեցել, Հայրենական կուսակցութիւնը

Հայրենական Ս. Դ. Կուսակցութեան նախնոր Կարգադրութիւնը։

К о п и я

С е к р е т н о

Ц и р к у л я р н о

И. В. Д.
ДЕПАРТАМЕНТ ПОЛИЦИИ

По Особому Отделу

4 февраля 1908 г.

№ 123991.

Начальникам Губернских Канцелярских

Управлений и Охранных Отделений

Департамент Полиции при сём препровождает Вам,
Милостливый Государь, "организационный устав для Россий-
ского и Кавказского районов партии "Г н ч а к" - для
сведения и соображений при розыске.

Подписал: За Вице-Директора В а с и л ь е в

С к р е п и л: За Заведующего Отделом Б е л о в о д с к и й

В е р н о: За Помощника Делопроизводителя А в е р и н

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ УСТАВ ДЛЯ РОССИЙСКОГО И КАВКАЗСКОГО РАЙОНОВ ПАРТИИ "Г И Ч А К" 1907 ГОДА

УСЛОВИЯ ДЛЯ ПОСТУПЛЕНИЯ В ЧЛЕНЫ

1. Каждый совершеннолетний армянин, одушевленный высокими стремлениями, без различия пола и вероисповедания, который сознательно принимает основные начала партии и обязуется честно исполнять все обязанности члена, принимается в состав членов партии "Гичик".

2. Там, где есть отделение "Гичика" или группа, желающий быть "гичикистом" должен письменно или словесно заявить о своем желании, представить по меньшей мере двух из членов отделения или группы поручителей за свой честное поведение и принимается по большинству голосов.

3. Новый член обязан подписать клятвенный лист о своей честности и передать Правлению Отделения.

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ЧЛЕНОВ.

4. От каждого товарища требуется совершение такого примерного его поступка, который может иметь поучительное значение для народа и каждый член обязуется всегда стараться держать высоко знамя партии и охранять принципы её.

5. Каждый член обязан стараться находить новых товарищей и, таким образом, содействовать развитию партии.

6. Каждый член обязан распространять издания партии "Гичик" и её принципы.

7. Каждый гичикист обязан содействовать распространению пропаганды партии "Гичик" как устной, так и письменной, согласно основных начал партии.

8. Каждый член обязан всякое сведение или возникший вопрос, имеющее отношение к партии, тотчас же сообщать в свой ближайший орган и в Центр.

9. Каждый гичакист, как идейный товарищ, обязан оказывать всевозможную нравственную и, в необходимых случаях, материальную помощь товарищам.

10. Каждый член обязан непременно присутствовать на собраниях отделений или групп, в противном случае обязан представлять в последующее собрание причину своего отсутствия.

11. Каждый член обязан быть безусловно открытым в отношении внутренних дел партии.

12. Когда какой-либо член болеет на долгое время отсутствовать из своего района, отделение высылает в то местное отделение куда он едет, свидетельство, дающее ему право участия в числе членов этого отделения.

13. Всякий член партии "Гичак" имеет право заявить протест как в исполнительную комиссию и в Центральное Правление, так и в делегатское собрание, против допущенного своим отделением партийного нарушения.

14. Каждый член отделения "Гичак" обязан быть до известной степени опытным в употреблении оружия.

15. Новый член делает добровольное, соответственное своим средствам, пожертвование в пользу партии.

16. Каждый член обязан, соответственно своим средствам уплачивать ежемесячный взнос в пользу партии.

17. Там, где нет отделения партии "Гичак" или группы, желающий быть членом партии должен желание своё заявить письменно непосредственно в ближайшее отделение или группу, которые, по

удостоверении личности и по собрании нужных сведений, принимают его по большинству голосов.

18. Каждый член, проживающий в местности, где не имеется отделения или группы, должен стараться подбирать сознательных товарищей, совокупно с которыми организовать группу или отделение, если же он останется совершенно один, то обязан иметь непосредственное сношение с ближайшим отделением, группой или с исполнительной комиссией.

19. Никто из членов отделения не имеет права предпринимать что бы то ни было самовольно, от имени отделения или партии, или заводить официальные сношения, давать обещания, постановлять какие-либо определения и решения.

20. Только тот гичакист может быть приглашен на должность в партию, который аккуратно исполнил свою должность в партии и под судом не находится.

21. Соединившиеся вместе от 6 до 20 гичакистов, в зависимости от местных условий, могут образовать группу.

22. Члены группы собираясь вместе, закрытой баллотировкой, по большинству голосов избирают главаря группы и назначают из более опытных товарищей.

23. Казначей собирает членские взносы и через главаря группы передает их в Правление Отделения.

24. Группа обязана по меньшей мере в 15 дней раз созывать собрание, прочитывать полученные письма, листки, брошюры и развивать умственно товарищей.

25. На обязанности главаря группы лежит наблюдение за порядком в группе, за материальным и нравственным развитием ее и исполнением полученных от Правления Отделения инструкций, касающихся групп.

26. Главарь группы обязан наблюдать за точным исполнением устава группы и иметь тесную связь с Правлением Отделения и главарями других групп.

27. Там, где нет Отделения партии "Гичак", группа после выбора и пополнения своего состава, об открытии своем даёт знать в Правление ближайшего Отделения, и через него в действующую коннессию, — подробно обозначая имена членов, профессию и проч.

28. Лицо, желающее быть членом группы партии "Гичак" через одного из членов групп, обязано письменно или словесно сообщать собранию группы о своём намерении; собрание, собрав нужные сведения о качествах желающего быть членом, если найдет его достойным приема, то по большинству голосов принимает и об этом сейчас же сообщает Правлению Отделения.

29. Казначей обязан исправно собирать членские взносы с членов группы и ежемесячно передавать собранное казначею Отделения, согласно 28 статьи.

30. Главарь группы должен получать от Правления Отделения официальную квитанцию в сдаче им всякой суммы; квитанцию эту он представляет в собрание группы, а это последнее передаёт казначею группы.

31. Возникшее в группе относительно какого-нибудь члена недоразумение, какого бы характера оно ни было, должно быть расследовано и выяснено собранием группы, в противном случае этот вопрос представляется в Правление Отделения на распоряжение.

32. Возникших между главарём группы и группов недовольствах нужно сейчас же сообщать в Правление Отделения на распоряжение.

33. Главарь группы и казначей в месяц раз обязаны представлять материальную и общую отчетность в собрание группы и в Правление Отделения.

34. Группа не имеет право без одобрения Правления, производить какой бы то ни было расход.

35. Если отделение найдет то или другое предложение группы полезным, то оно помогает его осуществлению как материально, так и нравственно.

ОРГАНИЗАЦИЯ ОТДЕЛЕНИЯ

36. Струшированные вместе по меньшей мере двадцать гнчакистов составляют отделение партии "Гнчак".

37. Отделение партии "Гнчак", по сформировании, имеет право просить Центр через действующую комиссию о выдаче на своё собственное имя печати.

38. Каждое отделение, закрытой баллотировкой /делегатов или членского собрания/ большинством голосов выбирает из своих членов правление, состоящее из трёх, пяти или семи человек.

39. Правление отиравляет свои обязанности в течение года, бывшие члены могут быть снова избраны.

40. Новое правление из своей среды избирает председателя, секретаря и казначея /в случае состава правления из пяти или более человек — также бухгалтера и хранителя печати/

41. Правление каждого отделения обязано в неделю или две недели раз созывать собрание группы, а в исключительных случаях, когда правление находит необходимым.

42. Правление отделения есть орган ведущий местные дела отделения согласно организационного устава партии.

43. Правление о своих текущих делах извещает собрание главарой группы для сведения, кроме тех дел, которые являются серьезными секретами партии.

44. Правление обязано все полученные переписки представлять в собрание членов или главарей группы, кроме тех переписок, которые заключают в себе тайны партии и относительно которых Центром или Исполнительной комиссией даны специальные директивы инструкции.

45. Правления Отделения обязаны представлять общую и материальную отчетность раз в месяц в Исполнительную Комиссию, в три месяца раз - в делегатское собрание отделения и в шесть месяцев раз - в Центр.

46. Правление ведёт все местные текущие дела, а о тех вопросах, разрешение которых вне его компетенции, другими словами, которые имеют общий характер, оно обращается в Исполнительную Комиссию, может обращаться также и в Центр.

47. Обязанности председателя:

а/ Согласно определения собрания Правления, вместе с секретарём, посылая приглашительные записки, созывать членское и делегатское собрания.

б/ Во всех необходимых случаях созывать собрание правления, чтобы сделать распоряжение по текущим делам.

в/ Следить за точным применением всех состоявшихся определений.

г/ Подписывать вместе с секретарём все официальные переписки.

д/ Наблюдать за правильностью административных собраний.

48. Обязанности секретаря:

а/ Составлять протоколы собраний и вносить их в журнал Отделения, подписывая вместе с председателем и другими членами правления.

б/ Получать всю адресованную на имя Правления переписку и в присутствии председателя или другого из должностных лиц распечатывать её.

в/ Все официальные бумаги /архив/ касающиеся Отделения и партии, и все другие имущества хранить под своим наблюдением в надлежащем месте.

49. Обязанности казначея:

а/ Собирать ежемесячные взносы с членов Отделения и другие пожертвования и выдавать квитанции за печатью и своей подписью и подписью председателя.

б/ Производит/расходн Отделения согласно определению собрания правления.

в/ Вести правильную бухгалтерскую приходо-расходную книгу.

г/ Принимать квитанции в уплате всяких сумм для представления в собрание правления.

д/ В месяц раз представлять отчет в собрание правления.

50. Обязанность бухгалтера: - вести все приходные и расходные счета отделения и в месяц раз вместе с казначеем представлять отчет собранию правления.

51. Обязанность хранителя печати: - хранить при себе печать и прикладывать на всех официальных бумагах, и без решения собрания правления ни под какой перепиской не прикладывать её.

52. Члены правления ответственны за свою деятельность, как единолично, так и все в совокупности.

53. Заседание правления считается законным, когда присутствует большинство членов.

54. Решения принимаются по большинству голосов.

55. Члены правления безусловно должны присутствовать на заседаниях Правления. /Отсутствующие три раза без уважительной причины подвергаются замечанию, о чём составляется протокол, а в четвёртый раз признаются удаленными от правления, о чём объявляется в местном общем /членском/ собрании/.

56. Серьёзные и ответственные определения постановляются единогласно, только в самых исключительных случаях допускается большинство голосов.

57. Если кто-нибудь из членов правления по личному делу принужден не присутствовать в собрании, обязан заранее заявлять правлению. Если отсутствие его продолжится более трёх месяцев, в этом случае правление, созывая делегатское собрание, делает новый выбор. То же самое делается в отношении выбывающего.

58. Правление обязано периодически давать исполнитель-ной комиссии и Центру сведения о всех делах отделения.

59. Правление может созывать общее /членское, собрание для серьёзных вопросов отделения/.

60. Правление обязано 5-10 днями раньше времени созыва общего /членского/ собрания объявлять об этом своим членам, рассылая им очередные вопросы. При разрешении серьёзных и ответственных вопросов посылать эти же самые очередные вопросы в Исполнительную Комиссию за 10-15 дней вперёд.

61. Правление имеет право иметь разъездного агента своего отделения, сообщая об этом в Исполнительную Комиссию для сведения.

62. Отделение кроме частной пропаганды идей партии "Гнчак" может устраивать литературные вечера и лекции.

63. Отделение должно стараться распространять идеи партии "Гнчак" среди находящегося в его районе армянского элемен-та и, таким образом, расширять район отделения.

64. Отделение должно стараться иметь библиотеку социали-стического, революционного, политического и др. характера.

65. Отделение может издавать только прокламации и не иначе как по получении одобрения на то от Исполнительной Комис-сии.

66. Отделение может иметь сношения с другими отделениями, находящимися в России и на Кавказе.

67. Какое-либо отделение в России и на Кавказе, без согласия Центра или Исполнительной Комиссии или без инструкции, не имеет права вести сношения с каким-либо пунктом в Турции, а также и с другими отделениями партии "Гячак", находящимися за границей.

68. Какое-либо отделение, без заранее полученного согласия от Центра или Исполнительной Комиссии, не имеет права самолично предпринимать что-либо в Турецкой Армии по вопросу турецких армян.

69. Каждое отделение всегда должно иметь сношение с Исполнительной Комиссией и Центром.

70. Отделение должно стараться, чтобы все безусловно его члены были вооружены. Умение обращаться с оружием для членов обязательно.

71. Отделение кроме членских взносов, может, в пользу своей кассы, обращаться к таким средствам, которые ни в коем случае не опозорят как партию, так и отделение.

72. Отделение 30% с общего своего дохода посылает в Исполнительную Комиссию, 5% в центр, из остальной же суммы, по произволу местных текущих расходов, остальное остается в распоряжении Центра.

73. Члены Правления не получают никакого жалования.

74. Если кто-нибудь из членов Правления Отделения из состава удалится, то его отставка должна быть рассмотрена в членском собрании и должно быть сделано соответствующее распоряжение.

75. Отделение обязано о каждом вышедшем в отставку и деятельном товарище дать сведения отделению, Исполнительной Комиссии и Центру, одновременно сообщая также и причину отставки.

76. Отделение обязано об увеличении числа новых членов сообщать в Исполнительную Комиссию.

77. Отделение имеет право, в случае надобности, с согласия Исполнительной Комиссии издавать циркуляры с целью усиления партийных революционных предприятий.

78. Отделение обязано давать на путевые расходы приглашенным деятелям и ораторам.

79. Отделение имеет право давать письменные указания Исполнительной Комиссии.

80. Никакое отделение не имеет права, без согласия Исполнительной Комиссии входить в переговоры с другими партиями относительно общих партийных вопросов.

81. Каждое отделение обязано через своего делегата представлять подробные сведения о своей материальной и правственной деятельности в Кавказские и Российские общие делегатские собрания.

82. Каждое отделение обязано получать и исполнять все инструкции Центра.

83. Каждое отделение обязано получать "Гичак",— орган партии, и безвозмездно раздавать в своём районе, в зависимости от местной потребности.

84. Каждое отделение имеет право опротестовать в Центр действия Исполнительной Комиссии и деятелей, нарушающие правила.

85. Когда законченное число членов отделения уменьшилось до половины состава и в течение шести месяцев остаётся в таком состоянии, то оно, с ведома Исполнительной Комиссии, перестаёт быть законным отделением, превращаясь в группу, уславная после

этого и права группы, а не отделения. В этом случае отделение отсылает свою печать в архив в исполнительную комиссию, отправляя туда же капитал и другие имущества. Исполнительная комиссия сейчас же извещает об этом Центр.

ОБЩЕЕ /ДЕЛЕГАТСКОЕ ЧЛЕНСКОЕ/ СОБРАНИЕ

86. Общее собрание, составленное из делегатов от групп отделений или из всех членов, есть тот орган, который ведет общие дела отделения: оно избирает правление отделения и должностных лиц.

87. О каждом делегатском собрании составляется протокол; оно открывается председателем Правления, который, проверяя удостоверения делегатов, предлагает собранию выбрать председателя и секретаря.

88. Членское собрание собирается по приглашению правления отделения, или же по желанию большинства членов.

89. Членское собрание считается законным, когда большинство приглашенных членов /или делегатов/ присутствует.

90. Членское собрание должно созываться 3 три месяца раз.

91. Протоколы членского собрания должны быть подписаны известными ширти псевдонимами. Протоколы в таком виде передаются правлению отделения.

92. Правление отделения составляет для членского собрания очередные вопросы, но только, во время собрания, и члены со своей стороны могут дополнять очередные вопросы новыми вопросами.

РАЗЪЕЗДНОЙ АГЕНТ

93. Разъездной агент назначается правлением отделения, от которого и получает себе удостоверение.

94. Разъездные агенты подразделяются на два разряда: на разъездных агентов и на разъездных пропагандистов.

А. Обязанности разъездного агента:

1. Посещать все группы.
2. Знакомиться с материальной и нравственной деятельностью их.
3. Помогать группам, желающим организовать.
4. Организовать, где следует, новые и старые группы.
5. Быть сведущим звеном между группами и правлением и наблюдать за правильным получением и распространением листовок и брошюр.
6. Периодически давать правлению сведения о группах.

Б. Обязанности разъездных пропагандистов:

1. Вести пропаганду среди групп.
2. Вести пропаганду среди слоев общества и составлять лекции.
3. Устраивать митинги и чтение речей.
4. Корреспондировать органам партии.
5. Организовать новые и старые группы и представлять Правлению.
6. Содействовать организации профессионального объединения Красного Креста и библиотек-читален.

7. Периодически уведомлять правление отделения о своих действиях.

95. Разъездной агент без разрешения правления, не имеет права производить никакого расхода.

96. Отделение Правления должно обеспечить разъездному агенту средства к жизни и дорожные расходы, назначая ему ежемесячную плату.

Б О Е В А Я Г Р У П П А

Статья: 97-113^х/

~~11~~ **Примечание Исполнительной Комиссии:** Согласно инструкции Центра, прокуренные статьи, на особом листке напечатанные будут высылаться Правлениям Отделений.

В О Е Н Н Ы Й С О В Е Т

Статьи: 114-122.

Т Е Р Р О Р И С Т И Ч Е С К А Я Г Р У П П А

Статьи: 123-126.

127. Делегатское собрание отделений партии "Гнчак" в России и на Кавказе есть тот высший орган, который имеет право издавать местные временные правила, принимать нравственную и материальную отчетность от исполнительной комиссии, редакционного органа и отделений, занимается всеми вопросами, касающимися отделений и делами партии в своём районе: избирает исполнительную комиссию, согласно устава о внутреннем строе, изданного для исполнительной комиссии партии, а также избирает и редакционный орган.

128. Делегатское собрание созывается в год раз.

129. Делегатское собрание составляется из избранных отделений партии "Гнчак" в России и на Кавказе делегатов.

130. Делегатское собрание считается законным, когда большинство делегатов от отделений присутствует.

131. Споределения делегатского собрания, за исключением исключенных изначал партии, постановляются по большинству голосов; они обязательны как для отделений, так и для дополнительной комиссии, если Центр не имеет ничего.

132. Делегатское собрание со своей стороны избирает канцелярию /председатель, вице-председатель и секретари/, обязанности которой продолжаются до конца Делегатского собрания.

П р и м е ч а н и я: В зависимости от местных условий, каждое заседание Делегатского собрания, может состав канцелярии менять для данного заседания.

133. После сформирования канцелярии Делегатского собрания, функции исполнительной комиссии прекращаются; Делегатское собра-

ние на место ей избирает временную исполнительную комиссию, или предоставляет прежней исполнительной комиссии вести текущие дела до выбора новой исполнительной комиссии.

134. Канцелярия обязана иметь протоколы заседаний Делегатского собрания. Делегаты обязаны подписывать их; чистый же протокол по заверении его печатью Исполнительной комиссии отправлять во все отделения в России и на Кавказе и в Центр.

135. Если исполнительная комиссия, без уважительной причины, по неосторожности опоздает назначенным в свое время Делегатского собрания, то большинство отделений имеет право, по взаимному согласию, созвать Делегатское собрание, заранее назначив время и место его.

136. Внутреннее Делегатское собрание созывается при следующих обстоятельствах.

а/ Когда исполнительная комиссия находит необходимы и заранее заручается согласием большинства отделений.

б/ Когда большинство отделений находят это нужным и требует этого.

в/ Когда исполнительная комиссия уже распущена.

г/ По предписанию Центрального Правления партии.

137. Делегатское собрание открывается председателем Исполнительной комиссии, который в присутствии делегатов принимает свидетельства их и потом предлагает избрать канцелярию для Делегатского собрания.

138. Делегатское собрание должно определить бюджет исполнительной комиссии и печатного органа, а назначивать оредотва, согласно предположений, изложенных по этому поводу в Уставе.

139. Делегатское собрание имеет право рассматривать про- вести находящихся в его районе отделений и членов и постанов- лять по ним решения.

Д Е Л Е Г А Т Ы

140. Каждое отделение может избирать вместе с делегатским или делегатами также одного советника, который, без права участия в баллотировке, может давать только своё мнение.

Примечание: Каждое отделение заботиться о дорожных и других расходах своего делегата, а то отделение, которое на в состоянии производить эти расходы, заранее входит в сношение с Исполнительной Комиссией и, по получении её согласия, на принятие этих расходов на её счёт отправляет своего делегата.

141. Один делегат не может обладать более чем двумя голосами в Делегатском собрании.

142. Делегат от одного отделения может представлять ещё голос другого отделения.

143. Каждый делегат должен иметь удостоверение, определяющее его обязанности, из початых выбравшего его отделения.

144. Делегат должен быть избран на правлении отделения, а членским собранием его /общее делегатское собрание/.

145. Делегатом может быть избран тот, который исполнил все свои партийные обязанности и четыре месяца состоял членом партии.

146. Делегаты избираются по относительному числу голосов отделения в следующем количестве.

Менее 20-100 членов один голос, 101-200 - два голоса, 201-300 - три голоса, 301-600 - четыре голоса, 601-1000 - пять голосов, 1001-2000 - шесть голосов и далее каждые 2000 дают один голос.

147. Те отделения, которые имеют более одного голоса, должны упомянуть в удостоверении своего делегата, как количество своих голосов, так и число членов.

ИСПОЛНИТЕЛЬНАЯ КОМИССИЯ

148. Исполнительная комиссия есть избранный Делегатским собранием отделения партии "Гичак" в России и на Кавказе орган, на обязанности которого лежит исполнению определений, имеющих в районе общее значение.

149. Исполнительная комиссия является официальной представительницей отделений партии "Гичак" в России и на Кавказе перед другими организациями и общественными учреждениями.

150. Делегатское собрание избирает исполнительную комиссию из 3-5 человек и двух заменяющих их кандидатов.

151. Члены исполнительной комиссии в отдельности каждый и все вместе ответственны как перед Делегатским собранием отделения партии "Гичак" в России и на Кавказе, так и перед Центром партии "Гичак" за все свои действия.

152. Исполнительная комиссия приглашает на Делегатское собрание; она обязана сообщать отделениям за 1-2 месяца о месте и времени собрания и высылать им лист очередных вопросов собрания, на котором отделения могут добавлять и другие вопросы.

153. Все члены исполнительной комиссии имеют право участвовать в Делегатском собрании, но, как состоящий из нескольких лиц орган, исполнительная комиссия имеет право только одного голоса.

154. Члены исполнительной комиссии, как делегаты от местного делегатского собрания могут избираться в члены канцелярии.

155. Обязанность исполнительной комиссии руководить всеми местными делами, наблюдать за деятельностью отделений, давая им одностороннее направление, согласно принципам партии и уставу о внутреннем строю.

156. Исполнительная комиссия обязана иметь строгое наблюдение за всеми отделениями и аккуратно, в своё время, отправлять в Центр приходо-расходный баланс известного района и корреспонденцию.

157. Отделения, прежде чем печатать какую-нибудь прокламацию или циркуляры и другие издания, обязаны копии с них отправлять в исполнительную комиссию для получения её согласия.

158. Исполнительная комиссия может входить в отношения с исполнительными комиссиями партий других мест.

159. Исполнительная комиссия может входить в отношения с другими партиями, находящимися в России и на Кавказе и в соглашения по отношению разных технических дел, с ведома Центра, если время и условия позволяют.

160. Исполнительная комиссия, прежде чем возбуждать тот или другой вопрос, обязана сообщать Центру об этом для получения его согласия.

П р и м е ч а н и я: Если время и обстоятельства не позволяют этого, исполнительная комиссия всякое предприятие начинает под своей непосредственной ответственностью.

161. Отделение партии "Гичак" в России и на Кавказе, без согласия исполнительной комиссии, непосредственно не имеет права входить в отношения с организациями других партий.

162. Исполнительная комиссия должна стоять вместе с другими партиями на право чисто политического характера, в России и на Кавказе.

163. Исполнительная комиссия, до созыва Делегатского собрания, приготовленные заблаговременно очередные вопросы, одновременно отправляет в Центр и по отделениям. Центр может с своей стороны дополнять очередные вопросы.

164. Исполнительная комиссия обязана иметь оповещения о существующих в Турецкой Армении исполнительных комиссий и отделений и распоряжаться всеми делами согласно инструкции Центра.

165. Если исполнительная комиссия, без уважительной причины, по своей оплошности опаздывает в своё время созвать Делегатское собрание, то большинство отделений, с ведома Центра, имеет право созывать Делегатское собрание, заранее назначив место и время.

166. Исполнительная комиссия, в случае необходимости, имеет право вмешиваться в возникшие в отделениях внутренние подопределения, и если признает необходимыми, может распускать Правление отделения, сделать распоряжение о новом выборе его и уведомлять об этом Центр.

167. Исполнительная комиссия обязана всегда уведомлять Центр о своих действиях и, в затруднительных случаях, запрашивать советы его.

168. В случае неожиданно постигшей опасности для исполнительной комиссии, руководство делами временно передается тому из правлений отделений, на которое указывает Центр.

169. Исполнительная комиссия все деньги требующиеся на её текущие расходы получает от отделений; количество и порядок уплаты их определяет в Делегатском собрании /см. статью 72/.

170. Исполнительная комиссия отправляет свои обязанности до созыва последующего Делегатского собрания; члены её могут быть избраны в новый состав её.

171. После выбора канцелярии делегатского собрания, функции исполнительной комиссии прекращаются.

172. Члены исполнительной комиссии получают от партии жалованье, размер которого определяется в Делегатском собрании.

173. Исполнительная комиссия имеет право требовать, куда следует назначения разведных агентов. Но когда отделения будут протестовать против назначения разведных агентов, исполнительная комиссия обязана расследовать этот вопрос и согласно этого сделать распоряжение и уведомить Центр.

174. Исполнительная комиссия уведомляет Центр о назначении её разведного агента и об увольнении его.

175. Исполнительная комиссия обязана наблюдать, чтобы находящиеся в её районе разведные агенты, без ведома её, от имени партии не делали никакого официального сношения или распоряжения.

176. Представитель от Центра есть советник-товарищ для исполнительной комиссии пользуется одинаковыми с членами исполнительной комиссии правами.

177. Все официальные сношения от имени партии совершаются через исполнительную комиссию.

178. Исполнительная комиссия сама избирает своего председателя, секретаря и казначея.

179. Обязанности председателя:

а/ в известное время приглашать членов исполнительной комиссии на собрание;

б/ подписывать вместе с секретарём все официальные бумаги, а денежные бумаги - вместе с казначеем;

в/ председатель должен следить за правильностью собраний исполнительной комиссии.

180. Обязанности секретаря:

а/ составлять протоколы собрания и вносить их в особую книгу, за своей подписью, подписью председателя и других товарищей;

б/ составлять корреспонденции и переписки;

в/ получать идущую на имя исполнительской комиссии переписку и в присутствии председателя или других должностных лиц распечатывать её;

г/ подписывать вместе с председателем и, где следует, с назначенным вое официальную переписку;

д/ вое бумаги, касающиеся партии, и другие имущества хранить под своим наблюдением.

181. Обязанности назначен:

а/ получать все пришедшие на имя исполнительской комиссии деньги и в получении их выдавать квитанции за своей подписью и за подписью председателя;

б/ производить расходы исполнительской комиссии, согласно её определениям;

в/ иметь правильную приходо-расходную бухгалтерскую книгу;

г/ в производстве всех расходов иметь расписки для представления их как в исполнительскую комиссию, так и в Делегатское собрание.

182. Члены исполнительской комиссии не могут одновременно состоять и членами местного правления отделения партии "Гичак".

183. Исполнительная комиссия считается распущенной при следующих обстоятельствах:

а/ когда большинство членов исполнительской комиссии оставило её;

П р и м е ч а н и е: остальные члены обязаны сейчас же сообщать об этом Центру и Отделениям.

б/ когда большинство отделений требует этого;

в/ когда Центральное Правление считает её распущенной.

184. Исполнительная комиссия до организации новых отделений

сообщает о них в Центральное Правление и, по получении от него утверждений объявляет отделениям для сведения.

185. Исполнительная комиссия требует от Центра печати для повсозганизованных отделений.

186. Исполнительная комиссия обязана иметь статистический росстр, в котором должны быть паписаны названия отделений и адреса их, число членов и проч.

187. Исполнительная комиссия должна получать и исполнить все инструкции Центра в пределах прав его.

188. Все назначенные Центром и Исполнительной Комиссией разъездные агенты и представители, обыкновенно получают средства к жизни и дорожные расходы от исполнительной комиссии; они могут получать, в случае необходимости, также от местных отделений; в последнем случае должны выдавать местному отделению квитанции и уведомлять исполнительную комиссию.

189. Если кто-нибудь из членов исполнительной комиссии желает выйти в отставку, обязан подавать об этом заявление письменно исполнительной комиссии, которая в свою очередь обязана дать знать как Центру, так и отделениям.

190. Исполнительная комиссия, на место выходящего в отставку товарища, обязана сейчас же пригласить кандидата его, получившего в Делегатском собрании большинство голосов.

191. В состав исполнительной комиссии набравятся только те товарищи, которые известны в партии, как деятельные, честные, преданные и идеальные гичакисты.

192. Бывшая исполнительная комиссия обязана сдавать полной все имущество, бумаги и проч. в целости: сдача и прием должны быть закреплены письменно и копия бумаги о приеме и сдаче должна быть препровождена в Центр.

193. В распоряжении и под наблюдением исполнительной комиссии должны находиться все военные силы, боевые дружины, террористы, военный совет и все военные припасы.

194. Исполнительная комиссия обязана оплачивать расходы боевых дружин, военного совета и террористов; она обязана юридически уведомлять об этом Центр.

195. Исполнительная комиссия обязана всегда корреспондировать Центру и сейчас же отвечать на его письма. Она обязана в шесть месяцев раз представлять материальный и общий подробный отчет Центру.

ОТДЕЛ ОНАКАЗАНИЙ:

196. Когда член в первый раз отсутствует из членского собрания без уважительной причины, ему это ставится на вид; во второй раз он подвергается определённому штрафу; в третий раз составляется протокол с выражением ему презрения, и в четвёртый раз сообщается исполнительной комиссии и ожидается её распоряжение.

197. Тот член, который без уважительных причин, в течение трёх месяцев не уплачивает месячного взноса и не исполнял своего партийного долга, лишается права участия в членских собраниях.

198. Если кто-либо из товарищей является недостаточно соблюдающим тайну в менее важных делах, то он в присутствии товарищей подвергается замечанию и в течение трёх месяцев лишается всех своих прав в партии.

199. Запеченный в выдаче важных тайн член удаляется из отделения и партии и наказывается с ведома Исполнительной комиссии и Центра.

200. От всех членов отделений требуется строгая дисциплина, согласно организационного устава партии, а также строгое соблюдение тайны; виновные в нарушении общей дисциплины наказываются Правлением, отделением и Исполнительной комиссией, смотря по важности совершаемого нарушения, причину его и на индивидуальную личность виновного.

201. Если удостоверено, что кто-нибудь из членов отделения или правления одновременно принимает участие и в других партиях и своими двуличными поступками и стремлениями даёт повод к недоразумениям, то таковой сейчас же удаляется из партии, согласно определению правления, отделения и исполнительной комиссии.

202. От членов отделения требуется безусловно честное и неэгоистичное отношение к оружию, деньгам и нуждам партии. Допускающие нарушение сего подвергаются наказанию по распоряжению правления, отделения и исполнительной комиссии.

203. Товарищи, получающие деньги от партии, или отделений, эгоистично якобы на революционное дело, удаляются и наказываются.

204. Те члены, которые совершают общие проступки и преступления в видах достижения личных целей и дела о которых с революционной точки зрения признаются предосудительными, удаляются из партии.

205. Члены, не исполняющие своих обязанностей, без уважительных причин, лишаются права баллотировки и голосования.

206. Изменники, предатели и доносчики подвергаются смертной казни.

И р и м е ч а н и е: Вообще наказания постановляются товарищеским судом, избранного из состава членского собрания отделения, кроме тех наказаний, о которых специально упомянуто в самом уставе.

ПЕЧАТНОЕ СЛОВО ПАРТИИ "Г И Ч А К"

207. Партия "Гичак" должна иметь свой собственный полуофициальный орган на Кавказе, который есть собственность всей партии.

208. Кавказский полуофициальный орган партии "Гичак" должен заниматься политическими, экономическими и социальными вопросами, согласно принципам и тактике партии.

РЕДАКЦИОННЫЙ ОРГАН

209. Делегатское собрание отделений партии "Гичак" в России и на Кавказе избирает редакционный орган листка из 3-5 человек.

И р и м е ч а н и е: Если кто-либо из членов редакционного органа более одного месяца в году будет отсутствовать по болезни, за место его редакционный орган, исполнительная комиссия и представитель правления местного отделения избирают нового члена с ведома Центра.

210. Членом редакционного органа может избираться каждый лист и компетентный гичаклет, пользующийся прочной репутацией.

211. Редакционный орган должен вести редакционную часть листка, согласно основным принципам партии и тактике и потому члены редакции один и все вместе ответственны как перед Делегатским собранием России и Кавказа, так и перед Центральным Правлением. Исполнительная Комиссия, когда замечает со стороны редакционного органа отступление от принципов, сейчас же

объявляет своё замечание редакционному органу, а в важных случаях, должен непосредственное распоряжение, являясь ответственным за это перед Центральным Управлением.

212. Все редакционные дела ведутся редакционным общими. Вопросы разрешаются по большинству голосов. Каждый член редакции имеет равный голос и равное право.

213. Редакционный орган сам избирает из своей среды нужных лиц и сам распределяет труд между ними.

214. В случае возникновения в редакционном органе разногласий, недоразумений и несогласий в мнениях, разрешение вопроса предоставляется прежде всего означенному собранию, состоящему из представителей от Исполнительной комиссии, редакционного собрания и местного правления, а если таким образом вопрос не разрешится, то потом вопрос этот передается в Центр и ожидает его инструкции и определения.

215. Редакционный орган должен получать и исполнять инструкции Центра относительно листка.

216. Если редакционный орган или кто-нибудь из членов его окажется несогласным с направлением и взглядами партии "Гичак", Центр в первый раз объявляет ему и, если ещё повторится, то Центр сейчас же удаляет таких лиц от должности. Определение Центра относительно этого пункта приводит в исполнение исполнительная комиссия, которая объявляет об этом отделению.

217. Редакционный орган освобожден от деятельности по внутренним делам партии и по делам правления, согласно изложенных в уставе пределов.

218. Имея в виду местные условия на Кавказе, члены исполнительской комиссии или Правления местного отделения могут в одно и то же время быть членами редакции.

219. Присланные из Центра статьи печатаются в листке целиком в отделе, определенном Центром.

220. Члены редакции получают от партии средства к жизни, размер которых определяется Делегатским собранием, как для семейных, так и для несемейных.

Примечание: Если членам исполнительной комиссии одновременно с их обязанностями поручается должность по редакции, то за это им не даётся особого вознаграждения.

221. Членам редакции за их статьи построчная плата не вы-
дается.

222. Редакционный орган выдаёт сотрудникам и корреспондентам построчную работу.

223. С одобрения дополнительной комиссии, редакционный орган может издавать брошюры и революционные книги, исключительно социалистического и революционного содержания.

Ф И Н А Н С О В А Я Ч А С Т Ь Л И С Т К А.

224. Годовой бюджет листка составляет Делегатское собрание.

225. Административную и финансовую части листка ведёт редакционный орган под своей ответственностью.

226. Расходы по изданию листка производятся из следующих сумм:

- а/ Из денег, поступивших от подписчиков листка;
- в/ Из платы за объявления;
- г/ Из средств партии /пособия от исполнительной комиссии/.

227. Исполнительная комиссия обязана пополнять бюджет, если он остается непокрытым.

228. Редакция должна производить все расходы по редакции.

229. Редакционный орган периодически должен давать исполнительному комитету сведения о положении своих финансовых дел, чтобы в случае надобности своевременно были изысканы средства.

П р и м е ч а н и е: Если редакция потребует на расходы больше суммы определенной бюджетом, тогда исполнительная комиссия имеет право вмешаться в финансовое дело и рассмотреть вместе с редакцией финансовые дела её.

230. Подписку на листок определяет исполнительное собрание /исполнительная комиссия, редакция и листовой представитель партии "Гиттар"/.

231. Редакционный орган должен иметь специальную книгу для записи прихода и расхода и расхода для представления в исполнительную комиссию и в Делегатское собрание.

232. Путь для издания листка первоначально расход: на приобретение брѣкта и других для типографии принадлежностей, должна производить исполнительная комиссия, согласно определению Делегатского собрания и передавать всё готовое, по особому слепку, редакционному органу с условием потом получить обратно.

233. Редакционный орган отправляет свои обязанности в продолжении одного года по организации последующего. Делегатского собрания и нового редакционного органа и до пачатия или своего дела.

П р и м е ч а н и е: В случае, если достигнет редакционный орган опасность, исполнительная комиссия учреждает

временно редакцию под своей ответственностью.

♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦ ♦

Настоящий устав выработан Б. очередным Делегатским собранием Партии "Гячак" в России и на Кавказе и утвержден Центральным Правлением.

Исполнительная комиссия отделений Партии "Гячак" в России и на Кавказе.

ЦГНА Грузинской ССР,

фонд 8

дело 74

л.л. 27, 27 об., 28, 28 об., 29, 29 об., 30, 30 об., 31,
31 об., 32, 32 об., 33, 33 об., 34, 34 об., 35, 35 об.,
36, 36 об., 37.

*Копия верна:
За секретаря Асфав
2/3-56.*

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբովյան Խաչատուր - 30, 31
Աբովյանց - 48
Աբդուլ Համիդ - 106, 201, 205
Ազատյան Հմայակ - 269
Ազատ Ոստանիկ - 103, 203, 215, 245
Աթաբեկյան Ալ. - 20
Ալեքսանդր 3 -րդ ցար - 104
Ալի Բեյ - 90
Ալիզոնանցի Լևոն - 144
Ալխասյանց Գր. - 178
Ալպոյաճյան Արշակ - 62, 64, 235, 236
Ակնունի - 191
Ահարոնյան Հովհաննես - 84
Աիմեդ Ռզա - 135, 186, 187
Աիրիման - 164
Աղամիրյան Խաչիկ - 8
Աղամիրզյան Սարգիս - 20, 24, 47, 105, 147, 160
Աղայան Ղազարոս - 47, 105, 120
Աղասի - 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 117, 119,
Աձենյան Կարապետ - 87
Ամատունի Էդվարդ - 221
Ամատունի Հայկ - 147
Այվադյան Սահակ վարդապետ - 63
Անտոն - 150
Անդրանիկ - 138
Անդրեասյան Աստվածատուր - 91

Անդրեասյան Գալուստ - 67, 69, 71, 72
Անուշ - 55, 56, 58, 85
Աշոյան Խորեն պատրիարք - 35
Աչըգալաշյան Արամ - 29, 34, 69, 71, 72, 73, 74, 77, 133, 134, 135, 162, 166, 181, 198, 212, 216, 223, 231, 255, 260, 272
Ապահ - 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 117, 266, 267, 268, 269
Առաքելյան Հարություն վարդապետ - 63
Ասո - 103, 196, 246, 259
Ասլանյան Ատոմ - 81
Ասլանյան Գրիգոր աղա - 63
Ասլան - 89
Ասլիբեկյան Մելքոն - 101, 102
Ասըմ բեյ - 248
Ավագյան Մեղրակ - 158
Ավետիս Երկաթ - 65
Ավետիսյան Մկրտիչ - 96, 97, 99, 100, 102
Ավնի բեյ - 88
Ատրպետ - 103, 105, 120, 177
Արաբո - 78
Արամյանց Հմայակ - 11, 12, 204, 205, 206, 207, 209, 216, 231, 234, 249, 252, 253, 255, 257, 258, 260, 272
Արմեն Գարո - 147
Արծրունի Գրիգոր - 17, 27, 42, 51, 53, 57, 60
Արծրունի Հակոբ - 202, 207, 214, 216, 255, 258, 260

Արփիարյան Արփիար - 30, 31,
32, 117, 119, 123, 134, 212
Արփիարյան Մաքրուհի - 215
Արիստոտել - 261
Արզույան Ալեքսան - 131
Արզումանյան Հովհաննես - 67
Արխանյան Գալուստ - 71, 77
Աքսելուդ Պ. - 19

Բաշալյան Լևոն - 30
Բարդուղեմիոս վարդապետ-89
Բարտեղեմի - 91
Բաբգեն - 139, 140, 148
Բագրատունի - 171
Բերբերյան Ռուբեն - 8, 19, 27,
34, 35, 37, 39, 41, 42, 43, 45, 48,
49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 105,
109, 110, 111, 112, 113, 114,
115, 116, 118, 120, 121, 122, 125
Բերել Ա. - 26, 172
Բեքիր փաշա - 66
Բեռնշտայն Է. - 172
Բեհաեդդին Շաքիր - 186, 194,
195
Բերնհայմ - 91, 92
Բդեյան Սարգիս - 60, 61
Բժշկյանց Հայկ - 178
Բոցարիս Դ. - 38, 56, 59
Բրուտյան Աբրահամ - 211, 231,
259

Գասպարյան Օհան - 214
Գալիկյան Հրանտ - 221
Գալենձյան Արա - 269
Գալձյան Հայկ - 221
Գամառ Քաթիպա (տես
Պատկանյան Ռ.)
Գազանձյան Հակոբ - 29, 34, 260
Գայլայան Հովհաննես - 63, 64,
67, 69, 127
Գելոֆյանց Սոկրատ խան - 11

Գերցեն - 21
Գլադստոն - 76
Գլըձյան Սմբատ - 260
Գլձյան Գրիգոր - 29, 36
Գմբեթյան Հովհաննես - 221
Գոլիցին Գ. - 9, 142, 144, 145,
146, 151, 168
Գոլոյան Ազարիկ - 210
Գրիգոր Ջելալ - 202, 215, 255
Գրիգորյան Արամ - 133
Գրիգորյան Վահրամ - 131
Գրիգորյան Եղիա - 11
Գույումջյան Ավետիս - 73
Գույումջյան Սիսակ - 59
Գևորգ 5 - թղ կաթողիկոս - 237
Գևորգ Չաուշ - 210
Գևորգյան Սաղաթել - 105, 133
Գևորգյան Համլետ - 98
Գևորգով - 48

Դանիել Չաուշ - 67, 69, 70, 71,
72, 77
Դանիել վարդապետ - 64, 67, 69
Դանիելյան Պետրոս - 63
Դանիելյան Մելքոն - 105
Դավթյան Հովնան - 20, 24
Դարբինյան Արտակ - 97
Դելի Դավթյան Համբարձում - 65
Դելի Օզանյան Հակոբ - 67
Դեմիրձյան Սարգիս - 65
Դենի Քոչեն - 136
Դիմիտրև - 113
Դոլուխանյան Ղազար - 100
Դոնդուկով - Կորսակով - 144

Եասին - 137
Եզյան Կարապետ - 113
Եզնիկ եպիսկոպոս - 63
Եկավյան Հրանտ - 260
Եղիազարյան Հովհաննես - 260

Եղիկյան Գրիգոր - 11, 157, 204, 215, 259, 260
 Ենիտունյան Նազարեթ (տես Նազարեթ Չաուշ)
 Ենովքյան Արմենակ - 69
 Եսայան Արթուր - 254, 255, 257, 258
 Երամյան Հովհաննես - 95, 246
 Երեցյան Մկրտիչ - 260
 Եփրեմյան (Եփրեմ Դավթյանց) - 156

Ջասուլիչ Վերա - 19
 Ջաքարյան Բարսեղ - 70
 Ջաքարյան Նիկոլայ - 105
 Ջաքարյան Ներսես - 215, 216, 255, 256
 Ջաքարյան Հարություն - 146
 Ջավադյան Սիմոն - 28, 38, 77, 78, 79
 Ջեյթունցյան Վահան - 221, 255, 256
 Ջեքի փաշա - 79
 Ջորյան Ստեփան (տես Ռոստոմ)
 Ջոհրաբյան Արշակ - 221

Էդիեն փաշա - 90, 92, 93
 Էլճանյան Ասատուր - 221
 Էլմասյան Մինաս - 84
 Էմրալյան Էզրաս - 84, 87
 Էնֆիաճյան - 159
 Էնվեր - 252
 Էրզինկենյան Անդրանիկ - 67

Թադևոսյան Մանուկ - 28
 Թալեաթ - 195, 223, 225, 226, 248, 249, 252, 255, 256
 Թանջուտյան Հովհաննես - 231
 Թացյան Մկրտիչ - 67
 Թեքեյան Վահան - 226, 268

Թերզիբաշյան Ա. - 227, 228
 Թովմասյան Վահան - 260
 Թովուզյան Երվանդ - 255, 260
 Թումաճյան Ս. - 256
 Թումայան Կարապետ - 63, 67, 69

Ժամկոչյան Հակոբ - 84
 Ժիրայր - 36, 64, 65, 67, 69, 70, 74, 77, 102
 Ժյուլ Գեդ - 26, 113, 172
 Ժորես Ժան - 112, 136, 172

Իբրահիմ Թեմո - 255
 Իզմիրլյան Մաթևոս - 81, 125
 Իզմիրլյան Տիգրան - 133, 134
 Իզվոլսկի - 203
 Իշգալացյան Հակոբ - 28, 33, 211
 Իսահակյան Ավետիք - 105, 127
 Իսմայիլ Հազգը բեյ - 204
 Իփեքճյան Մինաս - 210

Լազո - 100, 101, 162, 163, 165
 Լավրով Պյոտր - 26
 Լաֆարգ Պոլ - 26
 Լեո - 24, 110
 Լենին - 7, 161, 162
 Լիբկնեխտ Վ. - 26, 113
 Լոբանով - 143
 Լուսինյան Նազարեթ - 101
 Լևոն - 76

Խալիլ բեյ - 222
 Խանազատ Ռ. - 8, 9, 10, 17, 19, 20, 21, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 101, 104, 105, 112, 127, 135, 160, 162, 163, 164, 166
 Խաչատուրյան Եղիշե - 63
 Խանապախյան Միրիջան - 69
 Խանիկյան Հարություն - 84

- Խարախանյան Ներսես - 59, 60, 81
 Խարազյան Արամ - 105
 Խենթ Սեթո - 137
 Խերպեկյան Գր. - 65
 Խոսրովյանց Թադևոս - 178
 Խրիմյան Սկրտիչ - 32, 51, 53, 69, 96, 95, 114, 124, 143
 Խումարյան Ալ. - 104
 Խուշպուլյան Հմայակ - 120, 127, 135
 Խուրշուդյան Ռուբեն - 14

 Ծառուկյան Թորոս - 69

 Կամսարական Արշավիր - 65
 Կաճառյան Եփրեմ - 84, 133, 135
 Կասյան Սարգիս - 147, 158
 Կարապետյան Ռուբեն - 133, 215, 260
 Կառլցկի Կառլ - 172
 Կաֆյան Գաբրիել - 10, 20, 21, 24, 30, 31, 34, 64, 65, 66, 67, 120
 Կենձյան Անդրանիկ - 202
 Կեռձեյան Մելքոն - 84
 Կերեկցյան Տիգրան - 28
 Կերեկցյան Խաչատուր - 25, 33
 Կիզիրյան Կարապետ - 259
 Կիսխանյան Ավետիք - 84
 Կիտուր Արսեն - 13, 170, 221, 244, 255, 256, 266
 Կիրակոսյան Ջոն - 236
 Կնունյանց Բոգդան - 162
 Կոզիկյան Գարեգին - 177, 209
 Կոմս(Վահան Փափազյան) - 227, 228
 Կոմս դը Մեոն - 113, 136
 Կոտոյան Հոկոբ - 59
 Կոստանդյան Էմմա - 62
 Կուրդինյան Շուշանիկ - 221
 Կուկունյան Սարգիս - 49

 Հազգը փաշա - 71
 Համազասպ - 147
 Համալյան Կյուլպենկ - 69
 Համբարյան Ազատ - 14
 Համր - 132
 Հայրապետյան Արմենակ - 65, 66
 Համբարձումյան Արմենակ - 260
 Համբարձում - 150
 Հայկ Խաժակ - 101, 103
 Հերիք - 69
 Հովհաննիսյան Աշոտ - 14, 25, 26, 109, 134
 Հովյան Սիմոն(տես Տաշիր)
 Հրահատ Կամսար - 126, 133, 165
 Հրայր - 78, 79
 Հրաչ Երվանդ - 52
 Հրաչյա Մարալ - 86, 87, 88, 89, 90, 91, 120, 126
 Հրեյան Ստեփան - 65
 Հուսեյին Զահիդ - 248

 Ղազարյան Տոնո - 148, 157
 Ղամբարյան Ս. - 135
 Ղարաջյան Գևորգ - 20, 22, 24, 161
 Ղարիբյան Գրիգոր - 120, 135

 Ճանկյուլյան Հ. - 7, 10, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 71, 72, 74, 82, 83, 126, 194, 201, 215, 255, 256, 258, 259
 Ճիզմեձյան Հակոբ - 65
 Ճիզմեձյան Մանուկ - 13, 85, 235

 Մալինցյան Ղուկաս - 101
 Մալումյան Խաչատուր - 26
 Մակարով - 48
 Մահիր - 229
 Մահմուդ Մուխթար - 248
 Մահմուդ Նաջիբ բեյ - 72
 Մահմուդ Շեքեր - 245, 246, 247

- Մամբրե վարդապետ - 36
 Մամիկոնյան Վահան - 166
 Մանանյան Երեմիա - 260
 Մանուչարյան Մկրտիչ - 21, 24
 Մանդելշտամ - 236
 Մանուկյան Միհր - 146, 168, 169
 Մարգար վարժապետ - 29, 62
 Մարիմյան Պետրոս - 28, 36, 82, 120
 Մարտիկ - 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102
 Մարտով - 161, 166
 Մարսյան Վահան - 147, 148, 155, 156, 157
 Մելիք - 148
 Մելիք - Աղաջանյան Ալեքսանդր - 221
 Մելիք-Անդրեասյան Պետրոս - 157
 Մելքոնյան Տրդատ - 260
 Մեհմեդ Էֆենդի - 137
 Մեղավորյան Հակոբ - 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 101
 Մեվլիտ - 75
 Մերտինե ժողով - 65
 Մինաս Օղլի - 65, 66, 74
 Միրզախանյան Ժիրայր - 221
 Միքայելյան Քրիստափոր - 12, 28, 38, 39, 40, 76, 77, 78, 160
 Մլեհ - 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 269,
 Մխո - Շահեն - 73, 74, 84, 85, 87, 134,
 Մկրտչյան Լևոն - 85, 88, 91, 117, 266, 268,
 Մոզաֆար Էդ Ղին շահ - 153
 Մոզյան Մանվել - 157
 Մոհամեդ Ալի շահ - 151
 Մոճոռյան Պետրոս - 9, 144, 145, 146, 177
 Մոմձյան Սարկոս - 29
 Մոսեսով Ալեքսանդր (տես Շիրվանզադե)
 Մովսիսյան Ռաֆայել - 101
 Մորյան Վահան - 73
 Մուսա բեկ - 35, 137
 Մուստաֆա Ռեմզի փաշա - 90, 94
 Մուրադյան Աբրահամ - 260
 Մուրատ - 29, 32, 34, 36, 57, 58, 60, 75, 77, 78, 79, 80, 111, 121, 137, 138, 164, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 209, 212, 213, 216, 223, 254, 255, 256, 257, 259, 272
 Յաղուպյան Փանոս - 69
 Յակիմանսկի - 91, 93
 Նադիրյան Սիմոն - 28, 101
 Նազարբեկյան Ավետիս - 7, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 37, 38, 39, 52, 58, 82, 108, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 126, 127, 130, 132, 134, 135, 162, 163, 164, 165, 166
 Նազարբեկյան Մարիամ - 7, 9, 10, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 36, 37, 39, 48, 113, 118, 120, 121, 126
 Նազարեթ Չաուշ - 86, 87, 88, 89, 90, 91
 Նազըմ բեյ - 57, 119, 186, 195
 Նազարյան Գևորգ - 64
 Նազարյան Ենոք - 178
 Նալբանդյան Վահագն - 63, 148, 259
 Նակաշիձե - 147, 150
 Նար-Ղոս - 47
 Նիկոլայ 2-րդ ցար - 104, 141, 238
 Նիկոլ Ղուման - 147
 Նշլյան Կարապետ - 33
 Նորատունկյան Գաբրիել - 81

- Շանոյան Ավետիս - 91
 Շահազիզյան Մաթևոս - 20
 Շահան Նաթալի - 52
 Շահբազյան Լևոն - 101
 Շահինյան Վարդան - 67
 Շահրիկյան Հակոբ - 63, 129
 Շահրիման Վահան - 131
 Շահումյան Ստեփան - 162
 Շավարշ - 85
 Շգրտմյան Նազարեթ - 260
 Շեհերեյան Ստեփան - 211
 Շեքերճյան Հարություն - 51, 120
 Շերիֆ փաշա - 252
 Շիշմանյան Պողոս - 84
 Շիշմանյան Ռուբեն - 67, 139
 Շիրին Ալի - 75
 Շիրինկին - 149
 Շիրվանյան Մուրադ - 52
 Շիրվանզադե - 47, 102, 105
 Շյուքրի - 77
 Շովրոյան Հագոր - 84
 Շովրոյան Ղազարոս - 91
 Չագրյան Ավագ - 84
 Չագրյան Եղիա - 82
 Չագրյան Նազարեթ - 84
 Չագրյան Պետրոս - 91
 Չաքրյան Հարություն - 29
 Չիթճյան Գարեգին - 51, 132, 134
 Չիլինկիրյան Գ. - 28
 Չինիզյոզյան Պետրոս - 84
 Չոլաքյան Գրիգոր աղա - 63
 Չորբաջյան - 84
 Չոփուրյան Արթին - 84
 Չոփուրյան Հարություն - 82
 Պալյան Երվանդ - 45, 120
 Պալյան Հրանտ - 127
 Պսասմաճյան Հակոբ - 260
 Պատկանյան Ռաֆայել - 30, 31
 Պարթևյան Սուրեն - 52
 Պարոնյան Գրիգոր - 73
 Պեննե - 250, 255, 257, 258, 260, 272
 Պելտյան Սարգիս - 84
 Պետո - 27, 97, 98, 99, 100, 102
 Պետրոս եպիսկոպոս - 64
 Պիպերյան Հարություն - 67
 Պլեն - 143, 144
 Պլեխանով - 7, 19, 21, 26, 158, 161
 Պոդոս - 146
 Պոդոս եպիսկոպոս - 96
 Պոդոս Նուբար - 237, 238, 260, 268
 Պոդոսյան Գուրգեն - 260
 Պոդոսյան Գալուստ քահանա - 260
 Պոդոսյան Խայաջան - 84
 Պոդոսյան Հայկազ - 14, 85
 Պոդոսյան Պողոս - 260
 Պոյաճյան Արամ - 259
 Պոյաճյան Գառնիկ - 73, 260
 Պոյաճյան Հակոբ - 210
 Պոյաճյան Համբարձում (տես Մուրատ)
 Պոյաճյան Սեդրակ - 28
 Պոնտացի Պետրոս - 210, 231
 Պոնճուղյան Սենեքերիմ - 84
 Պրեսանսե - 113
 Զելլաթ - 87, 88, 89
 Զեմալ փաշա - 248
 Զին Թորոս - 87
 Ռակոպսկի Քրիստիա - 19
 Ռես Գրգո - 79
 Ռիֆաթ բեյ - 89
 Ռշտունի Անտոն - 68, 69, 81, 117, 119
 Ռոստոմ - 5, 7, 27, 77, 79
 Ռոստոմյան Ալեքսան - 32, 34

Ոստիկյան Սմբատ - 84, 135
Ռուբեն - 96, 98

Սաբահեդդին - 195
Սագունի - 102, 131, 132, 133
Սաթթար խան - 153
Սահակ եպիսկոպոս - 63
Սամոյլով - 142
Սամուելյան Սարգիս - 83
Սանդանակի - 201
Սապահ - Գյուլյան Ստեփան - 8,
9, 10, 11, 14, 52, 77, 127, 131,
132, 134, 136, 141, 162, 163,
165, 166, 169, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188, 189,
190, 191, 192, 193, 194, 196,
198, 199, 207, 209, 212, 215,
221, 223, 229, 235, 236, 239, 241,
242, 243, 249, 250, 252, 253,
258, 259, 260, 261, 262, 263,
268, 269, 272
Սատըզ - 229, 252
Սարգիս - 146
Սարգսյանց Սանդրո - 178
Սաֆարյան Գաբրիել - 178
Սաֆարյան Կարապետ - 178
Սաֆրաստյան Երվանդ - 11
Սերոբյան Տիգրան - 105
Սիմոնյան Մարտիրոս - 84
Սիպյազին - 143
Սիրվարդ - 11, 74, 200, 223
Սլո - 77
Սմբատ Բյուրատ - 53, 209
Սյունիք - 162, 215
Սոլաքյան Արտաշես - 211, 254,
259
Սպանդարյան Ս. - 162
Սվազ - 137
Սվազյան Ս. - 52, 116, 117, 119
Ստեփան Ոսկան - 114
Ստեփանյան Մանուկ - 15

Ստեփանոս եպիսկոպոս - 100
Ստեփանյանց Ալ. - 105
Ստեփանյան Պ. - 252
Սրապյան Հակոբ - 29
Սուլթան - Շահյան Պողոս - 111,
112
Սուրենյան Սուրեն - 85, 117, 119,
120
Սուրենյան Կարապետ - 86, 88
Սուլթանով Իլդիրիմ բեկ - 150
Սուքիաս քահանա - 36
Սուքիասյան Ս. - 63
Սևո - 102

Վազգեն - 96, 98
Վահան - 137
Վանիկյան Գեղամ - 221, 255, 260
Վանիկյան Սիսակ - 84
Վասիլև - 145
Վարազդատ - 11, 133, 193, 196,
229, 240, 242, 250, 252, 253, 258,
260
Վարանդյան Մ. - 37
Վարդան Վրույր - 52
Վարդանյան Գրիգոր (տես
Հրահատ Կամսար)
Վարդանյան Վարդան - 48, 113
Վարդանյան Խաչիկ - 127, 147,
162
Վարդ - Պատրիկյան Հակոբ - 28
Վարժապետյան - 125
Վիտո - 91
Վլախով - 222
Վորոնցով - Ղաշկով - 149, 237

Տաղավարյան - 81
Տաճատ վարդապետ - 36
Տամատյան Միհրան - 7, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 57,
58, 59, 60, 61, 74, 75, 77, 78, 79,
81, 89, 90, 117, 119, 183, 194, 268

Տանթյան Կարապետ - 259
 Տաշիր - 10, 46, 131, 133, 134, 135, 162, 215, 239, 240
 Տատյան Լյուդվիգ - 158
 Տեր - Աբրահամյան Աբգար - 177
 Տեր - Բաղդասարյան Գր. - 29
 Տեր - Հովհաննիսյան Սարգիս - 84
 Տեր - Նահապետյան Ղևոնդ քահանա - 83
 Տեր - Ներսիսյան Սերոբ - 67
 Տեր - Նշանյան Մխիթար - 70, 71
 Տեր - Սիմոնյանց Սիսակ - 105, 147
 Տեր - Վարդանյան Ալ. - 104, 158
 Տեր - Վարդանյան Նշան - 26
 Տեփոյան Պետրոս - 60, 252
 Տեր - Քաջ - 79
 Տիշչեքենյան Հովսեփ - 84
 Տիրան - Արսեն - 52
 Տիրատուրյան Հերոն - 28
 Տիրացյան Արտաշես - 221
 Տոնապետյան Պետրոս - 120
 Տուրիկյան Ավագ - 65
 Տկեթյան Ղուկաս - 67, 71

Ռաֆֆի - 30, 32

Ցուլակ Սարկավագ - 101, 102

Ռիդուրյան Սերովբե - 70
 Ռիդուրյան Համբարձում - 70

Փաթուկյան Կարապետ - 260
 Փասպանյան Գևորգ - 63
 Փարամագ - 46, 63, 101, 102, 103, , 146, 148, 150, 215, 246, 248, 250, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 260, 272
 Փանոսյան Շ. - 202

Փափազյան Կարապետ - 51, 257
 Փափազյան Վահան - 222
 Փիլիկյան Ներսես - 210, 215
 Փոխան - 140
 Փորթուզալյան Մ. - 20, 29, 30, 32, 109

Քարայան Սեդրակ - 221
 Քեշիշյան Մինաս - 260
 Քեչեճյան Հակոբ - 64
 Քեոսե Սարգիս - 148
 Քեռի (Արշակ Գավաֆյան) - 147
 Քիպարյան Վռամշապուհ քահանա - 67
 Քուսքուսյան Ստեփան - 84

Օհանյան Քրիստափոր - 20, 21, 24
 Օհանջանյան Արթուր - 55, 57, 58
 Օհանջանյան Հ. - 119
 Օղաբաշյան Աբրահամ - 65
 Օգանյան Գագիկ - 210, 215, 260
 Օրմանյան Մաղաքիա - 124, 125

Ֆախրի - 137
 Ֆիցցերալդ - 66

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ագուլիս - 148, 174
 Ադանա - 202, 226, 258, 259
 Ադաբազար - 202
 Ադլեր - 151
 Աթենք - 11, 35, 37, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 68, 76, 79, 80, 82, 84, 101
 Ամասիա - 235
 Ամերիկա - 11, 13, 48, 49, 51, 53, 66, 81, 84, 132, 134, 141, 166, 194, 214, 249, 252, 253, 268, 271
 Ամստերդամ - 158
 Այնթափ - 82, 87, 136
 Անգլիա - 40, 41, 43, 108, 150, 153, 154, 155, 190, 191, 202, 261
 Անդրկովկաս - 8, 9, 22, 25, 35, 45, 98, 101, 104, 134, 140, 142, 143, 144, 147, 149, 152, 172
 Անկարա - 68
 Աշգաբադ - 178
 Անապա - 151, 165, 174
 Աստրախան - 174, 175, 177
 Ալաշկերտ - 139
 Ալբանիա - 255
 Ալեքսանդրապոլ - 8, 9, 46, 47, 126, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 174, 177
 Ալեքսանդրիա - 266, 268
 Ալեքսանդրետ - 55
 Ախալքալաք - 174
 Ակն - 126
 Ադին - 145
 Ավստրո - Հունգարիա - 205, 237, 260
 Արաբկիր - 64, 125
 Արաբիա - 187
 Արդաբիլ - 100, 154, 198
 Արդվին - 47, 174
 Արմավիր - 48, 164, 174
 Արևելյան Հայաստան - 120, 123, 148
 Արևմտյան Հայաստան - 8, 9, 10, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 30, 47, 51, 53, 55, 56, 59, 103, 114, 120, 123, 124, 128, 139, 160, 162, 173, 175, 177, 194, 197, 211, 235, 238, 239, 244, 267, 270, 272
 Աքրա - 36, 80
 Աֆրիկա - 69
 Բաբը-Ալի - 58, 81
 Բաթում - 34, 35, 38, 46, 134, 152, 159, 172, 175,
 Բալախան - 45, 127, 147, 170, 174, 178, 179
 Բալու - 257
 Բաղեշ - 62, 126, 136
 Բաքու - 8, 43, 45, 47, 67, 126, 127, 130, 134, 142, 144, 147, 148, 150, 158, 159, 160, 161, 164, 168, 169, 174, 213, 230, 232
 Բեռլին - 13, 16, 20, 22, 108, 124, 133, 136, 237, 244, 270
 Բեսարաբիա - 84
 Բերա - 81
 Բոստոն - 11, 52, 129, 133, 141, 184
 Բոսֆոր - 81
 Բորժոմ - 47
 Բորչալու - 150
 Բուլղարիա - 8, 34, 37, 56, 58, 81, 83, 90, 161, 189, 214, 233, 254
 Բուրգաս - 37
 Գաբու - 74
 Գազրա - 151

Գանձակ - 143
Գալաթիա - 49
Գարահիսար լեռ - 96
Գերմանիա - 26, 146, 162, 191,
226, 237, 248, 261,
Գիլան - 153
Գորիս - 149
Գուդաուտա - 151
Գում - Գափու - 7, 31, 32, 33, 34,
36, 37, 38, 64, 81, 99

Դերսիմ - 66
Դեորթ - Յոլ - 85
Դոնի Ռոստով - 105
Դրեզդեն - 158

Եգիպտոս - 53, 134, 166, 182,
214, 249, 252, 254, 263, 266, 268
Եդեսիա - 126
Ելիզավետպոլ - 46
Եկատերինոդար - 47, 48, 49
Եվդոկիա - 62, 63, 64, 65, 66,
210, 235
Եվրոպա - 19, 20, 22, 24, 26, 28,
35, 75, 118, 132, 138, 164, 172,
180, 225, 245, 268
Երասխ - 151
Երզնկա - 71, 209
Երևան - 39, 76, 139, 142, 143,
144, 148, 164, 174, 178
Երուսաղեմ - 53

Զանգեզուր - 148, 149
Զեյթուն - 13, 74, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
117, 118, 226, 270

Էնզելի - 100, 154, 157
Էջմիածին - 143, 145, 221
Էրզրում (տես Կարին)

Թավրիզ - 100, 102, 103, 104, 151,
153, 154, 155, 156, 158, 169
Թեհրան - 100, 153, 154, 156, 157
Թեոդոսիա - 164, 175
Թիֆլիս - 7, 8, 26, 27, 35, 36, 38,
41, 43, 44, 47, 57, 59, 60, 76, 77,
78, 94, 97, 100, 101, 102, 105,
113, 127, 142, 143, 144, 146, 147,
150, 159, 163, 173, 175, 177, 178,
179, 227

Թուրքահայաստան - 180
Թուրքիա - 8, 15, 16, 17, 18, 21,
22, 26, 28, 34, 35, 36, 37, 42, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 58, 92, 94, ,
101, 103, 104, 105, 106, 108, 110,
111, 113, 115, 118, 126, 129, 136,
137, 138, 139, 140, 142, 153, 162,
163, 165, 175, 185, 186, 188, 189,
191, 200, 192, 195, 198, 201, 203,
204, 207, 208, 209, 211, 212, 213,
214, 215, 216, 219, 220, 223, 225,
230, 231, 232, 233, 234, 235, 238,
241, 242, 244, 246, 247, 248, 249,
250, 251, 254, 258, 261, 271

Ժնև - 3, 7, 9, 19, 26, 32, 35, 36,
39, 40, 43, 46, 54, 57, 114, 126,
133, 270

Իզդիր - 60, 100
Իսպանիա - 168
Իտալիա - 168, 202, 205, 232
Իրան - 164

Լեռնային Կիլիկիա - 80
Լին - 51
Լոնդոն - 7, 43, 51, 55, 58, 76, 88,
105, 114, 117, 119, 127, 130, 132,
133, 135, 186

Խաղբերո՞ - 66, 208
Խոյ - 101, 102, 154, 155, 156
Խնուս - 139

Կահիրե - 237, 253
Կաղզվան - 142, 175
Կասալից ծով - 151
Կարին - 17, 25, 26, 30, 32, 33,
34, 75, 95, 112, 126, 211
Կարս - 46, 75, 77, 138, 142, 145,
175,
Կեսարիա - 51, 62, 63, 64, 65,
67, 68, 126, 201, 203, 209
Կերչ - 151, 175
Կիլիկիա - 27, 55, 57, 82, 83, 84,
87, 96, 128, 185, 187, 201, 202,
225, 263, 265
Կիպրոս - 55, 56, 57, 83, 84, 214
Կիրասոն - 57
Կոզանի Սանջակ (Սիս) - 196
Կոկիսոն - 226
Կոջոր - 146
Կոստանցա - 250, 253, 254, 256,
257, 258, 272
Կոստանդնուպոլիս - 8, 11, 12,
26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37,
55, 56, 57, 59, 62, 64, 68, 69, 71,
72, 74, 78, 81, 84, 90, 96, 108,
192, 193, 194, 198, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 206, 207,
208, 209, 211, 212, 213, 215,
216, 218, 219, 220, 221, 228,
230, 235, 237, 252, 254, 255,
256, 257, 272
Կովկաս - 9, 18, 34, 36, 39, 41,
42, 43, 45, 46, 47, 70, 75, 76, 77,
78, 81, 83, 102, 105, 126, 127,
130, 136, 141, 144, 145, 147,
159, 160, 161, 162, 163, 164,
167, 172, 173, 175, 176, 177,

180, 188, 214, 216, 217, 237, 249,
250, 252, 253, 269, 272
Կրետե - 30

Հալեպ - 86, 88, 90, 91, 92
Հաճն - 26, 34, 37, 85, 200, 226,
259
Հայաստան - 3, 4, 13, 14, 18, 20,
25, 27, 28, 29, 30, 44, 49, 54, 56,
80, 134, 135, 170, 176, 184, 185,
186, 189, 198, 205, 240, 251, 256,
259, 262, 263, 265, 267, 269
Հասան Կալա - 136
Հին Նախիջևան - 174
Հյուսիսային Կովկաս - 114
Հունաստան - 16, 30, 35, 37, 38,
53, 55, 56, 57, 58, 59, 83, 207, 233

Ղազվին - 100, 154
Ղալաթա - 81
Ղարաբաղ - 147
Ղարաքիլիսա - 145
Ղզլար - 47, 48, 49

Ճապոնիա - 159

Մալաթիա - 62, 63, 209
Մակեդոնիա - 198, 199, 200
Մարաղա - 100, 101, 103, 154
Մարաշ - 83, 84, 87, 90, 93, 226
Մարզվան - 51, 62, 63, 64, 65, 69,
70, 210, 235
Մարսել - 28, 90, 93
Մերսին - 55, 93
Մերվ - 47
Մերձավոր Արևելք - 40, 43
Միջագետք - 185
Մոզդոկ - 47, 48, 49
Մոլտոն - 51
Մոսկվա - 45, 48
Մոնպելյե - 20, 26

Մուշ - 59, 60, 61, 62, 78, 126,
143

Մուսա լեռ - 84

Յալթա - 127, 175, 178

Յոզղաթ - 62, 69, 70

Նախիջևան - 147, 175

Նյու - Յորք - 11, 51, 184, 196

Նովորոսիյսկ - 127, 151

Նոր Նախիջևան - 41, 48

Շամախի - 129

Շապին Գարահիսար - 64, 67,
68, 69, 70, 71, 72, 137, 250, 271

Շվեյցարիա - 46, 132, 134

Շուշի - 46, 149, 175

Չարչամբա - 62

Չեռնոգորիա - 30, 233

Չիկագո - 10, 52, 184

Չոք Մարզվան - 73, 74, 205

Պարսկաստան - 8, 46, 56, 98,
99, 101, 103, 104, 105, 143, 147,
149, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 165, 213, 214, 217,
244, 249, 254, 258, 259

Պարտիզակ - 209, 257

Պետերբուրգ - 45, 48, 64, 66,
109, 113, 143, 149, 155

Ջուջա - 154

Ռաշտ - 100, 154, 157

Ռոստով - 47, 127, 164

Ռումինիա - 81, 83, 90, 214, 250,
253

Ռուսահայաստան - 42, 47, 49

Ռուսաստան - 8, 9, 10, 18, 19,
23, 26, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51,

58, 80, 101, 102, 103, 104, 105,
106, 108, 110, 111, 113, 126, 127,
129, 132, 135, 137, 138, 141, 143,
145, 148, 151, 153, 155, 157, 158,
159, 161, 162, 163, 165, 166, 167,
170, 171, 172, 173, 175, 176, 177,
179, 180, 188, 189, 200, 212, 213,
214, 216, 217, 236, 237,
238, 240, 241, 250, 252, 254, 256,
259, 261, 265, 272

Սալմաստ - 99, 100, 101, 102,
103, 137, 140, 154, 155, 156

Սալոնիկ - 224, 225, 232

Սան - Ստեֆանո - 13, 108

Սասուն - 57, 58, 59, 60, 61, 75,
76, 77, 78, 79, 81, 87, 117, 118,
139, 140, 181, 271

Սեբաստիա - 61, 62, 63, 64, 65,
67, 70, 72, 126, 208, 210, 235

Սերբիա - 30, 233

Սիբիր - 141

Սիմֆերոպոլ - 164, 178

Սինոպ - 245

Սիս - 226

Սիրիա - 187

Սոչի - 151

Ստամբուլ - (տես. Կ. Պոլիս)

Սուեշիա - 84

Սուխում - 151, 175

Սևաստոպոլ - 175, 178

Վաղարշապատ - 174

Վառնա - 74, 125, 153

Վան - 17, 43, 95, 96, 97, 98, 99,
101, 102, 103, 112, 115, 118, 126,
211, 227, 228, 245, 247, 259, 260,
268, 270

Վասպուրական - 42, 54, 56, 57,
92, 94, 96, 97, 100, 102, 103, 125,
129, 244, 245, 247

Վիեննա - 53, 184, 191, 204
Վլադիկավկազ - 26, 27, 47, 105
Վյատկա - 105
Վոլոգդա - 64

Տազանրոզ - 47, 48, 49
Տաճկահայաստան - 170, 172,
174, 193, 195, 229, 255
Տաճկաստան - 96, 162, 164,
165, 167, 211, 213, 216, 217,
230, 232, 234, 247, 254, 257,
258, 259

Տարոն - 35, 59
Տիգրանակերտ - 209
Տիվրիկ - 257
Տրապիզոն - 28, 32, 39
Տրիեստ - 55, 56, 173
Տրիպոլի - 36, 181, 230

Ցյուրիխ - 20
Յրոնք - 143
ՌԻ
Ռեստո - 51, 52
Ռերմիա - 153, 155, 156, 157

Փարիզ - 7, 9, 13, 26, 74, 107,
108, 133, 163, 179, 181, 185,

191, 192, 195, 196, 201, 202, 242,
257, 259

Փիրեյ - 55, 56
Փոթի - 127, 132, 165, 175
Փոքր Հայք - 8, 9, 48, 51, 58, 59,
60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71,
72, 73, 210, 223, 235, 236
Փրովիդենս - 11, 12, 51

Քիշնև - 175
Քիլիս - 258

Օդեսա - 64, 67, 105, 127, 132,
164, 175
Օլթի - 142
Օսմանյան կայսրություն - 15, 16,
106, 107, 108, 111, 112, 124, 187,
190, 191, 192, 195, 196, 197, 244,
265, 269

Ֆռնուզ - 86
Ֆրանսիա - 23, 26, 81, 107, 135,
191, 202, 205, 261
Ֆրեզնո - 13

ИСТОРИЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ГНЧАК (1887-1915гг)

РЕЗЮМЕ

В конце 19-ого века, после придания Армянскому вопросу международного характера, Османская Турция стала вести более жесткую политику по отношению к армянскому народу. Если прежде эта политика была направлена на экономический распад и выдворение из своей родины западных армян, то после Берлинского конгресса османская верхушка избрала политику физического уничтожения армянского народа. С другой стороны в армянской общественно-политической среде возникла идея освобождения от османского порабощения путем вооруженной борьбы. Для осуществления этой цели в середине 1880 их годов образовались армянские политические партии - Арменакан, Гнчакян, Дашнакцутюн. Партия Гнчакян образовался в Женеве в 1887 году. Руководители партии Аветис и Маро Назарбекян, которые были под влиянием политических течений того времени (народничество, марксизм), поставили перед собой задачу – воззвать к жизни идеи социализма в армянской действительности. В своей деятельности многие руководители партии так и не поняли, что в условиях отсталой турецкой действительности, где в течении веков государственная политика основывалась на национальной и религиозной непримиримости, где само существование угнетенных народов всегда была под вопросом, в принципе не было возможности воззвать к жизни идеологию, которая руководствовалась принципами социальной справедливости и общечеловеческих ценностей. Не случайна та истина, что социалистическая деятельность гнчакянов имела определенное влияние на Кавказе, а в Западной Армении она просто погасла.

С другой стороны – социализм, как идеал, в основном сохранился у руководящих кругов партии, а для рядовых гнчакянов

всегда на первом плане была задача национального освобождения армянского народа. Уверенно можно сказать, что в вопросе распада партии решающую роль сыграла идейная двойственность гнчакянов. В результате идейного столкновения партия распалась. От основной партии отделились и образовали отдельную партию националисты. Это были исключительно западные армяне, которые отказались идеологии социализма, считавшим ее преждевременным и ненужным в турецкой действительности. Верные социалистическим принципам гнчакяны, сохранили и продолжили свою деятельность, однако не смогли восстановить прежнее влияние, поскольку в результате распада от Назарбекиянов ушли многие влиятельные деятели, что не могло не отразиться на авторитет и деятельность партии. Однако несмотря на свои идеологические и организационные разногласия, в конце 19-го и начале 20-х веков гнчакяны вступили в неравную борьбу против Османской империи, многие из которых отдали свою жизнь делу защиты своего народа. Яркое доказательство тому самооборонительные бои армян в Сасуне, Ване, Зейтуе, Шапин-Гарайсаре и других местах Западной Армении. К этому ряду можно отнести и две мощные демонстрации организованные гнчакянами в 1890 и 1895 годах в Константинополе, цель которых было обратить внимание турецкого правительства и европейских посольств на положение Западных армян. На Кавказе гнчакяны всеми возможными средствами вели непримиримую борьбу против царского произвола. Однако с начала 20-го века значительная часть гнчакянских организаций Кавказа под влиянием русской революции, отдалились от идей национально-освободительной борьбы и примкнули к Российской социал-демократии. Это не значит, что гнчакяны окончательно прекратили свою национальную деятельность. Яркое доказательство тому — борьба против голицинской реакции на защиту прав армянской церкви, защита армянского населения во время армяно-татарских /азербайджанских/ межнациональных столкновениях в 1905-1906 гг. Однако в основном деятельность гнчакянов на Кавказе продолжалась под знаменем социал-демократии и постепенно теряла национальный характер. Это послужила причиной тому, что часть

российских и кавказских гнчакянских организаций за короткое время слились с РСДРП, остальные просто распались.

Что касается западноармянских гнчакянов, то в 1908 году после революции младотурков и провозглашения конституции, воодушевившись их демократическими лозунгами, они отказались от активных политических действий и избрали путь легальной парламентской борьбы, надеясь таким образом постепенно улучшить положение Западных армян.

Однако в 1909 году после резни киликийских армян в рядах гнчакянов стало проявляться два направления. Одни (Мурат, Ачгбашян, Арамянц и другие) считали, что в создавшихся условиях нельзя отказаться от легальной парламентской борьбы, сорвать связи с правящей партией младотурков, этим подвергая опасности западных армян. Другие (Сапаг-Гюлян, Парамаз, доктор Пенне и другие) предпочитали продолжать нелегальную революционную борьбу, срывая связи с младотурками. Эти разногласия особенно проявились на известном собрании, состоявшемся в 1913 г. в Константинополе, где сторонники Сапаг-Гюляна не считаясь с мнением значительной части гнчакянов приняли решение руководствоваться коренными методами борьбы.

Таким образом накануне Первой мировой войны гнчакяны разуверились в программе преобразований в Армянском вопросе. Причиной этому был объективный анализ политики Турции и европейских держав. В результате этого гнчакяны важнейшим вопросом повестки дня считали тщательную подготовку Западных армян к самозащите. В годы Первой мировой войны гнчакяны, мобилизуя все свои возможности, стойко стояли на позиции защиты своего народа.

Подводя итоги, подчеркнем, что заглядывая в столетнюю даль существования партии гнчакянов, уверенно можно сказать, что они оставили неизгладимый след в истории национально-освободительной борьбы армянского народа.

The History of Social Democrat Hnchakian Party

(1887-1915)

SUMMARY

At the end of the 19th century when the Armenian Question was internationalized Turkey intensive its policy against the Armenian nation.

However if that policy aimed to exterminate the Western Armenians economy and to dislodge them from their historic homeland then after the Congress of Berlin the Ottoman regime adopted the policy of annihilating the Armenians physically.

On the other hand after disappointing in forged announcement of the Armenians protection by European states an idea of liberating from the Ottoman despotism by armed struggle occurred in the Armenian social political ranks. In the middle 1880's the Armenian political parties were formed in order to carry out that objective. After the Armenakan party formed in Van, 1880, the first and the foremost task of the Hnchakian party, founded in Geneva, 1887, was also the liberating the Armenians from the Turkish dominance. The party leaders, Avetis and Maro Nazarbekyans sustained the influence of the political currents (Narodniks, Social Democratism, Marxism) and set a task to fulfill Socialism ideology in Armenian reality.

During their activities, despite all these, most of the Hnchakian leaders didn't understand that in principal it was impossible to fulfill an ideology which was guided by social justice principles and by other universal values. The Turkish reality was somewhere where religious and national intolerance had laid in state political origin for centuries and where it called the national identity and the existence of the despondent people into question. It wasn't by chance that even if the Hnchakians dynamic social activity had some influence and consequence in Caucasus then in Western Armenia remained without consequence. On the other hand socialism as an ideal remained in the political party leaders' ranks. But

the Armenian for the Hnchakians national liberation was the foremost issue.

It can be surely said that in weakening and disrupting the apogee of which became the great separation in 1896, the ideological discrepancy played a critical role. Because of the national and social parts' conflict the party separated. The nationalist or recompiled Hnchakians who were only Western Armenians disported from the united party and made a separate party. True to social convictions the Hnchakians sustained and continued their separate activity. However they could never regain their previous influence as far as several remarkable figures departed from the Nazirbekyans. That couldn't affect positively to the reputation and the activity of the party.

Anyhow, together with their organizational rises and falls at the end of 19th century and at the beginning of the 20th century many devoted persons fought against Ottoman despotism. Most of them laid down their lives for the protection of the Armenian people. The valid evidence of the latter is the heroic battles in Sassoun, Van, Zeitoun, Shapin Garahirisar and etc. Probably the two emphatic demonstrations held in Kostandnupolis, 1890 and 1895, might be among these ranks. The goal of these demonstrations was to draw the attention of the Turkish government and Europe ambassadors to the Armenian Question.

With all their possible means the Hnchakians fought against royal despotic regime. However at the beginning of the 20th century under the influence of Russian revolution a significant part of Caucasus Hnchakian party went off from the national liberation struggle and approached Russian social democratism.

Bur it didn't mean that the Hnchakians stopped their national activities in Caucasus. The best evidence of the latter was the struggle against Golitin's reaction, the protection of the Armenian church and their participation in Turkish - Armenian national battles. But in general the Hnchakian party acted under the social democrat flag and was losing its national character. That's why after short period of time some of the Russian and Caucasus Hnchakian organizations assimilated to Russian

social democrat laborer party (RDDLP). The others disrupted and dissolved.

As to the Western Hinchakians after Young Turks revolution they were inspired by their democratic slogans. They believed in constitution so they refused from political dynamic struggle. They chose parliamentary tactics hoping to improve the western Armenians condition.

However in 1909, after the Cilician Armenian massacre the Hinchakians divided into two directions. The first part (Mourad, Achgpashyan, Aramyanc, etc.) thought that they shouldn't refuse the legal, parliamentary way of struggle, stopped the relationship with the Young Turkish leading party and run the danger of the Western Armenians.

The second part (Sapah-Gyulyan, Paramaz, doctor Penne, etc) leaned to the radical measures to struggle, stopping the relationship with the Young Turks, illegal revolutionary activity, terrorism.

This disagreement appeared in the meeting held in Constancia where the supporters ignored most of the Constantinopolian and other Westerns Armenians' opinion and held a deputy meeting where they adopted a radical mode.

So in the eve of the First World War the Hinchakians didn't believe in realizing the Armenian reform plan. The reason wasn't the perceiving the incoming war which would repeal the application of the started reforms in Western Armenia but the reason was the objective analysis of Turkish and European policy.

As a result of it the Hinchakinas put the organization of the Western Armenians protection on the primary agenda.

During the years of the First World War the Hinchakians mobilized their opportunities and stood firmly at their native people protection positions.

To sum up, nowadays when more than a hundred years has passed and when we glance to the past we can surely say that the Hinchakian party has left an indelible imprint on the history of the Armenian liberation movement.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄՆ ՈՒ	
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՆՉԵՎ 1896 Թ.	16
ա. Հնչակյան կուսակցության կազմավորումը.....	16
բ. Կուսակցության մասնաճյուղերի ստեղծումը Կ. Պոլսում և Արևմտյան Հայաստանում.....	27
գ. Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն ստեղծելու փորձը.....	38
դ. Հնչակյան կուսակցության կազմակերպական ծավալումը.....	45
ե. Հնչակյաններն արևմտահայ ազգային - ազատագրական պայքարի հորձանուտում.....	54
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՂ	
ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1896 - 1908. ԹԹ.....	117
ա. Կուսակցության պառակտումը.....	117
բ. Կուսակցության ռազմավարության և մարտավարության փերանայման փորձեր.....	135
գ. Պայքար ցարիզմի հակահայկական քաղաքականության դեմ.....	142
դ. Հնչակյանները հայ - թաթարական ազգամիջյան կռիվներում.....	147
ե. Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումը և հնչակյանները.....	152
զ. Հնչակյանների հեղափոխական գործունեությունը Կովկասում և Ռուսաստանում 20 - թդ դարի սկզբին.....	158
է. «Հայ հեղափոխական կոնգրես» կազմելու Մուրատի նախաձեռնությունը.....	181
ը. Հնչակյանների և երիտթուրքերի համագործակցության հարցը.....	185
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՂ	
ՀՆՁԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1908 - 1915 թթ.	194
ա. Երիտթուրքական հեղաշրջումը և հնչակյանները.....	194
բ. Կուսակցության 6 - թդ պատգամավորական ընդհանուր ժողովը.....	212
գ. Պայքար Իթթիհատի հակահայկական քաղաքականության դեմ.....	222
դ. Հայկական բարենորոգումների խնդիրը և հնչակյանները.....	237
ե. Հնչակյան կուսակցության 7 - թդ պատգամավորական ժողովը. Ինքնավար Հայաստանի գաղափարի որդեգրումը.....	249
ՎԵՐԱԶԱՐԱՆ.....	270
ՀԱՎԵԼՎԱԾ.....	279
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ.....	333
ՔԵՅԻՈՄԵ.....	346
SUMMARY.....	349
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	352

ԳԵՂԱՄ ԶՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԵՂԱՎՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(1887 - 1915 թթ.)

ГЕГАМ ОГАННИСЯН

ИСТОРИЯ
СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ГНЧАК
(1887-1915 ГГ.)

G. Hovhannisyan

The History of Social Democrat Hnchakian Party
(1887-1915)

Տեխնիկական խմբագիր՝
Տպագրիչ՝

Գայանե Բոբոխյան
Լևոն Մուրադյան

Իջեցված է տպագրության՝ 11. 06. 2012 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օր.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24 /4

[4000pp.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ Գրադ

FL0294222

11
99555